

سند راهبردی انقلاب اقتصادی

برنامه دولت اقدام و تحول

استان آذربایجان شرقی

بسم الله الرحمن الرحيم

سند راهبردی انقلاب اقتصادی

استان آذربایجان شرقی

سند راهبردی انقلاب اقتصادی زیر نظر دکتر علی رضایی میرقائد تهیه و تدوین شده است.

ویراستار فنی: دکتر سید اسعد حسینی

همکاران پژوهشی: ناصر مولایی، اسماعیل لجمیری، حسن محمدیان مصمم، عباس علی پور، مصطفی رشیدی، بهزاد همتی، سعید ضرغامی، میثم داوری، نواب میرزایی، ایمان ارفعی مقدم، پرستو میمنی، سعید یوسفی، رزیتا لطفی جبلی، سعیده جلالی، مصیب قره بیگی، سمیه ملکی پور، حمید نصیر، سید رمضان عقیلی، بهاره ایمانی، جمیله اسمعیلی، پویان کیانی و فاطمه شیخ زاده

طراح جلد و صفحه آرایی: محمود خستو، مهدی نجفی

بهار ۱۴۰۰

بهره برداری از مطالب پژوهش سند راهبردی انقلاب اقتصادی با ذکر منبع و نام پژوهشگران بلا مانع است.

حق چاپ محفوظ است.

بسمه تعالی

با توجه به برگزاری سیزدهمین دوره انتخابات ریاست جمهوری، کاندیداها رویکردها و برنامه های مختلف خود را برای دولت آینده مطرح می کنند. یکی از طرح های اینجانب که از سالها قبل مدنظر قرار گرفته، ایجاد ایالت های اقتصادی است که ماحصل آن تمرکززدایی از مرکز و توجه به مناطق و استان ها می باشد.

یکی از اقسام عدالت، عدالت سرزمینی است که در قالب طرح های آمایش سرزمین تجلی می یابد. آمایش سرزمین مدیریت خردمندانه و عالمانه فضا و نگرشی جامع به برنامه ریزی و مدیریت بهینه بهره برداری پایدار از سرزمین است. کاربرد آمایش سرزمین برای شناخت و رعایت قابلیت و استعداد زمین و منابع موجود در آن برای کشورهایی که در صدد حرکت در مسیر توسعه پایدار هستند، اجتناب ناپذیر است.

کشور ایران دارای قابلیت ها و ظرفیت های فراوانی برای پیشرفت است. با اجرایی کردن طرح های آمایش سرزمین و فعال نمودن مزیت ها و استعدادهای هر استان، دستیابی به ایران بزرگ اقتصادی و تعامل سازنده با دنیا به ویژه کشورهای آسیای جنوب غربی و در راس آنها، پانزده کشور همسایه ایران، می تواند ما را به یکی از بازیگران اصلی در عرصه اقتصادی و سیاسی جهان تبدیل نموده و استان ها و مناطق کشور را نیز به بالاترین حد پیشرفت برساند. در این راستا، چناچه دولت اقدام و تحول موفق به کسب اعتماد مردم شود، در ابتدای فعالیت خود، سند اقدام و تحول را بر مبنای این کتاب، با استان ها امضا خواهد نمود تا تکلیف برنامه ریزی استانی و منطقه ای برای چهار سال آینده شفاف و قابل پیش بینی باشد.

در این مجموعه؛ اطلس استعدادها، ظرفیت ها، تنگناها و آسیب ها شناسایی و ترسیم شده و درکی واقع بینانه از مناطق و استانهای کشور ارائه گردیده است.همچنین، راهبردها وسیاست های توسعه اقتصادی استان به تفکیک بخش های مختلف در دو فصل مجزا ارائه شده است. دولت اقدام و تحول، آماده پذیرش پیشنهادات برای افزایش کیفیت و کارایی این سند می باشد.امیداست؛ گردآوری این مجموعه که حاصل تلاش کارشناسان، صاحب نظران و مراکز و نهادهای متعدد کشور بوده، گامی بزرگ برای تحقق آرمان پیشرفت در کشور عزیزمان باشد.

محسن رضایی
کاندیدای سیزدهمین دوره انتخابات ریاست جمهوری
بهار ۱۴۰۰

فهرست مطالب

فصل نخست: کلیات ۰

۱-۱- مقدمه ۱

۱-۲- بیان مسئله ۱

۱-۳- اهداف بنیادین سند ۳

۱-۴- مواد و روش‌ها ۳

۱-۴-۱- روش تحقیق ۳

۱-۴-۲- استراتژی مطالعه موردی ۴

۱-۴-۳- جمع‌آوری داده‌ها و منبع آن‌ها ۴

۱-۴-۴- روش‌های تحلیل داده‌ها ۵

الف) کیفی ۵

ب) کمی ۶

فصل دوم: تحلیل محیط بیرونی ۷

۲-۱- احصاء و تحلیل سیاست‌های کلان ملی در ابعاد مختلف ۸

۲-۲- بررسی وضعیت، فشارها و روندها در ابعاد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، محیط‌زیستی و ارتباطی ۱

۲-۲-۱- بررسی وضعیت ۱

۲-۲-۲- توان اکولوژیک ۱

۲-۲-۳- چالش‌های هیدروپلیتیک ۲

فصل سوم: تحلیل محیط درونی ۳

۳-۱- تقسیمات کشوری و هم‌جواری‌ها ۴

۳-۲- بررسی نظام طبیعی و محیط‌زیستی ۸

۳-۲-۱- ویژگی‌های توپوگرافی(ناهمواری‌ها) ۸

۳-۲-۲- آب و هوا و اقلیم ۱۳

۳-۲-۲-۱- بارش ۱۶
۳-۲-۲-۲- دما ۱۷
۳-۲-۲-۳- رطوبت هوا ۱۹
۳-۲-۲-۴- جریان وزش بادها ۲۰
۳-۲-۳- منابع آب و بررسی پایداری آن ۲۲
۳-۲-۳-۱- آب‌های سطحی ۲۳
۳-۲-۳-۲- آب‌های زیرزمینی ۲۵
۳-۲-۳-۳- پایداری منابع آب ۲۶
۳-۲-۳-۳-۱- شاخص فالکن مارک برای بررسی پایداری منابع آب ۲۸
۳-۲-۳-۳-۲- شاخص سازمان ملل برای بررسی پایداری منابع آب ۲۸
۳-۲-۳-۳-۳- شاخص نسبت بحرانی برای بررسی پایداری منابع آب ۲۹
۳-۲-۴- کشاورزی استان آذربایجان شرقی ۳۰
۳-۲-۵- پوشش گیاهی و جانوری ۳۲
۳-۲-۶- وضعیت کانسارهای معدنی ۳۴
۳-۲-۷- مخاطرات محیطی ۳۵
۳-۲-۷-۱- زلزله ۳۵
۳-۲-۷-۲- سیل ۳۸
۳-۲-۸- کاربری اراضی ۴۰
۳-۲-۹- مناطق حفاظت شده ۴۱
۳-۳- بررسی نظام اجتماعی-جمعیتی ۴۳
۳-۳-۱- بررسی و تحلیل اجتماعی و فرهنگی استان آذربایجان شرقی ۴۳
۳-۳-۱-۱- تعیین عوامل و فرایندهای فرهنگی مانع و پیشبرنده توسعه استان آذربایجان شرقی ۴۳
۳-۳-۱-۲- عوامل و فرایندهای فرهنگی-اجتماعی پیشبرنده توسعه ۴۴
۳-۳-۱-۳- عوامل و فرایندهای فرهنگی-اجتماعی مانع توسعه ۴۵
۳-۳-۱-۴- وضعیت شاخص‌های توسعه انسانی در استان آذربایجان شرقی ۴۵
۳-۳-۲- فقر و محرومیت ۶۶

۳-۳-۲-۱- طرح‌های انجام شده در زمینه مناطق محروم ۶۷
۳-۳-۲-۲- شاخص‌های جمعیتی دهستان‌های محروم استان آذربایجان شرقی ۷۷
۳-۳-۲-۳- جمع‌بندی ۸۰
۳-۳-۳- سکونتگاه‌های غیر رسمی ۸۱
۳-۳-۳-۱- نحوه مواجهه دولت‌ها با سکونتگاه‌های غیررسمی ۸۲
۳-۳-۳-۲- سکونتگاه‌های غیررسمی در ایران و به‌طور خاص استان آذربایجان شرقی ۸۳
۳-۳-۳-۳- جمع‌بندی ۸۵
۳-۳-۴- بررسی ویژگی‌های جمعیتی ۸۷
۳-۳-۴-۱- تغییرات تعداد جمعیت ۸۷
۳-۳-۴-۲- تراکم جمعیت ۹۰
۳-۳-۴-۳- سهم جمعیت استان از کشور ۹۲
۳-۳-۴-۴- میزان شهرنشینی و روستانشینی ۹۴
۳-۳-۴-۵- متوسط رشد سالانه جمعیت ۹۵
۳-۳-۴-۶- هرم سنی جنسی جمعیت ۹۷
۳-۳-۴-۷- گروه عمده سنی جمعیت ۹۹
۳-۳-۴-۸- نسبت جنسی جمعیت ۱۰۲
۳-۳-۴-۹- متوسط بعد خانوار ۱۰۴
۳-۳-۴-۱۰- موازنه مهاجرتی ۱۰۶
۳-۳-۴-۱۱- مبدأ اقامت قبلی مهاجران ۱۰۸
۳-۳-۴-۱۲- الگوی مهاجرت ۱۱۰
۳-۳-۴-۱۳- ولادت‌های ثبت شده ۱۱۱
۳-۳-۴-۱۴- میزان باروری کل ۱۱۲
۳-۳-۴-۱۵- مرگ و میرهای ثبت شده ۱۱۳
۳-۳-۴-۱۶- امید به زندگی ۱۱۳
۳-۳-۴-۱۷- پیش‌بینی جمعیت تا سال ۱۴۱۵ ..... ۱۱۴
۳-۳-۴-۱۸- جمع‌بندی ۱۱۵

۳-۳-۵- وضعیت سواد و تعلیم و تربیت رسمی- عمومی ۱۱۶
۳-۳-۵-۱- تعلیم و تربیت رسمی- عمومی ۱۱۶
۳-۳-۵-۱-۱- آمار و اطلاعات ۱۱۷
۳-۳-۵-۱-۲- مهم‌ترین مسائل آموزش و پرورش استان آذربایجان شرقی ۱۱۹
۳-۳-۵-۱-۳- راهکارهای پیشنهادی ۱۱۹
۳-۳-۵-۲- وضعیت سواد در استان آذربایجان شرقی ۱۱۹
۳-۳-۵-۲-۱- آمار و اطلاعات ۱۲۰
۳-۳-۵-۲-۲- مهم‌ترین مسائل سوادآموزی ۱۲۱
۳-۳-۵-۲-۳- راهکارهای پیشنهادی ۱۲۱
۳-۳-۵-۳-۱- آمار و اطلاعات ۱۲۲
۳-۳-۵-۳-۲- مهم‌ترین مسائل آموزش عالی ۱۲۳
۳-۳-۵-۳-۳- راهکارهای پیشنهادی ۱۲۴
۳-۴- بررسی نظام اقتصادی و تولید ۱۲۴
۳-۴-۱- نمای کلی اقتصاد استان آذربایجان شرقی ۱۲۴
۳-۵- نظام سکونتگاهی ۱۴۲
۳-۵-۱- نظام شهرنشینی ۱۴۲
۳-۵-۱-۱- بررسی تحولات جمعیتی کانون‌های شهری استان آذربایجان شرقی ۱۴۴
۳-۵-۱-۲- وضعیت نخست شهری در استان آذربایجان شرقی ۱۴۸
۳-۵-۱-۳- بررسی وضعیت ساختار سلسله‌مراتبی کانون‌های شهری استان ۱۴۸
۳-۵-۱-۴- الگوی استقرار سکونتگاه‌های شهری استان ۱۵۲
۳-۵-۲- نظام روستانشینی ۱۵۵
۳-۶- نظام زیربنایی ۱۵۷
۳-۶-۱- نظام حمل و نقل و ارتباطات ۱۵۷
۳-۶-۱-۱- حمل‌ونقل جاده‌ای استان آذربایجان شرقی ۱۵۷
۳-۶-۱-۲- پهنه‌بندی دسترسی‌پذیری ۱۵۹
۳-۶-۱-۳- حمل و نقل ریلی ۱۶۰

۳-۶-۱-۴- حمل و نقل هوایی و فرودگاه‌ها ۱۶۰
۳-۶-۱-۵- فناوری اطلاعات و ارتباطات ۱۶۲
۳-۶-۲- نظام انرژی و تأمین آب ۱۶۲
۳-۶-۲-۱- زیرساخت‌های مرتبط با برق ۱۶۳
۳-۶-۲-۲- زیرساخت‌های نفت و گاز ۱۶۳
۳-۶-۲-۳- استحصال و تأمین آب ۱۶۴
۳-۷- بررسی نظام مدیریتی ۱۶۵
۳-۷-۱- وضع موجود و مدل مفهومی ۱۶۵
۳-۷-۲- تحلیل وضع موجود ۱۷۰
۳-۸- شناسایی قابلیت‌ها و ظرفیت‌ها ۱۷۷
۳-۸-۱- قابلیت‌ها و ظرفیت‌های منابع طبیعی ۱۷۷
۳-۸-۲- مزیت‌های موقعیتی و استراتژیکی ۱۷۸
۳-۸-۳- مزیت‌های رقابتی و نسبی ۱۸۷
۳-۸-۴- شناخت قابلیت‌های گردشگری آذربایجان شرقی ۱۹۱
فصل چهارم: رویکرد راهبردی ۱۹۳
۴-۱- شناسایی مسائل راهبردی ۱۹۴
۴-۲- تدوین اهداف بنیادین ۲۰۶
۴-۳- تدوین چشم‌انداز ۲۰۸
۴-۴- مأموریت‌های اصلی ۲۰۸
۴-۵- بررسی نقاط قوت، ضعف، فرصت و تهدید ۲۰۹
فصل پنجم: تدوین راهبردها و سیاست‌ها ۲۱۸
۵-۱- راهبردها و سیاست‌ها ۲۱۹
منابع و مأخذ ۲۲۴

فهرست جدول‌ها

جدول ۱- راهبردها و سیاست‌های طرح‌های فرادست در محور جمعیت و مهاجرت ۹

جدول ۲ -راهبردها/سیاست‌ها و حکم‌ها/الزامات در محور اقتصاد ۱۱

جدول ۳- راهبردها/سیاست‌ها و حکم‌ها/الزامات در محور زیربنایی ۲۱

جدول ۴- راهبردها/سیاست‌ها و حکم‌ها/الزامات در محور نظام سکونتگاهی ۲۳

جدول ۵-راهبردها/سیاست‌ها و حکم‌ها/الزامات در محور اجتماعی و فرهنگی ۲۵

جدول ۶- راهبردها/سیاست‌ها و حکم‌ها/الزامات در محور منابع طبیعی و محیط‌زیست ۲۸

جدول ۷- تقسیمات سیاسی استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۹۸ ..... ۶

جدول ۸- طبقات ارتفاعی استان آذربایجان شرقی ۱۲

جدول ۹- طبقات شیب استان ۱۲

جدول ۱۰- میانگین رطوبت نسبی در ایستگاه‌های مختلف استان ۱۹

جدول ۱۱- منابع آب موجود به تفکیک حوضه‌های آبریز در استان و مصارف به تفکیک بخش‌های اقتصادی ۲۵

جدول ۱۲- منابع و مصارف آب سطحی و زیرزمینی استان آذربایجان شرقی ۲۷

جدول ۱۳- شاخص فالکن مارک و وضعیت منابع آبی استان آذربایجان شرقی و ایران ۲۸

جدول ۱۴- شاخص سازمان ملل برای بحران آب ۲۹

جدول ۱۵- شاخص نسبت بحرانی و محدوده‌های آن ۲۹

جدول ۱۶- وضعیت عامل زمین در استان آذربایجان شرقی ۳۱

جدول ۱۷- محصولات عمده کشاورزی استان ۳۱

جدول ۱۸- مساحت پارک‌های جنگلی طبیعی ، فضاهای سبز و ذخیره‌گاه‌های جنگلی استان در پایان سال۹۸ ..... ۳۲

جدول ۱۹- مساحت جنگل‌ها، مراتع و پدیده‌های بیابانی تا سال۱۳۹۸ ..... ۳۲

جدول ۲۰- نتایج سرشماری وحوش استان آذربایجان شرقی ۳۳

جدول ۲۱- مشخصات عمومی معادن در حال بهره‌برداری بر حسب نوع استخراج در سال ۹۸ ..... ۳۵

جدول ۲۲- جدول مشخصات گسل‌های استان ۳۶

جدول ۲۳- پهنه‌بندی خطرات لرزه‌خیز استان ۳۷

جدول ۲۴- موقعیت و مساحت مناطق حفاظت شده استان ۴۲
جدول ۲۵- موقعیت و مساحت مناطق شکارممنوع استان ۴۲
جدول ۲۶- نرخ بیکاری در جمعیت ۱۰ ساله و بیش‌تر ۴۵
جدول ۲۷- نرخ بیکاری در جمعیت ۱۰ ساله و بیش‌تر به تفکیک مناطق شهری و روستایی ۴۶
جدول ۲۸- نرخ بیکاری در جمعیت ۱۰ ساله و بیش‌تر به تفکیک جنسیت ۴۶
جدول ۲۹- تعداد ازدواج و طلاق واقع شده در استان آذربایجان شرقی ۴۷
جدول ۳۰-نسبت طلاق به ازدواج در استان آذربایجان شرقی ۴۷
جدول ۳۱-تعداد مراکز (دولتی و غیردولتی) تحت پوشش معاونت اجتماعی اداره کل بهزیستی و افراد خدمت‌گیرنده ۴۸
جدول ۳۲-میزان شاخص‌های مرتبط با سازمان بهزیستی ۴۸
جدول ۳۳-میزان شاخص‌های مرتبط با کمیته امداد امام خمینی ۴۹
جدول ۳۴-درصد افراد تحت پوشش سازمان تأمین اجتماعی ۴۹
جدول ۳۵- درصد بیمه‌شدگان تحت پوشش سازمان بیمه سلامت ایران ۵۰
جدول ۳۶- انواع مواد مخدر و روان‌گردان‌های کشف شده ۵۰
جدول ۳۷- دستگیرشدگان در ارتباط با انواع مواد مخدر کشف شده به تفکیک نوع جرم ۵۱
جدول ۳۸-نسبت متوسط مقدار مواد مخدر کشف‌شده به کل جمعیت (کیلوگرم به ده هزار نفر) ۵۱
جدول ۳۹- نسبت دستگیرشدگان مواد مخدر به کل جمعیت(در هر ده هزار نفر) ۵۲
جدول ۴۰- سرقت‌های عادی بر حسب نوع (مورد) ۵۲
جدول ۴۱- نسبت تعداد دستگیرشدگان انواع سرقت‌های عادی به کل جمعیت(در ده هزار نفر) ۵۲
جدول ۴۲-جرائم واقع شده در حوزه استحفاظی نیروی انتظامی جمهوری اسلامی ایران بر حسب موضوع ۵۳
جدول ۴۳-نسبت تعداد دستگیرشدگان جرائم واقع‌شده در حوزه استحفاظی نیروی انتظامی جمهوری اسلامی ایران به کل جمعیت (تعداد به صد هزار نفر) ۵۳
جدول ۴۴- میانگین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی سطح کلان در استان آذربایجان شرقی و کل کشور ۵۵
جدول ۴۵- میانگین سرمایه اجتماعی سطح کلان در استان آذربایجان شرقی و کل کشور ۵۵
جدول ۴۶- میانگین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی سطح میانی در استان آذربایجان شرقی و کل کشور ۵۶
جدول ۴۷- میانگین سرمایه اجتماعی سطح میانی در استان آذربایجان شرقی و کل کشور ۵۷
جدول ۴۸- میانگین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی سطح خرد در استان آذربایجان شرقی و کل کشور ۵۸

جدول ۴۹- توزیع درصدی قابل اعتماد بودن مردم در استان آذربایجان شرقی و کل کشور ۵۸
جدول ۵۰- توزیع درصدی احتمال سپردن مراقبت از فرزندان به همسایگان در استان آذربایجان شرقی و کل کشور ۵۹
جدول ۵۱- توزیع درصدی مشارکت در فعالیت داوطلبانه در استان آذربایجان شرقی و کل کشور ۵۹
جدول ۵۲- توزیع درصدی افتخار به ایرانی بودن در استان آذربایجان شرقی و کل کشور ۶۰
جدول ۵۳- توزیع درصدی تمایل به مهاجرت در استان آذربایجان شرقی و کل کشور ۶۰
جدول ۵۴- توزیع درصدی رضایت از زندگی در استان آذربایجان شرقی و کل کشور ۶۱
جدول ۵۵- توزیع درصدی احساس امنیت در استان آذربایجان شرقی و کل کشور ۶۱
جدول ۵۶- میانگین سرمایه اجتماعی سطح خرد در استان آذربایجان شرقی و کل کشور ۶۱
جدول ۵۷- میانگین سرمایه اجتماعی در استان آذربایجان شرقی و کل کشور ۶۲
جدول ۵۸- پزشکان شاغل در دانشگاه‌های علوم پزشکی و خدمات بهداشتی- درمانی بر حسب نوع رشته ۶۳
جدول ۵۹- سرانه پزشکان شاغل در دانشگاه‌های علوم پزشکی و خدمات بهداشتی- درمانی بر حسب نوع رشته ۶۳
جدول ۶۰- تعداد بیمارستان‌های فعال کشور و تخت‌های مصوب موجود بر حسب نوع وابستگی ۶۴
جدول ۶۱-سرانه بیمارستان‌های فعال و تخت‌های مصوب موجود بر حسب نوع وابستگی (صد هزار نفر) ۶۴
جدول ۶۲- تعداد تخت‌های فعال بخش‌های بیمارستانی ۶۵
جدول ۶۳- سرانه تخت‌های فعال بخش‌های بیمارستانی (صد هزار نفر) ۶۵
جدول ۶۴- مراکز ارائه دهنده مراقبت‌های اولیه بهداشتی ۶۵
جدول ۶۵-سرانه مراکز ارائه دهنده مراقبت‌های اولیه بهداشتی(صد هزار نفر) ۶۶
جدول ۶۶-تعداد پایگاه‌های اورژانس پیش بیمارستانی ۱۱۵ ..... ۶۶
جدول ۶۷-سرانه پایگاه‌های اورژانس پیش بیمارستانی ۱۱۵ ..... ۶۶
جدول ۶۸-شاخص‌ها و ابعاد فقر چندبعدی ۶۸
جدول ۶۹- مناطق کمتر توسعه یافته استان آذربایجان شرقی ۷۰
جدول ۷۰- وزن شاخص‌های ترکیبی بر اساس روش مک گراناهان (روش ضریب همبستگی) ۷۳
جدول ۷۱- مناطق کم‌تر توسعه یافته استان آذربایجان شرقی ۷۴
جدول ۷۲- شاخص‌های جمعیتی مناطق محروم استان آذربایجان شرقی ۷۸
جدول ۷۳- مسائل کلیدی مرتبط با فقر و محرومیت استان آذربایجان شرقی ۸۱
جدول ۷۴- خلاصه رویکردهای مسلط در برنامه‌ریزی و حل مسئله سکونتگاه‌های غیررسمی ۸۲

جدول ۷۵- مسائل کلیدی مرتبط با سکونتگاه‌های غیررسمی استان آذربایجان شرقی ۸۷
جدول ۷۶- تغییرات تعداد جمعیت کشور به تفکیک وضع سکونت، در سال‌های ۹۵-۱۳۵۵ ..... ۸۸
جدول ۷۷- تغییرات تعداد جمعیت استان آذربایجان شرقی به تفکیک وضع سکونت، در سال‌های ۹۵-۱۳۵۵ ..... ۸۹
جدول ۷۸- تراکم نسبی جمعیت شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی، در سال ۱۳۹۵ ..... ۹۲
جدول ۷۹- روند تغییرات سهم جمعیت شهری و روستایی استان آذربایجان شرقی از جمعیت شهری و روستایی کشور ۹۳
جدول ۸۰- مقایسه روند تغییرات نسبت جمعیت شهرنشین و روستانشین استان آذربایجان شرقی با کشور ۹۴
جدول ۸۱- درصد رشد سالانه جمعیت استان آذربایجان شرقی و کشور به تفکیک وضع سکونت ۹۵
جدول ۸۲- تعداد و توزیع درصد جمعیت استان آذربایجان شرقی و کشور برحسب گروه‌های عمده سنی ۱۰۱
جدول ۸۳- نسبت جنسی جمعیت استان آذربایجان شرقی و کشور به تفکیک وضع سکونت، در سال‌های ۹۵-۱۳۶۵ ..... ۱۰۳
جدول ۸۴- تعداد و متوسط بعد خانوارهای استان آذربایجان شرقی و کشور به تفکیک وضع سکونت ۱۰۵
جدول ۸۵- مقایسه مهاجران وارد شده، خارج شده و خالص مهاجرت استان آذربایجان شرقی ۱۰۷
جدول ۸۶- تعداد و نسبت مهاجرپذیری استان آذربایجان شرقی و کشور به تفکیک وضع سکونت ۱۰۸
جدول ۸۷- تعداد و توزیع درصد مهاجران واردشده به استان آذربایجان شرقی برحسب الگوی مهاجرت ۱۱۱
جدول ۸۸- تعداد و میزان ولادت‌های ثبت شده استان آذربایجان شرقی و کشور به تفکیک وضع سکونت ۱۱۱
جدول ۸۹- تعداد و میزان مرگ و میر ثبت شده استان آذربایجان شرقی و کشور به تفکیک وضع سکونت ۱۱۳
جدول ۹۰- مقایسه امید به زندگی کل کشور و استان آذربایجان شرقی به تفکیک جنس، در سال‌های ۹۵-۱۳۸۵ ..... ۱۱۴
جدول ۹۱- پیش‌بینی تعداد جمعیت کشور و استان آذربایجان شرقی تا سال ۱۴۱۵ ..... ۱۱۵
جدول ۹۲- خلاصه اطلاعات آموزش و پرورش استان آذربایجان شرقی ۱۱۸
جدول ۹۳- وضعیت نرخ باسوادی در استان آذربایجان شرقی ۱۲۱
جدول ۹۴- نمای کلی وضعیت استان آذربایجان شرقی در مقایسه با کشور در سال ۹۸ ..... ۱۲۶
جدول ۹۵- تولید ناخالص داخلی (میلیون ریال) ۱۲۷
جدول ۹۶- سهم ارزش‌افزوده بخش کشاورزی و معدن استان آذربایجان شرقی از کشور ۱۲۹
جدول ۹۷- وضعیت شاخص‌های بخش کشاورزی معدن در مقایسه با کشور ۱۳۰
جدول ۹۸- سهم ارزش‌افزوده بخش صنعت و ساختمان استان آذربایجان شرقی از کشور ۱۳۲
جدول ۹۹- وضعیت شاخص‌های بخش صنعت در مقایسه با کشور ۱۳۳
جدول ۱۰۰- سهم استان آذربایجان شرقی از ارزش‌افزوده بخش خدمات کشور ۱۳۴

جدول ۱۰۱- ارزش‌افزوده بخش کشاورزی و معدن نسبت به استان ۱۳۵
جدول ۱۰۲- ارزش‌افزوده بخش صنعت و ساختمان نسبت به استان ۱۳۶
جدول ۱۰۳- ارزش‌افزوده بخش خدمات نسبت به استان ۱۳۷
جدول ۱۰۴- تعداد گردشگران وردی به استان آذربایجان شرقی ۱۳۹
جدول ۱۰۵- عملکرد تجاری منطقه آزاد ارس(دلار) ۱۴۰
جدول ۱۰۶- نرخ مکمل گری فعالیت‌های اقتصادی در استان آذربایجان شرقی ۱۴۱
جدول ۱۰۷- تغییرات جمعیت کشور و استان در فاصله سال‌های ۹۵-۱۳۶۵ ..... ۱۴۳
جدول ۱۰۸-تغییرات جمعیت شهری و نرخ رشد کشور و استان در فاصله سال‌های ۹۵-۱۳۶۵ ..... ۱۴۴
جدول ۱۰۹-جمعیت نقاط شهری استان در فاصله سال‌های ۹۵-۱۳۷۵ ..... ۱۴۵
جدول ۱۱۰- روند تغییرات شاخص نخست شهری در استان آذربایجان شرقی ۱۴۸
جدول ۱۱۱-روند تغییرات سطوح جمعیتی نقاط شهری استان طی سال‌های ۹۵-۱۳۷۵ ..... ۱۵۰
جدول ۱۱۲- توزیع مراکز شهری و جمعیت شهری استان بر اساس ویژگی‌های محیط طبیعی و دسترسی به راه‌ها ۱۵۴
جدول ۱۱۳-تغییرات جمعیت روستایی طی دوره ۱۳۶۵-۱۳۹۵ ..... ۱۵۶
جدول ۱۱۴- مقایسه شاخص‌های حمل و نقل جاده‌ای استان و کشور ۱۵۸
جدول ۱۱۵- میزان برداشت و مصرف منابع آب سطحی و زیرسطحی در سال ۱۳۹۲ ..... ۱۶۴
جدول ۱۱۶- سهم مکانی شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی ۱۸۸
جدول ۱۱۷- ضریب تخصصی شدن فعالیت‌های صنعتی استان ۱۸۹
جدول ۱۱۸- ضریب تمرکز اشتغال صنعتی استان آذربایجان شرقی ۱۸۹
جدول ۱۱۹- جاذبه‌های گردشگری استان آذربایجان غربی ۱۹۲
جدول ۱۲۰- تعیین مسائل راهبردی نظام مدیریت ۱۹۶
جدول ۱۲۱- تعیین مسائل راهبردی حوزه مدیریتی و نهادی ۱۹۹
جدول ۱۲۲- تعیین مسائل راهبردی حوزه جمعیتی-اجتماعی و آموزش ۲۰۰
جدول ۱۲۳- مسائل راهبردی و شرح مسائل در حوزه اجتماعی - جمعیتی ۲۰۱
جدول ۱۲۴- تعیین مسائل راهبردی حوزه نظام زیربنایی و سکونتگاهی ۲۰۱
جدول ۱۲۵- تعیین مسائل راهبردی در حوزه منابع طبیعی و محیط‌زیست ۲۰۳
جدول ۱۲۶-شرح مسائل راهبردی در حوزه منابع طبیعی و محیط‌زیست ۲۰۳

جدول ۱۲۷-تعیین مسائل راهبردی در عرصه اقتصادی ۲۰۴
جدول ۱۲۸-شرح مسائل راهبردی استان آذربایجان شرقی در عرصه اقتصادی ۲۰۵
جدول ۱۲۹- اهداف بنیادین سند راهبردی توسعه آذربایجان شرقی ۲۰۶
جدول ۱۳۰- عوامل درونی و بیرونی در نظام مدیریتی توسعه فضایی استان ۲۱۰
جدول ۱۳۱- عوامل درونی و بیرونی در نظام اقتصادی توسعه فضایی استان ۲۱۳
جدول ۱۳۲- عوامل درونی و بیرونی در نظام طبیعی و محیط‌زیستی توسعه فضایی استان ۲۱۴
جدول ۱۳۳- عوامل درونی و بیرونی در نظام اجتماعی-جمعیتی و آموزشی توسعه فضایی استان ۲۱۵
جدول ۱۳۴- عوامل درونی و بیرونی در نظام زیربنایی و سکونتگاهی توسعه فضایی استان ۲۱۷
جدول ۱۳۵- راهبردها و سیاست‌های سند توسعه استان آذربایجان شرقی در محورهای مختلف ۲۲۱

فهرست شکل‌ها

شکل ۱- گلباد ایستگاه هواشناسی تبریز ۲۱
شکل ۲- سنجش میزان قابلیت هم‌افزایی فعالیت‌های صنعتی استان ۱۴۲
شکل ۳- شاخص فناوری اطلاعات در استان آذربایجان شرقی ۱۳۹۹ ..... ۱۶۲
شکل ۴- محورهای بزرگراه آسیایی عبوری از کشور ۱۷۹
شکل ۵- ارتباط ایران با کریدور بین‌المللی تراسیکا و موقعیت استان آذربایجان شرقی ۱۸۰

فهرست نمودارها

نمودار ۱- میانگین ارتفاع بارش در استان آذربایجان شرقی نسبت به کشور ۱۶
نمودار ۲- میانگین درازمدت دما در استان ۱۸
نمودار ۳- منابع آب استان به تفکیک آب سطحی و زیر زمینی ۲۲
نمودار ۴- حجم تخلیه آب از منابع آب زیرزمینی استان ۲۶
نمودار ۵- کاربری آب برداشت شده از آب‌های زیرزمینی استان ۲۶
نمودار ۶- میزان ذخیره مواد معدنی در استان‌های برتر کشور ۳۵
نمودار ۱- تغییرات افزایش تعداد مطلق جمعیت کشور، طی سال‌های ۹۵-۱۳۵۵ ..... ۸۹
نمودار ۱- تغییرات تعداد جمعیت استان آذربایجان شرقی، در سال‌های ۹۵-۱۳۵۵ ..... ۹۰
نمودار ۱- تغییرات افزایش تعداد مطلق جمعیت استان آذربایجان شرقی، طی سال‌های ۹۵-۱۳۵۵ ..... ۹۰
نمودار ۱- تراکم نسبی جمعیت کشور و استان آذربایجان شرقی، در سال‌های ۹۵-۱۳۶۵ ..... ۹۱
نمودار ۱- روند تغییرات سهم جمعیت شهری و روستایی استان آذربایجان شرقی از جمعیت شهری و روستایی کشور ۹۳
نمودار ۱- درصد رشد سالانه جمعیت نقاط شهری استان آذربایجان شرقی و کشور، طی سرشماری‌های ۹۵-۱۳۴۵ ..... ۹۶
نمودار ۱- درصد رشد سالانه جمعیت نقاط روستایی استان آذربایجان شرقی و کشور، طی سرشماری‌های ۹۵-۱۳۴۵ ..... ۹۶
نمودار ۱- هرم سنی جنسی جمعیت استان آذربایجان شرقی، در سال ۱۳۶۵ ..... ۹۷
نمودار ۱- هرم سنی جنسی جمعیت استان آذربایجان شرقی، در سال ۱۳۸۵ ..... ۹۸
نمودار ۱- هرم سنی جنسی جمعیت استان آذربایجان شرقی، در سال ۱۳۹۵ ..... ۹۹
نمودار ۱- روند تغییرات درصد جمعیت ۱۴-۰ ساله استان آذربایجان شرقی و کشور، در سال‌های ۹۵-۱۳۵۵ ..... ۱۰۱
نمودار ۱- روند تغییرات درصد جمعیت ۶۴-۱۵ ساله استان آذربایجان شرقی و کشور، در سال‌های ۹۵-۱۳۵۵ ..... ۱۰۲
نمودار ۱- روند تغییرات درصد جمعیت ۶۵ ساله و بالاتر استان آذربایجان شرقی و کشور، در سال‌های ۹۵-۱۳۵۵ ..... ۱۰۲
نمودار ۱- مقایسه نسبت جنسی جمعیت استان آذربایجان شرقی به تفکیک وضع سکونت، در سال‌های ۹۵-۱۳۶۵ ..... ۱۰۴
نمودار ۱- تغییرات متوسط بعد خانوارهای نقاط شهری استان آذربایجان شرقی و کشور، در سال‌های ۹۵-۱۳۶۵ ..... ۱۰۵
نمودار ۱- تغییرات متوسط بعد خانوارهای نقاط روستایی استان آذربایجان شرقی و کشور، در سال‌های ۹۵-۱۳۶۵ ..... ۱۰۶
نمودار ۱- خالص مهاجرت استان آذربایجان شرقی، طی سرشماری‌های ۹۵-۱۳۵۵ ..... ۱۰۷

نمودار ۱- مبدأ اقامت قبلی مهاجران استان آذربایجان شرقی، طی سرشماری‌های ۹۵-۱۳۹۰ ..... ۱۰۹
نمودار ۱- مبدأ اقامت قبلی مردان مهاجر استان آذربایجان شرقی، طی سرشماری‌های ۹۵-۱۳۹۰ ..... ۱۱۰
نمودار ۱- مبدأ اقامت قبلی زنان مهاجر استان آذربایجان شرقی، طی سرشماری‌های ۹۵-۱۳۹۰ ..... ۱۱۰
نمودار ۱- مقایسه روند تغییرات میزان باروری کل استان آذربایجان شرقی و کشور، طی سال‌های ۹۵-۱۳۷۶ ..... ۱۱۲
نمودار ۱- تغییرات رشد سالانه جمعیت کل و شهری کشور و استان ۱۴۴
نمودار ۲- تغییرات رتبه جمعیتی شهرهای استان طی دوره ۱۳۷۵ تا ۱۳۹۵ ..... ۱۴۷
نمودار ۱۳- تغییرات نرخ رشد جمعیت روستایی استان و کشور ۱۵۶
نمودار ۱- چارچوب مفهومی نظام مدیریت آمایش و توسعه فضایی استان ۱۶۹

فهرست نقشه‌ها

نقشه ۱- موقعیت سیاسی استان نسبت به استان های همجوار ۵

نقشه ۲- تقسیمات سیاسی استان آذربایجان شرقی ۷

نقشه ۳- طبقات ارتفاعی استان آذربایجان شرقی ۱۱

نقشه ۴- طبقات شیب استان آذربایجان شرقی ۱۳

نقشه ۵- اقلیم استان آذربایجان شرقی ۱۵

نقشه ۶- خطوط هم بارش استان آذربایجان شرقی ۱۷

نقشه ۷- خطوط هم‌دما استان آذربایجان شرقی ۱۸

نقشه ۸- رودخانه‌ها و آبراهه‌های استان آذربایجان شرقی ۲۴

نقشه ۹- نقشه پراکندگی معادن و کانسارها به تفکیک گروه‌های مواد معدنی در استان آذربایجان شرقی ۳۴

نقشه ۱۰- گسل‌های فعال استان آذربایجان شرقی ۳۷

نقشه ۱۱- خطر پهنه‌بندی خطر زلزله بر اساس استاندارد ۲۸۰۰ ..... ۳۸

نقشه ۱۲- نقشه اطلس سیل ایران و استان آذربایجان شرقی ۳۹

نقشه ۱۳- کاربری اراضی استان آذربایجان شرقی ۴۱

نقشه ۱۴- مناطق تحت حفاظت محیط‌زیست ۴۳

نقشه ۱۵- سطح‌بندی سکونتگاه‌های شهری استان آذربایجان شرقی ۱۵۱

نقشه ۱۷-پهنه‌بندی دسترسی‌پذیری در استان آذربایجان شرقی ۱۵۹

نقشه ۱۸-شبکه حمل و نقل استان آذربایجان شرقی ۱۶۱

فصل اول

کلیات

۱-۱- مقدمه

در سراسر تاریخ، نیل به کشوری آباد و پیشرفته که در آن اجتماعی کامل و سعادتمند، فرصت‌های عادلانه، شکوفایی استعدادها و تأمین نیازهای مادی و معنوی را میسّر می‌سازد اصلی‌ترین دغدغه و نیرومندترین انگیزه تکاپوی اغلب ایرانیان بوده است. قریب به هفتاد سال است که این اندیشه، چهره تقریباً نظام‌مند به خود گرفته و در پرتو رهیافت‌های نوین مدیریت و برنامه‌ریزی، در قالب برنامه‌ها و طرح‌های مختلف دنبال می‌گردد. با این حال، هنوز کشوری که آرزومند آن هستیم شکل نگرفته و بسیاری از مسائل و مشکلات به قوت خود باقی است. مسائل اجتماعی-جمعیتی، مسائل فرهنگی، تمرکزگرایی، کم‌توجهی به اقتصاد فضا و نظام اقتصادی ضعیف، نابودی کارکردهای سامانه‌های طبیعی پشتیبان حیات، نظام سکونتگاهی نامتوازن و فقر و محرومیت و حاشیه‌نشینی تنها برخی از این مسائل و مشکلات است. شکی نیست که گذار از این وضعیت مستلزم انداختن طرحی نو تمرکز بر آبادانی و توسعه از نوعی دیگر است. آبادانی و پیشرفت در جهان به شدت پیچیده، رقابتی و فشرده، مستلزم، نگرش سیستمی و دگرسان ساز، هماهنگی اثرات فضایی سیاست‌های بخشی، فرایندهای باز ساخت فضایی-اقتصادی، ظرفیت‌سازی نهادی در میان ذینفعان، تدوین چشم‌اندازی جسورانه، مقیاس بندی مجدد و تمرکززدایی (که نیازمند فرم‌های نوین حکمروایی چند سطحی و شیوه‌های جدید یکپارچگی سیاست قلمرویی می‌باشد) است که از طریق تمرکز بر تنوع ویژگی‌های خاص مکان‌ها و روابط اجتماعی ویژه فضا، اهداف یکپارچگی و انسجام، مشارکت، کارآفرینی، نوآوری، رقابت‌پذیری، خلاقیت، حکمروایی شایسته و پایداری را برآورده سازد. در این راستا، این گزارش بر آن است که با بهره‌گیری از رویکردی راهبردی-فضایی سپارده و شناخت پتانسیل‌های اقتصادی و اجتماعی استان‌های کشور و برنامه‌ریزی بر مبنای آن بتواند گامی مهم در گذار از چالش‌ها و مسائل بردارد. این گزارش مشتمل بر پنج فصل است. بدین ترتیب که در فصل نخست به کلیات پرداخته شده و در فصل دوم و سوم محیط درونی و بیرونی استان بررسی و تحلیل می‌گردد. در فصل چهارم به برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری پرداخته شده و در نهایت در فصل پنجم راهبردها، سیاست‌ها و برنامه‌ها تدوین و اولویت‌بندی می‌گردند.

۱-۲- بیان مسئله

استان آذربایجان شرقی به عنوان قلب اقتصادی منطقه شمال غرب کشور سهم مساحتی ۲/۸ درصدی از کل کشور را دارد و از مرز بین‌المللی ۲۳۵ کیلومتری با کشورهای (آذربایجان، ارمنستان و جمهوری خودمختار نخجوان) برخوردار است. این استان با قرارگیری در مسیر ترانزیت بین‌المللی، اقلیم نسبتاً مساعد و خاک

حاصلخیز، تنوع زیستی منحصر به فرد، بازارچه‌های مرزی و فرهنگ تلاش و سخت‌کوشی، از فرصت‌ها و پتانسیل‌های عظیم توسعه‌ای برخوردار است. علاوه بر ویژگی ممتاز تاریخی، این استان به لحاظ موقعیت جغرافیایی خود، تأثیرپذیری از آب و هوای مدیترانه‌ای با آب و هوای مطبوع و دلپذیر، مناطق جنگلی زیبا با چشم‌اندازهای بدیع، دره‌های سرسبز، کوه‌های سر به فلک کشیده و پرآوازه‌ای چون سهند و سبلان از پتانسیل‌های با ارزش اکوتوریستی کشور محسوب می‌گردد. با تمرکز صنایع تولید ماشین‌آلات و تجهیزات و از لحاظ تعداد کارگاه‌های صنعتی، چهارمین قطب صنعتی کشور محسوب می‌شود و از امکانات و قابلیت‌های توسعه صنعتی قابل‌توجه برخوردار است. این استان از نظر توزیع اشتغال در بخش کشاورزی و صنعت بالاتر از متوسط کشوری است.

با این حال، مسیر توسعه این استان با مشکلات بسیاری همراه گشته است. در این استان بیش از ۵۰۰ هزار نفر در سکونتگاه‌های غیر رسمی سکونت داشته و دارای ۱۲ شهرستان و ۲۰ بخش محروم است. با وجود قرارگیری در پهنه لرزه‌خیز، بسیاری از بناها و زیرساخت‌های استان از تاب‌آوری برخوردار نیستند و توسعه سکونتگاه‌های غیر رسمی، آسیب‌پذیری در برابر مخاطرات را افزایش داده است. سیستم مدیریت آمایشی استان ناکارآمد بوده و بسیاری از طرح‌های عمرانی نیمه کاره رها شده و از انسجام قلمرویی برخوردار نیستند. از نظر محیط‌زیستی برداشت بی رویه از منابع آب موجب نابودی آبخوان‌ها شده و کم‌توجهی به اثرات محیط‌زیستی طرح‌های توسعه موجبات نابودی جنگل‌ها و مراتع را فراهم آورده است. دریاچه ارومیه در حال خشک شدن است و بقاء استان را به مخاطره انداخته است. بخش کشاورزی به شدت از ضعف دانش، بازاریابی و صنایع تبدیلی و تکمیلی و همچنین تکنولوژی پایین رنج می‌برد. بخش معدنی استان نیز با کمبود سرمایه، ضعف فناوری و عدم تکمیل زنجیره ارزش مواجه است. با وجود پتانسیل بالای گردشگری استان، ارزش‌افزوده این بخش پایین بوده و از ضعف نیروی انسانی، تسهیلات و زیربناها و بازاریابی رنج می‌برد. علاوه بر این، صنایع استان نسبت به رقبای منطقه‌ای فراملی رقابت‌پذیری پایینی دارند و منطقه آزاد تجاری ارس دچار کژکارکردی شده است.

واضح است که گذار از این چالش‌ها و مشکلات مستلزم شناخت موشکافانه‌تر مسائل، تعیین قابلیت‌ها و ظرفیت‌ها و در نهایت سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی نظام‌مند و ژرف‌اندیشانه است. بر این اساس گزارش حاضر بر آن است که با مطالعه و شناخت استان آذربایجان شرقی در ابعاد مختلف، مسائل راهبردی را شناسایی کرده و در نهایت راهبردها و سیاست‌هایی را در جهت توسعه و آبادانی ارائه دهد.

۱-۳- اهداف بنیادین سند

اهداف بنیادین یا به بیانی علمی‌تر، اهداف راهبردی به دنبال نیل به اهداف طرح راهبردی در مدت زمانی معین هستند و به عنوان پلی یا پله‌هایی برای تحقق چشم‌انداز و مأموریت‌های یک سازمان یا منطقه عمل می‌کنند. این سند می‌تواند افق زمانی ۲۰ ساله داشته باشد و هدف بنیادین آن پیشرفت و آبادانی جاوید و در برگیرنده استان‌های کشور است. در چارچوب این هدف اصلی، اهداف بنیادین زیر را نیز دنبال می‌کند:

- ایجاد چارچوب کلی عمل برای اقدام در جهت پیشرفت و آبادانی؛
- رونق و شکوفایی اقتصادی و ارتقای رقابت‌پذیری و کیفیت تولیدات داخلی؛
- ریشه‌کنی فقر و محرومیت و تأمین معیشت پایدار برای تمامی مردم؛
- شناخت قابلیت‌ها و ظرفیت‌ها استان‌های کشور و ایجاد توازن و سازگاری بین قابلیت‌ها و عملکردها؛
- جلوگیری از هدر رفت منابع و ایجاد توازن و کارآمدی در تخصیص منابع؛
- شناسایی مسائل راهبردی استان‌ها در ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی، اکولوژیکی، کالبدی و مدیریتی؛
- مشخص ساختن کارآمدترین راهبردها، سیاست‌ها و برنامه‌های پیشرو محرک؛
- اولویت‌بندی برنامه‌های پیشرو محرک استان‌های کشور

۱-۴- مواد و روش‌ها

۱-۴-۱- روش تحقیق

پژوهش علمی، تحلیلی نظام‌مند، کنترل‌شده، تجربی و یا واکاوی انتقادی مفروضات، فرضیه‌ها و تکاپوی برای پاسخ‌دهی به سؤالاتی است که با بهره‌گیری از روش علمی منجر به توسعه تعمیم‌ها، اصول و نظریه‌ها می‌گردد. با توجه به ماهیت و چارچوب میان رشته‌ای سند حاضر، به منظور پاسخ‌دهی به سؤالات و همچنین نیل به اهداف، روش تحقیق کمی و کیفی برگزیده شده است که در ادبیات جهانی به روش ترکیبی یا آمیخته مشهور است. اگرچه تعریف جامعی از این روش وجود ندارد؛ ولیکن می‌توان گفت که روش تحقیق ترکیبی، روشی است که در آن محقق عناصر رویکردهای تحقیق کمی و کیفی (برای نمونه استفاده از دیدگاه‌های کمی و کیفی، جمع‌آوری داده، تحلیل) را برای درک ژرف‌تر و گسترده پدیده مورد نظر خود، ترکیب می‌کند (Johnson et al, 2007; Teddlie & Tashakkori, 2010). ترکیب روش‌ها شامل، جمع‌آوری، تحلیل، و یکپارچگی داده‌های کمی و کیفی در مطالعه‌ای تک یا چندمرحله‌ای است (Hanson et al, 2005). جانسون و آنوکبوزی (۲۰۰۴) و برایمن (۲۰۰۷) بعدها، اصل یکپارچگی روش تحقیق ترکیبی مطرح ساختند که به موجب

آن بایستی برآیندهای تحقیق بایستی در نقطه‌ای یکپارچه گردند و فراتر از مجموع نتایج بخش‌های کمی و کیفی باشد(Bryman, 2007; Johnson & Onwuegbuzie, 2004). در این سند در بند رویکرد راهبردی این عمل انجام می‌پذیرد.

دلیل استفاده از این نوع تحقیق، ویژگی کلیدی آن یعنی روش‌شناسی کثرت‌گرا و التقاط‌گرایی[1] آن است که اغلب نتایج آن را برتر از رویکردهای تک‌روشی[2] می‌سازد (Johnson & Onwuegbuzie, 2004). روش ترکیبی نقشی برجسته در رسیدگی به مسائل پیچیده‌ای ایفا می‌کند که ماهیت و راه حل قطعی نداشته و تبیین سیاست مستلزم شناخت و آگاهی سیستم‌های چندگانه در کنش متقابل باهم است. این روش با رفع کاستی‌های رویکرد تک-روشی و با تکمیل دو روش کمی و کیفی، امکان پاسخگویی نیرومندتر سؤالات سند را فراهم می‌کند.

۱-۴-۲- استراتژی مطالعه موردی

یکی از روش‌های مورد استفاده در این سند، مطالعه موردی است. روش مطالعه موردی نظامی کران‌دار یا موردی را طی زمان و با جزئیات مورد بررسی قرار داده و از منابع داده‌ای مختلفی که در خصوص بستر وجود دارد استفاده می‌کند. این رویکرد از طریق به هم ربط دادن حقایق مختلف به یک مورد واحد، ویژگی یگانه‌ای به داده‌های مورد مطالعه می‌بخشد (Reinharz, 1992). علاوه بر این، فرصت تحلیل فشرده بسیاری از جزئیات ویژه‌ای که ممکن است با دیگر روش‌ها مورد غفلت واقع شود را فراهم می‌کند. از جمله اهداف اصلی رویکردهای مطالعه موردی به مشکلات می‌تواند تولید و آزمون یک فرضیه یا نظریه، تحلیل تغییرات در یک پدیده در طی زمان، یا برای تحلیل روابط بین بخش‌های یک پدیده باشد (Reinharz, 1992). مطالعه موردی این سند را استان‌های کشور تشکیل می‌دهند.

۱-۴-۳- جمع‌آوری داده‌ها و منبع آن‌ها

در هر پژوهشی به منظور پاسخ‌دهی به سؤالات و آزمون فرضیات، جمع‌آوری داده صورت می‌گیرد. در روش تحقیق ترکیبی محققان به منظور پاسخ به سؤالات و آزمون فرضیه‌ها داده جمع‌آوری می‌کنند. رویه

[1]- Methodological pluralism or eclecticism
[2]- Mono-method approach

جمع‌آوری داده بایستی با نوع طرح تحقیق ترکیبی تطابق داشته باشد. توجه به اینکه در روش تحقیق ترکیبی هر دو داده‌های کمی و کیفی جمع‌آوری و تحلیل می‌گردند. در این سند، جمع‌آوری داده به شکل ترتیبی[3] بوده و در آن نوعی از داده‌ها پیش از داده‌های دیگر جمع‌آوری و تحلیل شده و سپس به عنوان ورودی مرحله بعد مورد استفاده قرار گرفته است. به بیانی، با داده‌های کمی و کیفی جمع‌آوری شده مستقل نبوده و با یکدیگر در ارتباط هستند. با توجه به ماهیت عنوان سند و همچنین روش تحقیق آن، بنابراین منبع داده‌ها چندگانه بوده و شامل اسنادی همچون طرح‌ها و برنامه‌های فرادست و موازی، مقالات، کتاب‌ها، گزارش‌های علمی، قوانین و مقررات است.

۱-۴-۴- روش‌های تحلیل داده‌ها

الف) کیفی

پژوهش کیفی شامل بهره‌گیری از داده‌های کیفی از قبیل مصاحبه، اسناد و مشاهده به منظور درک و شرح پدیده‌های اجتماعی- فضایی است. دغدغه اصلی محققین در انتخاب روش کیفی بهره‌گیری از اندیشه‌های پژوهشگران از مکاتب مختلف، توصیف فربه، پذیرش رهیافت انعطاف‌پذیر و التقاطی و پروراندن مفاهیم و نظریه‌ها بوده است. در این راستا، از روش‌های کیفی تحلیل محتوا و توصیفی استفاده شده است که در زیر به شرح آن‌ها پرداخته شده است.

تحلیل محتوای کیفی

تحلیل محتوای کیفی یکی از روش‌های تحقیق است که به منظور تحلیل داده‌های متنی بکار گرفته می‌شود. تحلیل محتوای کیفی از شمارش لغات فراتر رفته و با آزمون ژرف زبان به دنبال تولید دانش و درک پدیده مورد مطالعه (Weber, 1990) است. در این سند، از روش تحلیل محتوا کیفی به منظور تعیین وجود واژگان یا مفاهیم خاص در ادبیات جهانی و بنیان‌های فلسفی و نظری در ارتباط با سند استفاده شده است. منظور از متن یا متون، فصول کتاب‌ها، مقالات، گزارش‌ها و طرح‌ها است. به منظور انجام تحلیل محتوا، متون کد بندی شده، خردتر شده و دسته‌های قابل مدیریت در سطوح مختلف واژه، کلمه، جمله و موضوع تبدیل شده و با بهره‌گیری از تحلیل مفهومی[4] تحلیل محتوا انجام شده است. تحلیل مفهومی بدین معناست که داده‌ها با بهره‌گیری از سیستم

3- Sequential
4- Conceptual analysis

کدبندی کاهش یافته و بدین‌سان مشخص‌سازی واژگان یا الگوهایی که با سؤال تحقیق در ارتباط بوده‌اند، تسهیل گشته است.

تحلیل اسناد[5]

تحلیل اسناد فرآیند نظام‌مند بررسی و ارزیابی اسناد (هم پرینت شده و هم الکترونیکی) است. همانند دیگر روش‌های تحلیل در پژوهش کیفی، تحلیل اسناد مستلزم این است که داده‌های به منظور آشکار ساختن معانی، درک و توسعه دانش تجربی آزمون شده و تفسیر شوند (Corbin & Strauss, 2008). در این سند، سطح توصیفی شامل توصیفات داده‌های کیفی و کمی بود. در خصوص داده‌های کیفی، توصیفات برگرفته از بازگویی و نقل‌قول متون و نوشته‌های نهایی بود. علاوه بر این، سطح توصیفی تحلیل همچنین شامل شرح ویژگی‌های اصلی داده‌ها، خلاصه‌سازی روش‌شناسی، منطق‌های تحلیل و نتایج مقالات، کتاب‌ها، طرح‌ها و غیره بود. به طور کلی تحلیل توصیفی موارد زیر را فراهم آورد:

- برآوردهای اولیه و خلاصه‌سازی، آرایش جداول و اشکال به منظور برآورد اهداف؛
- اطلاعاتی در خصوص پویایی‌ها و تغییرپذیری داده‌ها؛
- نشانه‌ها و الگوهای غیرمنتظره که بایستی در تحلیل‌های اصلی مورد استفاده قرار می‌گرفت.

ب) کمی

تحقیق کمی، پژوهشی است که به تفسیر پدیده از طریق جمع‌آوری داده‌های عددی می‌پردازد؛ داده‌هایی که با استفاده از روش‌های ریاضی تحلیل می‌گردند (Creswell,1994). روش‌های کمی مورد استفاده در این سند، آمارهای توصیفی و استنباطی، روش‌های کمی تحلیل جمعیتی و اقتصادی، روش‌های کمی تحلیل نظام سکونتگاهی و تحلیل‌های فضایی با بهره‌گیری از بسته نرم‌افزاری GIS بوده است. علاوه بر این از تحلیل SWOT، نیز استفاده شده است.

5- Document analysis

فصل دوم

تحلیل محیط بیرونی

۲-۱- احصاء و تحلیل سیاست‌های کلان ملی در ابعاد مختلف

شکی نیست که یکی از مهم‌ترین پیش‌شرط‌های موفقیت و تحقق‌پذیری یک سند، طرح یا برنامه، همسویی سیاست‌ها، برنامه‌ها و پروژه‌های احتمالی آن با اسناد و طرح‌های فرادست می‌باشد. علاوه بر این، به هنگام تدوین طرح یا برنامه، آگاهی برنامه ریزان و سیاست‌گذاران از اثرات فضایی طرح‌ها و برنامه‌های فرادست بسیار حائز اهمیت است؛ زیرا که می‌تواند عدم قطعیت‌های برنامه‌ریزی را کاهش داده و توان برنامه‌ریزی یا سیاست‌گذار را بر کنترل بر نظام فضایی و به تبع آن نیل به نظم در سیستم فضایی را افزایش دهد. سند توسعه اقتصادی نیز از این قاعده مستثنا نبوده و بر همین اساس به مطالعه اسناد فرادست و سیاست‌های اصلی آن پرداخته شده است.

در سطح ملی مهم‌ترین اسناد توسعه‌ای که جهت‌گیری‌ها و سیاست‌های کلان ملی را مشخص می‌سازد شامل سیاست‌های کلی آمایش سرزمین ابلاغی مقام معظم رهبری ۱۳۹۰، سند چشم‌انداز توسعه ۱۴۰۴، طرح کالبدی ملی ۱۳۷۰، قانون برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (۱۳۹۶-۱۴۰۰)، طرح پایه آمایش سرزمین ۱۳۷۷، ضوابط ملی آمایش سرزمین- مصوب هیئت‌وزیران ۱۳۸۳ و ضوابط ملی آمایش سرزمین ۱۳۹۴، سند ملی آمایش سرزمین ۱۳۹۹، سند توسعه ملی آذربایجان شرقی ۱۳۸۴، سند تدبیر توسعه آذربایجان شرقی ۱۳۹۴، مسئله‌شناسی راهبردی در استان آذربایجان شرقی- مرکز بررسی‌های استراتژیک ۱۳۹۵و برنامه آمایش آذربایجان شرقی- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی ۱۳۹۸ است.

جدول ۱- راهبردها و سیاست‌های طرح‌های فرادست در محور جمعیت و مهاجرت

سند/طرح	سال	راهبرد/سیاست	حکم/الزامات در محور جمعیت و مهاجرت
سیاست‌های کلی آمایش سرزمین ابلاغی مقام معظم رهبری	۱۳۹۰	- ایجاد توازن در استقرار جمعیت - ارتقا و بهبود شاخص توسعه انسانی - جلوگیری از مهاجرت بی‌رویه به شهرهای بزرگ	- جلوگیری از افزایش عدم تعادل در نظام سکونت (به‌ویژه نخست شهری) با توجه به قابلیت‌ها و ظرفیت‌های مناطق - ارتقای نقش اقتصادی-اجتماعی و حمایت از شهرهای میانی و کوچک به عنوان مراکز تعدیل بخش نظام سکونتگاهی - جلوگیری از افزایش بی‌سوادی و سطح مرگ و میر با سازوکارها و برنامه‌های مختلف - جلوگیری از افزایش بی‌عدالتی و نابرابری در شرایط زیست و فعالیت در پهنه سرزمینی در چارچوب محدودیت‌های اکولوژیکی - تسهیل مهاجرت‌های اجباری و تدوین برنامه‌ها و سازوکارهایی در خصوص ارتقای مهارت‌های آن‌ها و تأمین نیاز مسکن
سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران افق ۱۴۰۴	۱۳۸۲	- توزیع متوازن جمعیت و فعالیت‌ها در پهنه سرزمین - جستجوی منابعی جانشین و کاهش اتکا به منابع نفتی - حمایت و تشویق توسعه در مناطق دورافتاده و محروم - انجام اقدامات اساسی برای تجهیز و سرمایه‌گذاری در مناطق روستایی - جلوگیری از موج مهاجرت‌های جوامع روستایی به مناطق شهری و به تبع آن بروز مشکلات اجتماعی و زیست‌محیطی در شهرهای بزرگ	- ترغیب توسعه مناطق روستایی و کمتر توسعه یافته و جلوگیری از افزایش نابرابری‌ها - متنوع سازی اقتصاد روستایی و حمایت کارآفرینی‌ها در شهرهای کوچک و نقاط روستایی - ایجاد توازن در پراکنش فضایی جمعیت در استان با توجه به ظرفیت‌های زیستی - حمایت از شهرهای کوچک و میانی به منظور جذب مهاجرت‌های اجباری و جلوگیری از مهاجرت‌های مستقیم از روستاها به شهرهای بزرگ - حمایت و توسعه بخش خصوصی با سازوکارهای مختلف - حمایت و تشویق اقتصاد دانش‌بنیان و تولیدات صنعتی
ضوابط ملی آمایش سرزمین- مصوب هیات وزیران - مرکز ملی آمایش سرزمین	۱۳۸۳	- کاهش تمرکز و تراکم جمعیت و فعالیت در مناطق پرتراکم کشور - ایجاد تعادل در افزایش جمعیت و پراکنش آن در پهنه سرزمین - حمایت از اقتصاد مناطق مهاجر فرست - ساماندهی مراکز جدید اشتغال و اسکان مهاجرین در مناطق دارای توان	- جلوگیری از افزایش مهاجرت‌ها و تمرکز آن در کلان‌شهرها از طریق دگرگونی ساختار فعالیت‌های صنعتی و خدماتی و جذب سرمایه‌ها و توسعه اقتصاد دانش‌بنیان در نواحی دیگر - افزایش نرخ رشد جمعیت استان با برنامه‌ها و سازوکارهای مختلف (نرخ رشد ۱ درصد) - توسعه فرصت‌های شغلی و جذب نیروهای کارآفرین در مناطق مهاجرفرست
مطالعات آمایش سرزمین - مقدماتی - دفتر آمایش و توسعه پایدار	۱۳۸۳	- تعادل بخشی به توزیع جمعیت متناسب با توزیع منابع و فعالیت - ایجاد تعادل در ساختار و ویژگی‌های جمعیت - هدایت هدفمند مهاجرت در تناسب با برنامه‌های توسعه پایدار - تشویق و بازدارندگی به منظور کنترل و هدایت نرخ رشد جمعیت - تمرکززدایی از نقاط دارای تمرکز بیشتر جمعیت به‌ویژه کلان‌شهرها	- ایجاد تعادل در نظام فضایی سکونت با توجه به ظرفیت‌ها و قابلیت‌ها - جلوگیری از افزایش میانگین سن ازدواج با برنامه‌های مختلف - مدیریت نرخ باروری و افزایش ولادت برای نیل به نسبت جانشینی و سلامت - کاهش نرخ مرگ و میر و طلاق در استان - ایجاد تعادل در نسبت جنسی استان - جلوگیری از افزایش بیشتر نرخ سالمندی - حمایت و تشویق کارآفرینی و سرمایه‌گذاری در شهرهای کوچک و مناطق روستایی - کاهش نرخ بیکاری و حمایت از اشتغال جوانان - توسعه گزینه‌های مسکن جوانان به‌ویژه در شهرهای کوچک و میانی
ضوابط ملی آمایش سرزمین- مصوب هیات	۱۳۹۴	- توزیع مناسب جمعیت و فعالیت‌های اقتصادی - ایجاد زمینه‌های لازم برای استقرار جمعیت در نواحی مستعد - مهار و کنترل رشد جمعیت در مناطق کلان‌شهری	- برقراری توازن در توزیع جمعیت با توجه به محدودیت‌های اکولوژیکی و توان مناطق - حمایت و افزایش سرمایه‌گذاری در صنعت و خدمات عمومی در نواحی کمتر توسعه یافته - جلوگیری یا کاهش شتاب تمرکز جمعیت در شهر بندر عباس با سازوکارهای مختلف با نگرشی منطقه‌ای و سیستمی

سند/طرح	سال	راهبرد/سیاست	حکم/الزامات در محور جمعیت و مهاجرت
وزیران ـ مرکز ملی آمایش سرزمین		- ساماندهی و هدایت هدفمند جریان‌های مهاجرت	- حمایت از شهرهای کوچک و میانی استان به‌ویژه در عرصه‌های اقتصادی - حمایت، تشویق و رونق بخشی به اقتصاد مناطق روستایی
مطالعه استراتژی درازمدت طرح آمایش سرزمین- مهندسان مشاور ستیران	۱۳۵۵	- تسهیل مهاجرت از طریق کاهش فواصل مهاجرت و جذب مهاجران روستایی در مناطق جذب نزدیک - کاهش رشد متمرکز بزرگ‌ترین شهرها و هدایت بخشی از جمعیت آن‌ها به سمت شهرهای ماهواره‌ای - تقویت شهرهای کوچک و میانی به عنوان قطب خدمات رسان به نواحی روستایی - تثبیت جمعیت و کاهش مهاجرت از مناطق روستایی	- رونق بخشی به شهرهای کوچک و میانی به‌ویژه در عرصه خدمات عمومی و اقتصادی (صنایع تبدیلی، بازاریابی و غیره) - ترغیب خوداتکایی اقتصادی-اجتماعی شهرهای اقماری - حمایت از طرح‌های مسکن اجتماعی در شهرهای کوچک و میانی به‌ویژه برای نسل‌های جوان - ایجاد مراکز تسهیل گر جذب مهاجران در شهرهای میانی و کوچک
طرح کالبد ملی- وزارت مسکن و شهرسازی	۱۳۷۵	- عدم احداث شهرهای جدید - جلوگیری از تمرکز جمعیت و فعالیت در چند شهر بزرگ - گسترش شهرها در زمین‌های با قابلیت سکونت - جلوگیری از تخریب زمین از طریق طرح‌ریزی یکپارچه و با دقت گسترش شهری و صنعتی - تهیه طرح‌های تفصیلی منطقه‌ای و محلی برای منطقه ساحلی	- جلوگیری از پراکنده‌رویی شهرها و مناطق روستایی و توسعه درون افزا و فشرده این مناطق - تقویت شهرهای میانی و کوچک به عنوان تعدیل بخش‌های نظام سکونتگاهی و به منظور جذب مازاد جمعیت در مناطق روستایی - توسعه فشرده و درون افزا در مناطق صنعتی موجود و اجتناب از ایجاد مناطق جدید در نواحی حاصلخیز - اجتناب از ایجاد و ساخت شهرهای جدید؛ - افزایش تراکم شهری (بیش از ۱۰۰ نفر در هکتار)
سند ملی توسعه فرابخشی: ساماندهی سواحل کشور- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی	۱۳۸۵	- ایجاد تعادل در توزیع جمعیت و فعالیت، متناسب با منابع، توان محیطی - قانونمند کردن شیوه بهره‌برداری، استقرار فعالیت و جمعیت در مناطق ساحلی - جلوگیری از گسترش بی‌رویه شهرها نواحی ساحلی	- حمایت و رونق بخشی به شهرهای کوچک و میانی به‌ویژه در عرصه خدمات عمومی و اقتصادی (صنایع تبدیلی، بازاریابی و غیره) با توجه به محدودیت‌های اکولوژیکی - توسعه سکونت و فعالیت قانونمند و باضابطه در نوار ساحلی - جلوگیری از تخریب سواحل ارزشمند به‌واسطهٔ ساخت‌وسازها - ایجاد محدودیت‌های محیط‌زیستی به منظور حفظ منابع حساس اکولوژیکی در سواحل - استفاده از ظرفیت‌های ساحلی
برنامه ششم توسعه- مجلس شورای اسلامی	۱۳۹۵	- بهبود کیفیت زندگی ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی و ترویج مهاجرت معکوس - توزیع مناسب جمعیت و منابع و جلوگیری از بروز و تشدید آسیب‌های اجتماعی - برنامه‌ریزی برای مدیریت و توزیع متناسب فعالیت، جمعیت و مهاجرت در کشور - زمینه‌سازی مناسب جهت کنترل و کاهش میانگین سن ازدواج - زمینه‌سازی جهت افزایش نرخ باروری (TFR) به حداقل ۲/۵ فرزند به ازای هر زن - پشتیبانی و حمایت از ترویج ازدواج موفق، پایدار و آسان - ارائه تسهیلات جهت افزایش سلامت ازدواج و درمان ناباروری	- ارتقای نقش اقتصادی-اجتماعی و حمایت از شهرهای میانی و کوچک به عنوان مراکز تعدیل بخش نظام سکونتگاهی - سرمایه‌گذاری و ایجاد اشتغال مولد به‌ویژه در نواحی روستایی و شهرهای کوچک و کمتر توسعه یافته - حمایت از طرح‌های کارآفرین در مناطق روستایی - ارائه مشوق‌ها (معافیت‌های مالیاتی، زمین ارزان قیمت، اعتبارات کم‌بهره و ...) به جوانان تحصیل‌کرده به منظور کارآفرینی در مناطق روستایی و شهرهای کوچک - توسعه خدمات عمومی در مناطق کمتر توسعه یافته با توجه به سلسله مراتب عملکردی - کاهش جذابیت مهاجرت به شهرهای بزرگ از طریق ایجاد شرایط زیست و فعالیت عادلانه - سرمایه‌گذاری و ایجاد فرصت‌های شغلی مولد برای نسل جوان به‌ویژه در مناطق کمتر توسعه یافته و شهرهای کوچک و میانی - توسعه و تجهیز مراکز درمانی و ایجاد کلینیک‌های سلامت به‌ویژه در مناطق کمتر توسعه یافته - جلوگیری از سوداگری و بورس بازی زمین و هدایت سرمایه‌ها به بخش مولد

جدول ۲ -راهبردها/سیاست‌ها و حکم‌ها/الزامات در محور اقتصاد

سند/طرح	سال	راهبرد/سیاست	حکم/الزامات در محور اقتصاد
سیاست‌های کلی آمایش سرزمین ابلاغی مقام معظم رهبری	۱۳۹۰	- ارتقاء بهره‌وری نیروی کار - ارتقای کارایی و بازدهی اقتصادی - تسهیل روابط درونی و بیرونی اقتصاد کشور - حفظ، احیا و بهره‌وری بهینه از سرمایه‌ها و منابع طبیعی	- جلوگیری از تورم نیروی انسانی در بخش‌ها - تقسیم کار منطقه‌ای در استان با توجه به مزیت‌های نسبی و رقابتی و توان اکولوژیک - اصلاح و تکمیل زنجیره‌های تولید صنعتی - ایجاد کارکردها و جریان‌های مکمل گر در استان به‌ویژه در شهرها و شهرک‌های صنعتی - جلوگیری از بی‌علاقگی در محیط کاری و ایجاد تعهد کاری - ایجاد هماهنگی بین استعدادها- تحصیلات فردی و شغلی - رفع هرگونه تبعیض بین کارکنان و اجرای برنامه‌های آموزش ضمن خدمت
سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران افق ۱۴۰۴	۱۳۸۲	- کاهش وابستگی به درآمدهای نفتی و تأمین آن از محل درآمدهای مالیاتی - تنظیم سیاست‌های پولی، مالی و ارزی - ارتقاء ظرفیت و توانمندی‌های بخش تعاونی - توانمندسازی بخش‌های خصوصی و تعاونی - ارتقاء بازار سرمایه ایران و اصلاح ساختار بانکی و بیمه‌ای کشور - هم‌افزایی و گسترش فعالیت‌های اقتصادی در زمینه‌هایی دارای مزیت نسبی - ایجاد اشتغال مولد و کاهش نرخ بیکاری - افزایش بهره‌وری عوامل و منابع تولید در بخش کشاورزی - ایجاد رقابت‌پذیری در کالاها و خدمات کشور - متنوع سازی اقتصاد - رشد بهره‌وری عوامل تولید - پشتیبانی از کارآفرینی ، نوآوری و استعدادهای فنی و پژوهشی - تأمین امنیت غذایی کشور با تکیه بر تولید از منابع داخلی - مهار تورم و افزایش قدرت خرید گروه‌های کم‌درآمد و محروم - حرکت در جهت تبدیل درآمد نفت و گاز به دارایی‌های مولد	- جلوگیری از گرایش تعاونی‌ها به ارائه خدمات و ارائه مشوق و حمایت از تعاونی‌های فعال در بهره‌برداری بهینه از منابع - ارتقای ظرفیت‌ها و توانمندسازی تعاونی‌ها - تکمیل زنجیره ارزش صنعت و کشاورزی و بخش معدنی - جلوگیری از افزایش فاصله بین دهک‌های بالا و پایین درآمدی - تنوع‌بخشی به اقتصاد استان - حمایت از کارآفرینی و سرمایه‌گذاری در بخش صنایع کاربر به‌ویژه در شهرهای کوچک و مناطق روستایی - جلوگیری یا کاهش خام فروشی و توسعه صنایع تبدیلی و فرآوری در استان - جلوگیری از افزایش اندازه بخش اجرایی و حذف دستگاه‌های موازی به منظور کاهش هزینه‌های عمومی استان - بهره‌گیری از فناوری‌های نوین به منظور ارتقای بازار سرمایه استان - حمایت و توانمندسازی بخش‌های تعاونی در استان - حمایت و ترغیب سرمایه‌گذاری در بخش‌های دارای مزیت رقابتی استان - کاهش هزینه‌های غیرضروری سازمان‌های اجرایی - جلوگیری از نابودی حاکمیت غذایی و حمایت از نظام غذایی پایدار - هدایت سرمایه‌ها و اعتبارات به سوی بخش‌های دارای مزیت نسبی و رقابتی - ترغیب و حمایت از صادرات محصولات استان - واگذاری تأمین زیرساخت‌های اقتصادی به بخش خصوصی همگرا، هم‌افزا، مسئول، متعهد و آینده‌نگر - کاهش وابستگی به بودجه‌های عمومی و افزایش نقش بخش خصوصی - جلوگیری از ورود سرمایه‌ها به بخش غیر مولد اقتصاد استان - پرهیز از واردات کالاهای غیرضروری به استان - تغییر فرایندهای تولید سنتی به تولید مدرن و دانش‌بنیان - سرمایه‌گذاری در ماشین‌آلات مدرن‌تر و کارآمدتر و منابع انسانی - ارتقای بهره‌وری در بخش‌های مولد

سند/طرح	سال	راهبرد/سیاست	حکم/الزامات در محور اقتصاد
			- خصوصی‌سازی عادلانه و شفاف و تلاش برای ایجاد نظام مالیاتی کارآمد - توسعه فعالیت گردشگری در استان - استفاده درست از نیروی انسانی
سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی- حضرت آیت‌الله خامنه‌ای	۱۳۹۲	- توسعه کارآفرینی و به حداکثر رساندن مشارکت آحاد جامعه در فعالیت‌های اقتصادی - پیشتازی اقتصاد دانش بنیان و افزایش سهم تولید و صادرات محصولات و خدمات دانش‌بنیان - ارتقای بهره‌وری در اقتصاد - سهم‌بری عادلانه عوامل در زنجیره تولید تا مصرف - افزایش تولید داخلی نهاده‌ها و کالاهای اساسی - تأمین امنیت غذا و درمان و ایجاد ذخایر راهبردی - اصلاح و تقویت همه‌جانبه‌ی نظام مالی کشور - حمایت همه‌جانبه هدفمند از صادرات کالاها - افزایش قدرت مقاومت و کاهش آسیب‌پذیری اقتصاد - توسعه حوزه عمل مناطق آزاد و ویژه‌ی اقتصادی کشور - افزایش ارزش‌افزوده از طریق تکمیل زنجیره ارزش صنعت نفت و گاز - افزایش سهم درآمدهای مالیاتی - تقویت فرهنگ جهادی در ایجاد ارزش‌افزوده، تولید ثروت، بهره‌وری، کارآفرینی - افزایش پوشش استاندارد برای کلیه محصولات داخلی و ترویج آن - شفاف و روان‌سازی نظام توزیع و قیمت‌گذاری - صرفه‌جویی در هزینه‌های عمومی کشور	- ترغیب سرمایه‌گذاری و تخصیص بیشتر اعتبارات به بخش‌های دارای مزیت نسبی و رقابتی در استان - جلوگیری از ورود سرمایه‌ها به بخش غیر مولد در استان - هدایت سرمایه‌ها به سوی صنایع دانش‌بنیان همچون صنعت فناوری اطلاعات، بیمه، بیوتکنولوژی، بهداشت و درمان، هوافضا - ارتقای فرهنگ تولید خدمات و محصولات دانش‌بنیان - ایجاد معاونت دانش در سازمان برنامه و بودجه استان - ارتقای معیار دانش کار (Knowledge Worker) در سازمان‌های عمومی و خصوصی - افزایش سرمایه‌گذاری در تحقیق و توسعه - ارتقای بهره‌وری در بخش‌های مولد - تنوع‌بخشی به اقتصاد استان از جمله توسعه گردشگری - افزایش سهم همکاری در تحقیقات کاربردی بین صنعت و دانشگاه - تجاری‌سازی و بازاریابی دانش در استان - جلوگیری از بی‌علاقگی در محیط کاری و ایجاد تعهد کاری - جلوگیری از ناهماهنگی بین استعدادها و تحصیلات فردی و شغلی - رفع هرگونه تبعیض بین کارکنان و اجرای برنامه‌های آموزش ضمن خدمت - افزایش بهره‌وری در عوامل تولید آب، زمین، نیروی کار و غیره - تکمیل زنجیره ارزش صنعت و کشاورزی و بخش معدنی - حمایت از نظام غذایی استان و جلوگیری از نابودی حاکمیت غذایی - حمایت از نقش‌آفرینی بخش خصوصی و نهادهای مردمی در عرصه اقتصادی - خصوصی‌سازی عادلانه و شفاف و تلاش برای ایجاد نظام مالیاتی کارآمد - پرهیز از واردات کالاهای غیرضروری به استان و حمایت از صادرات - حمایت و ترغیب کارآفرینی به‌ویژه در شهرهای کوچک و متوسط و مناطق روستایی
ضوابط ملی آمایش سرزمین- مصوب هیات وزیران - مرکز ملی آمایش سرزمین	۱۳۸۳	- تأکید بر توسعه صنایع شیمیایی و پتروشیمی، صنایع و معدنی با توجه به مزیت‌های نسبی کشور - توسعه صنایع تولید کالاهای مورد نیاز کشورهای منطقه - تحول بنیادی در ساختار بخش خدمات و افزایش سهم خدمات نوین و دانش‌پایه - ارتقای جایگاه صنعت گردشگری در اقتصاد ملی - باز تعریف نقش وظایف مناطق آزاد تجاری – صنعتی و ویژه اقتصادی، با توجه به ویژگی‌های مناطق کشور - گسترش تعامل اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی درون و بین منطقه‌ای - تحول ساختار بخش کشاورزی در راستای دستیابی به کشاورزی پایدار، مدرن و رقابتی	- توسعه و تقویت خدمات و زیرساخت‌های بنادر و محدوده پس کرانه‌ای بنادر - جلوگیری و کاهش خام فروشی و توسعه صنایع تبدیلی و فرآوری در استان - تقسیم کار منطقه‌ای در استان با توجه به مزیت‌های نسبی و رقابتی و توان اکولوژیک - ایجاد انطباق بین ویژگی‌های استان (از نظر اقتصادی، اجتماعی، طبیعی و موقعیتی) و نقش مناطق آزاد و ویژه اقتصادی - تولید کالاها و محصولات و ارائه خدمات بر اساس تقاضای محلی و منطقه‌ای و مزیت رقابتی و نسبی - توسعه گردشگری پایدار و اجتماع محور - نیازسنجی کالاها و خدمات مورد نیاز محلی و منطقه‌ای به‌ویژه در عرصه دریایی - هدایت سرمایه‌ها به سوی صنایع و خدمات دانش‌بنیان همچون صنعت فناوری اطلاعات، بیمه، بیوتکنولوژی، بهداشت و

سند/طرح	سال	راهبرد/سیاست	حکم/الزامات در محور اقتصاد
		- استفاده پایدار از قابلیت‌های طبیعی و امکانات آب و خاک - توسعه بهره‌برداری از قابلیت‌های معدنی کشور - افزایش ظرفیت‌های اکتشاف و بهره‌برداری از ذخایر عظیم نفت و گاز - توسعه صنایع پشتیبان حمل و نقل، شامل صنایع خودروسازی، واگن سازی، تجهیزات راه آهن و صنایع حمل و نقل هوایی در مراکز و نواحی مستعد - تأکید بر توسعه فعالیت‌های صنعتی مبتنی بر نفت و گاز در مناطق مواجه با محدودیت‌هایی برای توسعه سایر فعالیت‌های اقتصادی و برخوردار از اهمیت استراتژیک، از جمله مناطق کمتر توسعه یافته جنوب شرقی کشور، سواحل خلیج فارس و دریای عمان و مناطق کمتر توسعه یافته غرب کشور	درمان و هوافضا - ارتقای فرهنگ تولید خدمات و محصولات دانش‌بنیان - ایجاد معاونت دانش در سازمان برنامه و بودجه استان - ارتقای معیار دانش کار (Knowledge Worker) در سازمان‌های عمومی و خصوصی - افزایش سرمایه‌گذاری در تحقیق و توسعه - ارتقای بهره‌وری در بخش‌های مولد - افزایش بهره‌وری در عوامل تولید در بخش‌های مختلف اقتصادی - مطالعه و امکان‌سنجی در خصوص بهره‌برداری از منابع نفت و گاز منطقه - اصلاح نظام‌های بهره‌برداری با توسعه تعاونی‌های تولیدی - امکان‌سنجی در خصوص توسعه صنایع فرآوری نفت و گاز با ملاحظات شدید محیط‌زیستی و با توجه مزیت‌های رقابتی و نسبی
مطالعات آمایش سرزمین ـ مقدماتی ـ دفتر آمایش و توسعه پایدار	۱۳۸۳	- گسترش فناوری‌های پیشرفته در تولید محصولات صنعتی - ارتقاء مهارت و تخصص نیروی شاغل در بخش صنعت و معدن - توسعه بخش صنعت - اولویت استقرار صنایع صادراتی در نزدیکی کریدورها و مبادی ورودی و خروجی اصلی کشور - رعایت ملاحظات محیط‌زیستی در استقرار صنایع - ارتقاء عملکرد، اصلاح شبکه‌ها و تجهیزات مورد نیاز در مراکز تخلیه، نگهداری و توزیع کالا - ایجاد زمینه‌های لازم جهت ارتقاء سهم و نقش ترانزیتی کشور - حفظ محیط‌زیست در راستای توسعه اکوتوریسم - جلب سرمایه‌های خارجی و داخلی برای ایجاد تسهیلات و تجهیزات گردشگری - تشویق و حمایت از ایجاد تأسیسات اقامتی و تفرجگاهی - تحول ساختار بخش کشاورزی در جهت دستیابی به کشاورزی مدرن و رقابتی - افزایش کیفیت محصولات کشاورزی و توجه به صنایع تبدیلی و بسته‌بندی - طراحی و استقرار نظام سلسله مراتبی خدمات پشتیبان تولید - ایجاد مجتمع‌های دام‌پروری صنعتی و نیمه‌صنعتی - بالا بردن سهم صادرات محصولات صنعتی از کل صادرات کشور - ایجاد زمینه‌های مناسب جهت جذب سرمایه‌های خارجی - محدود نمودن صادرات مواد خام و اولیه و توسعه محصولات فراوری شده و صنعتی - توسعه و ایجاد صنایع معدنی در جهت تکمیل زنجیره‌های تولید	- اجتناب از استقرار صنایع صادراتی در مناطق دور از کریدورهای اصلی - اولویت‌دهی به توسعه راه‌های متصل شونده به کریدورهای اصلی - توسعه صنایع صادراتی در مناطق آزاد تجاری-صنعتی آستارا و بندر انزلی - اجتناب از بهره‌گیری از فناوری‌ها و ابزارهای قدیمی و استفاده از فناوری‌های سبز پیشرو در استان - ایجاد سازمان‌ها و مؤسسات ارائه دهنده خدمات توانمندسازی کسب و کار مبتنی بر فناوری اطلاعات - توسعه صنعت فناوری اطلاعات و ارتباطات (ICT) از طریق سرمایه‌گذاری مشترک با بخش خصوصی - تأمین و مدیریت منابع سرمایه‌ای در صنایع پیشرفته - ایجاد دگرسانی در شیوه‌های سنتی تولید صنعتی استان و ارتقای سرمایه‌گذاری برای ایجاد صنایع مبتنی بر فناوری‌های پیشرفته و انتقال دانش فنی - تجاری‌سازی دستاوردهای پژوهشی و انتقال تکنولوژی در زمینه‌های فناوری برتر در استان - اجتناب از خام فروشی و توسعه صنایع تبدیلی و فناوری به‌ویژه در بخش معدن و کشاورزی - جلوگیری از گسترش ساخت‌وسازهای خصوصی در مناطق و محورهای گردشگری و حفظ جاذبه‌ها - ترغیب و توسعه شیوه‌های نوین بازاریابی به منظور جذب سرمایه‌گذاری‌های داخلی و خارجی - ایجاد امکانات و خدمات متمرکز گردشگری در نواحی حساس اکولوژیکی - افزایش ظرفیت‌های بنادر استان - اجتناب از استخدام نیروی کار غیرمتخصص در بخش صنعت و معدن - اجتناب از توسعه صنایع در زمین‌های حاصلخیز و مناطق حساس اکولوژیکی - مدرنیزاسیون و بهره‌گیری از شیوه‌های نوین در بخش کشاورزی - اصلاح نظام‌های بهره‌برداری با توسعه تعاونی‌های تولیدی - ایجاد و توسعه خدمات پشتیبان تولید در مجاورت شهرک‌ها و نواحی صنعتی استان یا در شهرهای نزدیک به آن‌ها

سند/طرح	سال	راهبرد/سیاست	حکم/الزامات در محور اقتصاد
			- جلوگیری از حرکت سرمایه‌ها به سوی اقتصاد غیر مولد با سازوکارهای مختلف - تقویت پیوندهای بین بخشی در صنایع استان و افزایش مکمل گری و سینرژی
ضوابط ملی آمایش سرزمین- مصوب هیات وزیران - مرکز ملی آمایش سرزمین	۱۳۹۴	- رعایت تناسب بین نیازهای استقرار فعالیت در یک قلمرو با امکانات و قابلیت‌های آن - تخصصی کردن عملکرد اقتصادی بر اساس قابلیت‌ها و مزیت‌های نسبی به منظور تقویت وابستگی‌های متقابل منطقه‌ای و یکپارچگی ملی - توزیع مناسب جمعیت و فعالیت‌های اقتصادی - اولویت برداشت از میادین مشترک نفت و گاز با مرزهای شمالی - ایجاد و توسعه مناطق ویژه اقتصادی و تخصصی انرژی - سازمان‌دهی بخش کشاورزی در پهنه سرزمین - تدوین الگوی کشت بهینه در دشت‌ها - محدودیت کشت محصولات با نیاز آبی بالا - ایجاد و توسعه مجتمع‌های کشت و صنعت متناسب با قابلیت‌ها - ساماندهی روابط بین بخش کشاورزی و صنعت - توسعه پرورش و صید آبزیان در آب‌های دور و سرزمینی - شناسایی و ایجاد خوشه‌های صنعتی با توجه به مزیت‌های نسبی و رقابتی و تکمیل زنجیره ارزش - توسعه صنایع دریایی و تعمیر و خدمات وسایط حمل و نقل دریایی در جوار بنادر اصلی - ساماندهی مجتمع‌های صنعتی اعم از شهرک‌ها و نواحی صنعتی - توسعه و ساماندهی مجدد فعالیت‌های صنعتی پایه و آب بر - توسعه صنایع تولیدکننده کالاهای مورد نیاز کشورهای منطقه - استقرار صنایع فرآوری اولیه منابع معدنی در جوار ذخایر معدنی - توسعه صنایع مبتنی بر فناوری‌های نوین و برتر - ایجاد مناطق آزاد و ویژه اقتصادی جدید در پهنه سرزمین - سیانت و استفاده از ظرفیت‌ها و جاذبه‌ها به منظور رونق گردشگری - عدم استقرار صنایع پرخطر در محدوده سکونتگاه‌ها و رعایت حریم‌های ایمنی و امنیتی توسعه فعالیت‌های پارک‌ها، مراکز رشد، کریدورهای علم و فن‌آوری و مراکز تخصصی ICT	- جلوگیری از افزایش جمعیت و فعالیت‌ها در مکان‌های فاقد توان اکولوژیک - جلوگیری از استفاده ناکارآمد از منابع اقتصادی - جلوگیری از نابودی منابع طبیعی و انسانی گردشگری - جلوگیری و کاهش فعالیت‌های اقتصادی فاقد مزیت نسبی و رقابتی - امکان‌سنجی در خصوص بهره‌برداری از صنایع نفت و گاز و توسعه صنایع فرآوری نفت و گاز با ملاحظات شدید محیط‌زیستی و با توجه مزیت‌های رقابتی و نسبی - منع کامل خام فروشی محصولات استان و ایجاد زنجیره‌ی ارزش‌افزوده محصولات - انعقاد قراردادها و تفاهم‌نامه‌های همکاری با سایر مناطق و نهادهای دولتی و مردم‌نهاد داخلی و خارجی در مناطق ویژه و آزاد - بازاریابی و تبلیغات گسترده به منظور جذب سرمایه‌گذاران در مناطق آزاد و ویژه استان - جلوگیری از کشت و پرورش محصولات فاقد مزیت در استان - توسعه صنایع تبدیلی و تکمیلی بخش کشاورزی - ارائه مشوق‌ها و حمایت از ساخت، تولید، تعمیر و نگهداری انواع مختلف تجهیزات شناورهای سطحی، زیرسطحی، اثرسطحی و صنایع فراساحلی به‌ویژه در نزدیکی بنادر و مناطق آزاد - حمایت از کارگاه‌ها و تولیدکنندگان مرتبط با صنایع دریایی کشور - حمایت از مشاغل ایجادی حاصل از طرح‌های فن آورانه و دانش‌بنیان در صنعت دریایی - هدایت اعتبارات به سوی طرح‌های کارآفرینی و خوداشتغالی دریایی - افزایش تسهیلات سرمایه در گردش تولیدکنندگان، سازندگان و شرکت‌های خدماتی فعال در صنایع دریایی - جلوگیری از توسعه صنایع در مراکز حساس و رعایت حریم‌های ایمنی - شناسایی تقاضای کالاها و محصولات در منطقه و تلاش برای برآورد آن‌ها بر اساس مزایای نسبی و رقابتی - تکمیل زنجیره تولید و حلقه‌های ارزش‌افزوده بخش معدن استان - هدایت سرمایه‌ها و اعتبارات به سوی صنایع با فناوری برتر
مطالعه استراتژی درازمدت طرح آمایش سرزمین- مهندسان مشاور ستیران	۱۳۵۵	- توسعه تعاون در روستاها از طریق تعاون‌های خدماتی و اتحادیه‌های تولیدی - تنوع بخشیدن به فعالیت‌های اقتصادی - حمایت از بهره‌برداری‌های کوچک خانوادگی و بالا بردن کارایی آن‌ها - استقرار واحدهای تولیدی کوچک در محیط‌های روستایی - تسهیل توسعه فعالیت‌ها و مشاغل مستقل از بخش اول در محیط روستایی و شهرهای کوچک - ایجاد مؤسسات اعتباری در محیط روستایی و رساندن محصولات به بازار - آرایش گسترده‌تر صنایع نوین	- جلوگیری از توسعه صنایع به صورت پراکنده - اصلاح نظام مالکیت اراضی و حمایت و توسعه تعاونی‌های کشاورزی - استفاده کارآمدتر از منابع آب و خاک - تغییر اقتصاد تک‌محصولی شهرهای کوچک و روستا شهرها به اقتصادی متنوع و پویا - جلوگیری از خام فروشی و توسعه صنایع تبدیلی و تکمیلی - حمایت از صنایع دارای مزیت رقابتی و نسبی استان - حمایت از توسعه صنایع کوچک و کارآفرین در نواحی روستایی

سند/طرح	سال	راهبرد/سیاست	حکم/الزامات در محور اقتصاد
		- توسعه فعالیت‌های نوین در شهرها متوسط - استفاده از توان گردشگری شهرهای کوچک و توسعه صنایع کوچک - کنترل دقیق برون ریخته‌های صنعتی و شهری در تمامی کرانه‌های دریای خزر	- توسعه بخش گردشگری در روستاها و شهرهای کوچک - تنوع‌بخشی به فعالیت‌های اقتصادی مناطق روستایی - جلوگیری از تمرکز خدمات در یک یا چند شهر اصلی و ضرورت ساماندهی توزیع و استقرار آن
طرح کالبد ملی- وزارت مسکن و شهرسازی	۱۳۷۵	- به حداقل رساند هزینه‌های توسعه شهری از طریق سازگاری با اقلیم، توسعه درون افزا، مکان‌یابی مناسب - خلق سلسله مراتب مناسب به منظور جلوگیری از تمرکز فعالیت و جمعیت در چند نقطه - توان کم و نسبتاً کم توسعه صنعتی در نوار ساحلی خزر	- عدم ایجاد شهرهای جدید و توسعه فشرده و درون افزایی نقاط سکونتگاهی موجود - تجهیز و خدمات‌رسانی و نقش دهی مکمل به نقاط شهری کوچک و متوسط به عنوان مراکز رشد تعادل‌بخش - کنترل و محدودسازی تمرکز جمعیت در شهر بندر عباس - ایجاد مناطق شهری (Urban region) مکمل گر و منسجم در سطح استان - جلوگیری از توسعه بی‌برنامه فعالیت و سکونت در نوار ساحلی استان
برنامه ششم توسعه- مجلس شورای اسلامی	۱۳۹۵	- جذب شرکت‌های معتبر جهانی و منطقه‌ای در زنجیره تولید داخلی - حمایت حقوقی، مالی و نهادی لازم برای توسعه دانش و پیشرفت فناورانه و نوآورانه - تجهیز منابع مالی مورد نیاز سرمایه‌گذاری - همچنین قطع وابستگی بودجه به نفت تا پایان اجرای قانون برنامه ششم - افزایش و یا دریافت عوارض آلایندگی و عوارض ارزش‌افزوده گاز طبیعی و عوارض شماره‌گذاری خودروها - عملیاتی کردن رویکرد تمرکززدایی و اثربخشی مدیریت اجرائی در مراکز استان‌ها و جهت زمینه‌سازی، تعادل‌بخشی، توازن و آمایش سرزمینی - گسترش و تعمیق نظام جامع تأمین مالی و ابزارهای آن (بازار پول، بازار سرمایه و بیمه‌ها) - افزایش سهم تعاون در اقتصاد به بیست‌وپنج درصد - تأمین امنیت غذایی و نیل به خودکفایی در محصولات اساسی - توسعه کشاورزی حفاظتی، توسعه کشت نشایی، به‌نژادی و به‌زراعی - مصرف بهینه سموم، دفع آفات نباتی و کودهای شیمیایی و استفاده بیشتر از کود آلی(کمپوست) - توسعه کشت محصولات سالم و محصولات زیستی (ارگانیک) - ممنوعیت هرگونه رهاسازی، تولید، واردات و مصرف محصولات تراریخته - حمایت از توسعه ظرفیت صادراتی صنایع تبدیلی و تکمیلی بخش کشاورزی - ایجاد ردیف مستقل پرداخت خسارت به بیمه‌گذاران محصولات کشاورزی و صندوق بیمه کشاورزی - ایجاد زمینه گسترش و تکمیل زنجیره‌های ارزش، صنایع‌تبدیلی، تکمیلی و نگهداری محصولات اساسی کشاورزی - ایجاد خوشه‌های صادراتی، نشان‌های تجاری و اختصاص مشوق‌های صادراتی به صادرات محصولات کشاورزی - افزایش سهم سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی در کل سرمایه‌گذاری‌ها	- بازاریابی گسترده به منظور جلب سرمایه‌گذاران و شرکت‌های معتبر جهانی در مناطق آزاد و ویژه استان - اجتناب از بهره‌گیری از فناوری‌ها و ابزارهای قدیمی و استفاده از فناوری‌های سبز پیشرو در استان - ایجاد سازمان‌ها و مؤسسات ارائه دهنده خدمات توانمندسازی کسب و کار مبتنی بر فناوری اطلاعات - توسعه صنعت فناوری اطلاعات و ارتباطات (ICT) از طریق سرمایه‌گذاری مشترک با بخش خصوصی - تأمین و مدیریت منابع سرمایه‌ای در صنایع پیشرفته - ایجاد دگرسانی در شیوه‌های سنتی تولید صنعتی استان و ارتقای سرمایه‌گذاری برای ایجاد صنایع مبتنی بر فناوری‌های پیشرفته و انتقال دانش فنی - تجاری‌سازی دستاوردهای پژوهشی و انتقال تکنولوژی در زمینه‌های فناوری برتر در استان - اجتناب از خام فروشی و توسعه صنایع تبدیلی و فناوری به‌ویژه در بخش معدن و کشاورزی - جلوگیری از گسترش ساخت‌وسازهای خصوصی در مناطق و محورهای گردشگری و حفظ جاذبه‌ها - جلوگیری از یا کنترل و محدودسازی فعالیت صنایع آلاینده و اخذ غرامت و مالیات - جلوگیری از تمرکزگرایی مدیریتی در استان و تمرکززدایی تدریجی در کنار ایجاد ظرفیت‌های نهادی - حمایت و ترغیب تعاونی‌های تولیدی - جلوگیری از نابودی حاکمیت غذایی و توسعه کشاورزی با رعایت ملاحظات محیط‌زیستی و مزیت‌های رقابتی - جلوگیری از استفاده بیش از حد از سموم و کودهای شیمیایی - ترغیب و حمایت از تولید کودهای ارگانیک - حمایت و ارائه مشوق و اعتبارات به تولیدکنندگان محصولات ارگانیک - توسعه صنایع تبدیلی و تکمیلی به‌ویژه در شهرهای کوچک و متوسط - جلوگیری یا کنترل فعالیت‌های معدنی آلاینده - جلوگیری از خام فروشی مواد معدنی و تأمین خدمات و زیرساخت‌های مورد نیاز معادن و تکمیل زنجیره‌های ارزش - افزایش آگاهی‌های محیط‌زیستی و شغلی کشاورزان استان - ترغیب و گسترش بیمه محصولات کشاورزی - افزایش توانمندی، رقابت‌پذیری و صادرات کالاها و خدمات تولیدی

سند/طرح	سال	راهبرد/سیاست	حکم/الزامات در محور اقتصاد
		- ایجاد شورای معادن در هر استان - منع هرگونه فروش و واگذاری پروانه قبل از بهره‌برداری با رعایت ملاحظات زیست‌محیطی - تکمیل زیربناها و زیرساخت‌های مورد نیاز برای معادن	
طرح جامع گردشگری ملی- سازمان ایران‌گردی و جهانگردی	۱۳۸۰	- توسعه منابع گردشگری در روستاهای سنتی - توسعه بازار گذران تعطیلات در کنار دریا و نقاط کوهستانی - توسعه محصولات گردشگری - توسعه نواحی گردشگری دارای اولویت	- توسعه بازارهای مرزی به منظور جذب گردشگر - جلوگیری از سفرهای کوتاه‌مدت با افزایش بازار گذران تعطیلات در کنار دریا و نقاط کوهستانی - حمایت از طرح‌های ترکیب‌کننده گردشگری و تجارت - توسعهٔ بازارهای علاقه‌مند به سفرهای دریایی - افزایش تسهیلات و خدمات گردشگری - جلوگیری از نابودی جاذبه‌های طبیعی - ایجاد اقامتگاه‌های ارزان قیمت متمرکز و پراکنده توسط افراد بومی
سند توسعه ملی آذربایجان شرقی	۱۳۸۴	- بسترسازی مناسب برای جذب سرمایه‌ها و کارآفرینان داخلی و خارجی با تأکید بر ایرانیان مقیم خارج جهت مشارکت در فعالیت‌های اقتصادی - جایگزینی تدریجی تکنولوژی‌های مدرن به جای تکنولوژی‌های قدیمی و فاقد کارایی و توسعه صنایع جدید مبتنی بر فناوری‌های برتر و ایجاد و تقویت مراکز تحقیقاتی صنعتی و مهندسی. - گسترش صنایع بالادست و پایین‌دست در صنعت پتروشیمی، مس و آلومینیم، خودرو و صنایع ریلی، شیمیایی، نساجی و پوشاک، غذایی، دارویی، برق و الکترونیک - تأکید بر اکتشاف و تجهیز معادن و ایجاد زمینه‌های لازم برای توسعه بهره‌برداری از معادن استان و فرآوری تولیدات معدنی - تقویت و تجهیز منطقه آزاد تجاری، صنعتی جلفا، بازارچه‌های مرزی، تشکل‌های تخصصی صادراتی، تجهیز و توسعه گمرکات و زیرساخت‌های بازرگانی استان. - تجهیز کلان‌شهر تبریز به خدمات برتر در زمینه فعالیت‌های مالی و بازرگانی، حمل و نقل، آموزش عالی، خدمات درمانی و گردشگری با عملکردهای ملی و فراملی - اتخاذ شیوه‌های پیشرفته کشت در مناطق عمده دیم‌کاری و افزایش سطح زیر کشت باغی با اولویت اراضی پایین دست سدهای موجود - توسعه مکانیزاسیون، ایجاد الگوی کشت مناسب، تجهیز و نوسازی واحدهای کشاورزی و یکپارچه‌سازی اراضی و توسعه و تکمیل شبکه‌های آبیاری و زهکشی. - بهره‌برداری بهینه از منابع پایه تولید کشاورزی و منابع زیست‌محیطی. - ساماندهی فضایی جمعیت و فعالیت‌های عمده اقتصادی با اولویت تجهیز و استقرار در محورهای تبریز- میانه، تبریز - اردبیل، تبریز - میاندوآب، تبریز - اهر، تبریز- شرفخانه و تبریز- جلفا - توسعه، تکمیل و تجهیز و استفاده بهینه از شبکه‌های ارتباطی جاده‌ای و ریلی و فرودگاه‌های استان، با عملکرد ملی و فراملی - تأکید بر بهبود کیفیت صنایع‌دستی، رقابت‌پذیر کردن آن‌ها به‌ویژه در صنعت فرش استان.	- افزایش همکاری‌های اقتصادی بین‌المللی - ارتقای کارایی از طریق افزایش استفاده از فناوری‌های نو - گسترش صنایع مزیت‌دار استان - جلوگیری از خام فروشی مواد معدنی - توسعه منطقه آزاد و بازارچه مرزی - توسعه خدمات برتر و رقابت‌پذیر - مکانیزاسیون و پایدارسازی بخش کشاورزی - ایجاد توازن در توزیع جمعیت و فعالیت - توسعه زیرساخت‌های ارتباطی و اطلاعاتی - کاهش تبعیض و برقراری عدالت جنسیتی - افزایش مشارکت اقتصادی زنان - توسعه تعاونی و نقش بخش خصوصی در اقتصاد

سند/طرح	سال	راهبرد/سیاست	حکم/الزامات در محور اقتصاد
		- ایجاد زیرساخت‌های مناسب در نواحی گردشگری و بسترسازی مناسب برای مشارکت بخش خصوصی جهت سرمایه‌گذاری در این زمینه و حفظ و نگهداری و معرفی مراکز تاریخی، فرهنگی، طبیعی و جاذبه‌های گردشگری استان. - قویت و تجهیز خدمات و زیربناها در شهرها و روستاهای استان در چارچوب نقش سلسله مراتبی نقاط مزبور - متنوع سازی فعالیت‌های اقتصادی خانواده‌های عشایری و ساماندهی به اسکان آن‌ها - ارتقاء مهارت‌های فنی و حرفه‌ای نیروی انسانی در بخش‌های مختلف اقتصادی - ایجاد سازوکارهای لازم و حمایت از افزایش بهره‌وری در بخش‌های اقتصادی و عوامل تولید - حمایت مؤثر از تشکیل و توسعه تعاونی‌ها و ایجاد و گسترش شهرک‌ها و مجتمع‌های تعاونی - بسترسازی برای افزایش مشارکت اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی زنان در روند توسعه استان	
سند تدبیر توسعه آذربایجان شرقی	۱۳۹۴	- ساماندهی و مدیریت یکپارچه صدور مجوزهای کسب‌وکار - تشکیل کمیته‌های بهبود فضای کسب و کار در کلیه دستگاه‌های مرتبط - پایش مستمر محیط کسب و کار با همکاری تشکل‌های بخش خصوصی جهت ارتقای منطقی رتبه استان - توجّه بیشتر به افزایش کمی محصولات کشاورزی -گسترش زمینه‌های استفاده از منابع بانک توسعه اسلامی -گسترش زمینه‌های استفاده از منابع بانک جهانی. - گسترش زمینه‌های استفاده از منابع بانک تجارت و توسعه اکو. - تسهیل در فرآیند تأمین و تجهیز منابع مالی از طرق مختلف از جمله: شناسایی بانک‌ها و مؤسسات مالی اعتباردهنده، تأمین‌کنندگان مالی (اشخاص حقیقی و حقوقی) و برقراری ارتباط و تعامل با آن‌ها و معرفی به دستگاه‌های اجرایی، تشکل‌های بخش خصوصی و متقاضیان تأمین منابع مالی - اهتمام به منظور گسترش و استفاده بهینه خطوط اعتباری دولت‌ها، بانک‌ها و مؤسسات مالی تجاری بین‌المللی -گسترش زمینه‌های استفاده از تسهیلات مالی خارجی (فاینانس) کشورهای هدف. -گسترش زمینه‌های استفاده از انواع روش‌های تأمین مالی در بازار سرمایه: ابزارهای مبتنی بر بدهی، ابزارهای مبتنی بر سرمایه ، اسناد خزانه اسلام -گسترش زمینه‌های استفاده از منابع صندوق توسعه ملی. - تلاش برای افزایش اختیارات استانی و تفویض اختیارات لازم برای دریافت تسهیلات از منابع صندوق توسعه ملی - توسعه همکاری‌های مشترک مرکز خدمات سرمایه‌گذاری و پارک علم و فناوری در تهیه، تبلیغات و بازاریابی طرح‌ها و فرصت‌های سرمایه‌گذاری در حوزه فناوری‌های پیشرفته	- جلوگیری از نابسامانی در توسعه کسب و کار - ایجاد سیستم پایش مستمر و هوشمند کسب و کار - توسعه محصولات کشاورزی استان - استفاده از فرصت‌های جهانی کسب اعتبار - افزایش میزان تسهیلات مالی و اعتبارات برای بخش تولید - تسهیل و ارتقای تأمین منابع مالی داخلی و خارجی - توسعه نقش فناوری‌های نو در بخش تولیدی و خدمات - توسعه پارک‌های علم و فناوری و مراکز دانش‌بنیان - بازاریابی و تبلیغات گسترده در حوزه تولیدی و خدماتی - برگزاری رویدادها و گردهمایی‌های اقتصادی ملی و فراملی - تسهیل و توسعه سرمایه‌گذاری خارجی - تسهیل حضور سرمایه‌گذاران ایرانی مقیم خارج از کشور

سند/طرح	سال	راهبرد/سیاست	حکم/الزامات در محور اقتصاد
		- توسعه زیربناهای نرم‌افزاری شامل اطلاع‌رسانی، امکانات تبلیغاتی، ارتباطی و بازاریابی فرصت‌های سرمایه‌گذاری استان در کشورهای هدف - تسهیل برگزاری همایش‌های بین‌المللی و برون‌مرزی جهت معرفی فرصت‌های سرمایه‌گذاری استان در کشورهای هدف - شناسایی تشکل‌های اقتصادی خارجی، سازمان‌دهی، تسهیل و زمینه‌سازی برای اعزام / پذیرش هیئت‌های سرمایه‌گذاری خارجی با همکاری دستگاه‌های ذی‌ربط - تشکیل گروه‌های مذاکره متناسب با بخش‌های اقتصادی (مطالعه و طراحی طرح ساماندهی ملاقات و سفرهای هیئت‌های تجاری) برای برنامه‌ریزی و انجام اقدامات لازم در جهت شناسایی ایرانیان مقیم خارج و سرمایه‌گذاران خارجی و دعوت آن‌ها در مقاطع زمانی خاص برای بازدید از توانمندی‌ها و فرصت‌های سرمایه‌گذاری استان و همچنین تبادل اطلاعات اقتصادی و پروژه‌های سرمایه‌گذاری.	
مسئله‌شناسی راهبردی در استان آذربایجان شرقی- مرکز بررسی‌های استراتژیک	۱۳۹۵	- توسعه صنایع کاربردی همگام با فرآوری معادن خصوصاً در منطقه معدنی شمالی استان - استفاده از دستگاه‌های معدنی مدرن - جذب سرمایه‌های بخش خصوصی - توسعه ساختارهای تجارت بین‌المللی و مدیریت سرمایه‌گذاری‌های بین‌المللی با هدف‌گیری بازارهای ترکیه و اتحادیه اروپا - توسعه ساختارهای خدمات مدرن تجاری و حرفه‌ای کردن بخش تجارت بین‌المللی استان - توسعه آموزش‌های تخصصی و حرفه‌ای در سطح عالی به منظور تقویت بخش تجاری - هدایت سرمایه‌گذاری‌های استان به منظور تکمیل زیرساخت‌های اساسی مورد نیاز بخش تجاری - ایجاد ارتباط مناسب و به روز اقتصادی استان با بازارهای بین‌المللی در جهت شناخت و ایجاد بازارهای بین‌المللی - ایجاد ساختارهای سرمایه‌گذاری بین‌المللی با هدف جذب ارزش - افزوده اقتصادی از کشورهای هم‌جوار، بازارهای اتحادیه اروپا و کشورهای هم‌جوار، - ایجاد مناطق اقتصادی مشترک با کشورهای همسایه و سیاست‌گذاری - امکان‌سنجی انتقال و یا احداث صنایع در نواحی دارای پتانسیل و مغفول مانده - جلوگیری از احداث صنایع جدید در سه محور اصلی تبریز- مرند، تبریز- میانه و تبریز مراغه بیش که بیش از ۵۲ درصد صنایع استان را در بر گرفته‌اند. - استفاده از دانش روز و نیروی متخصص در بخش فناوری قطعات خودرو - امضای قراردادهای همکاری با شرکت‌های بین‌المللی به منظور ارتقاء دانش و توان رقابت با محصولات خارجی - ارتباط با مراکز تحقیقاتی - با توجه به بحران دریاچه ارومیه، برنامه‌ریزی جهت توسعه و سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی	- توسعه زنجیره‌های ارزش و تولید در استان - تسهیل جذب سرمایه‌گذاری‌های خصوصی - توسعه تجارت بین‌المللی با ترکیه و اتحادیه اروپا - توسعه مهارت و تخصص در بخش تجارت - توسعه تسهیلات و زیرساخت‌های خدمات استان - توسعه بازارهای بین‌المللی - توسعه صنایع در مناطق مستعد و محروم - پالایش صنایع در محورهای مسئله‌دار - توسعه فناوری تولیدات قطعات خودرویی - توسعه ارتباط صنعت و دانشگاه - توسعه کارکرد کشاورزی در مناطق مستعد - بازاریابی و توسعه بازار بین‌المللی - توسعه صنایع تبدیلی و تکمیلی - ارتقای سطح دانش در بخش کشاورزی - مکانیزاسیون پایدارسازی رویه‌های بخش کشاورزی - ارتقای بهره‌وری منابع آب - توسعه مراکز کشت و صنعت

سند/طرح	سال	راهبرد/سیاست	حکم/الزامات در محور اقتصاد
		در مناطق شمالی (حوضه آبریز رود ارس) و در مناطق جنوبی (حوضه آبریز رود قزل‌اوزن)و حوضه‌های بارشی سهند و سبلان ضروری است - فراهم آوردن تسهیلات زیربنایی جهت سهولت سرمایه‌گذاری بخش خصوصی در نیمه شرقی در زمینه توسعه کشاورزی -بازاریابی خارجی جهت فروش محصولات به کشورهای همسایه - تخصیص متناسب امکانات در بخش‌های دارای پتانسیل توسعه کشاورزی - بررسی امکان سرمایه‌گذاری خارجی زمینه کشاورزی - سرمایه‌گذاری جهت توسعه‌ی صنایع تبدیلی و فرآوری و بسته‌بندی محصولات کشاورزی و دامی با توجه به تولیدات بالای استان - ایجاد ارتباط بین دانشگاه و واحدهای کشاورزی - برگزاری کلاس‌های آموزشی به منظور ارتقاء دانش کشاورزی - نظارت و راهنمایی گام به گام در فرایند کاشت، داشت و برداشت توسط متخصصین کشاورزی - فراهم آوردن تسهیلات لازم جهت به روز کردن ادوات کشاورزی - فراهم نمودن زیرساخت‌های لازم و وسایل مجهز حمل و نقل به منظور حمل محصولات به سایر نقاط - امکان‌سنجی گسترش صنایع کشت و صنعت و گسترش کشاورزی صنعتی - توسعه‌ی روش‌های پایدارتر استفاده از منابع آب با احتمال ریسک کمتر در کنار کشت دیم - تغییر الگوی کشت، متناسب با ویژگی‌های جغرافیایی منطقه	
برنامه آمایش آذربایجان شرقی- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی	۱۳۹۸	- تنوع‌بخشی به روش‌های اجرایی و تأمین مالی طرح‌های اقتصادی - توانمندسازی و ارائه آموزش‌های کارآفرینی و اقتصادی به روستائیان برای نحوه عرضه مناسب - حمایت از زنجیره‌سازی فعالیت‌های اقتصادی در راستای ارائه بستر مناسب کسب و کار و امکان دسترسی متقاضیان به حق انتخاب‌های متعدد در حوزه سرمایه‌گذاری و گردش سرمایه - بهبود و ارتقای عملکرد پنجره سرمایه‌گذاری استان و گسترش پوشش جغرافیایی - تهیه و تعریف بسته‌های سرمایه‌گذاری در نواحی کمتر توسعه یافته - تدوین ضوابط و دستورالعمل لازم برای حمایت از ایده‌های تجاری- فعالیتی در بخش‌های مختلف (تشکیل پایگاه اطلاعاتی) - تدوین برنامه جامع ارتقای رقابت‌پذیری و بهبود فضای کسب و کار استان با اولویت سهولت بخشی به فرآیندهای مرتبط با پذیرش، تصویب، تأمین مالی و اجرای طرح‌های اقتصادی - تسهیلگری و هدایت‌گری سرمایه‌گذاری‌های بخش خصوصی از طریق ایجاد مشوق‌ها و بسته‌های مالی در گردشگری طبیعی، روستایی و سلامت - تدوین ضوابط لازم در راستای اهتمام به سیاست تشویقی مبتنی بر ایجاد "دستورالعمل رفتار عادلانه" بین سرمایه‌گذار داخلی و خارجی	- ایجاد منابع مالی جدید برای اجرای طرح‌های اقتصادی - افزایش مهارت و تخصص نیروی کار روستایی - توسعه خوشه‌ها و زنجیره‌های کامل تولیدی - توسعه و جذب سرمایه و سرمایه‌گذاری در استان - توسعه مناطق کمتر توسعه یافته - ارتقای رقابت‌پذیری اقتصاد استان - توسعه نقش بخش خصوصی در اقتصاد - ارائه مشوق‌ها و معافیت‌های مالیاتی به سرمایه‌گذاران - ارائه تسهیلات مالی و اعتباری به مناطق محروم و کمتر توسعه یافته

سند/طرح	سال	راهبرد/سیاست	حکم/الزامات در محور اقتصاد
		- ارائه تسهیلات بانکی در مناطق کمتر توسعه یافته استان با تنفس دو برابری نسبت به تسهیلات موضوعه در نواحی برخوردار (توسعه یافته) استان	
سند ملی آمایش سرزمین	۱۳۹۹	- ایجاد و ارتقای پیوندها و مناسبات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی با کشورهای منطقه و جهان - تقویت نقش مفصلی کشور در شبکه گذرره‌های ترانزیتی منطقه‌ای و بین‌المللی - شبکه‌سازی و ایجاد زنجیره‌های جدید تولید بین‌المللی و ارتقای جایگاه بین‌المللی کشور در بازارهای جهانی به‌ویژه در زمینه انرژی - تنوع‌بخشی به اقتصاد متناسب با مزیت‌ها، قابلیت‌ها و تخصص‌های سرزمین - تحول کشاورزی، اصلاح ساختار و نظام بهره‌برداری و استقرار کشاورزی هوشمند و پایدار با حصول اطمینان از امنیت غذایی، آب و محیط‌زیست - ارتقای بهره‌وری و کاهش انرژی بری و تنوع‌بخشی به منابع تولید انرژی - سازگاری توسعه با محیط‌زیست و منابع طبیعی - ساماندهی استقرار صنایع کشور و شکل‌دهی به زنجیره فعالیت‌های صنعتی - بازآرایی فضایی قلمروهای تولید محصولات کشاورزی - ارتقای گردشگری و آوازهٔ میراث فرهنگی، تاریخی و طبیعی ایران - ساماندهی تأمین چوب صنایع از طریق کشت فراسرزمینی و تغییر الگوی کشت اراضی کم بازده زراعی آبی به چوب - تولید محصولات کشاورزی راهبردی مانند گندم و جو در پهنه‌های مستعد توسعه با تأکید بر استفاده از فناوری‌های نوآورانه - ساماندهی و توسعه زنجیره‌های ارزش گوشت قرمز، شیر، عسل، طیور، تخم پرندگان در مناطق مستعد	- اجتناب از تمرکزگرایی در تعیین تعاملات اقتصادی فرامرزی - ایجاد شبکه نیرومند بازاریابی - توسعه و ارتقای تجارت و بازرگانی هوشمند - استفاده کارآمد از قابلیت‌های ترانزیتی ملی و منطقه‌ای - اجتناب از تصویب قوانین و مقررات بازدارنده تولید و تجارت - ارتقای هوشمندی زنجیره‌های تولید و تأمین - رفع موانع جذب سرمایه‌گذاری - جلوگیری از توسعه فعالیت‌های ناسازگار با قابلیت‌ها - ارتقای تنوع فعالیت‌های اقتصادی بر مبنای قابلیت‌ها - اجتناب از رویه‌های ناپایدار کشاورزی - اجتناب از نابودی محیط‌زیست و پایدارسازی فعالیت‌های اقتصادی - ارتقای سینرژی و مکمل گرایی صنایع - استفاده بهینه، کارآمد و رقابتی از منابع معدنی - توسعه صنایع و محصولات کشاورزی بر اساس قابلیت‌ها - تکمیل زنجیره تولید و ارزش بخش شیلات - استفاده بهینه از قابلیت‌های گردشگری - تکمیل زنجیره ارزش و تولید طیور و دام‌پروری - استفاده از قابلیت‌های توسعه انرژی برق‌آبی - توسعه صنعت چوب و جنگل‌کاری در استان

جدول ۳- راهبردها/سیاست‌ها و حکم‌ها/الزامات در محور زیربنایی

سند/طرح	سال	راهبرد/سیاست	حکم/الزامات در محور زیربنایی
سیاست‌های کلی آمایش سرزمین ابلاغی مقام معظم رهبری	۱۳۹۰	- تعمیم و گسترش شبکه‌های ارتباطی و اطلاعاتی - تقویت شبکه ریلی و راه‌های ارتباطی اصلی و شریانی سرزمین و تبدیل کشور به مرکز عبور و مرور هوایی منطقه برای ترانزیت کالا و مسافر - انتخاب تعدادی از بنادر مستعد کشور و تجهیز آن‌ها به خدمات پیشرفته ارتباطی و اطلاعاتی برای پذیرش نقش فراملی - استفاده بهینه از منابع طبیعی و حفظ محیط‌زیست	- افزایش سهم انرژی‌های نو در بخش زیربنایی - جلوگیری از نابودی محیط‌زیست به هنگام توسعه زیرساخت‌ها - توسعه زیرساخت‌های سازگار با محیط‌زیست و سبز - استفاده بهینه از موقعیت استراتژیک استان در خصوص ترانزیت کالا و مسافر - ارتقای نقش خدماتی بنادر استان
سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران افق ۱۴۰۴	۱۳۸۲	- تسهیل بهره‌گیری مؤثرتر و جایگزینی سوخت‌های سنتی - حفاظت از سلامت شهروندان در مقابل آلودگی هوا ناشی از احتراق سوخت‌ها - کاهش اثرات منفی ناشی از مصرف انرژی در گرمایش جهانی	- به حداقل رساندن آلودگی‌های ناشی از مصرف سوخت‌های فسیلی - در پیش گرفتن سیاست‌های تقلیل و سازگاری در برابر تغییرات اقلیمی - افزایش سهم انرژی‌های نو - در پیش گرفتن سیاست‌های افزایش آگاهی‌های پایداری
ضوابط ملی آمایش سرزمین-مصوب هیات وزیران - مرکز ملی آمایش سرزمین	۱۳۸۳	- توسعه و تجهیز گزیده‌ای از محورهای اصلی ارتباطی کشور در کریدورهای حمل و نقل بین‌المللی - تأمین منابع آب و خدمات اجتماعی متناسب با سهم فعالیت و جمعیت پیش‌بینی شده - رفع تنگناهای شبکه‌های زیربنایی مناطق مستعد - توجه ویژه به صنایع انرژی بر در تلفیق مزیت نسبی برخورداری از ذخایر معدنی و مزیت نسبی برخورداری از منابع انرژی، به خصوص گاز و استقرار آن‌ها در نقاط واقع بر کریدورها و محورهای حمل و نقل بین‌المللی	- کاهش عدم تعادل‌های زیربنایی در سازمان فضایی استان - استفاده بهینه و اقتصادی از موقعیت ترانزیتی استان - خلق دسترسی دربرگیرنده به زیرساخت‌ها به‌ویژه آب و خدمات اجتماعی در سطح استان - توسعه شبکه‌های زیربنایی مناطق با پتانسیل توسعه - توسعه صنایع انرژی بر در نزدیکی محورها و کریدورهای بین‌المللی - جلوگیری از نابرابری‌ها در دسترسی به فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات
مطالعات آمایش سرزمین - مقدماتی - دفتر آمایش و توسعه پایدار	۱۳۸۳	- توسعه و تجهیز محورهای اصلی ارتباطی کشور در کریدور شمال-جنوب و شرقی -غربی - افزایش سهم شبکه بزرگراهی در شبکه جاده‌ای - توسعه هماهنگ شبکه ریلی همگام با افزایش ناوگان با اولویت شبکه راه آهن برقی - توسعه ارتباطات فیبر نوری با پهنای باند مناسب بین‌شهری و درون‌شهری - استفاده از فناوری‌های نوین و برتر ارتباطی و گسترش شبکه‌های مخابراتی در کشور - به کار گیری فناوری اطلاعات و ارتباطات به عنوان ابزاری برای تمرکززدایی از شهرهای بزرگ - توسعه کاربری‌های فناوری اطلاعات و ارتباطات شامل: دولت الکترونیک، اقتصاد الکترونیک، بهداشت و درمان الکترونیک، آموزش الکترونیک، تجارت الکترونیک	- بهره‌گیری از موقعیت ترانزیتی استان با توسعه و تقویت زیربناهای ارتباطی - تکمیل شبکه ریلی استان - کاهش سفرهای غیر اضطراری از طریق فناوری‌های نو - توسعه دورکاری و خدمات از راه دور - توسعه شبکه بزرگراهی در مناطق اولویت‌دار - جلوگیری از نابرابری‌ها در دسترسی به زیرساخت‌ها و تسهیلات اطلاعات و ارتباطات
ضوابط ملی آمایش سرزمین‌مصوب هیات وزیران - مرکز ملی آمایش سرزمین	۱۳۹۴	- فراهم‌سازی زمینه‌ها، امکانات و زیرساخت‌های موردنیاز به منظور ایفای نقش مؤثر ترانزیتی کشور در منطقه - توسعه، تجهیز، اتکا و اصلاح ساختار فضایی شبکه ریلی کشور - توسعه، تجهیز، تقویت و سطح‌بندی بنادر کشور در سواحل دریای خزر - تقویت و ساماندهی بنادر و اسکله‌های صیادی در سواحل شمال کشور - توسعه، تجهیز و تقویت شبکه حمل و نقل هوایی کشور	- توسعه و تجهیز زیربناها و تسهیلات موردنیاز برای بهره‌گیری کارآمد و سودآور از موقعیت ترانزیتی استان - توسعه و تکمیل شبکه ریلی استان و افزایش سهم آن در جابجایی کالا و مسافر - توسعه بنادر ماهیگیری استان با توجه به پتانسیل‌ها - جلوگیری از مصرف بی‌رویه سوخت‌های فسیلی و افزایش سهم انرژی‌های پاک

		- فراهم‌سازی بسترهای مورد نیاز برای توسعه شبکه ارتباطات و انتقال داده - تنوع‌بخشی در منابع تولید انرژی و افزایش سهم انرژی‌های تجدید پذیر در تولید و تأمین بهینه انرژی - ایجاد و توسعه مناطق ویژه اقتصادی و تخصصی انرژی در مناطق دارای قابلیت - بازنگری و تجدید نظر در تخصیص آب از سد به نفع تقویت مخازن دریاچه‌ها و تالاب‌ها - ایجاد تناسب و هماهنگی در اجرای طرح‌های سد، آبخیزداری، آبخوان‌داری و شبکه آبیاری و زهکشی پایین دست	- جلوگیری از عدم تخصیص سهم منابع آب تالاب‌ها - جلوگیری از توزیع نامتعادل منابع آب سپیدرود در سطح استان - افزایش بهره‌وری در استفاده از آب - اجرای طرح‌های آبخیزداری و آبخوان‌داری با هدف ارتقای منابع آبی استان
مطالعه استراتژی درازمدت طرح آمایش سرزمین- مهندسان مشاور ستیران	۱۳۵۵	- ایجاد شبکه راه‌های مناسب برای سکونتگاه‌های روستایی - توسعه زیربناهای حمل و نقل در مناطق ممتاز	- ایجاد پیوندهای نیرومند منطقه‌ای - کاهش تنگناهای دسترسی راحت مناطق روستایی - توسعه حمل و نقل زمینی به‌ویژه در مناطق اولویت‌دار
سند ملی توسعه فرابخشی: ساماندهی سواحل کشور- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور	۱۳۸۵	- ممنوع کردن استفاده‌های اختصاصی از حریم سواحل و تأمین دسترسی همگانی به آن - تجهیز اسکله‌ها و بنادر صیادی، ساماندهی و ارتقای کیفی ناوگان صیادی - توسعه و تجهیز مبادی ورود و خروج دریایی و افزایش ضریب بهره‌برداری از بنادر	- جلوگیری از ساخت سازهای بی‌رویه و تملک اراضی ساحلی - توسعه ظرفیت و زیرساخت‌های بندری استان - افزایش ظرفیت صیادی استان با سازوکارهای مختلف - جلوگیری از نابودی و کاهش ظرفیت ذخیره‌گاه‌های محصولات دریایی همچون ماهی و ... - تجهیز و توسعه زیرساخت‌های حمل و نقل به منظور بهره‌گیری از پتانسیل‌های ترانزیتی
برنامه ششم توسعه- مجلس شورای اسلامی	۱۳۹۵	- ارتقای عدالت اجتماعی، افزایش بهره‌وری در مصرف آب و انرژی - استفاده از منابع حاصل از اجرای هدفمندی یارانه‌ها برای افزایش تولید، اشتغال، حمایت از صادرات غیرنفتی، بهره‌وری، کاهش شدت انرژی، کاهش آلودگی هوا و ارتقای شاخص‌های عدالت اجتماعی - تکمیل زیربناها و زیرساخت‌های مورد نیاز برای معادن و زیرساخت‌های عمومی صنایع معدنی - کاهش تلفات انرژی و جلب سرمایه‌گذاری بخش غیردولتی - افزایش بازدهی و ضریب بهره‌وری نیروگاه‌ها - تشکیل بازار منطقه‌ای و ایجاد قطب(هاب) منطقه‌ای برق و اتصال شبکه برق کشور از شمال، جنوب، شرق و غرب به کشورهای همسایه - افزایش سهم نیروگاه‌های تجدیدپذیر و پاک - جذب سرمایه‌گذاران (داخلی و خارجی) و بهره‌برداری از بنادر اصلی با کارکرد بین‌المللی - واگذاری حق بهره‌برداری و مدیریت بنادر کوچک و محلی به اشخاص حقوقی حرفه‌ای و معتبر غیردولتی - جذب سرمایه‌گذاری بخش غیردولتی در احداث و بهره‌برداری از حمل و نقل ریلی - حمایت از اقتصاد دانش‌بنیان و تقویت و توسعه صنعت هوایی - تکمیل و اجرای طرح‌های(پروژه‌های) حمل و نقل ریلی، دوخطه کردن مسیرها و احداث خطوط برقی و سریع‌السیر - اصلاح الگوی مصرف به‌ویژه مصرف انرژی در بخش ساختمان و مسکن	- جلوگیری از مصرف بی‌رویه منابع آب و اصلاح الگوی مصرف - جلوگیری از افزایش بی‌عدالتی‌های اجتماعی - کاهش سطوح آلاینده‌ها و آلودگی‌های انسانی - جلوگیری از خام فروشی و تکمیل زنجیره ارزش بخش صنعت استان - افزایش نقش بخش خصوصی در تأمین و عرضه انرژی - افزایش ضریب بهره‌وری نیروگاه‌های استان با اتصال شبکه به کشورهای منطقه - کاهش سهم سوخت‌های فسیلی و افزایش سهم انرژی‌های سبز و نو - ارتقای نقش فراملی بنادر استان و جذب سرمایه‌گذاری‌ها - توسعه حمل و نقل ریلی استان با مشارکت بخش خصوصی - توسعه سیستم حمل و نقل ریلی برقی در استان - ارتقای استانداردهای مصرف انرژی در بخش مسکن

جدول ۴- راهبردها/سیاست‌ها و حکم‌ها/الزامات در محور نظام سکونتگاهی

سند/طرح	سال	راهبرد/سیاست	حکم/الزامات
سیاست‌های کلی آمایش سرزمین ابلاغی مقام معظم رهبری	۱۳۹۰	- ایجاد شبکه به هم‌پیوسته مناطق اسکان و فعالیت‌های ملی و تعریف نقش و کارکرد فراملی هریک از آن‌ها - انتخاب تعدادی از کلان‌شهرها، بنادر و جزایر مستعد کشور و تجهیز آن‌ها به خدمات پیشرفته ارتباطی و اطلاعاتی برای پذیرش نقش فراملی - برقراری تناسب کمی و کیفی جمعیت و استقرار متعادل آن در پهنه سرزمین و تعمیم و گسترش شبکه‌های ارتباطی و اطلاعاتی؛ - ساماندهی سطوح خدمات و استقرار جمعیت در کشور با توجه به مدیریت سوانح طبیعی، حوادث و منابع آب و رعایت شرایط زمین‌شناسی - دستیابی به تعادل‌های منطقه‌ای متناسب با قابلیت‌ها و توان‌های هر منطقه	- کاهش پیوندها و مناسبات نابرابر و تک سویه - توسعه خدمات اطلاعاتی و ارتباطی -
ضوابط ملی آمایش سرزمین- مصوب هیات وزیران - مرکز ملی آمایش سرزمین	۱۳۸۳	- کاهش تمرکز و تراکم جمعیت و فعالیت در مناطق پر تراکم کشور - ایجاد شبکه‌های سازمان‌یافته از شهرهای بزرگ و متوسط کشور و تجهیز آن‌ها - زمینه‌سازی لازم برای استفاده حداکثر از ظرفیت‌ها و توان‌های مراکز جمعیتی کوچک و پراکنده (روستاها، روستا- شهرها، شهرهای کوچک) در حفظ و نگهداشت جمعیت و برقراری تعادل در الگوی استقرار جمعیت - تعادل بخشی به توزیع جمعیت و فعالیت متناسب با منابع، توان محیطی و ظرفیت تحمل زیست‌بوم‌ها - بهره‌برداری از شبکه نسبتاً توسعه یافته مراکز زیست و فعالیت در این مناطق با اعمال تقسیم کار تخصصی بین آن‌ها، با تأکید بر توسعه فعالیت‌های کشاورزی، صنعتی، گردشگری و بازرگانی - ساماندهی مراکز جدید اشتغال و اسکان مهاجرین در مناطق دارای توان پذیرش جمعیت متناسب با سرمایه‌گذاری‌های جدید تولیدی و خدماتی - تحول بنیادی در ساختار بخش خدمات و افزایش سهم خدمات نوین و دانش‌پایه، با تأکید بر توسعه خدمات پشتیبان تولید، خدمات گردشگری، خدمات بازرگانی، بانکی و بیمه‌ای، حمل و نقل و ترانزیت و استفاده از فن‌آوری‌های نوین در این بخش، متناسب با نقش و جایگاه بین‌المللی کشور	- جلوگیری از تراکم بیش از حد جمعیت در نقاط محدود - حمایت از شهرهای کوچک و میانی و تنوع‌بخشی به اقتصاد آن‌ها - جلوگیری از تمرکز جمعیت فراتر از ظرفیت زیستی - توسعه خدمات نوین و برتر در مراکز سکونتگاهی
مطالعات آمایش سرزمین - مقدماتی - دفتر آمایش و توسعه پایدار	۱۳۸۳	- ایجاد شبکه‌ای سازمان‌یافته از شهرهای بزرگ و متوسط کشور و تجهیز آن‌ها به منظور پذیرش وظایف بالاتر در منطقه تحت نفوذ در راستای عدم تمرکز در تقسیم کار ملی و منطقه‌ای - تبدیل روستاهای مستعد و دارای توان‌های رشد و استقرار فعالیت، به‌روستاشهر و ایجاد و تقویت زیرساخت‌های شهر در آن‌ها - ایجاد نقاط شهری جدید در مناطق مستعد گسترش فعالیت و فاقد ظرفیت کافی اسکان جمعیت جدید در مراکز شهری موجود - تقویت شهرهای کوچک و متوسط کوچک با قابلیت توسعه دارای مسافت مناسب از یکدیگر به‌عنوان منطقه‌های شهری در جهت هماهنگی بیشتر در ارائه عملکردهای مشخص در پهنهٔ سرزمین - استقرار شبکه‌های سازمان‌یافته از شهرهای موجود و نقاط شهری جدید در کشور - بازنگری و تغییر استخوان‌بندی الگوی نظام شهری با اولویت توسعه، تقویت و تجهیز شهرهای متوسط - توسعهٔ پایدار و موزون روستایی و هماهنگ با توسعهٔ کشور با تنوع‌بخشی به فعالیت‌های اقتصادی سازگار با محیط روستایی، توسعهٔ منابع انسانی و تجهیز فضاهای روستایی - توسعهٔ منابع انسانی محلی با استفاده از دانش و تکنولوژی نوین، افزایش سطح مهارت‌های فنی و حرفه‌ای، توسعهٔ بخش اطلاع‌رسانی برای تحرک اقتصادی بیشتر جوامع روستایی - بهره‌گیری از قابلیت‌های محیطی محلی مناطق روستایی به‌منظور سازمان‌دهی نظام خدمات‌رسانی چندسطحی و اصلاح نظام برنامه‌ریزی توسعهٔ روستایی - استفاده حداکثر از ظرفیت محیط‌های روستایی برای حفظ و نگهداشت جمعیت متناسب با اقتصاد منطقه‌ای، توان‌های اکولوژیک و بهره‌گیری مؤثر و متوازن از منابع پایهٔ پراکندهٔ کشور درفضاهای روستایی - توانمندسازی و ارتقای ظرفیت‌های اجتماعی با تأکید بر توسعهٔ فرصت‌های برابر از حیث دسترسی به منابع، امکانات و منافع میان شهر و روستا - توجه به شبکه‌های بازار و بازاریابی محلی روستایی و تحکیم پیوند آن‌ها با شبکه‌های بازارهای ملی و جهانی	- جلوگیری از افزایش پدیده نخست شهری - ارتقای نقش شهرهای میانی و کوچک - کاهش بی‌عدالتی‌ها در دسترسی به خدمات و زیرساخت‌ها - جلوگیری از نابودی روستاها و تقویت بنیه اقتصادی آن‌ها - ارتقای مهارت‌های شغلی به‌ویژه در مناطق محروم و روستایی - جلوگیری از دلالی و واسطه‌گری محصولات روستایی و توسعه بازاریابی مستقیم
ضوابط ملی آمایش سرزمین‌مصوب هیات وزیران - مرکز ملی	۱۳۹۴	- سازمان‌دهی شبکه سکونتگاهی کشور با هدف ارتقای بهره‌وری از سرزمین با ملاحظات محیط‌زیستی و کاهش مشکلات - به جهت لحاظ رویکردهایی چون گسترش حوزه نفوذ اقتصاد کشور در منطقه و محیط آسیای جنوب غربی، سازمان فضایی مطلوب توسعه کشور، مؤلفه‌های نوین برنامه‌ریزی و تجارب جدید جهانی و تمرکززدایی از طریق انتخاب مراکز متعدد با اختیارات لازم، شبکه سکونتگاه شهری کشور در سه لایه طبقه‌بندی می‌شود: ۱- لایه پیرامونی، شامل استان‌های مرکزی کشور به عنوان مراکز راهبردی، تسهیل و پشتیبانی تعاملات اقتصادی و اجتماعی با کشورهای واقع در عمق راهبردی اقتصادی و سیاسی آن‌ها در خارج از مرزهای کشور؛	

آمایش سرزمین		۲- لایه مرکزی، شامل مراکز منتخب مناطق ۹ گانه به عنوان مراکز راهبری، تسهیل و پشتیبانی از تعاملات اقتصادی و اجتماعی کشور با جامعه بین‌المللی در حوزه‌های علم و فناوری، آموزش، تحقیق و توسعه، تبادلات کالا، خدمات و اطلاعات و گسترش کسب و کار با بازارهای جهانی؛ ۳- لایه میانی، شامل مراکز استان‌ها و شهرهای برخوردار از توانمندی و یا استقرار در موقعیت‌های مناسب نسبت به ابر مناطق شهری و روستایی به عنوان مراکز راهبری، تسهیل و پشتیبانی از تعاملات اقتصادی و اجتماعی بین این مراکز با حوزه نفوذ خود، با سایر مراکز منتخب لایه میانی و نیز با لایه مرکزی فعالیت می‌نماید. - تقویت و ساماندهی سکونتگاه‌ها و عرصه‌های روستایی با هدف حفظ ارتباط پویا و سازنده بین نواحی شهری و روستایی و تقویت زنجیره‌های ارزش با تأکید بر استقرار صنایع کوچک و اشتغال‌زا؛ - انتظام بخشی به فرایندها و رویه‌های تبدیل و الحاق سکونتگاه‌های روستایی به شهر با هدف ماندگاری جمعیت در روستاها و حفظ و بهره بری از اراضی قابل کشت؛ - ساماندهی سکونتگاه‌های غیر رسمی پیرامون شهرها به‌ویژه کلان‌شهرها	
برنامه ششم توسعه- مجلس شورای اسلامی	۱۳۹۵	- بهبود کیفیت زندگی ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی و ترویج مهاجرت معکوس از طریق آمایش سرزمین، توزیع مناسب جمعیت و منابع و جلوگیری از بروز و تشدید آسیب‌های اجتماعی در این مناطق با ایجاد شغل و سکونتگاهی مناسب در روستاها - سامان‌بخشی مناطق حاشیه‌نشین تعیین شده توسط شورای عالی شهرسازی و معماری ایران از طریق تدوین و اجرای سازوکارهای حقوقی، مالی و فرهنگی و توانمندسازی ساکنان بافت‌های واقع در داخل محدوده‌های شهری با مشارکت آن‌ها - تأمین منابع مالی و تسهیلات ارزان‌قیمت و زمین مورد نیاز برای روستائیان - توسعه حمل و نقل عمومی و مدیریت مصرف سوخت و تأمین ناوگان و تجهیزات قطار شهری شهرها و حومه آن‌ها - بهسازی و نوسازی در بافت‌های فرسوده و ساماندهی و احیاء شهرهای آسیب‌دیده از جنگ تحمیلی و استفاده از اراضی رهاشده و ساختمان‌های مخروبه	- جلوگیری از پراکنده‌رویی و توسعه میان افزا - جلوگیری از مهاجرت‌های روستا-شهری با سازوکارهای منطقی و منصفانه - کاهش آسیب‌های اجتماعی - ارتقای ظرفیت‌های شغلی و مهارتی - حمایت از مسکن اجتماعی و توسعه آن - کاهش اتکا به خودروهای شخصی
مطالعه استراتژی درازمدت طرح آمایش سرزمین- مهندسان مشاور ستیران	۱۳۵۵	- ایجاد پوشش خدماتی مناسب برای روستاها به منظور دسترسی آن‌ها به نیازهای روزانه، هفتگی و غیره .. - تنوع بخشیدن به فعالیت‌ها و ایجاد اشتغال در شهرهای کوچک - کاهش تمرکز در شهرهای بزرگ به نفع شهرهای ماهواره‌ای - حمایت از توسعه شهرهای متوسط در نواحی حاشیه‌ای و دور افتاده - توسعه شبکه‌ای از شهرهای کوچک برای تأمین پوشش خدماتی روستاها - تحکیم و بنا کردن شبکه شهری درجه بندی شده‌ای که بتواند میان مراکز تقویتی و محیط روستایی رابطه برقرار کند - پیوستن شهرهای متوسط به شبکه‌های بزرگ زیربنایی (شبکه بزرگراه، شبکه راه آهن، شبکه انتقال گاز و نفت و برق) - ایجاد تجهیزات خدمات تولیدی در شهرهای متوسط؛ - تسهیل جذب مهاجران روستایی و شهرهای کوچک به شهرهای متوسط از طریق آموزش مهارت به آن‌ها و اجرای سیاست‌های مسکن اجتماعی - تدوین طرح‌های جامع برای تمامی شهرهای متوسط - تقویت تجهیزات خدماتی در شهرهای حومه‌ای - توسعه تأسیسات زیربنایی و تجهیزات و خدمات عمومی و دستگاه‌های اداری در شهرهای متوسط دور از مراکز اصلی - توسعه صنایع کوچک و پیشه‌های تولیدی و همچنین کارکرد گردشگری در شهرهای متوسط دورافتاده - عرصه کشاورزی پیرامون شهرها حفظ شود - برنامه‌ریزی و هماهنگ کردن توسعه مناطق شهری - خلق چارچوب نهادی برای مناطق شهری یا شهر منطقه‌ها (زیر نظر مستقیم استاندار) به منظور رسیدگی به مسائل برنامه‌ریزی و هماهنگی توسعه فضایی	- جلوگیری از بی‌عدالتی فضایی در دسترسی به خدمات - توسعه اقتصادهای محلی - ایجاد ساختار شبکه‌ای نظام شهری - توسعه زیربناهای اصلی بر اساس سلسله مراتب جمعیتی - توسعه خدمات پشتیبان تولید در شهرهای کوچک و میانی - مبدل سازی شهرهای حومه‌ای به شهرهای اقماری خودانکا - ایجاد چارچوب نهادی منطقه‌ای در کلان‌شهرها - جلوگیری از نابودی زمین‌های کشاورزی پیرامون شهرها

جدول ۵-راهبردها/سیاست‌ها و حکم‌ها/الزامات در محور اجتماعی و فرهنگی

سند/طرح	سال	راهبرد/سیاست	حکم/الزامات
سیاست‌های کلی آمایش سرزمین ابلاغی مقام معظم رهبری	۱۳۹۰	- تربیت انسان‌های سالم، با انگیزه، شاداب، متدین، وطن‌دوست، جمع گرا، نظم‌پذیر و قانون‌گرا - ارتقاء سطح آموزش، پژوهش و بهره‌وری نیروی کار - تقویت همگرایی، یکپارچگی ملی، وحدت و پیوندهای اجتماعی - ایجاد و تقویت نهادها و تشکل‌های منطقه‌ای - بهبود شاخص‌های توسعه انسانی با تأکید بر تدین، شکوفایی استعدادها و خلاقیت‌ها، گسترش سلامت و ارتقای سطح دانش عموم - تعامل سازنده میان ارزش‌ها و مزیت‌های مناطق گوناگون کشور با استفاده از ظرفیت‌های فرهنگی، آموزشی، اقتصادی و انگیزه‌های ملی و اقدام در جهت تفویض اختیارات مناسب قانونی به سطوح منطقه‌ای و محلی - تقویت هدفمند عوامل پیشرفت و آبادانی در مناطق حساس و ویژه	- جلوگیری از دین گریزی، قانون گریزی و آسیب اجتماعی - جلوگیری از نابودی انسجام ملی - ارتقای همکاری‌های منطقه‌ای - توسعه منابع و سرمایه‌های انسانی
سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران افق ۱۴۰۴	۱۳۸۲	- تمرکز دادن فعالیت‌های مربوط به رشد و توسعه اقتصادی به سمت و سوی عدالت اجتماعی و کاهش فاصله میان درآمدهای طبقات و رفع محرومیت از قشرهای کم‌درآمد - حفظ وحدت، امنیت و یکپارچگی سرزمین - رفع محرومیت‌ها خصوصاً در مناطق روستایی کشور - ایجاد نظام جامع تأمین اجتماعی برای حمایت از حقوق محرومان و مستضعفان و مبارزه با فقر	- جلوگیری از فقر و محرومیت - جلوگیری از کاهش وحدت ملی - ریشه کنی فقر در نواحی روستایی - توسعه نظام تأمین اجتماعی
ضوابط ملی آمایش سرزمین- مصوب هیات وزیران - مرکز ملی آمایش سرزمین	۱۳۸۳	- گسترش تعامل اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی درون و بین منطقه‌ای در راستای تقویت همبستگی ملی - توسعه رفاه و تأمین اجتماعی در مناطق مختلف کشور و بر قراری تعادل در شاخص‌های اصلی آن - توسعه علوم، آموزش، پژوهش و فن‌آوری و گسترش و تجهیز مراکز آموزشی، پژوهشی، شهرک‌ها و پارک‌های علمی –فن‌آوری کشور - تأکید بر استفاده از ظرفیت‌های اجتماعی، فرهنگی و علمی استان‌ها و مناطق کشور، به‌ویژه شهرهای تهران، شیراز، اصفهان، مشهد، تبریز، اهواز و یزد - تأکید بر حفظ و پویایی هویت ایرانی –اسلامی در تعامل با برون‌نگری و اتکا بر این هویت برای تحکیم و انسجام وحدت ملی در ابعاد درونی - گسترش آموزش و بهداشت، به‌ویژه برای زنان و جوانان در مناطق کمتر توسعه یافته و گروه‌های اجتماعی در معرض خطر - ارتقای جایگاه صنعت گردشگری در اقتصاد ملی	- جلوگیری از کاهیش همبستگی ملی - ارتقای رفاه اجتماعی و جلوگیری از افزایش عدم تعادل‌ها - جلوگیری از نابودی هویت ایرانی-اسلامی - استفاده بهینه از منابع فرهنگی - جلوگیری از طردشدگی گروه‌های محروم و آسیب‌پذیر
مطالعات آمایش سرزمین - مقدماتی - دفتر آمایش و توسعه پایدار	۱۳۸۳	- تأمین، حفظ و ارتقای سلامت افراد و جامعه؛ - ترویج الگوهای رفتاری سالم و افزایش آگاهی‌های بهداشتی مردم و کاهش رفتارهای پرخطر؛ - تقدم پیشگیری بر درمان، به منظور کنترل و ریشه‌کنی بیماری‌های واگیردار؛ - ایجاد و توسعه بیمه‌های سلامت‌نگر و تأکید بر روش‌های پرداخت سرانه و نظارت بر عملکرد نظام بیمه درمان کشور؛ - تقویت هماهنگی بین بخشی به‌خصوص برای گسترش کمی و کیفی نظارت بر بهداشت و امنیت مواد غذایی، دارویی، بهداشتی و آرایشی و ارتقای شاخص‌ها و عوامل مؤثر در بهداشت و ایمنی محیط‌های خصوصی و عمومی با تأکید بر دسترسی آب آشامیدنی سالم و کنترل آلودگی‌های صوتی،	- جلوگیری از کاهش سطح سلامت عمومی جامعه - ایجاد سامانه بیمه دربر گیرنده - جلوگیری از ناهماهنگی و توسعه همیاری‌های بین بخشی - حمایت از سلامت گروه‌های آسیب‌پذیر - ایجاد پایگاه داده منسجم برای نظام سلامت - جلوگیری از بی‌عدالتی فضایی در دسترسی به خدمات و امکانات درمانی

		شیمیایی، و نظیر این‌ها؛ - ایجاد و توسعه محیط‌های حمایتی سلامت جسمی، روانی و اجتماعی با تأکید بر حفظ کرامت انسانی و حقوق مدنی بیماران و مشارکت با سایر بخش‌ها برای تأمین نیازهای اساسی آن‌ها؛ - اصلاح ساختار نظام سلامتی جامعه در راستای ایجاد یک نظام پاسخگو برای ارائه خدمات سلامتی به آحاد مردم؛ - وضع قوانین برای حمایت از اقشار آسیب‌پذیر از قبیل زنان، افراد کم‌درآمد، معتادان و کودکان و نوجوانان؛ - تغییر الگوها و اولویت‌های سرمایه‌گذاری در زمینه منابع فیزیکی، نیروی انسانی و فناوری؛ - طراحی و عملیاتی کردن نظام جامع اطلاعات در بخش سلامت؛ - تأکید بر واگذاری ارائه خدمات سلامت به بخش غیردولتی با بهره‌گیری از نظام مناسب خرید خدمت، به منظور افزایش کارایی و بهبود مستمر کیفیت خدمات؛ - عادلانه ساختن دریافت خدمات سلامت برای آحاد جامعه و تأمین منابع مالی مورد نیاز برای مراقبت‌های اولیه بهداشتی؛ - طراحی و استقرار نظام جامع مدیریت خدمات درمانی کشور با تأکید بر تخصیص بهینه منابع و در نظر گرفتن سطح‌بندی، نظام ارجاع و ...؛ - توجه سرمایه‌گذاری بیشتر در دو بخش آموزش و پرورش و ارتقای پژوهش‌های علمی، کاربردی	- ایجاد پیوند نیرومند بین پژوهش و بخش سلامت - جلوگیری از فعالیت‌های مخرب سلامت - تمرکز بر پیشگیری به جای درمان
ضوابط ملی آمایش سرزمین- مصوب هیات وزیران - مرکز ملی آمایش سرزمین	۱۳۹۴	- افزایش همگرایی و تقویت هویت ملی در طراحی و اجرای طرح‌های ملی - تقویت انسجام ملی و ارتقای هویت اسلامی-ایرانی اقوام مختلف و مشارکت آنان در اداره امور، توسعه و امنیت مناطق مختلف کشور؛ - تقویت پیوندهای مناطق مرزی با داخل کشور با رویکرد وحدت و یکپارچگی اجتماعی و ارتقای سرمایه‌های اجتماعی ملی در پهنه سرزمین - توسعه رفاه و تأمین اجتماعی در نواحی مختلف کشور و زمینه‌سازی تحقق عدالت فراگیر در پهنه سرزمین، کاهش فقر، نابرابری و آسیب‌های اجتماعی با تأکید بر توانمندسازی و حداکثر استفاده از مشارکت مردم - توسعه آموزش‌های فنی و حرفه‌ای و مهارت‌آموزی متناسب با عملکرد تخصصی هر قلمرو به‌ویژه نواحی مرزی و حاشیه شهرها؛ - توزیع جغرافیایی و ساماندهی دانشگاه‌ها و مراکز آموزشی و پژوهشی در سطح کشور و جذب دانشجوی آن‌ها بر اساس مقتضیات و اولویت‌های توسعه ملی، منطقه‌ای و استانی و کار ویژه‌های هر منطقه - تأکید بر استفاده از ظرفیت‌های اجتماعی، فرهنگی و علمی استان‌ها و مناطق کشور به‌ویژه کلان‌شهرها با محدود نمودن توسعه کمی سطوح پایین آموزش عالی به نفع سطوح بالاتر - طراحی و ساخت فضاهای تربیتی متناسب با اقتضائات برنامه درسی، استانداردهای تربیتی، تحولات جمعیتی - الزام به پیوست نیازمندی‌های نیروی انسانی برای طرح‌های توسعه‌ای، خدماتی و تولیدی عمده برای تعیین نیازهای آموزشی آن در منطقه - توسعه و تقویت قطب‌های علمی-دانشگاهی در شهرهای منتخب	- جلوگیری از نابودی هویت ملی و ارتقای همگرایی - ارتقای همبستگی و انسجام ملی بر مبنای رویکردهای مشارکتی - توانمندسازی و مقتدرسازی مردم - تمرکز بر مهارت به جای مدرک - ایجاد هماهنگی بین قابلیت‌های منطقه‌ای و آموزش تخصصی - توسعه ارتباط دانشگاه با صنعت - آمایش فضایی فضاهای آموزشی - جلوگیری از بی‌عدالتی فضایی در حوزه‌های رفاهی و تأمین اجتماعی
نقشه مهندسی فرهنگی کشور- دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی	۱۳۹۲	- نهادینه‌سازی فرهنگ تمسک به قرآن و عترت(امام عصر(عج)) و تبیین، ترویج، تقویت و ساماندهی شعائر الهی، نمادها و آیین‌های اسلامی ـ ایرانی - بازآفرینی نظام فکری، ساختارهای رسمی و غیررسمی و میراث تمدنی جامعه مبتنی بر جهان‌بینی و تعالیم اسلام ناب محمدی(ص) - تبیین، تشکیل، تحکیم، تعالی و ایمن‌سازی خانواده - جلوگیری از کاهش نرخ باروری کل و ارتقای آن	- توسعه فرهنگ قرآنی و سیره امامان و پیامبران - جلوگیری از فروپاشی و نابودی نقش‌های خانواده - افزایش نرخ باروری - جلوگیری از نابودی سبک زندگی ایرانی-اسلامی

		- مطالعات جمعیت‌شناختی و آمایش و پایش مستمر جمعیتی - طراحی و نهادینه‌سازی آداب و سبک زندگی اسلامی–ایرانی - انسجام‌بخشی و تقویت مشارکت فراگیر و نظام‌مند نهاد خانواده، نظام تعلیم و تربیت، سازمان‌های اجتماعی و اداری و سایر نهادهای مرتبط در گسترش نظم و انضباط، قانون‌گرایی و احساس امنیت عمومی و ظرفیت‌سازی و فرهنگ‌سازی برای رفع موانع فرهنگی، ساختاری و رفتاری - تبیین، نهادینه‌سازی و ارتقای اخلاق و رفتار و نظام حقوقی اسلام در حوزه‌های اجتماعی و سیاسی - طراحی و استقرار الگوی اسلامی اخلاق و فرهنگ کار و رفتار اقتصادی دولت و مردم در عرصه تولید، توزیع و مصرف - تبیین، ترویج و نهادینه‌سازی هنر متعهد، تعالی‌بخش، شوق‌آفرین و استکبارستیز و تعمیق درک زیباشناسانه عمومی و بهره‌گیری از ظرفیت هنر در تحکیم فرهنگ اسلامی- ایرانی و گفتمان انقلاب اسلامی مبتنی بر بیانات امام خمینی(ره) و مقام معظم رهبری(مدظله‌العالی) - طراحی و استقرار نظام جامع و کارآمد اطلاعات، ارتباطات و رسانه‌ای مبتنی بر آموزه‌های دینی، انقلابی و ارزش‌های اخلاقی، مقتضیات راهبردی کشور و سیاست‌های کلی نظام - گسترش تأثیرگذاری و ارزش‌آفرینی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران - بازنگری و اصلاح اهداف و کارکردهای فرهنگی نظام‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی - ساماندهی جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی، راهبری فعال جنگ نرم و ارتقای مؤلفه‌های قدرت نرم نظام اسلامی	- توسعه مشارکت‌های مدنی - جلوگیری از غرب‌زدگی و توسعه فرهنگ ایثار و شهادت - گسترش نقش فناوری‌های نو در توسعه فرهنگی - صدور و توسعه فرهنگ ایرانی-اسلامی و ارزش‌های آن در سطح بین‌المللی
برنامه ششم توسعه- مجلس شورای اسلامی	۱۳۹۵	- افزایش ضریب ایمنی و تاب‌آوری جامعه، پیشگیری و کاهش خطرات ناشی از حوادث و سوانح - کمک به حفظ و ارتقای سرمایه اجتماعی با استفاده از توان و ظرفیت‌های مردمی و افزایش مشارکت‌های اجتماعی مردم - تحقق عدالت اجتماعی و حمایت از اقشار آسیب‌پذیر و بسط پوشش‌های امدادی، حمایتی و بیمه‌ای و پیشگیری و کاهش آسیب‌های اجتماعی - خدمات‌رسانی به‌موقع به افراد در معرض آسیب‌های اجتماعی - بسط و توسعه نقش مردم و سازمان‌های مردم‌نهاد در حوزه‌های مشارکت‌های گروهی و تأمین مالی - بهبود کیفیت زندگی ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی و ترویج مهاجرت - برنامه‌ریزی برای مدیریت و توزیع متناسب فعالیت، جمعیت و مهاجرت در کشور - حمایت و توانمندسازی زنان سرپرست خانوار - مقابله با اعتیاد، ساماندهی کودکان کار و حمایت از بیماران روانی مزمن و سالمندان - تأمین نیاز اقشار آسیب‌پذیر و گروه‌های هدف سازمان‌های حمایتی به مسکن - توسعه فرهنگ کتاب‌خوانی با اولویت کتابخانه‌های روستایی در مناطق کمتر توسعه‌یافته - حمایت از کتاب‌فروشان، ناشران و مطبوعات و توسعه فضاهای مذهبی فرهنگی و بهره‌گیری بهینه از اماکن مذهبی - صیانت از میراث فرهنگی و حمایت از صنایع‌دستی و تشویق و توسعه گردشگری - تقویت و تحکیم جامعه‌ای خانواده محور و تقویت و تحکیم و تعالی خانواده و کارکردهای اصلی آن	- جلوگیری از آسیب‌پذیری در برابر مخاطرات - افزایش سرمایه اجتماعی - جلوگیری از افزایش بی‌عدالتی اجتماعی - توسعه نقش جنبش‌ها و نهادهای مردمی - جلوگیری از افزایش سکونت‌گاه‌های غیر رسمی - توانمندسازی گروه‌های آسیب‌پذیر - توسعه مساکن اجتماعی - توسعه مراکز فرهنگی و فرهنگ توسعه و کتاب‌خوانی - توسعه تولیدات فرهنگی - جلوگیری از فروپاشی نهاد خانواده

جدول ۶- راهبردها/سیاست‌ها و حکم‌ها/الزامات در محور منابع طبیعی و محیط‌زیست

سند/طرح	سال	راهبرد/سیاست	حکم/الزامات در محور منابع طبیعی و محیط‌زیست
سیاست‌های کلی آمایش سرزمین ابلاغی مقام معظم رهبری	۱۳۹۰	- حفظ، احیا و بهره‌وری بهینه از سرمایه‌ها، منابع طبیعی تجدیدشونده و حفظ محیط‌زیست در طرح‌های توسعه - تقویت هدفمند عوامل پیشرفت و آبادانی در مناطق حساس و ویژه با توجه به ملاحظات دفاعی، امنیتی، فرهنگی، اجتماعی و زیست‌محیطی و افزایش نقش و فعالیت مردم در فرآیند توسعه - دستیابی به تعادل‌های منطقه‌ای متناسب با قابلیت‌ها و توان‌های هر منطقه - استفاده مؤثر از موقعیت، میراث تاریخی و جاذبه‌های فرهنگی و طبیعی کشور در مسیر اهداف توسعه، تقویت گردشگری و حفاظت از سوابق تاریخی	- کاهش وابستگی به منابع تجدیدناپذیر - حفظ مناطق حساس اکولوژیکی - جلوگیری از عدم توازن‌های منطقه‌ای - استفاده از پتانسیل‌ها و قابلیت‌های گردشگری
سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران افق ۱۴۰۴	۱۳۸۲	- ایجاد و توسعه نظام ارزیابی، پایش و ارائه گزارش در زمینه تنوع - تدوین و اجرای راهبردهای بخشی توسعه پایدار مبتنی بر حفاظت از تنوع زیستی - تقویت و تعمیق ملاحظات تنوع زیستی در سطح زیست‌بوم‌ها و زیستگاه‌ها - تدوین اصول، سیاست‌ها و دستورالعمل‌های اعمال ضوابط تنوع زیستی در فعالیت‌ها - تدوین و تکمیل شاخص‌های پایداری و اعمال آن‌ها در فعالیت‌های مرتبط با تنوع زیستی - تدوین و اجرای برنامه جامع توسعه طبیعت‌گردی - اصلاح و تقویت مدیریت شبکه مناطق حفاظت شده - تدوین اصول، سیاست‌ها و ضوابط توسعه فناوری زیستی و به کارگیری آن در زمینه‌های مرتبط با تنوع زیستی - پیشگیری و مبارزه با تخریب سرزمین با تأکید بر استفاده از دانش بومی جوامع محلی - اصلاح نظام بهره‌برداری از منابع طبیعی (منابع پایه تولید) و مهار عوامل ناپایداری منابع - هماهنگی بین مجموعه دستگاه‌های اجرایی اثرگذار بر عرصه‌های منابع طبیعی با اعمال مدیریت یکپارچه و نظام‌مند بر منابع طبیعی کشور - اعمال دیدگاه‌های آمایشی برای تعیین کاربری اصولی عرصه‌های جنگلی و مرتعی در فرایند توسعه کشور - ایجاد و تقویت سیستم‌های پایش و ارزیابی تغییرات ایجادشده در جنگل‌ها و مراتع	- جلوگیری از نابودی تنوع زیستی - کاهش فرآیندهای مخرب اکولوژیکی - ارتقای مدیریت محیط‌زیستی - ارتقای جایگاه دانش محلی در حفظ محیط‌زیست - استفاده بهینه و پایدار از منابع طبیعی - اجتناب از مدیریت چند پارچه و متفرق - جلوگیری از نابودی جنگل‌ها و مراتع - ایجاد نظام پایش و دیده‌بانی کارآمد
ضوابط ملی آمایش سرزمین- مصوب هیات وزیران - مرکز	۱۳۸۳	- تعادل بخشی به توزیع جمعیت و فعالیت متناسب با منابع، توان محیطی و ظرفیت تحمل زیست‌بوم‌ها - رعایت ملاحظات "امنیتی و دفاعی "،"حفاظت از محیط‌زیست " و " حراست از میراث فرهنگی " در استقرار جمعیت و فعالیت - استفاده پایدار از قابلیت‌های طبیعی و امکانات آب و خاک برای توسعه فعالیت‌های کشاورزی و صنایع وابسته و تبدیلی مرتبط با آن - توجه به محدودیت‌های آب برای مصارف کشاورزی	- جلوگیری از تمرکز جمعیت فراتر از ظرفیت تحمل زیستی - جلوگیری از نابودی میراث فرهنگی و طبیعی - اجتناب از رویه‌های ناپایدار در بخش کشاورزی

ملی آمایش سرزمین			
مطالعات آمایش سرزمین - مقدماتی - دفتر آمایش و توسعه پایدار	۱۳۸۳	- انجام برنامه‌های محیط‌زیستی با توجه به اصل توسعه پایدار برای جلوگیری از بروز صدمات محیط‌زیستی - ارتقاء فن‌آوری‌های لازم جهت کاهش آلودگی‌های آب، خاک، هوا، سروصدا در مناطق شهری، صنعتی و مناطق کشاورزی - اجرای طرح‌های مدیریت پسماند و گسترش روش‌های بازیافت در شهرها و مناطق صنعتی - ارتقاء آگاهی‌های عمومی و جلب مشارکت‌های مردمی در حفظ محیط‌زیست - ارزیابی طرح‌ها و پروژه‌های ملی با معیارهای زیست‌محیطی قبل از تصویب - ارتقاء کمی و کیفی دانش و مهارت‌های فنی نیروهای متخصص در مسائل زیست‌محیطی با توجه به شرایط محیطی کشور - الزام صنایعی که باعث آلودگی آب می‌شوند به تجهیز به سیستم تصفیه فاضلاب - بهره‌برداری از منابع طبیعی متناسب با ظرفیت و تحمل محیط و تجدید پذیری منابع طبیعی - رعایت معیارهای زیست‌محیطی در توسعه یا ایجاد شهرها و شهرک‌های با عملکرد صنعتی - رعایت معیارهای زیست‌محیطی در احداث راه‌های جاده‌ای و ریلی - ایجاد و توسعه مناطق ویژه زیستی به عنوان مناطق چندمنظوره برای حفاظت از گونه‌ها و مجموعه‌های طبیعی در مناطق حساس - استفاده از انرژی‌های پاک و جانشین در شهرهای بزرگ و کاهش آلودگی هوا در این شهرها - تقویت مدیریت ملی آب کشور بر اساس مدیریت جامع و توأمان عرضه و تقاضا در کل چرخه آب با توجه به اصول آمایش سرزمین و توسعه پایدار - هماهنگ‌سازی طرح‌های آمایش سرزمین، توسعه کالبدی و برنامه‌های توسعه بخش آب با توجه به ظرفیت قابل تحمل حوضه‌های آبریز و امکانات توسعه منابع آب در مناطق مختلف کشور - اصلاح و بهبود ساختار نظام مصرف آب و مدیریت؛ - اولویت‌بندی در سرمایه‌گذاری‌ها و طرح‌های در دست مطالعه انتقال بین‌حوزه‌ای و ایجاد سدهای مخزنی بر اساس استراتژی‌های توزیع جمعیت و فعالیت و الزامات آمایش سرزمین - تمرکززدایی از ساختار مدیریت منابع آبی کشور و مشارکت گروه‌های ذی‌نفع در انطباق با برنامه‌های مدیریت پیشگیری - اولویت ایجاد شبکه‌های آبیاری و زهکشی در پایین دست سدها و مسیرهای انتقال - مهار، کنترل و بهره‌برداری روان آب‌های سطحی از طریق اجرای سدهای مخزنی، تأسیسات کوچک آبی و طرح‌های آبخیزداری	- جلوگیری از تخریب محیط‌زیست - هوشمندسازی حفاظت از محیط‌زیست - ایجاد چرخه بسته در مدیریت پسماند - تمرکززدایی و افزایش مشارکت‌های مردمی در حفظ محیط‌زیست - ارتقای مهارت و دانش مسئولان و کارکنان بخش محیط‌زیست - جلوگیری از توسعه‌های فاقد ارزیابی‌های محیط‌زیستی - کاهش وابستگی به سوخت‌های فسیلی - مدیریت یکپارچه و پایدار منابع آب - جلوگیری از هدر رفت منابع طبیعی - رعایت حقابه‌های محیط‌زیستی - جلوگیری از بی‌عدالتی‌ها در تخصیص و توزیع منابع آب
ضوابط ملی آمایش سرزمین‌مصوب	۱۳۹۴	- ممنوعیت تغییر کاربری زمین خارج از برنامه‌ها و طرح‌های مصوب و مغایر با ملاحظات محیط‌زیستی - تنوع‌بخشی به منابع تولید انرژی و افزایش سهم انرژی‌های تجدید پذیر (به‌ویژه بادی و خورشیدی) در تولید و تأمین انرژی بهینه - اعمال مدیریت یکپارچه بر منابع آب	- جلوگیری از تخریب زمین - کاهش وابستگی به سوخت‌های فسیلی - جلوگیری از برداشت ناپایدار منابع آب‌های زیرزمینی و

هیات وزیران - مرکز ملی آمایش سرزمین		- ممنوعیت برداشت بی‌رویه و ناپایدار از منابع آب‌های زیرزمینی و سطحی کشور - مهار آب‌های مرزی و مدیریت کارآمد و بهینه آب‌های ورودی و خروجی کشور - رعایت نیازهای پایه محیط‌زیستی رودخانه‌ها، تالاب‌ها، دریاچه‌ها بر اساس میزان تجدید شوندگی آب و ظرفیت قابل تحمل حوضه‌های آبریز در مهار و کنترل آب‌های سطحی کشور - توجه به محدودیت آب در جانمایی و استقرار فعالیت‌های اقتصادی آب بر در قلمروهای مختلف کشور - رعایت ملاحظات ژئوپلیتیکی و اکولوژیکی در طرح‌های استحصال، تأمین، انتقال، توزیع و مصرف آب در سطح فراملی، ملی، منطقه‌ای و محلی - افزایش تراز مثبت آب مجازی در تجارت کالا - بازنگری و تجدید نظر در تخصیص آب از سدها به نفع تقویت مخازن دریاچه‌ها و تالاب‌ها در پایین دست و حفظ حقابه‌های محیط‌زیستی رودخانه‌ها و تالاب‌ها - کاهش نسبت حجم آب مصرفی کل کشور به حجم آبی منابع آب تجدید شونده متناسب با ظرفیت هر منطقه - ایجاد تناسب و هماهنگی در اجرای طرح‌های سد، آبخیزداری، آبخوان‌داری؛ و شبکه‌های آبیاری و زهکشی پایین دست - تدوین الگوی بهینه کشت در دشت‌ها (واحدهای اکولوژیکی) با تأکید بر ارزش اقتصادی آب - ارتقای بهره‌وری آب و به‌کارگیری روش‌های مناسب آبیاری با شرایط اقلیمی و منطقه‌ای در راستای صرفه‌جویی و استفاده بهینه از منابع آب با توجه به محدودیت‌های ناشی از تغییرات آب و هوایی - حفاظت، پیشگیری و کاهش فرسایش خاک و تغذیه آبخوان‌ها با اجرای عملیات آبخیزداری و آبخوان‌داری در حوضه‌های آبخیز کشور - محدودیت کشت محصولات آبی با نیاز آبی بالا در فضای باز و جایگزینی در موارد ممکن از طریق کشت گلخانه‌ای، - مدیریت جامع و یکپارچه حوضه‌های آبخیز برای بهره‌برداری از منابع آب پایه (آب، خاک و پوشش گیاهی) - توسعه، حفاظت و احیای جنگل‌ها و مراتع کشور - ارتقاء سطح تعاملات و همکاری‌های دو یا چندجانبه با کشورهای منطقه به منظور حفاظت از محیط‌زیست و منابع طبیعی - رعایت ملاحظات محیط‌زیستی (توان اکولوژیک و ظرفیت تحمل زیستی) در استقرار فعالیت‌های توسعه‌ای در پهنه سرزمین - بیابان‌زدایی و جلوگیری از بیابان‌زایی و تثبیت شن‌های روان و مهار کانون‌های شکل‌دهنده ریزگردها - صیانت و استفاده بهینه از ظرفیت‌ها و جاذبه‌های طبیعی	سطحی - توسعه دیپلماسی آب - جلوگیری از عدم رعایت حقابه‌های محیط‌زیستی - توسعه صنایع و فعالیت‌ها بر اساس منابع آب و ظرفیت تحمل - جلوگیری از تخصیص و استفاده ناعادلانه و ناپایدار منابع آب - صرفه‌جویی در مصرف آب و ارتقای بهره‌وری آن - اصلاح الگوی کشت - سازگاری در برابر تغییرات اقلیمی - جلوگیری از فرسایش و تخریب خاک - جلوگیری از نابودی جنگل‌ها و مراتع - جلوگیری از بیابان‌زایی و ریزگردها - جلوگیری از نابودی جاذبه‌های طبیعی
مدیریت یکپارچه مناطق ساحلی کشور: طرح کاربری	۱۳۵۵	- نوین‌سازی واحدهای بهره‌برداری و بزرگ‌مقیاس نمودن اراضی کشاورزی، افزایش کارایی واحدهای موجود، محدود نمودن کاربرد سموم دفع آفات، محدود نمودن تغییر کاربری زمین‌های کشاورزی و افزایش بازدهی سیستم‌های آبیاری - احیا و ضابطه‌مند نمودن بهره‌برداری از منابع طبیعی با تأکید بر صیانت اکوسیستم‌های ملی و ویژه استان - ضابطه‌مند نمودن ساخت‌وساز در اراضی ساحلی، جنگلی و حاشیه محورهای گردشگری	- اجتناب از بهره‌برداری‌های ناپایدار در بخش کشاورزی - اجتناب از نابودی اکوسیستم‌ها طبیعی - جلوگیری از ساخت‌وسازهای بی‌رویه در مناطق حساس اکولوژیکی

مطلوب اراضی مناطق ساحلی کشور- وزارت راه و ترابری ۱۳۸۸		- اختصاص اراضی ساحلی و جنگلی با کاربری عمومی با تأکید بر احیاء حفظ جنگل‌ها، حریم دریا و رودخانه - توسعه عمودی شهرها و بهره‌گیری از اراضی موات و بایر داخل شهرها	- اجتناب از توسعه در حرایم - جلوگیری از پراکنده‌رویی شهرها
سیاست‌های کلی محیط‌زیست- حضرت آیت‌الله خامنه‌ای	۱۳۹۴	- مدیریت جامع، هماهنگ و نظام‌مند منابع حیاتی(از قبیل هوا، آب، خاک و تنوع زیستی) مبتنی بر توان و پایداری زیست‌بوم به‌ویژه با افزایش ظرفیت‌ها و توانمندی‌های حقوقی و ساختاری مناسب همراه با رویکرد مشارکت مردمی - ایجاد نظام یکپارچه ملّی محیط‌زیست - اصلاح شرایط زیستی به منظور برخوردار ساختن جامعه از محیط‌زیست سالم و رعایت عدالت و حقوق بین نسلی - پیشگیری و ممانعت از انتشار انواع آلودگی‌های غیرمجاز و جرم‌انگاری تخریب محیط‌زیست و مجازات مؤثر و بازدارنده آلوده‌کنندگان و تخریب‌کنندگان محیط‌زیست و الزام آنان به جبران خسارت - پایش مستمر و کنترل منابع و عوامل آلاینده هوا، آب، خاک، آلودگی‌های صوتی، امواج و اشعه‌های مخرب و تغییرات نامساعد اقلیم - تهیه اطلس زیست‌بوم کشور و حفاظت، احیاء، بهسازی و توسعه منابع طبیعی تجدید پذیر (مانند دریا، دریاچه، رودخانه، مخزن سدها، تالاب، آبخوان زیرزمینی، جنگل، خاک، مرتع و تنوع زیستی به‌ویژه حیات‌وحش) و اعمال محدودیت قانونمند در بهره‌برداری از این منابع - مدیریّت تغییرات اقلیم و مقابله با تهدیدات زیست‌محیطی نظیر بیابان‌زایی، گردوغبار به‌ویژه ریزگردها، خشکسالی و عوامل سرایت دهنده میکروبی و رادیواکتیو گسترش اقتصاد سبز - تعادل بخشی و حفاظت کیفی آب‌های زیرزمینی از طریق اجرای عملیات آبخیزداری، آبخوان‌داری، مدیریّت عوامل کاهش بهره‌برداری از آب‌های زیرزمینی و تبخیر و کنترل ورود آلاینده‌ها - استقرار نظام حسابرسی زیست‌محیطی در کشور با لحاظ ارزش‌ها و هزینه‌های زیست‌محیطی (تخریب، آلودگی و احیاء) در حساب‌های ملّی - حمایت و تشویق سرمایه‌گذاری‌ها و فناوری‌های سازگار با محیط‌زیست با استفاده از ابزارهای مناسب از جمله عوارض و مالیات سبز - تدوین منشور اخلاق محیط‌زیست و ترویج و نهادینه‌سازی فرهنگ و اخلاق زیست‌محیطی مبتنی بر ارزش‌ها و الگوهای سازنده ایرانی - اسلامی - ارتقاء مطالعات و تحقیقات علمی و بهره‌مندی از فناوری‌های نوآورانه زیست‌محیطی و تجارب سازنده بومی در زمینه حفظ تعادل زیست‌بوم‌ها و پیشگیری از آلودگی و تخریب محیط‌زیست	- اجتناب از بخشی نگری و مدیریت متفرق در عرصه منابع طبیعی - افزایش مشارکت‌های مردمی - اجتناب از افزایش آلاینده‌های محیط‌زیستی - ایجاد نظام پایش کارآمد محیط‌زیستی - بازبینی قوانین محیط‌زیستی - کاهش آسیب‌پذیری و سازگاری با تغییرات اقلیمی - ارتقای مدیریت منابع آب کشور - توسعه فناوری‌های سبز - ارتقای آگاهی‌های محیط‌زیستی - ارتقا و کارآمدسازی دیپلماسی محیط‌زیستی

		- گسترش سطح آگاهی، دانش و بینش زیست‌محیطی جامعه و تقویت فرهنگ و معارف دینیِ مشارکت و مسئولیت‌پذیری اجتماعی - تقویت دیپلماسی محیط‌زیست	
برنامه ششم توسعه- مجلس شورای اسلامی	۱۳۹۵	- ارزیابی راهبردی محیط‌زیست(SEA) در سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه‌ای و ارزیابی اثرات زیست‌محیطی(EIA) طرح‌های بزرگ کلیه دستگاه‌های اجرائی و بخش‌های خصوصی و تعاونی، نهادهای عمومی غیردولتی در پهنه سرزمینی - اجرای برنامه عمل حفاظت، احیاء، مدیریت و بهره‌برداری مناسب از تالاب‌های کشور - اجرای طرح‌های جامع مدیریت پسماند به‌ویژه در سواحل دریاها، رودخانه‌ها، جنگل‌ها و دشت‌های حاشیه تالاب‌ها - تهیه و اجرای طرح جامع پیشگیری و اطفای حریق در عرصه تحت مدیریت سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری و سازمان حفاظت محیط‌زیست - تکمیل و اجرای تأسیسات جمع‌آوری، تصفیه، بازچرخانی و مدیریت پساب و فاضلاب در شهرها و شهرک‌های صنعتی و خدماتی - احیاء، توسعه و غنی‌سازی جنگل‌ها - اجرای عملیات آبخیزداری و حفاظت از خاک و آبخوان - بیابان‌زدایی و کنترل کانون‌های بحرانی آن - تهیه نقشه‌های حدنگاری(کاداستر) منابع طبیعی - اجرای برنامه مدیریت سبز شامل مدیریت مصرف انرژی، آب، مواد اولیه، تجهیزات و کاغذ، کاهش مواد جامد زائد و بازیافت آن‌ها در ساختمان‌ها و وسایط نقلیه - احیای رویشگاه‌های مرتعی و توسعه و فرآوری گیاهان دارویی - تبدیل پسماند به کود یا انرژی برای شهرهای مختلف - - اقدامات سیاسی، اقتصادی و عمرانی لازم برای تثبیت، استمرار و افزایش حقآبه به رودخانه‌های مشترک و مرزی - تهیه، تدوین و اجرای برنامه عمل حفاظت و مدیریت از مناطق چهارگانه محیط‌زیست و گونه‌های در معرض تهدید و خطر انقراض حیات‌وحش کشور - جلوگیری از تغییر کاربری، تجاوز و تصرف، مبارزه با قاچاق چوب، استقرار مدیریت پایدار جنگل	- اجتناب از توسعه بدون ارزیابی محیط‌زیستی - جلوگیری از نابودی تالاب‌ها - جلوگیری از هدررفت پسماندها و مدیریت پایدار پسماند - ایجاد چرخه‌های بسته آب - جلوگیری از نابودی جنگل‌ها و مراتع - جلوگیری از بیابان‌زایی - جلوگیری از نابودی خاک و آبخوان‌ها - مدیریت سبز منابع طبیعی و سوخت‌ها - توسعه جنگل‌ها و مراتع - رعایت حقابه‌های محیط‌زیستی - جلوگیری از نابودی تنوع زیستی

۲-۲- بررسی وضعیت، فشارها و روندها در ابعاد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، محیط‌زیستی و ارتباطی

۲-۲-۱- بررسی وضعیت

از منظر جغرافیایی، آذربایجان شرقی، واقع در شمال غربی ایران، با ۴۵۴۸۱ کیلومترمربع وسعت و ۲/۸ درصد از مساحت کشور را در بر گرفته است. این استان از سمت شمال با کشورهای جمهوری آذربایجان ،ارمنستان و جمهوری خودمختار نخجوان (آذربایجان)، از شرق با استان اردبیل، از جنوب با استان‌های زنجان و آذربایجان غربی و از غرب با استان آذربایجان غربی و دریاچهٔ ارومیه همسایه است (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۹۷: ۲۲). آذربایجان شرقی به دلیل وجود گسل‌های متعدد از مناطق زلزله‌خیز کشور است. تبریز و حومهٔ آن در محدودهٔ «خطر خیلی بالا» قرار دارد. گسل معروف تبریز در طول تاریخ، موجب بروز زلزله‌های مرگباری در این شهر شده است (جغرافیای استان آذربایجان شرقی، ۱۳۹۹: ۷).

در متون تاریخی از آذربایجان با بیش از ۳۰ نام گوناگون یاد شده است از جمله: آتروپاتن، آتورپاتکان، آدراباتان، آذر آبادجان، آذربایگان، آذر بیگانون، آذرآبادگان. در حدود العالم زیر عنوان «سخن اندر ناحیت آذربادگان و ناحیت ارمینیه و اران و شهرهای ایشان» آمده است که: «سه ناحیتست [ناحیه است] به یکدیگر پیوسته و سوادهاء ایشان به یکدیگر اندر شده و مشرق این ناحیت حدود گیلان است، و جنوب وی حدود عراق است و جزیره، و مغرب وی حدود رومست [روم است] و سریر، و شمال وی حدود سریرست و خزران و این جایهاست بسیار نعمت‌ترین ناحیتهاست اندر اسلام«... و در نزهةالقلوب نیز در «ذکر بلاد آذربایجان» آمده که: «و آن نُه تومان است و بیست و هفت پاره شهر اکثرش را هوا به سردی مایل است و اندکی معتدل بوَد. حدودش با ولایت عراق عجم و موغان و گرجستان و ارمن و کردستان پیوسته است... آذربایجان چه پیش از اسلام و چه بعد از اسلام، همواره به عنوان یکی از ایالت‌های مهم و تاریخی ایران مطرح بوده است؛تا این که در نخستین قانون تقسیمات کشوری در ۱۲۸۵ش نیز رسماً به عنوان یکی از ایالت‌های ایران معرفی شد. آذربایجان در ۱۳۱۶ش ابتدا به نام استان «شمال غرب» و سپس در همان سال با تغییراتی در تقسیمات کشوری، آذربایجان به دو استان با نام «استان سوم» و «استان چهارم» تقسیم شد؛ اما مجدداً در ۱۳۲۵ش «استان آذربایجان» نام گرفت و در ۱۳۳۹، به دو استان به نام‌های آذربایجان شرقی (به مرکزیت تبریز) و آذربایجان غربی (به مرکزیت ارومیه) تقسیم شد. در ۱۳۷۲ش از بخش شرقی استان آذربایجان شرقی استانی به نام «اردبیل»، تأسیس گردید و استان آذربایجان شرقی در محدودهٔ کنونی آن باقی ماند (دفتر تقسیمات کشوری، ۱۳۹۴: ۱۴).

۲-۲-۲- توان اکولوژیک

استان آذربایجان شرقی به علت بارندگی نسبتاً مناسب و وجود مراتع و زمین‌های قابل کشت و حاصلخیز، یکی از قطب‌های مهم کشاورزی و دامداری کشور است. راه‌های متعدد ارتباطی زمینی و هوایی و هم مرز بودن با کشورهای جمهوری آذربایجان و ارمنستان و نزدیکی به مرزهای غربی کشور، این استان را صاحب موقعیتی ویژه و حساس کرده است. در نیم قرن اخیر احداث کارخانه‌ها، شهرک‌های صنعتی و مراکز آموزشی متعدد، همچنین وجود جاذبه‌های گردشگری، کشف و بهره‌برداری از منابع غنی معدنی و بهره‌مندی از دیگر امکانات توسعه، استان آذربایجان شرقی را به یکی از مناطق توسعه یافتهٔ کشور بدل کرده است.

۲-۲-۳- چالش‌های هیدروپلیتیک

آذربایجان شرقی به طور عام و کلان‌شهر تبریز به طور خاص از سال‌ها قبل با مشکل کمبود آب مواجه است، زیرا زرینه‌رود به عنوان منبع اصلی تأمین آب تبریز و شهرهای سر راه، دیگر آن رودخانه دو سه دهه قبل نیست و به دلیل کاهش شدید بارندگی در ارتفاعات بالادست آن از رمق افتاده است؛ از سوی دیگر طرح انتقال آب رودخانه مرزی ارس به تبریز با گذشت سال‌ها از آغاز عملیات اجرایی آن تنها ۳۵ کیلومتر، از مجموع ۱۴۵ کیلومتری لوله‌گذاری مورد نیاز، پیشرفت فیزیکی داشته است. با این اوصاف، شرکت‌های آب منطقه‌ای و آب و فاضلاب آذربایجان شرقی در چهار ماه اخیر به هر اقدام احتمالی منجر به افزایش تولید آب برای رفع مشکل کمبود و قطعی این مایع حیات، از قبیل حفر چاه در دامنه‌های شمالی ارتفاعات سهند موسوم به «بهشت ذخایر آبی»، حفر چاه عمیق در داخل و پیرامون شهرت و احیای قنوات دست زده‌اند تا شهروندان دغدغه قطعی آب نداشته باشند. اما در یک نگاه واقع‌بینانه و با توجه به آنچه که در مورد طرح در دست اجرای تأمین آب تبریز از ارس گفته شد، تنها راه‌حل موقت گذر از مشکل کمبود آب و قطعی ناخواسته آن در تبریز و دیگر شهرهای بزرگ آذربایجان شرقی، صرفه‌جویی است به گونه‌ای که بنا بر اعلام مسئولان آب و فاضلاب استان صرفه‌جویی تنها ۱۰ درصدی هر خانوار می‌تواند بیش از ۹۰ درصد از مشکلات مربوط به تأمین آب را حل کند (توسلی، ۱۳۹۹: ۳).

فصل سوم

تحلیل محیط درونی

۳-۱- تقسیمات کشوری و هم‌جواری‌ها

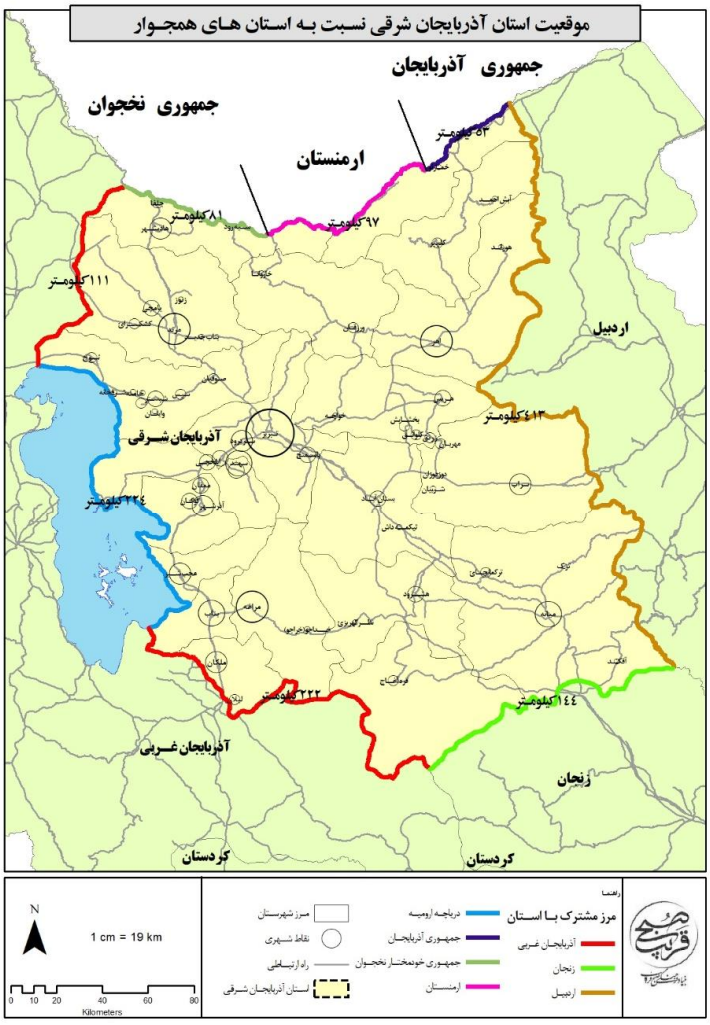
استان آذربایجان شرقی دارای مساحتی معادل ۴۵۴۹۰/۸۹ کیلومترمربع در گوشه شمال غربی فلات ایران قرار دارد. این استان سهمی معادل ۲/۸ درصد از مساحت کشور را به خود اختصاص داده است و از نظر مساحت رتبه یازدهم را در بین استان‌های کشور دارد. رود ارس حدود شمالی استان آذربایجان شرقی را با جمهوری‌های آذربایجان، نخجوان و ارمنستان و رود قطور و آب‌های دریاچه ارومیه حدود غربی آن را با آذربایجان غربی تشکیل می‌دهند. در جنوب کشیدگی رشته‌کوه‌ها، دره‌ها، جلگه‌ها و دشت‌ها موجب پیوستگی توپوگرافیک استان آذربایجان غربی و زنجان می‌شود. در شرق دره رودخانه دره رود و کوه‌های سبلان و چهل نور و گردنه صائین و رود قزل‌اوزن در جنوب، این خطه را از استان اردبیل جدا می‌سازد. آذربایجان شرقی به طول ۲۳۵ کیلومتر با جمهوری آذربایجان و دیگر جمهوری‌های شوروی سابق دارای خط هم‌جواری می‌باشد. در این قسمت از حدود آذربایجان شرقی، دو شهرستان از این استان در طول ۲۰۰ کیلومتر با جمهوری آذربایجان و ۳۵ کیلومتر با جمهوری ارمنستان هم‌مرز می‌باشند که در سراسر آن رود ارس جریان دارد. در حال حاضر ارتباط در طول این مرز تنها از سه نقطه جلفا، خدا آفرین و کردشت انجام می‌گیرد که در این میان جلفا از اهمیت خاصی برخوردار است. شهر مرزی جلفا از طریق خط آهن نخجوان، ایروان و تفلیس به جمهوری اوکراین و بنادر دریای سیاه وصل می‌شود.

استان آذربایجان غربی با ۳۳۳ کیلومتر حدود مشترک زمینی و ۲۲۴ کیلومتر مرز مشترک آبی(با دریاچه ارومیه) با شهرستان‌های مرند، شبستر، مراغه، جلفا، بناب، ملکان و چاراویماق در رتبه اول قرار دارد.

رود قطور، دریاچه ارومیه و کوه‌های تخت سلیمان موانع طبیعی روابط همجواری در بین دو استان محسوب می‌شوند. ولی وحدت قومی و فرهنگی و پیوستگی‌ها و عوامل اقتصادی سبب شده که آذربایجان غربی بیشترین سهم را در روابط هم‌جواری داشته باشد. این روابط از طریق ۵ محور اصلی مرند–بازرگان، مرند–خوی، شبستر–سلماس، جزیره اسلامی–ارومیه و بناب–میاندوآب انجام می‌گیرد، که محور اخیر خط ارتباطی آذربایجان به کردستان و غرب کشور محسوب می‌شود.

استان آذربایجان شرقی در جنوب خود با استان زنجان هم‌جوار است که همسایه جنوبی شهرستان‌های چاراویماق و میانه محسوب می‌شود. با وجود وحدت قومی و فرهنگی، وجود موانع طبیعی در حدود بین دو استان و همچنین وجود قطب جاذبی چون تهران در آن سوی محور تبریز–زنجان باعث شده است که روابط همجواری در طول این محور رونق خوبی نداشته باشد. به همین دلیل شهرستان‌های چاراویماق و هشترود از شهرستان‌های منزوی و دورافتاده استان به شمار می‌آیند.

استان اردبیل با داشتن ۴۱۳ کیلومتر مرز مشترک با شهرستان‌های خدا آفرین، کلیبر، اهر، سراب، هریس و میانه همسایه شرقی می‌باشد، که دره رود یا قره‌سو، خط الراس کوه‌های سبلان، نرمیق و گردنه صائین و رشته‌کوه چهل نور و همچنین رود قزل اوزون در منتهی‌الیه جنوبی این دو استان را از هم جدا می‌کنند.

نقشه ۱- موقعیت سیاسی استان نسبت به استان‌های هم‌جوار

منبع: مرکز آمار ایران، ۱۳۹۸

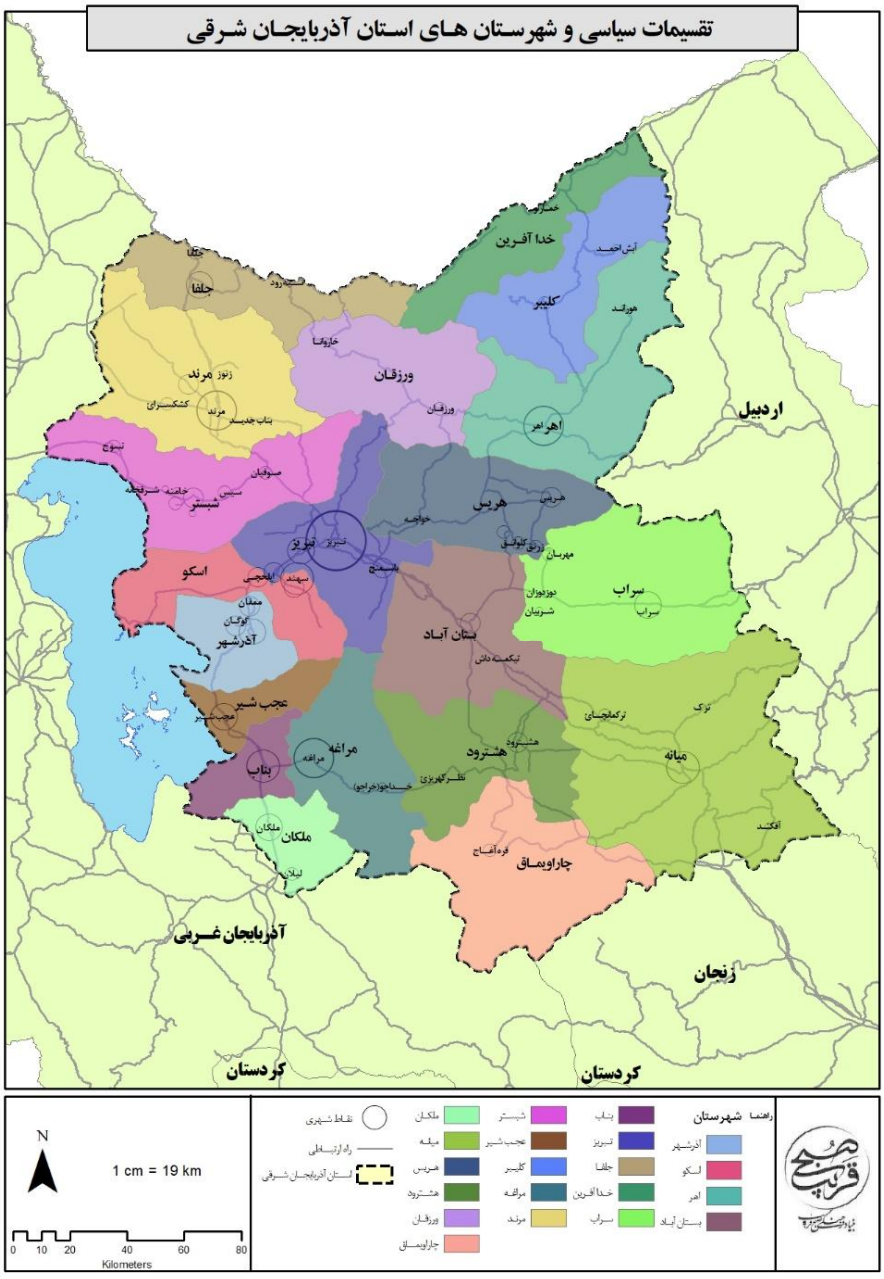
بر اساس سرشماری نفوس و مسکن سال ۱۳۹۸ استان آذربایجان شرقی از نظر تقسیمات استانی، به ۲۱ شهرستان و ۴۶ بخش و ۶۴ شهر و ۱۴۴ دهستان تقسیم می‌شود. شهرستان بناب با مرکزیت شهر تبریز (به عنوان مرکز استان) و پرجمعیت‌ترین شهر استان مهم‌ترین جایگاه را در بین شهرستان‌ها دارد. شهرستان‌های میانه، سراب، مرند و چاراویماق به ترتیب بزرگ‌ترین شهرستان‌های استان هستند و کمترین مساحت در بین شهرستان‌های استان مربوط به شهرستان عجب‌شیر است.

مطابق آخرین تقسیمات سیاسی در سال ۱۳۹۸، از ۳۰۶۶ آبادی استان ۸۸ درصد (۲۶۹۸ آبادی) دارای سکنه می‌باشد. ۲۱/۷۴ درصد از آبادی‌های شهرستان آذرشهر خالی از سکنه می‌باشد و این امر سبب شده این شهرستان رتبه نخست را در درصد آبادی‌های خالی از سکنه به خود اختصاص دهد. کمترین درصد آبادی‌های خالی از سکنه نیز به شهرستان ملکان تعلق گرفته است. ۲/۴۴ درصد از آبادی‌های این شهرستان خالی از سکنه است.

جدول ۷- تقسیمات سیاسی استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۹۸

نام شهرستان	مساحت (کیلومترمربع)	تعداد بخش	تعداد دهستان	تعداد شهر	تعداد آبادی	تعداد آبادی دارای سکنه	تعداد آبادی خالی از سکنه
آذرشهر	۸۴۰	۳	۷	۴	۴۶	۳۶	۱۰
اسکو	۱۷۶۲/۵۹	۲	۵	۳	۴۷	۴۱	۶
اهر	۲۱۲۰/۰۶	۲	۷	۱	۲۳۱	۱۹۹	۳۲
بستان‌آباد	۲۷۹۵	۲	۹	۲	۱۸۸	۱۷۵	۱۳
بناب	۷۷۸/۷۵	۱	۳	۲	۲۹	۲۸	۱
تبریز	۲۱۶۷/۱۹	۲	۶	۴	۷۰	۶۵	۵
جلفا	۱۶۷۰/۳۱	۲	۵	۳	۶۱	۵۱	۱۰
چاراویماق	۳۲۰۸/۱۲	۲	۶	۱	۲۴۸	۲۱۱	۳۷
خداآفرین	۱۵۲۵/۷۱	۳	۷	۳	۲۰۲	۱۷۵	۲۷
سراب	۳۴۵۲/۱۸	۲	۹	۴	۱۸۶	۱۶۲	۲۴
شبستر	۲۶۲۹/۶۹	۳	۸	۱۱	۷۹	۷۴	۵
عجب شیر	۷۳۸/۴۴	۲	۴	۲	۴۷	۳۹	۸
کلیبر	۲۰۷۱/۹۷	۲	۷	۲	۲۴۳	۲۱۸	۲۵
مراغه	۲۱۸۵/۶۵	۲	۶	۲	۱۷۷	۱۶۴	۱۳
مرند	۳۲۸۵/۶۲	۲	۹	۵	۱۲۳	۱۰۸	۱۵
ملکان	۱۰۰۶/۸۷	۲	۵	۳	۸۲	۸۰	۲
میانه	۵۵۹۵/۳۰	۴	۱۷	۵	۳۹۷	۳۳۰	۶۷
ورزقان	۲۳۶۸/۱۳	۲	۷	۲	۱۶۳	۱۵۵	۸
هریس	۲۳۴۵/۴۳	۲	۶	۶	۱۰۳	۹۴	۹
هشترود	۱۹۹۰/۰۱	۲	۷	۲	۲۳۳	۱۸۹	۴۴
هوراند	۱۰۱۲/۴۹	۲	۴	۱	۱۱۱	۱۰۴	۷
کل استان	۴۵۴۹۰/۸۹	۴۶	۱۴۴	۶۸	۳۰۶۶	۲۶۹۸	۳۶۸

منبع: سالنامه آماری استان آذربایجان شرقی، ۱۳۹۸

نقشه ۲- تقسیمات سیاسی استان آذربایجان شرقی

منبع: مرکز آمار ایران، ۱۳۹۸

۳-۲- بررسی نظام طبیعی و محیط‌زیستی

۳-۲-۱- ویژگی‌های توپوگرافی(ناهمواری‌ها)

استان آذربایجان شرقی از نظر توپوگرافیکی در بخش میانی فلات آذربایجان واقع شده و ازنظر ساختمانی قرابت نزدیکی با استان‌های مجاور یعنی اردبیل در شرق و آذربایجان غربی در غرب و درنهایت با کشور جمهوری آذربایجان در شمال دارد. سیمای طبیعی آذربایجان شرقی متشکل از ۷ واحد کوهستانی، دره‌ها و جلگه‌های میان آن‌ها (دشت‌ها) و یک دریاچه است که این واحدها و عوارض عبارت است از قره داغ، میشو و مورو، قوشاداغ، سبلان، سهند، بزقوش، تخت سلیمان و دریاچه ارومیه و دشت‌های عمده تبریز، سراب، مراغه و مرند.

الف) ارتفاعات

رشته‌کوه ارسباران (قره داغ): شمالی‌ترین رشته‌کوه‌های آذربایجان که به وسیله فرورفتگی دره ارس از کوه‌های قفقاز و ارمنستان جدا شده‌اند، ارسباران (قره داغ) نام دارد. ارسباران از رشته‌های مرتفع و مهم آذربایجان محسوب می‌شود و بزرگ‌ترین واحد کوهستانی منطقه است که به صورت ردیفی تمام نواحی شمالی استان را در برگرفته است. دامنه‌های آن در محدوده شهرستان‌های مرند جلفا شبستر اهر کلیبر خدا آفرین ورزقان قرار می‌گیرد.

این رشته‌کوه، آرارات در ترکیه را به تالش در مغرب خزر پیوند داده است. ارتفاعات آن به دلیل بهره‌مندی از رطوبت دریای خزر و رود ارس ، باران قابل‌ملاحظه‌ای دریافت می‌کند.

رشته‌کوه قوشاداغ: این رشته‌کوه عارضه توپوگرافیک دیگر استان بوده و به عنوان شاخه جنوبی ارسباران نیز محسوب می‌شود. قوشاداغ در حدود شمال تبریز از طریق یک فرورفتگی گردنه مانند ارسباران انشعاب می‌یابد. محور آن شمال غربی جنوب شرقی است و تقریباً با محور رشته ارسباران موازی هست. ساختمان قوشاداغ از رسوب‌های ائوسن با هسته‌ای از گرانیت ساخته شده و بلندترین قله آن (قله قوشاداغ) ۳۱۵۰ متر ارتفاع دارد. این رشته‌کوه در غرب به شاخه‌ای از کوه‌های قره داغ و در شرق خود به توده عظیم آتش‌فشانی سبلان می‌پیوندد.

توده سبلان (ساوالان): سبلان در مشرق ناحیه آذربایجان و بین شهرهای سراب (در جنوب)، اردبیل (در مشرق) و مشکین‌شهر (در شمال) قرار دارد. هرچند این توده آتش‌فشانی همانند توده سهند حالت مدور نداشته و به صورت رشته‌کوه آتش‌فشانی در دنباله رشته قوشاداغ ظاهر شده است، اما به علت تضاد توپوگرافی با نواحی فروافتاده از سه طرف خود، عارضه مشخصی در چشم‌انداز آذربایجان شرقی ساخته است.

رشته‌کوه بزقوش: رشته‌کوه بزقوش در جنوب رشته سبلان قرار دارد و به وسیله فرورفتگی آجی چای (تلخه رود) از آن جدا شده است. روند رشته بزقوش غربی شرقی است و انتهای غربی آن به توده آتش‌فشانی سهند می‌رسد.

ساختمان رشته بزقوش از توده نفوذی (باتولیت) و جنس سنگ‌های آن گرانودیوریت و سینیت هست. وجود دو گسل در دامنه‌های شمالی و جنوبی آن نشان دهنده بالا آمدن این توده به صورت یک قطعه بالا آمده (هورست) در بین دو فرورفتگی است.

توده سهند: توده آتش‌فشانی سهند در جنوب شهر تبریز و به فاصله ۴۰ کیلومتری از آن قرار دارد. توده سهند ازنظر ساختار زمین‌شناسی در جنوب غربی گسل تبریز واقع شده و از سمت مغرب و شمال غربی به چاله ساختمانی ارومیه مسلط است.

فعالیت‌های آتش‌فشانی که توده سهند را ساخته‌اند. در یک حوضه رسوبی از نوع دریاچه‌ای صورت گرفته است. (احتمالاً داخل یک جزیره یا شبه‌جزیره) از این رو مخروط سهند تضاد توپوگرافی بارزی با زمین‌های اطراف پیدا کرده است.

رشته‌کوه میشو و مورو: یکی دیگر از عوارض توپوگرافیک ردیفی استان است که در غرب و مرکز استان واقع شده است. این رشته‌کوه از منتهی‌الیه غرب استان، در شمال دریاچه ارومیه آغاز و تا شمال غرب تبریز کشیده می‌شود و در این منطقه توسط تپه‌هایی کم ارتفاع به رشته‌کوه‌های شمال تبریز یعنی عون بن علی که تا گردنه شبلی ادامه می‌یابد، می‌پیوندد.

بلندترین نقطه ارتفاعی این رشته‌کوه قله علی علمدار با ۳۱۵۵ متر و میشو گوی زنکی و پیرموسی از قلل مرتفع و معروف دیگر آن می‌باشند.

ب) چاله ارومیه

چاله ارومیه معرف بزرگ‌ترین چاله ساختمانی در آذربایجان است. دریاچه کنونی آن از بقایای حوضه رسوبی دریاچه‌ای نئوژن هست که سطح وسیعی از مناطق داخلی آذربایجان را می‌پوشانده است. وسعت دریاچه ارومیه حدود ۶ هزار کیلومترمربع است. طول آن از شمال تا جنوب حدود ۱۴۰ کیلومتر و عرض متوسط آن تقریباً ۴۰ کیلومتر هست.

عمق متوسط دریاچه ارومیه ۶ متر و گودترین قسمت آن ۱۵ متر عمق دارد. سطح آب آن در حال حاضر در ارتفاع ۱۲۷۵ متری از سطح آب‌های آزاد قرار دارد.

ج) دشت‌های عمده استان

در میان رشته‌کوه‌ها و واحدهای توپوگرافیک یاد شده استان و در روند تکامل مورفولوژیک آن‌ها، دشت‌های کوچک و بزرگ متعددی به وجود آمده است که امروزه بستر فعالیت‌های اقتصادی در استان بشمار می‌روند. البته به جز دشت‌هایی که در محل پس‌روی آب دریاچه ارومیه در اثر تغییرات آب وهوای دیرینه زمین و حرکات تکتونیکی به وجود آمده‌اند، به علت کوهستانی بودن منطقه دشت‌های موجود در این استان از وسعت قابل‌توجهی برخوردار نمی‌باشند و عموماً به صورت جلگه‌های کوچک و بزرگ آبرفتی پای‌کوهی به چشم می‌خورند که از مهم‌ترین آن‌ها از نظر وسعت می‌توان به دشت‌های زیر اشاره نمود:

دشت تبریز: این دشت وسیع‌ترین دشت آذربایجان شرقی محسوب می‌شود که حدود ۴۷۰ هزار هکتار وسعت داشته و در بین کوه‌های میشو و مورو (در شمال) و دامنه‌های کوه‌های سهند (در جنوب) و سواحل دریاچه ارومیه (در غرب) جای دارد.

این دشت در ارتفاع تقریبی ۱۳۰۰ متری قرار گرفته و توسط دامنه‌های غربی کوه سهند از دشت عجب‌شیر و مراغه جدا می‌شود.

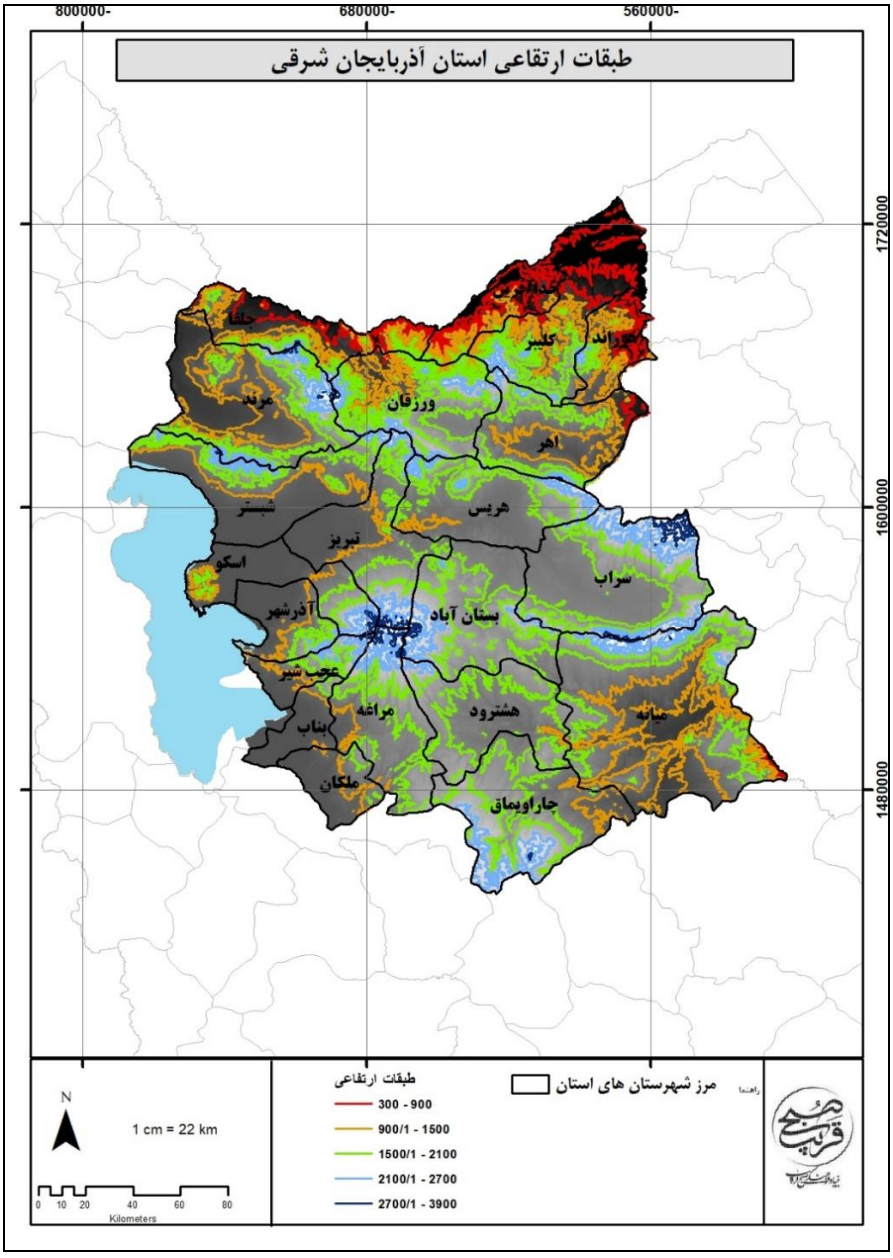
دشت مراغه: این دشت نیز قسمتی از دشت بزرگی است که در سواحل دریاچه ارومیه و در داخل آذربایجان غربی کشیده شده است. دشت مراغه در محدوده آذربایجان شرقی توسط

دامنه‌های کوه‌های سهند و تخت سلیمان و سواحل دریاچه ارومیه و همچنین رودخانه لیلان چای محصور شده است و با وسعتی در حدود ۹۰ هزار هکتار در ارتفاع متوسط ۱۳۰۰ متری قرار دارد.

دشت مرند: دشت مرند در میان کوه‌های میشو و قره داغ قرار دارد و توسط رشته‌کوه میشو از دشت تبریز جدا می‌شود. این دشت با وسعتی معادل ۵۱ هزار هکتار، به طور متوسط ۱۳۰۰ متر ارتفاع دارد.

دشت سراب: این دشت در دو سوی رودخانه آجی چای و در میان رشته‌کوه قوشاداغ و رشته‌کوه بزقوش قرار دارد. دشت سراب با وسعتی در حدود ۵۰ هزار هکتار، پس از دشت قوم تپه، با ارتفاع متوسط ۱۶۵۰ متر، مرتفع‌ترین دشت استان به شمار می‌آید.

از دشت‌های دیگر استان که به لحاظ وسعت دارای اهمیت کمتری می‌باشند. می‌توان دشت‌های جلفا، یکانات، بدوستان، میانه، بستان‌آباد و قوم تپه را نام برد.

نقشه ۳- طبقات ارتفاعی استان آذربایجان شرقی

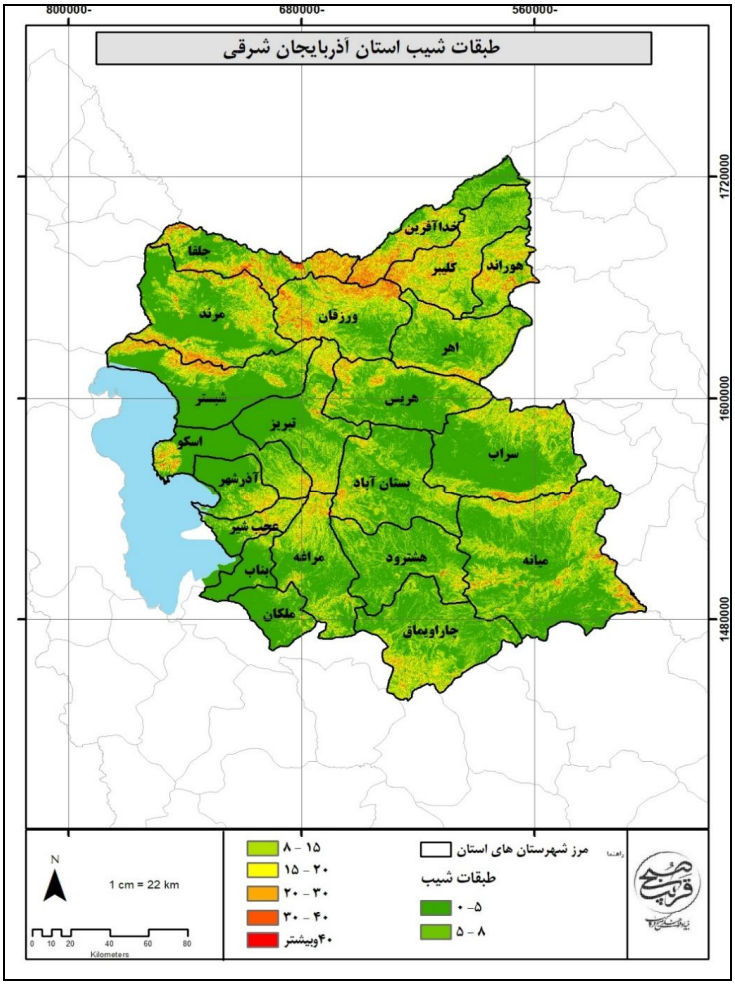
جدول ۸- طبقات ارتفاعی استان آذربایجان شرقی

طبقات ارتفاعی	مساحت(هکتار)	درصد از مساحت
کمتر از ۴۰۰ متر	۴۵۶۵۰/۵	۱
۴۰۰-۸۰۰	۱۳۶۹۵۱/۵	۳
۸۰۰-۱۲۰۰	۳۱۹۵۵۳/۵	۷
۱۲۰۰-۱۶۰۰	۱۵۵۲۱۱۷	۳۴
۱۶۰۰-۲۰۰۰	۸۶۷۳۵۹/۵	۱۹
۲۰۰۰-۲۶۰۰	۱۰۴۹۹۶۱/۵	۲۳
۲۶۰۰-۳۰۰۰	۴۱۰۸۵۴/۵	۹
۳۰۰۰-۳۶۰۰	۱۳۶۹۵۱/۵	۳
بیش از ۳۶۰۰ متر	۴۵۶۵۰/۵	۱

استان آذربایجان شرقی در یک منطقه کوهستانی واقع شده است و از خصوصیات بارز این گونه مناطق وجود دامنه‌های با شیب زیاد است. حدود ۲۰ درصد از مساحت محدوده دارای کمتر از ۳ درصد شیب می‌باشد و ۹ درصد در طبقه بین ۳ تا ۵ درصد می‌باشد. به طور کلی ۴۸ درصد از مساحت محدوده مورد مطالعه شیب کمتر از ۱۰ درصد می‌باشد. با این حال اراضی دارای شیب ۲۰ درصد و بیشتر در کل ۲۹ درصد از مساحت کل محدوده استان را پوشش داده است.

جدول ۹- طبقات شیب استان

طبقه شیب	مساحت (کیلومترمربع)	درصد از مساحت
کمتر از ۳ درصد	۹۱۳۰۱۰	۲۰
بین ۳ تا ۵	۴۱۰۸۵۴/۵	۹
بین ۵ تا ۱۰	۸۶۷۳۵۹/۵	۱۹
بین ۱۰ تا ۱۵	۵۹۳۴۵۶/۵	۱۳
بین ۱۵ تا ۲۰	۴۵۶۵۰۵	۱۰
بین ۲۰ تا ۳۵	۸۲۱۷۰۹	۱۸
بین ۳۵ تا ۵۰	۳۱۹۵۵۳/۵	۷
بین ۵۰ تا ۶۵	۱۳۶۹۵۱/۵	۳
بیشتر از ۶۵	۴۵۶۵۰/۵	۱

نقشه ۴- طبقات شیب استان آذربایجان شرقی

۳-۲-۲- آب و هوا و اقلیم

استان آذربایجان شرقی در منطقه‌ای کوهستانی و عرض جغرافیایی متوسط در شمال غرب فلات ایران قرار گرفته است به دلیل کوهستانی بودن منطقه، اقلیم غالب منطقه از نوع نیمه‌خشک سرد است ولی به دلیل اختلاف ارتفاع و جهت‌گیری کوه‌ها و مجاورت با منابع رطوبتی و متعاقباً تغییرات بارشی و دما در نواحی مختلف استان، شاهد تنوع آب و هوایی در استان هستیم. به طوری که بارش سالانه از ۲۰۰ میلی‌متر در شمال استان (نواحی جنوبی ارس) تا ۶۰۰ میلی‌متر در ارتفاعات سهند و همچنین متوسط دمای سالانه نیز از ۸ درجه سانتی‌گراد در

سراب تا ۱۶ درجه سانتی‌گراد در جلفا متغیر است. به‌طورکلی عوامل شکل‌دهنده اقلیم و آب و هوای آذربایجان شرقی عبارت‌اند از:

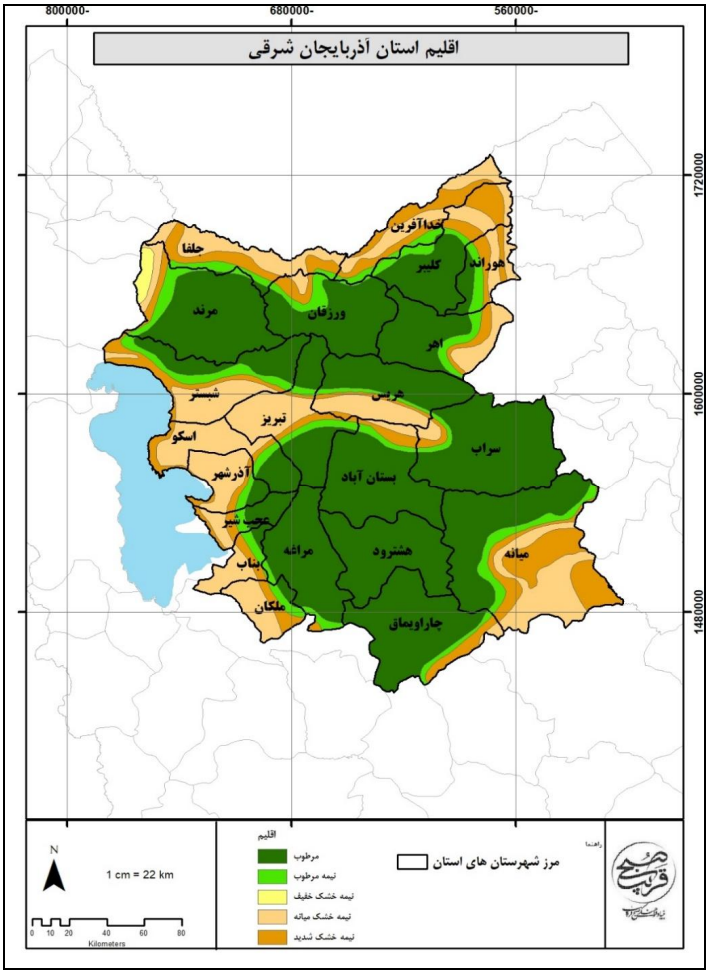
توپوگرافی: بدون تردید توپوگرافی یکی از عوامل مهم آفرینش ویژگی‌های اقلیمی آذربایجان و عامل اصلی تنوع در آن می‌باشد. ارتفاع و تغییرات آن و جهت‌گیری رشته‌کوه‌ها در برابر جریانات هوایی، عوامل توپوگرافیک شکل یابی یک منطقه می‌باشند. اغلب رشته‌کوه‌های منطقه در جهت غربی- شرقی کشیده شده‌اند و تنها مجتمع کوهستانی سهند و کوه‌های تخت سلیمان از این قاعده مستثنی می‌باشند. ارتفاع عمومی استان نیز از ۱۶۰ تا ۴۸۱۱ متر متغیر است. قاعدتاً، چنین اختلاف ارتفاعی خود به تنهایی می‌تواند تفاوتی در حدود ۲۰ درجه سانتی‌گراد را در متوسط دمای سالانه سبب شود.

عرض جغرافیایی: بیلان انرژی و یا بیلان حرارتی یکی از عوامل اساسی اقلیم و آب و هوای یک منطقه می‌باشد. بنابراین دومین عامل مؤثر در خصوصیات اقلیمی زاویه تابش آفتاب و به عبارت دیگر عرض جغرافیایی است. همان‌گونه که ذکر شد، آذربایجان شرقی در شمالی‌ترین قسمت ایران قرار دارد که این امر اختلاف زاویه‌ای در حدود ۱۳ درجه را با قسمت‌های جنوبی ایران، در زاویه تابش آفتاب سبب می‌شود.

جریانات هوایی: سومین عامل مؤثر در اقلیم استان جریانات هوایی می‌باشند .در مجموع سه جریان هوایی با خصوصیات متفاوت، اقلیم و آب و هوای آذربایجان را تحت تأثیر خود قرار می‌دهند. جریان مدیترانه‌ای با ماهیت معتدل و بحری خود که قسمت اعظم رطوبت خود را در کوهستان‌های ترکیه و زاگرس و آذربایجان غربی از دست می‌دهد، از طرف غرب، ایران و آذربایجان را متأثر می‌سازد. این جریان منشاء قسمت اعظم نزولات جوی ایران می‌باشد، و ورود آن به منطقه با تعدیل درجه حرارت و رطوبت هوا همراه است .جریان هوایی سیبری و آسیای مرکزی که ماهیتی بری و سرد دارد، از سمت شمال و شمال شرق و پس از عبور از دریای خزر و جذب بخارات آن آذربایجان را تحت تأثیر قرار می‌دهد. این جریان نیز قسمت اعظم بخارات خود را در دامنه‌های شرقی طالش برجای می‌گذارد. ورود این جریان هوایی در نواحی شمال شرقی و شرقی استان با سرما و افزایش میزان رطوبت هوا همراه است. در مناطق دیگر، به‌ویژه مناطق مرتفع حاکمیت سرما و یخبندانی خشک را سبب می‌شود، جریان هوایی سیبری در تابستان باعث کاهش شدت گرما و خنک شدن هوا می‌گردد. سومین جریان هوایی، جریان اطلس شمالی یا اسکاندیناوی است که دارای ماهیتی سرد و بحری می‌باشد. با وجود اینکه این جریان نیز قسمت اعظم بخارات خود را در سراسر اروپا و روسیه برجای می‌گذارد، ولی در آذربایجان نیز ورود این جریان از سمت شمال و شمال غرب با سرمای شدید و بارش برف سنگین همراه است.

آب‌های سطحی: وجود دریای خزر در شرق، دریای سیاه در شمال غرب و دریاچه ارومیه در غرب علاوه از برخوردار کردن منطقه از بخارات خود، در مناطق نزدیک و ساحلی خود عامل تعدیل درجه حرارت نیز می-باشند.

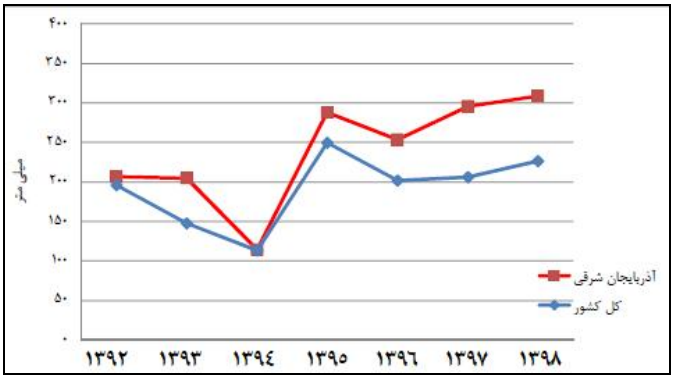
مهم‌ترین تیپ اقلیمی شناخته شده در استان، خشک و معتدل در شمال و جلگه کناری ارس، نیمه‌خشک و سرد در دشت‌ها و کوهپایه‌های استان، سرد و مدیترانه‌ای در نواحی کوهستانی، نیمه مرطوب و سرد در نواحی جنگلی ارسباران و بیشه‌زارهای شمالی استان و بسیار سرد و مرطوب در قله‌ها و خط الراس‌های کوهستانی با ارتفاع بیش از ۳۰۰۰ متر است.

نقشه ۵- اقلیم استان آذربایجان شرقی

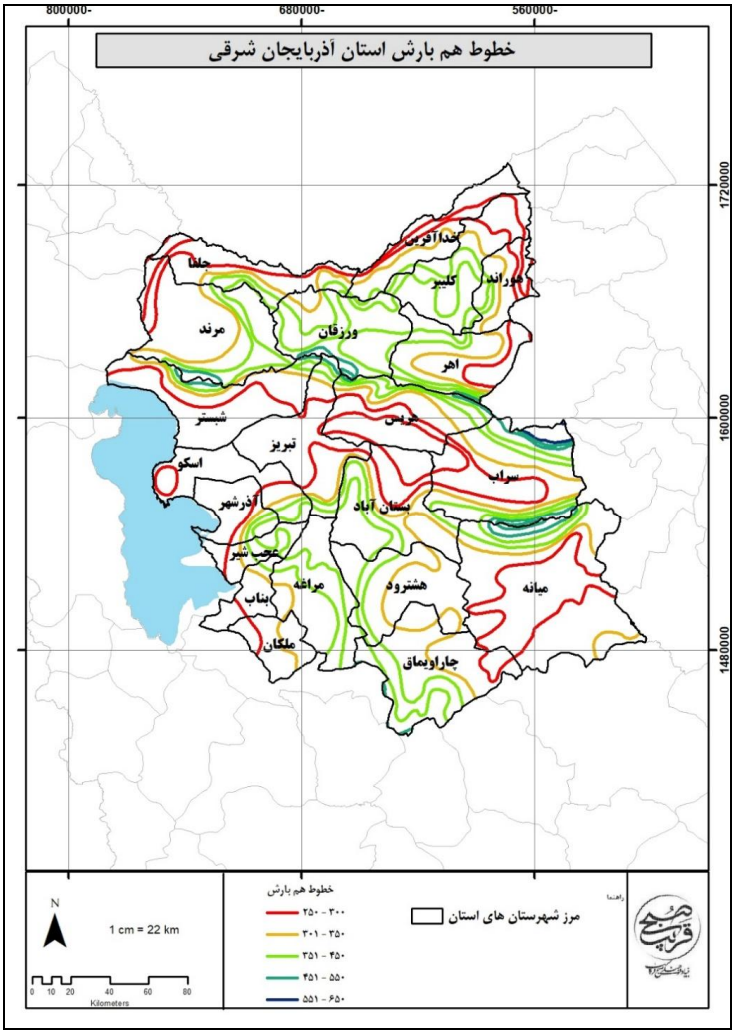
۳-۲-۲-۱- بارش

در سطح استان متوسط بارش تقریباً ۲۹۵ میلی‌متر بوده و از میانگین بارش کشور بیشتر است. هسته‌های پر بارش منطبق بر نواحی کوهستانی مرتفع و جنگلی به‌ویژه پیرامون جنگل‌های ارسباران و رشته‌کوه کیامکی دیده می‌شود. چنانچه مشاهده می‌شود بیشترین بارندگی در این دوره مربوط به ایستگاه کلیبر با ارتفاع بارش ۴۰۶ میلی‌متر و کمترین آن مربوط به ایستگاه جلفا با ارتفاع بارش ۲۱۳ میلی‌متر بوده است. همچنین میزان بارش در استان آذربایجان شرقی نسبت به کل کشور در سال‌های اخیر مقایسه شده است. چنانچه مشاهده می‌شود میانگین ارتفاع بارش سالیانه در استان آذربایجان شرقی همواره بالاتر از میانگین بارش کشور بوده است.

نمودار ۱- میانگین ارتفاع بارش در استان آذربایجان شرقی نسبت به کشور

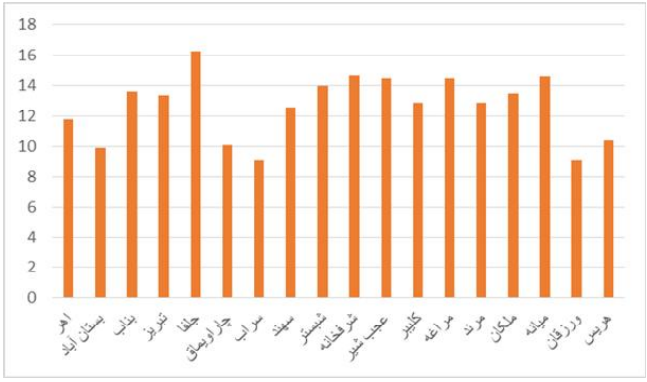
بر اساس مطالعات طولانی‌مدت بارش در استان، در تمامی سال‌ها سه نقطه پرباران در منطقه استان دیده می‌شود که عبارت‌اند از شمال شرقی (منطقه کلیبر - خدا آفرین)، مرکز به‌طرف شمال غرب (پیام) و جنوب به طرف جنوب شرقی (هریس مهربان و قوشچی سراب). منطقه کلیبر-خداآفرین به علت شرایط اقلیمی خاص خود یک منطقه پرباران نسبت به بقیه بوده ولی دو مرکز پیام و هریس، مهربان و قوشچی سراب به علت توپوگرافی خود یک منطقه پرباران به حساب می‌آیند.

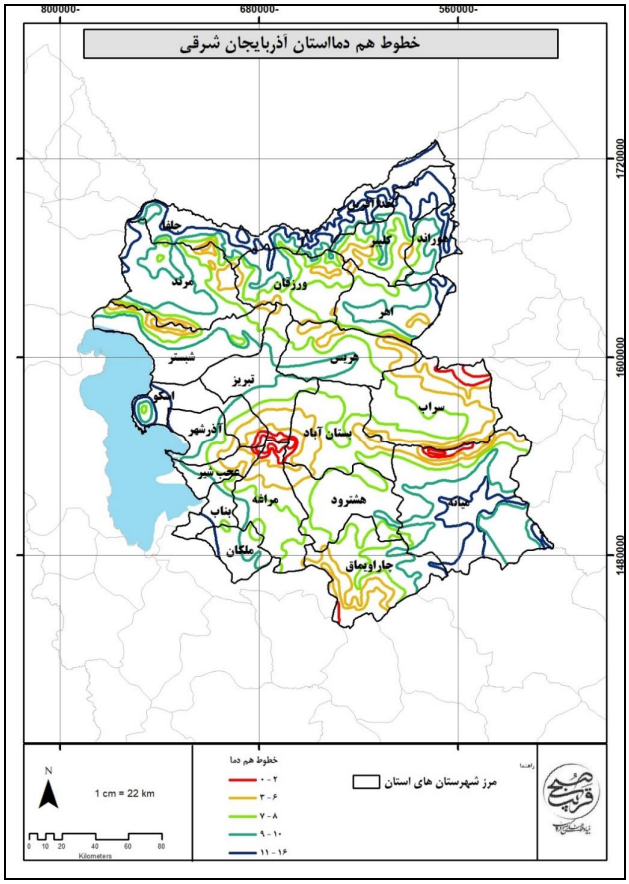
نقشه ۶- خطوط هم بارش استان آذربایجان شرقی

۳-۲-۲-۲- دما

میانگین دمای ثبت شده در ایستگاه‌های هواشناسی استان ۱۲/۶۶ بوده و در میان ایستگاه‌های سینوپتیک استان میانگین گرم‌ترین نقطه در ایستگاه جلفا با دمای ۱۶/۳ و میانگین سردترین دمای ثبت شده در استان متعلق به ایستگاه‌های سراب و ورزقان با میانگین دمای ۹/۱ درجه سانتی گراد بوده است.

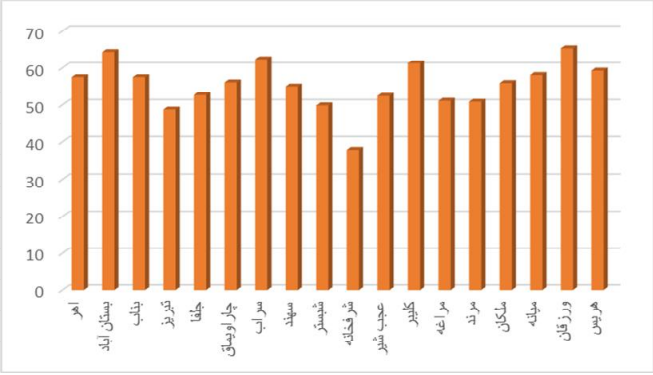
نمودار ۲- میانگین درازمدت دما در استان

نقشه ۷- خطوط هم‌دما استان آذربایجان شرقی

۳-۲-۲-۳- رطوبت هوا

بر اساس مطالعات انجام شده، رطوبت نسبی استان از مهرماه تا مردادماه کاهش می‌یابد و در مرداد به حداقل خود می‌رسد و از شهریورماه تا دی‌ماه افزایش می‌یابد و مرطوب‌ترین ماه، دی و خشک‌ترین نیز مردادماه هست. مرطوب‌ترین فصل، زمستان و خشک‌ترین فصل تابستان است.

نمودار ۳- میانگین رطوبت در ایستگاه‌های سینوپتیک استان

جدول ۱۰- میانگین رطوبت نسبی در ایستگاه‌های مختلف استان

ردیف	ایستگاه	رطوبت نسبی(درصد)
۱	اهر	۵۷/۵
۲	بستان‌آباد	۶۴/۳۳
۳	بناب	۵۷/۵
۴	تبریز	۴۸/۷۵
۵	جلفا	۵۲/۶۶
۶	چاراویماق	۵۶/۰۸
۷	سراب	۶۲/۳۳
۸	سهند	۵۵
۹	شبستر	۴۹/۸۳
۱۰	شرفخانه	۳۷/۸۳
۱۱	عجب‌شیر	۵۲/۴۱
۱۲	کلیبر	۶۱/۲۵
۱۳	مراغه	۵۱/۰۸
۱۴	مرند	۵۰/۸۳
۱۵	ملکان	۵۵/۹۱
۱۶	میانه	۵۸/۰۸
۱۷	ورزقان	۶۵/۳۳
۱۸	هریس	۵۹/۲۵
میانگین استانی		۵۵/۳۳

میانگین سالانه رطوبت استان (۱۳۹۸) برابر با ۵۵/۳۳ درصد است. بیشترین میزان ثبت شده مربوط به ایستگاه ورزقان با ۶۵/۳۳ درصد و کمترین میزان ثبت شده برابر با ۳۷/۸۳ درصد مربوط به ایستگاه شرفخانه می‌باشد.

۳-۲-۲-۴- جریان وزش بادها

جهت وزش بادهای غالب استان عموماً شرقی و شمال شرقی است و در مرکز استان تقریباً در طول تمام ماه‌های سال باد شرقی می‌وزد و متوسط سرعت آن در سال در سطح استان ۱۳۹۸معادل ۱۵/۰۷ متر بر ثانیه است.

ماه‌های سرد سال سرعت بادهای غالب استان معمولاً کمتر از ماه‌های گرم سال است. شدیدترین باد وزیده شده در طول ۴۰ سال گذشته با جهت شمالی و سرعت ۲۹ متر بر ثانیه بوده است که در تیرماه ۱۳۷۱ در مرکز استان وزیده است.

به‌طورکلی بادهای آذربایجان شرقی دارای تقسیمات زیر است:

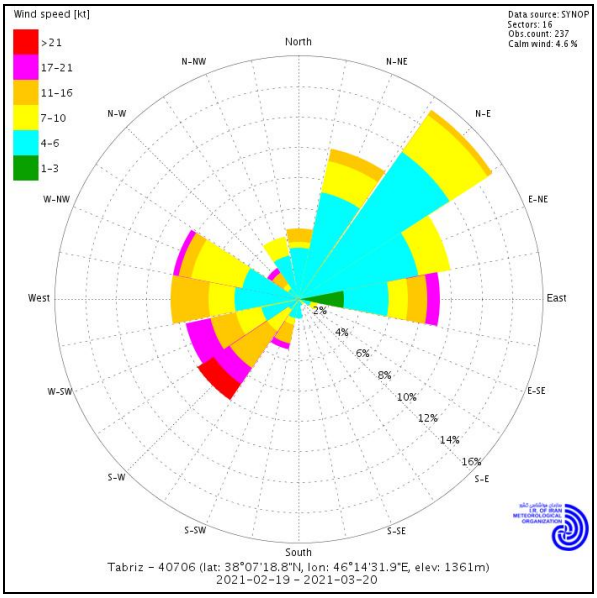
بادهای شرقی: که در زبان ترکی (مه یلی) نامیده می‌شود و در تمام فصول سال از طرف شرق استان می‌وزد و باد سرد و مرطوب است که در فصول گرم موجب بارندگی می‌شود در حالی که در زمستان ریزش برف را سبب می‌گردد.

بادهای غربی: که به زبان ترکی (آق یلی) خوانده می‌شود و به گرمیچ معروف است که موجب افزایش تبخیر و خشکاندن زمین می‌گردد که به دنبال آن حرکت ابرهای باران‌زا و ریزش باران آغاز می‌شود. این باد رطوبت دریای مدیترانه را با خود همراه می‌آورد.

بادهای شمالی: که در فصل سرد به این استان می‌وزد زمانی اتفاق می‌افتد که مرکز پرفشار در اروپا قرار گرفته و مرکز کم‌فشار در شرق دریای خزر قرار داشته است. بادهای شمالی و شمال شرقی، نسبتاً شدید و سرد می‌باشند.

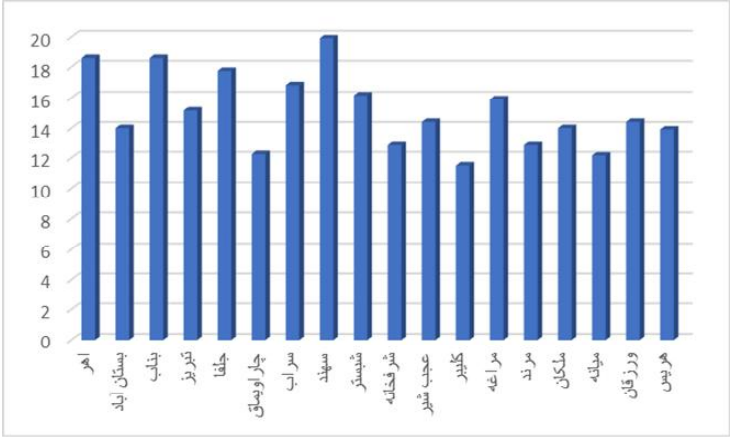
بادهای جنوبی: چنانچه سیستمی از منطقه عبور نماید، پیش از عبور سیستم در جلوی جبهه گرم جهت بادها خلاف جهت چرخش عقربه‌های ساعت باشد در نتیجه بادهای جنوبی می‌وزد که موجب افزایش دمای منطقه می‌گردد.

بادهای محلی: در مناطق مختلف این استان شرایط گوناگون طبیعی موجب پیدایش بادهای مختلفی می‌گردد.

شکل ۱- گلباد ایستگاه هواشناسی تبریز

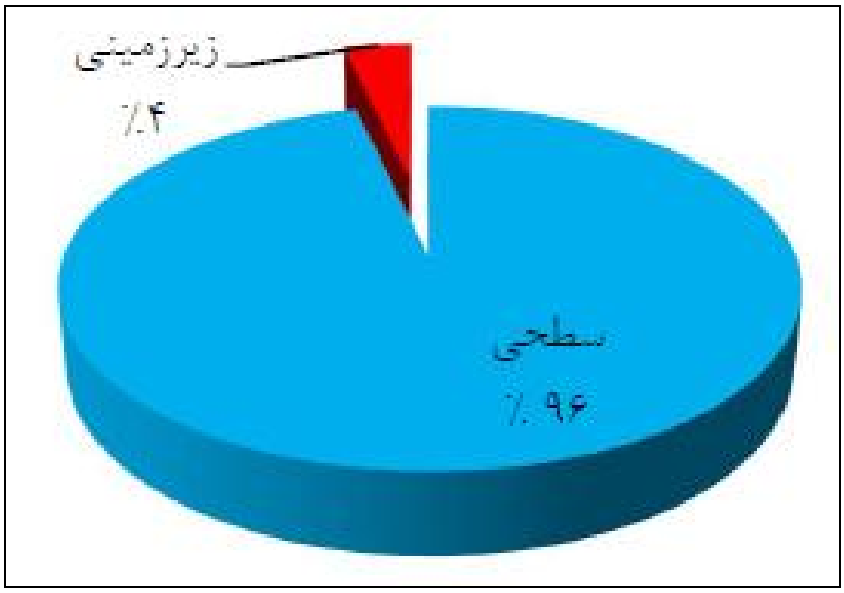
میانگین سالانه سرعت وزش باد در سال ۱۳۹۸ برابر با ۱۵/۰۷متر بر ثانیه است. میانگین بیشترین سرعت باد ثبت شده مربوط به ایستگاه سهند با سرعت ۱۹/۹۱متر بر ثانیه و کمترین سرعت باد ثبت شده برابر با سرعت ۱۱/۵ متر بر ثانیه مربوط به ایستگاه کلیبر می‌باشد.

نمودار۴- میانگین سرعت باد در ایستگاه‌های سینوپتیک استان(متر بر ثانیه)

۳-۲-۳- منابع آب و بررسی پایداری آن

بر اساس اطلاعات موجود مجموع منابع آب استان به صورت ۹۶ درصد آب‌های سطحی و ۴ درصد آب‌های زیرزمینی توزیع شده است.

نمودار ۳- منابع آب استان به تفکیک آب سطحی و زیر زمینی

از نظر تقسیمات حوضه‌های آبریز کشور، حوضه‌های آبخیز ارس، سفیدرود، قزل‌اوزن و دریاچه ارومیه پهنه استان را پوشش می‌دهند که بیشترین مساحت استان در محدوده حوضه آبریز دریاچه ارومیه قرار گرفته است. رودخانه ارس از محدوده سه استان آذربایجان غربی، آذربایجان شرقی و اردبیل می‌گذرد که برای هر سه استان شاهرگ حیاتی محسوب می‌شود. دریاچه ارومیه و حوضه آبریز آن که بیشترین سطح استان را تحت پوشش قرار می‌دهد از منابع طبیعی مشترک با استان آذربایجان غربی محسوب می‌شود. حوضه آبریز سفیدرود قزل‌اوزن که پهنه جنوب شرقی استان را تحت پوشش قرار داده از اشتراکات طبیعی مابین استان‌های اردبیل و زنجان و آذربایجان شرقی می‌باشد.

الف: قسمت شمالی استان در محدوده حوضه آبریز ارس قرار گرفته و مساحتی معادل ۱۴۱۳۶۱۱ هکتار را شامل می‌شود. شهرستان‌های جلفا، کلیبر، خدا آفرین، اهر و مرند عمدتاً در محدوده این حوضه قرار دارند.

ب: قسمت عمده استان در محدوده حوضه آبریز دریاچه ارومیه واقع شده و مساحت این قسمت نیز حدود ۱۹۸۸۶۵۱ هکتار است. شهرستان‌های تبریز، اسکو، آذرشهر، مراغه، بناب، ملکان، هریس، سراب، بستان‌آباد، عجب‌شیر و شبستر در محدوده این حوزه واقع هستند.

پ: قسمت جنوبی استان در محدوده حوضه آبریز رودخانه سفیدرود قرار دارد. مساحت این قسمت معادل ۱۱۰۹۷۹۴ هکتار بوده و شهرستان‌های هشترود، چاراویماق و میانه در این بخش واقع شده‌اند.

جدول ۵- بیلان هیدروکلیماتولوژی استان آذربایجان شرقی

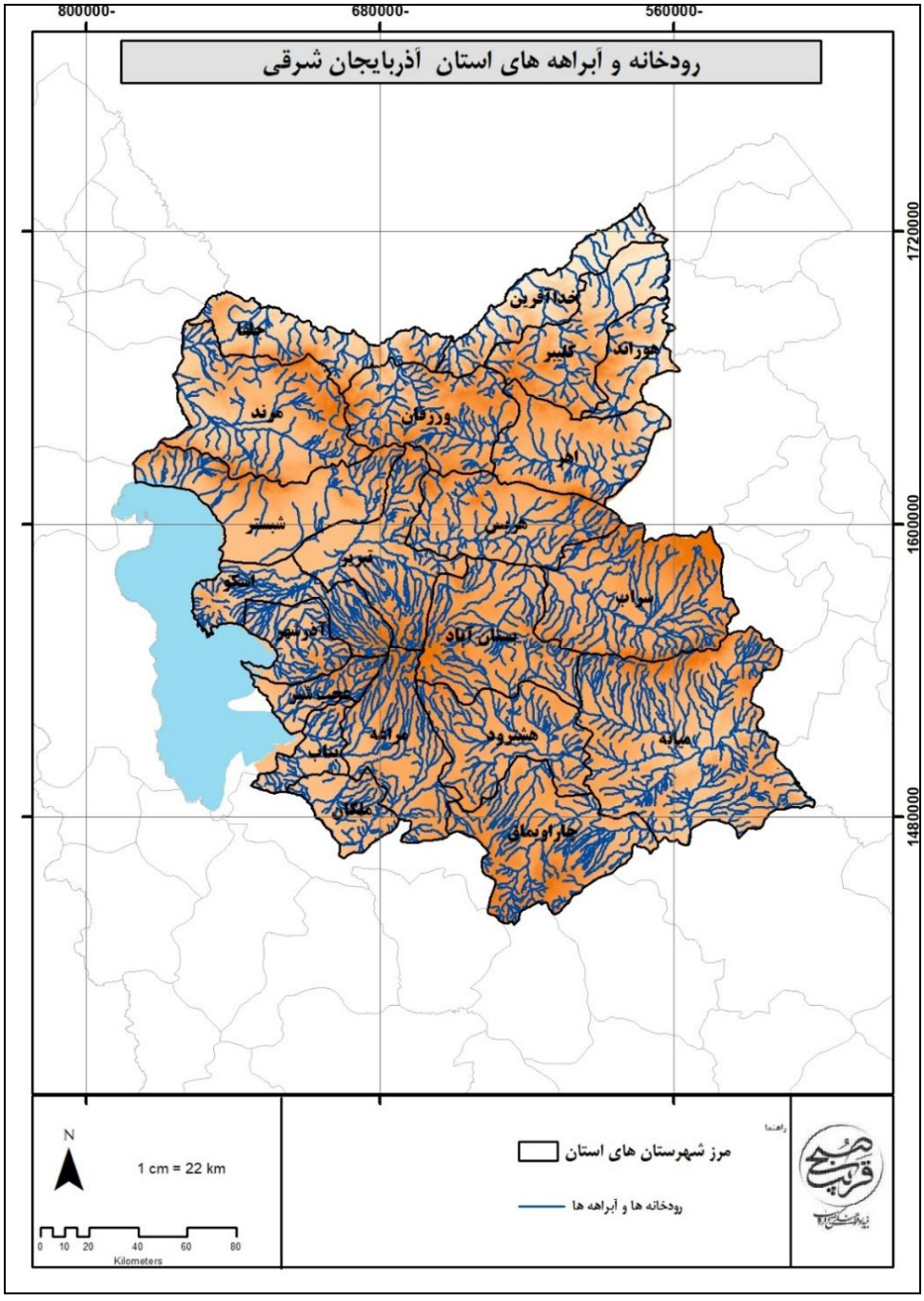
نام حوضه	مساحت (کیلومترمربع)	متوسط بارش		حجم(میلیون متر مکعب)		
		حجم (میلیون متر-مکعب)	بارش (میلی‌متر)	تبخیر و تعرق	رواناب	نفوذ
حوضه ارس	۱۴۱۳۱	۴۵۲۳/۳	۳۲۰/۱	۳۶۶۵/۷	۶۴۴/۶	۲۱۲/۹
حوضه قزل اوزن	۱۱۶۰۰/۸	۴۱۲۸/۷	۳۵۵/۹	۳۱۲۳	۵۳۸	۴۶۸
حوضه ارومیه	۱۹۹۷۷/۸	۶۱۷۷/۱	۳۰۹/۲	۴۷۵۰/۴	۸۶۲/۵	۵۶۴/۷
جمع کل استان	۴۵۷۰۹/۶	۱۴۸۲۹	۳۲۴/۴	۱۱۵۳۹	۲۰۴۵	۱۲۴۵/۶

۳-۲-۳-۱- آب‌های سطحی

در حوضه‌های آبریز رودخانه ارس و دریاچه ارومیه جریانی تحت عنوان جریان سطحی ورودی به استان وجود ندارد، ولی در حوضه آبریز رودخانه قزل‌اوزن(سفیدرود) از طریق رودخانه قزل‌اوزن و از محدوده مطالعاتی زنجان، آبی معادل با ۷۲۸/۳میلیون مترمکعب در سال وارد استان می‌شود.

حجم جریان سطحی خروجی استان معادل ۲۱۹۱/۷ میلیون مترمکعب است که از حوضه‌های آبریز رودخانه ارس، قزل‌اوزن و دریاچه ارومیه به خارج از مرز سیاسی استان انجام می گیرد.

از مجموع جریانات خروجی استان ۴۸۵/۷ میلیون مترمکعب آن مربوط به جریان سطحی خروجی از حوضه رودخانه ارس، ۱۲۸۸/۵ میلیون مترمکعب آن مربوط به حوضه قزل‌اوزن و از محدوده مطالعاتی طارم – خلخال و ۴۱۷/۵ میلیون مترمکعب آن مربوط به حوضه دریاچه ارومیه از محدوده‌های مطالعاتی حاشیه دریاچه ارومیه است.

نقشه ۸- رودخانه‌ها و آبراهه‌های استان آذربایجان شرقی

۳-۲-۳-۲- آب‌های زیرزمینی

مجموع جریان آب زیرزمینی ورودی به آبخوان‌های حاشیه دریاچه ارومیه از جمله به آبخوان محدوده‌های مطالعاتی عجب‌شیر، شیرامین، آذرشهر و شبستر صوفیان از نهشته‌های دریاچه ارومیه، مجموعاً معادل ۲/۱۹ میلیون مترمکعب در سال است. همچنین حجم جریان‌های زیرزمینی خروجی استان در مجموع معادل ۳ میلیون مترمکعب بوده که مربوط به حوضه آبریز قزل‌اوزن است.

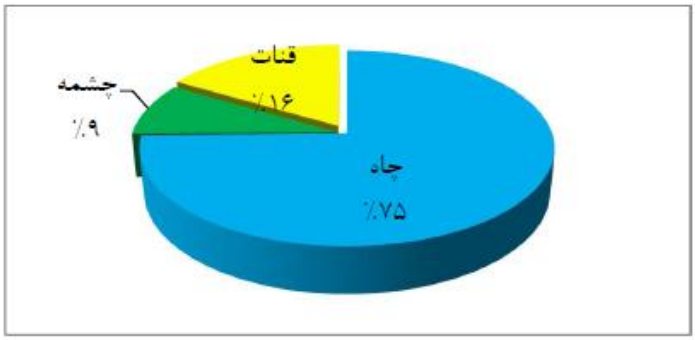
کل تخلیه سالانه از واحدهای هیدرولوژیک استان در سه بخش چشمه‌ها، قنات و چاه‌های در حوضه‌ها و زیر حوضه‌های استان برابر است با ۱۲۲۱۷۹۶ میلیون مترمکعب که میزان برداشت و تخلیه از چاه با بیشترین مقدار ۹۷۱۸۲۷ میلیون مترمکعب(۷۹/۵۴درصد)، قنات‌ها با ۱۵۵۲۳۱ میلیون مترمکعب (۱۲/۷۱درصد) و چشمه‌ها با ۷/۷۵ درصد برابر با ۹۴۷۳۸ میلیون مترمکعب می‌باشد.

جدول ۱۱- منابع آب موجود به تفکیک حوضه‌های آبریز در استان و مصارف به تفکیک بخش‌های اقتصادی

حوضه آبریز	منابع (آب‌های سطحی و زیر-زمینی)	مصارف(میلیون مترمکعب)			
		شرب	صنعت و معدن	کشاورزی و شیلات	جمع مصارف
ارس	۴۵۲۳/۳	۶۳	۱۰	۵۳۲	۶۰۵
سفیدرود	۴۱۲۸/۷	۱۸	۴	۵۰۲	۵۲۴
ارومیه	۶۱۷۷/۱	۲۵۱	۳۰	۱۳۸۴	۱۶۶۵
جمع استان	۱۴۸۲۹	۳۳۲	۴۴	۲۴۱۸	۲۷۹۴

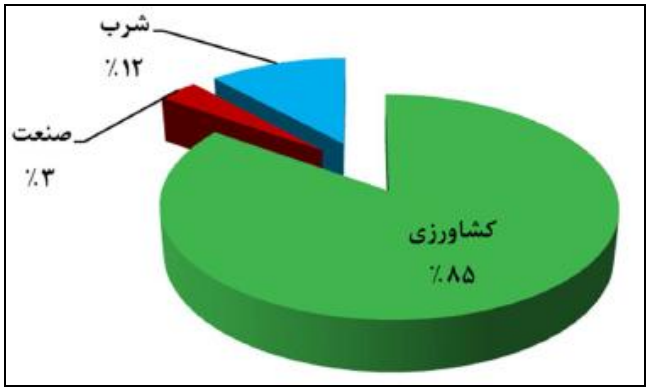
(طرح جامع آب استان)

نحوه برداشت آب‌های زیرزمینی و کاربری آن در بخش‌های مختلف به صورت زیر است. همان‌طور در نمودار زیر مشخص است، ۷۵ درصد از آب زیر زمینی استان به صورت چاه استحصال می‌شود. علاوه بر این ۱۶ درصد به صورت قنات و ۹ درصد نیز به صورت چشمه.

نمودار ۴- حجم تخلیه آب از منابع آب زیرزمینی استان

در این استان ۸۵ درصد از آب‌های زیر زمینی در بخش کشاورزی مصرف می‌شود. ۱۲ درصد در بخش شرب و ۳ درصد نیز در بخش صنعت مصرف می‌شود.

نمودار ۵- کاربری آب برداشت شده از آب‌های زیرزمینی استان

۳-۲-۳-۳- پایداری منابع آب

استان آذربایجان شرقی در حوزه آبریز ارومیه-مازندران قرار دارد و حجم کل منابع آب تجدیدشونده برابر با ۳۶۹۴ میلیون مترمکعب در سال است که از این مقدار ۱۱۸۴ میلیون مترمکعب مربوط به آب‌های زیرزمینی و ۲۵۱۰ میلیون مترمکعب برای آب‌های سطحی است.

جدول ۱۲- منابع و مصارف آب سطحی و زیرزمینی استان آذربایجان شرقی

مشخصات جغرافیایی و اقلیمی		
عنوان	واحد	مقدار
نوع اقلیم	-	خشک و نیمه‌خشک
مساحت	کیلومترمربع	۴۵۷۶۰
جمعیت	نفر	
تعداد و نام حوضه‌های آبریز اصلی (درجه۱)	حوضه	۲ ارومیه-مازندران
تعداد و نام حوضه‌های آبریز فرعی (درجه۲)	حوضه	۳ ارس-سفید رود -ارومیه
میانگین سالانه نزولات جوی	میلی‌متر	۳۰۲
متوسط سالانه حجم نزولات جوی	میلیون مترمکعب	۱۳۸۱۰
حجم کل منابع آب تجدیدشونده	میلیون مترمکعب	۳۶۹۴
منابع آب سطحی		
عنوان	واحد	مقدار
حجم منابع آب سطحی از منابع تجدیدشونده	میلیون مترمکعب	۲۵۱۰
تعداد رودخانه‌های مهم	رودخانه	۱۰
تعداد رودخانه‌های مرزی	رودخانه	۱
حجم سالانه آب رودخانه‌های مرزی	میلیون مترمکعب	۴۹۳۴
حجم سالانه آب در چرخه	میلیون مترمکعب	۹۳۸۰
حجم سالانه آب ورودی از طریق مرزهای استان یا انتقالی به استان	میلیون مترمکعب	۸۱۱۰
منابع آب زیرزمینی		
عنوان	واحد	مقدار
حجم منابع آب زیرزمینی از منابع تجدیدشونده	میلیون مترمکعب	۱۱۸۴
تعداد چاه‌ها	حلقه	۴۰۱۸۵
حجم برداشت سالانه آب از چاه‌ها	میلیون مترمکعب	۹۷۱/۹
تعداد چشمه‌ها	دهنه	۲۲۹۴
حجم سالانه تخلیه از چشمه‌ها	میلیون مترمکعب	۹۵/۹
تعداد قنوات	رشته	۱۹۶۰
حجم سالانه تخلیه از قنوات	میلیون مترمکعب	۱۵۵/۲
میزان کل برداشت و مصارف		
عنوان	واحد	مقدار
میزان مصرف سالانه از منابع آب زیرزمینی	میلیون مترمکعب	۱۰۸۸/۶
اضافه برداشت سالانه از منابع آب زیرزمینی	میلیون مترمکعب	۳۸
میزان برداشت سالانه از منابع آب سطحی استان	میلیون مترمکعب	۵۸۲
حجم کل سالانه آب مصرفی (سطحی و زیرزمینی)	میلیون مترمکعب	۱۶۷۰/۶
مصارف سالانه کشاورزی	میلیون مترمکعب	۱۵۲۰/۸
مصارف سالانه شرب	میلیون مترمکعب	۱۲۶/۱
مصارف سالانه صنعت	میلیون مترمکعب	۲۳/۷

۳-۲-۳-۳-۱- شاخص فالکن مارک برای بررسی پایداری منابع آب

فالکن مارک دانشمند سوئدی در مطالعات خود بحران آب را بر اساس مقدار سرانه منابع آب تجدیدپذیر سالانه هر کشور تعریف کرده است. فالکن مارک میزان سرانه آب ۱۷۰۰ مترمکعب در سال را به‌عنوان شاخص کمبود معرفی کرده است. بر این اساس کشورهایی که دارای سرانه منابع آب سالانه تجدیدپذیر بیش از ۱۷۰۰ مترمکعب هستند، مشکل بحران آب ندارند و کشورهایی که دارای سرانه منابع آب تجدیدپذیر بین ۱۰۰۰ تا ۱۷۰۰ مترمکعب هستند جزو کشورهای با تنش آبی محسوب می‌شوند و کشورهایی که دارای سرانه آب تجدیدپذیر کمتر از ۱۰۰۰ مترمکعب در سال هستند جزو کشورهای با کمبود آب هستند و سرانه آب کمتر از ۵۰۰ مترمکعب در سال، فشار بسیار شدیدی به آن کشور تحمیل می‌کند. با توجه به جمعیت کشور، در حال حاضر سرانه آب تجدیدپذیر ایران از مرز ۱۷۰۰ مترمکعب عبور کرده و کشور ما وارد دوره تنش آبی شده است. با توجه به تقسیم حجم آب تجدید شونده استان آذربایجان شرقی بر جمعیت در سال 1398 (۳۹۰۹۶۵۲ نفر) عدد944 به دست آمد. از این رو استان آذربایجان شرقی محدوده تنش آبی قرار دارد .

جدول ۱۳- شاخص فالکن مارک و وضعیت منابع آبی استان آذربایجان شرقی و ایران

تعیین وضعیت/دسته‌بندی	شاخص (سرانه/مترمکعب)	عدد شاخص برای ایران و استان آذربایجان شرقی
بدون تنش	بالاتر از ۱۷۰۰	
تنش آبی	۱۷۰۰-۱۰۰۰	ایران و آذربایجان شرقی
کم‌آبی	۱۰۰۰-۵۰۰	-
کم‌آبی مطلق	کمتر از ۵۰۰	-

۳-۲-۳-۳-۲- شاخص سازمان ملل برای بررسی پایداری منابع آب

بنیاد کمیسیون توسعه پایدار سازمان ملل میزان درصد برداشت از منابع آب تجدیدپذیر در هر کشور را به‌عنوان شاخص اندازه‌گیری بحران آب معرفی کرده است. بر اساس شاخص مذکور هرگاه میزان برداشت آب یک کشور بیشتر از ۴۰ درصد کل منابع آب تجدیدپذیر آن باشد این کشور با بحران شدید آب مواجه است و اگر این مقدار در حدفاصل ۲۰ تا ۴۰ درصد باشد بحران در وضعیت متوسط و چنانچه این شاخص بین ۱۰ تا ۲۰ درصد باشد بحران در حد متعادل و کمتر از ۱۰ درصد بدون بحران تلقی می‌شود. با توجه به اینکه در ایران هم‌اکنون ۷۰ درصد کل آب تجدیدپذیر کشور مورداستفاده قرار می‌گیرد، ایران در وضعیت بحران شدید آبی قرار دارد.

جدول ۱۴- شاخص سازمان ملل برای بحران آب

شاخص‌ها	محدوده بحرانی
کمتر از ۱۰ درصد	بدون بحران
بین ۱ تا ۲۰ درصد	بحران در حد متعادل
بین ۲۰ تا ۴۰ درصد	بحران در وضعیت متوسط
بیشتر از ۴۰ درصد	بحران شدید آب

حجم آب تجدیدشونده استان آذربایجان شرقی برابر با ۳۶۹۴میلیون مترمکعب است و حجم کل سالانه آب مصرفی (سطحی و زیرزمینی) ۱۶۷۰میلیون مترمکعب است. از این رو برداشت از منابع تجدید پذیر استان آذربایجان شرقی برابر با ۰/۴۵ درصد است. بنابراین طبق این شاخص استان در وضعیت بحران شدید آب قرار دارد. شایان ذکر است که حجم مصارف آب (زیرزمینی و سطحی) بیش از حجم آب تجدید شونده است.

۳-۲-۳-۳-۳- شاخص نسبت بحرانی برای بررسی پایداری منابع آب

به منظور مقایسه سطح کم‌آبی در حوضه‌های آبریز متفاوت می‌توان از شاخص نسبت بحرانی استفاده کرد. آلکامو همکاران (۲۰۰۰) این شاخص را نسبت میزان آب برداشت شده برای استفاده‌های انسانی به کل منابع آب تجدیدپذیر تعریف نموده‌اند. هرچه نسبت بحرانی عدد بزرگ‌تری باشد. فشار بیشتری بر منابع آب وارد می‌شود و به همان میزان هم کیفیت آب مصرف‌کنندگان پایین دست کاهش می‌یابد.

$$CR = W/WA$$

W= آب برداشت شده

WA= منابع آب در دسترس (منابع آبی تجدیدپذیر)

جدول ۱۵- شاخص نسبت بحرانی و محدوده‌های آن

شاخص‌ها	محدوده بحرانی
بدون تنش	۰/۱-۰
تنش آبی کم	۰/۲-۰/۱
تنش آبی متوسط	۰/۴-۰/۲
تنش آبی زیاد	۰/۸-۰/۴

محاسبه شاخص نسبت بحرانی برای منابع آب استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۹۸

کل منابع آبی استان (سطحی و زیرزمینی) CR=1670/3694=0/45 تنش آبی زیاد

منابع آب سطحی استان CR=582/3694=0/16 تنش آبی زیاد

منابع آب زیرزمینی استان CR=1088/3694=0/29 تنش آبی کم

با توجه به نتایج به دست آمده از شاخص‌های ارائه شده در این قسمت مشخص شد که استان آذربایجان شرقی در مرحله تنش زیاد آبی قرار دارد.

علاوه بر این استان در مرحله بحران آب قرار دارد چراکه با توجه به دو شاخص سازمان ملل و همچنین شاخص نسبت بحرانی این استان در محدوده بحران شدید آب قرار دارد.

۳-۲-۴- کشاورزی استان آذربایجان شرقی

بخش کشاورزی در میان بخش‌های اقتصادی، به دلیل نقشی که در تأمین و ایجاد امنیت غذایی بر پایه منابع داخلی و همچنین حفاظت از منابع تولید دارد، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

شرایط آب و هوایی، ویژگی‌های خاک و موقعیت جغرافیایی منطقه، استان آذربایجان شرقی را به منطقه‌ای مناسب و مستعد برای کشاورزی تبدیل کرده است.

آب و هوای استان به طور کلی سرد و خشک است ولی به علت تنوع توپوگرافیکی از اقلیم‌های متفاوتی برخوردار است. میانگین بارندگی آن سالانه ۲۵۰ تا ۳۰۰ میلی‌متر است. از نظر تقسیم حوضه آبریز کشور، سه حوضه ارس، قزل‌اوزن و دریاچه ارومیه پهنه استان را پوشش می‌دهند، که بخش عمده مساحت استان در محدوده حوضه آبریز دریاچه ارومیه قرار گرفته است.

پهنه‌های مستعد زراعت آبی شامل دشت‌ها و نواحی هموار در کوهپایه‌ها یا دشت‌های میان‌کوه است که با توجه به گسترش آبخوان‌های آبرفتی موجب تمرکز جمعیت و شکل‌گیری شهرهای بزرگ شده‌اند. در حال حاضر حدود ۳۶ درصد از مساحت استان که پهنه‌ای به وسعت۱۷۴۸۹۶۳ هکتار را شامل می‌شود، به فعالیت کشاورزی اختصاص دارد.

جدول ۱۶- **وضعیت عامل زمین در استان آذربایجان شرقی**

شاخص		واحد	مقدار در استان
مساحت جنگل‌ها(طبیعی و دست کاشت)		هکتار	۱۸۸۰۰۰
مساحت مراتع		هکتار	۲۵۱۴۶۵۷
مساحت کل اراضی کشاورزی		هکتار	۲۱۲۹۲۶
مساحت اراضی آبی	کل	هکتار	۳۰۰۱۲۴
	زراعی	هکتار	۲۰۷۴۵۸
	باغی	هکتار	۹۲۶۶۶
مساحت اراضی دیم	کل	هکتار	۸۹۸۵۷۳
	زراعی	هکتار	۸۹۵۴۴۷
	باغی	هکتار	۳۱۲۶
حجم تولید آبزیان و شیلات		تن	۵۳۱۸
مساحت اراضی کشت گلخانه‌ای		هکتار	۴۷

(مطالعات طرح آمایش استان آذربایجان شرقی،۱۳۹۸)

جدول ۱۷- محصولات عمده کشاورزی استان

محصول		سطح تولید (هکتار)	تولید (تن)
غلات	گندم	۶۰۹۷۶۳	۸۷۷۰۰۷
	جو	۷۱۱۱۰	۱۱۰۸۸۱
	سایر	۰	۰
حبوبات	نخود	۱۴۹۸۵	۹۶۴۴
	انواع لوبیا	۱۷۱۰	۳۱۱۳
	عدس	۱۱۰۹۲	۷۰۹۴
	سایر	۳۹۵	۲۹۷۵
محصولات جالیزی	هندوانه	۱۰۲۷	۳۲۸۴۹
	خربزه	۴۶۸	۱۴۶۴۸
	خیار	۵۵۶	۱۰۱۴۴
	سایر	۵۹۷	۸۵۲۸
سبزیجات	سیب‌زمینی	۷۴۹۳	۲۵۱۳۳۶
	پیاز	۱۵۷۴	۷۱۱۴۰
	گوجه‌فرنگی	۳۶۳۴	۱۵۷۹۶۶
	سایر	۱۰۷۶	۲۰۲۴۷
نباتات علوفه‌ای	یونجه	۶۱۱۰۹	۳۹۸۵۲۸
	اسپرس	۸۴۰۴	۵۷۴۳۵
	ذرت علوفه‌ای	۲۱۶۰	۷۷۵۸۶
	سایر گیاهان دارویی	۲۰	۳۶۳

(سالنامه آماری استان آذربایجان شرقی،۱۳۹۷)

۳-۲-۵- پوشش گیاهی و جانوری

با توجه به شرایط اقلیمی و ویژگی‌های کوهستانی، استان از نظر پوشش گیاهی در سطح خوب بوده، به عبارتی نواحی برهنه و بدون پوشش گیاهی در آن کمتر دیده می‌شود. صرف نظر از بستر رودخانه‌ها، شهرها، روستاها و قسمتی از داخل شوره‌زار دریاچه ارومیه، بقیه مناطق استان کم‌وبیش از گیاهان مختلف پوشیده شده است. در سال ۱۳۹۸، ۱۴۰۰۹۰۰۸ هکتار عرصه‌های جنگلی در استان گزارش شده است که بیشترین آن مربوط به ذخیره‌گاه‌های جنگلی با مساحت ۱۲۹۳۵ هکتار می‌باشد.

جدول ۱۸- مساحت پارک‌های جنگلی طبیعی، فضاهای سبز و ذخیره‌گاه‌های جنگلی استان در پایان سال۹۸

پوشش گیاهی	مساحت(هکتار)
پارک‌های جنگلی طبیعی	۱۰۰
فضاهای سبز	۹۷۴/۰۸
ذخیره‌گاه‌های جنگلی	۱۲۹۳۵
جمع کل عرصه‌های جنگلی	۱۴۰۰۹/۰۸

(سالنامه آماری استان آذربایجان شرقی،۱۳۹۸)

جدول ۱۹- مساحت جنگل‌ها، مراتع و پدیده‌های بیابانی تا سال۱۳۹۸

شرح		مساحت(هکتار)	
جنگل		۱۸۸۰۰۰	
مرتع	خوب	۵۹۳۶۲۶	۲۵۱۴۶۵۷
	متوسط	۱۴۰۱۶۰۹	
	فقیر	۵۱۹۴۲۲	
بیابان		۱۱۲۳۷۰	

(سالنامه آماری استان آذربایجان شرقی،۱۳۹۸)

بررسی گونه‌های جانوری زیستمند در استان آذربایجان شرقی آشکار می‌سازد که اکثر جانوران است که ۳۳ درصد از جانوران زیستمند (Palaearctic) این استان متعلق به منطقه پاله‌آرکتیک کشور (پستانداران) به این گروه تعلق دارند. فشارهای وارده از سوی انسان، گسترده‌تر شدن دامنه فعالیت-های او، افزایش جمعیت و نیاز روزافزون به منابع طبیعی منجر به محدود و تنگ‌تر شدن قلمروهای زیستی جانوران گردیده است.

گونه‌های بومی مارال (گوزن قرمز) ارزشمندترین و نادرترین پستانداران علفخوار کشور و استان محسوب می‌گردند که در فرا گذر از آخرین مراحل زیستی قرار گرفته‌اند. تعداد جمعیت گونه‌هایی مانند پلنگ، گربه جنگلی، کل و بز، قوچ و میش ارمنی، قرقاول و سیاه خروس نیز چنان اندک و نادر است که از جمله جانوران در

خطر انقراض محسوب می‌شوند. بر طبق سرشماری وحوش که در سال ۱۳۹۰ در استان آذربایجان شرقی انجام پذیرفت، جمعیت‌های شاخص گونه‌های حیات‌وحش در کلیه عرصه‌های استان طی جدول زیر اعلام گردید:

جدول ۲۰- نتایج سرشماری وحوش استان آذربایجان شرقی

نام منطقه	نام گونه	تعداد				
		نر	ماده	نابالغ	نامعلوم	کل
منطقه حفاظت شده ارسباران	کل و بز	۲۰۶	۴۳۴	۷	۰	۶۴
پناهگاه حیات‌وحش کیامکی	کل و بز	۱۶۶	۸۲۷	۷۷	۴	۱۰۷۵
	قوچ و میش	۲۰	۳۱	۱۵	۰	۶۶
منطقه شکارممنوع سهند	قوچ و میش	۸۴	۲۰۷	۴۰	۰	۳۳۱
منطقه شکارممنوع کاغذکنان	آهو	۳۴	۴۷	۵۹	۲	۱۴۲
	کل و بز	۱۸	۴۳	۶	۰	۶۰۷
منطقه شکارممنوع یکانات	کل و بز	۲۷	۴۶	۱۰	۰	۸۳

(اداره کل حفاظت محیط‌زیست استان آذربایجان شرقی)

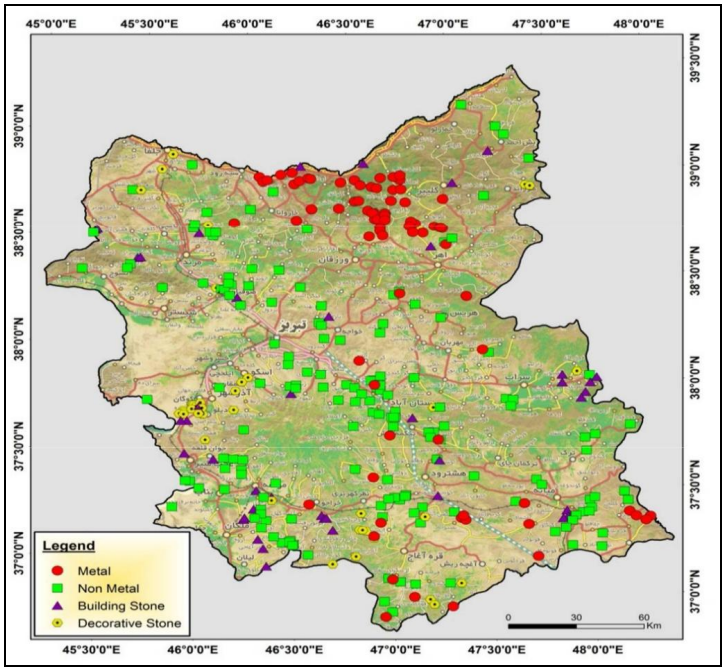
و تخریب جنگل‌ها و جنگل ارسباران امروزه با رشد جمعیت، روند تخریب جنگل‌های استان به دلیل مکانیزه شدن کشاورزی، دوری مناطق جنگلی و نرسیدن مواد نفتی و وسایل نفت‌سوز و عادت مردم به استفاده از هیزم و زغال و قطع بی‌رویه و استفاده از فرآورده‌های جنگلی، تبدیل جنگل‌ها به زمین‌های کشاورزی، بهره‌برداری و تعلیف دامی، جاده‌سازی و فعالیت‌های عمرانی رو به گسترش نهاده که نه تنها جنگل‌ها بلکه زیستگاه‌های جانوری را نیز در معرض تهدید قرار داده است. منطقه‌ی ارسباران (قره داغ)، مناطقی هم چون پارک ملی کنتال، پناهگاه حیات‌وحش کیامکی، پارک ملی، منطقه حفاظت‌شده‌ی ارسباران، منطقه حفاظت‌شده‌ی یای قاری و منطقه شکارممنوع هوراند (هشته سر) را در بر گرفته است.

بخشی از منطقه‌ی حفاظت‌شده‌ی ارسباران به خاطر زیست‌بوم‌های گوناگون، ارزش زیستی بالا و در برداشتن گونه‌های گیاهی و جانوری کم مانند، در سال ۱۹۷۶ میلادی از طرف سازمان یونسکو به عنوان ذخیره‌گاه زیست‌کره اعلام شده است با این حال برخی تهدیدهای جدی محیط‌زیستی ادامه حیات این منطقه را با مخاطره روبه رو نموده که عبارت‌اند از:

معدن‌کاوی (خصوصاً معدن مس سنگون)، چرای بی‌رویه‌ی دام، اجرای طرح‌های عمرانی ناپایدار مانند ایجاد راه‌های ارتباطی هم چون کلیبر - جانانلو از زون منطقه حفاظت شده و جاده‌های آتش‌بر که در ساخت آن پایه‌ای‌ترین ملاحظات لازم نیز رعایت نشده است و از دستگاه‌های سنگینی چون بولدوزر برای پیشروی طرح استفاده می‌کنند.

۳-۲-۶- وضعیت کانسارهای معدنی

آذربایجان شرقی از جمله استان‌هایی است که از تنوع زیاد مواد معدنی برخوردار است. به‌طوری که در حال حاضر ۴۸ نوع ماده معدنی به‌صورت ذخیره در این استان کشف و مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرد که در نوع خود در کشور کم‌نظیر است. این تنوع معدنی در درجه نخست به موقعیت زمین‌شناسی و تکامل پوسته زمین در این بخش از کشور مربوط می‌شود.

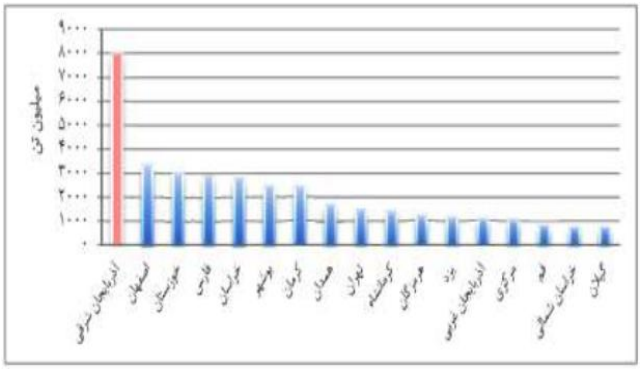
نقشه ۹- نقشه پراکندگی معادن و کانسارها به تفکیک گروه‌های مواد معدنی در استان آذربایجان شرقی

بخش معدن از مهم‌ترین بخش‌های اقتصادی منطقه به حساب می‌آید و با وجود ذخایر غنی و بسیار با ارزش طلا، مس، انواع سنگ‌ها و ... از مهم‌ترین مناطق معدنی کشور است. طبیعت استان نیز، از جمله بکرترین و زیباترین طبیعت‌های کشور محسوب شده و پیرو خود، مزایای بسیاری از جمله جذب گردشگری طبیعی، ورزشی، ماجراجویانه، برداشت از انواع معادن و کانسارهای فلزی موجود، بهره‌برداری‌هایی در صنعت و...دارد.

جدول ۲۱- مشخصات عمومی معادن در حال بهره‌برداری بر حسب نوع استخراج در سال ۹۸

نوع استخراج	تعداد معادن			تعداد شاغلین
	جمع کل	نحوه مدیریت		
		خصوصی	عمومی	
استخراج زغال‌سنگ خشک	۲	۰	۲	۵
استخراج سنگ‌آهن	۲	۰	۲	۲۵
استخراج سنگ طلا	۳	۰	۳	۲۴۰
استخراج سنگ مس	۲	۱	۱	۳۶۹۲
استخراج سنگ منگنز	۱	۰	۱	۷
استخراج شن و ماسه	۴	۰	۴	۲۶
استخراج سنگ‌های تزیینی	۲۶	۰	۲۶	۲۰۵
استخراج سنگ لاشه	۳۰	۰	۳۰	۱۲۶
استخراج سنگ‌آهک	۶۲	۱	۶۱	۴۷۰
استخراج سنگ گچ	۱۷	۰	۱۷	۱۰۳
استخراج کائولن و خاک نسوز	۱۰	۱	۹	۹۲
جمع	۱۹۷	۳	۱۹۴	۵۱۷۸

(سالنامه آماری استان آذربایجان شرقی،۱۳۹۸)

نمودار ۶- میزان ذخیره مواد معدنی در استان‌های برتر کشور

۳-۲-۷- مخاطرات محیطی

۳-۲-۷-۱- زلزله

از جمله پتانسیل‌های عامل زلزله، گسل‌ها و رو راندگی‌های فعال استان است. روند کلی گسل‌های استان شمال‌غربی-جنوب‌شرقی است. یکی از گسل‌های اصلی استان به گسل تبریز موسوم است. این گسل یکی از بنیادی‌ترین ساختمان‌های زمین ساختی در شمال شرقی دریاچه ارومیه است.

در ماکو گسل مهم دیگری از گسل تبریز جدا شده و به سوی جنوب با عبور از مغرب دریاچه ارومیه به زرینه-رود می‌رسد.

این گسل به گسل زرینه‌رود (گسل ارومیه) معروف است و در نقشه واحدهای ساختمانی ارتفاعات مغرب دریاچه ارومیه را به عنوان واحد ساختمانی خوی مهاباد از آذربایجان شرقی جدا می‌کند. هر دو گسل علاوه بر جابه‌جایی قائم، دارای حرکت امتدادی نیز هستند. به دلیل جنبش این گسل‌ها، ظاهراً حرکات پایانی آلپی (پاسادنین) نتوانسته بخش میانی آذربایجان را همانند زمین‌های حاشیه بالا ببرند که نتیجه آن پیدایش فرورفتگی کنونی چاله ارومیه است.

دو خط گسلی ساختمانی مهم راندگی جنوب میشو و گسله شمال میشو دلیل فروافتادگی چاله ارومیه است که در دو طرف چاله ارومیه امتداد یافته‌اند.

علاوه بر دو سیستم گسلی بالا، خطوط شکسته دیگری نیز در آذربایجان وجود دارد که آثار پیکرشناسی آن‌ها قابل‌توجه است. در امتداد این شکستگی‌ها، قطعات فرونشسته و چاله‌ها را ایجاد کرده‌اند (گرابن خوی، گرابن اردبیل و....) و در بین چاله‌ها نیز قطعات بالاآمده، کوه‌ها را ساخته‌اند (هورست بزقوش، هورست شرفخانه و ...).

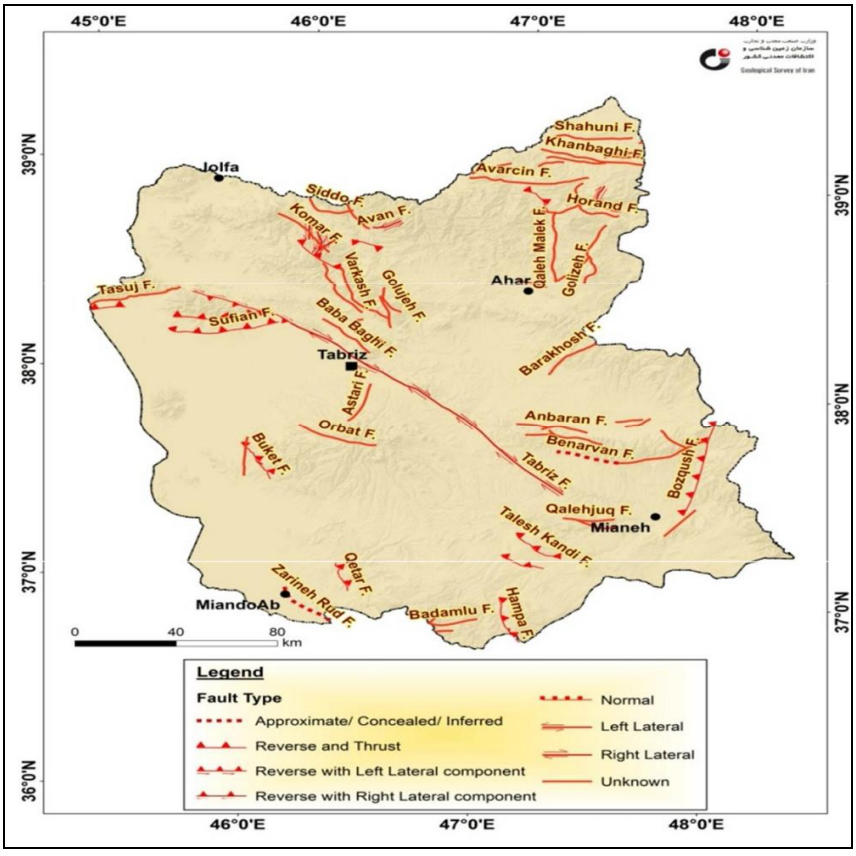
جدول ۲۲- جدول مشخصات گسل‌های استان

نام گسل	جهت	طول(کیلومتر)
تسوج	شمال و شمال شرقی	۶۱
جنوب میشو	شمال	۳۴
شمال میشو	شمال باختری	۴۳
شمال تبریز	شمال غرب -جنوب شرق	۹۰
بزقوش	شمال	۷۰
شرفخانه	شمال	۳۲
ساری قمیش	شمال خاوری	۴۵
شمال خاوری میانه	جنوب خاوری	۶۰
صادقیان	شمال -شمال باختری	۴۵
صوفیان	شمال -شمال باختری	۱۰
علی باشی	-	۲۰
کمار بالا	-	۲/۵
کوزه کنان	شمال -شمال باختری	۲۱
هریس	جنوب	۶۱

استان به لحاظ پهنه خطرپذیری زلزله به ۴ منطقه بسیار زیاد، زیاد، متوسط و کم تقسیم می‌شود.

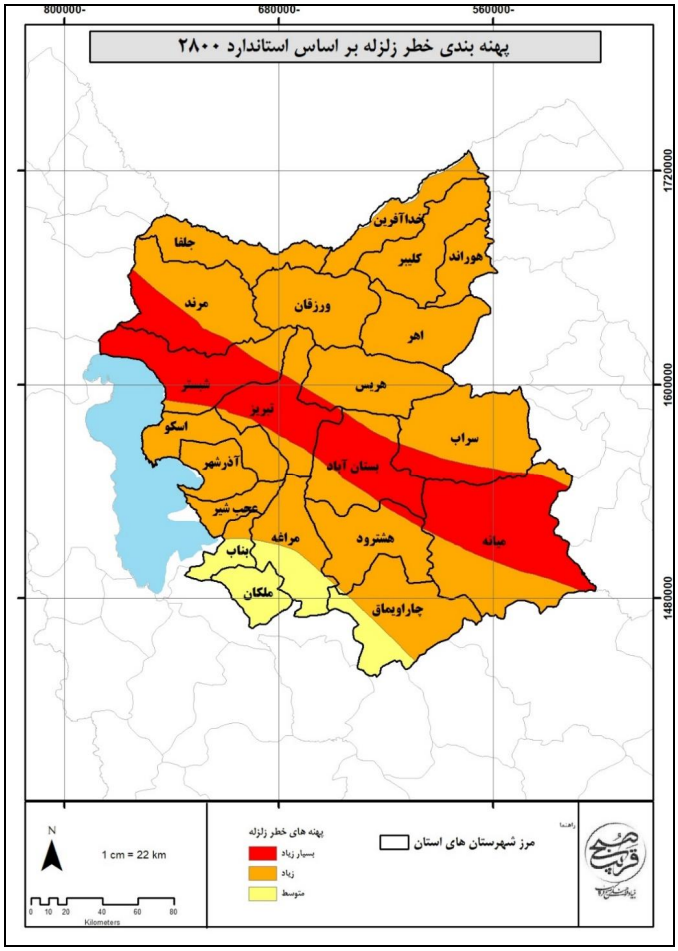
جدول ۲۳- پهنه‌بندی خطرات لرزه‌خیز استان

خطر زمین‌لرزه	مساحت به هکتار	درصد
خطر بسیار زیاد	۱۴۰۰۶۲۳	۳۷
خطر زیاد	۱۷۸۴۶۱۵	۳۰
خطر متوسط	۴۷۱۰۷۲	۹
خطر کم	۱۱۵۸۳۴۷	۲۴

نقشه ۱۰- گسل‌های فعال استان آذربایجان شرقی

منبع: نقشه راه علوم زمین و معدن استان آذربایجان شرقی

نقشه ۱۱- خطر پهنه‌بندی خطر زلزله بر اساس استاندارد ۲۸۰۰

۳-۲-۷-۲- سیل

بر اساس واحدهای اراضی استان، زمین‌ها و نواحی سیل‌خیز استان به صورت زیر طبقه‌بندی شده‌اند:

- زمین‌های دارای مسیل‌های فرسایشی: در این زمین‌ها که عمق پوشش خاکی کم بوده معمولاً پستی‌وبلندی نیز اندک است. از ویژگی‌های این نواحی شیب‌های ملایم است.

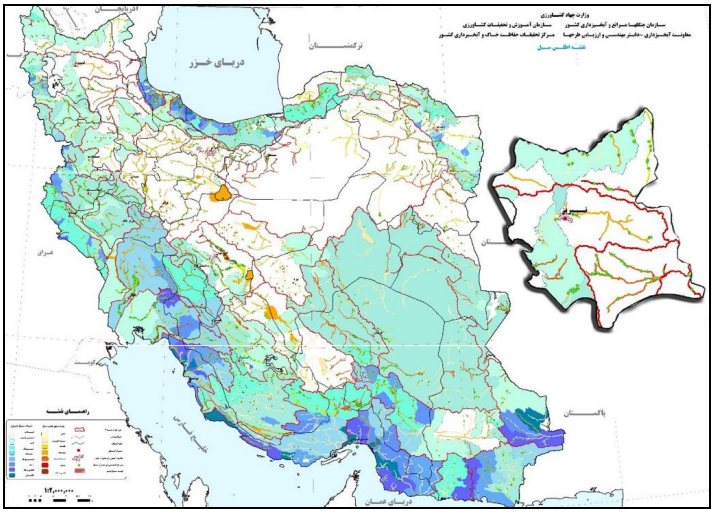
-مسیل‌های فرسایشی بر اثر بروز مکرر سیل به وجود آمده‌اند.

-دشت‌های دامنه‌ای: پوشش خاکی این نواحی نیمه‌عمیق و گاه عمیق است و بافت خاک سنگین بوده و شیب اراضی ملایم است. خطر سیل برای برخی از قسمت‌های این دشت‌ها وجود دارد.

- دشت‌های رسوبی رودخانه‌ای: سطح آب زیرزمینی در برخی از این دشت‌ها بالا است. در فصل بارندگی، بر اثر فقدان استعداد تراوایی، این نواحی با خطر آب ماندگی و سیلاب روبه رو است.
- دشت‌های سیلابی: در این دشت‌ها به دلیل فقدان استعداد تراوایی و سنگین بودن بافت خاک، سیل‌گیری بسیار محتمل است.
- اراضی واریزهای: در این زمین‌ها نیز که شیب کم بوده ستبرای خاک زیاد و نسبتاً زیاد است و احتمال سیل‌گیری وجود دارد.
- اراضی پست: زمینه‌ای پست و گودی هستند که عمق خاک آن‌ها نسبتاً زیاد و شیب آنها ملایم است. در این زمین‌ها سطح سفره آب زیرزمینی بالا است و گاه باتلاق دیده می‌شود.

با توجه به موارد ذکرشده ، زمین‌های در معرض خطر سیل بیشتر پیرامون دریاچه ارومیه واقع شده‌اند. در بخش شرقی دریاچه، منطقه سیل‌گیر تا حاشیه شهرهای آذرشهر، ممقان و سردرود ادامه می‌یابد. در جنوب و جنوب شرقی دریاچه اراضی سیل‌گیر تا نزدیکی‌های شهرهای عجب‌شیر، بناب، ملکان کشیده شده‌اند.

افزون بر آنچه گذشت در منطقه، نواحی مهم دیگری نیز از نظر خطر سیل آسیب‌پذیر ارزیابی شده‌اند. خطر سیل برای زمین‌های پیرامون تلخه‌رود در شمال تبریز و امتداد آن در جنوب شهر سراب که آجی‌چای نامیده می‌شود، وجود دارد. احتمال طغیان رودخانه قزل‌اوزن نیز که شهر میانه در نزدیکی آن واقع شده، جدی است. در بخش بزرگی از امتداد رودخانه ارس از امتداد رودخانه ارس و نیز برخی از سرشاخه‌های آن خطر طغیان وجود دارد. شهرهای زنوز و کشک‌سرای در مجاورت این نواحی قرار دارند.

نقشه ۱۲- نقشه اطلس سیل ایران و استان آذربایجان شرقی

در غرب استان، دریاچه ارومیه قرار گرفته که ۶ هزار کیلومترمربع وسعت دارد و حضور این دریاچه باعث تغییراتی در اکوسیستم استان شده است.

دریاچه ارومیه، بزرگ‌ترین مخزن سطحی در ایران و یکی از بزرگ‌ترین دریاچه‌های فوق اشباع جهان است؛ اما در سال‌های اخیر پسروی دریاچه در تابستان و یا خشک شدن آن به دلیل خشک‌سالی، موجب پیدایش پوسته‌ی نمک و شوری خاک‌های ساحلی شده و در نتیجه با حرکت باد باعث پراکندگی نمک در سطح منطقه و مزارع کشاورزی می گردد.

مهم‌ترین عوامل اصلی خشک شدن دریاچه‌ی ارومیه عبارت‌اند از: عدم رعایت حقابه، توسعه کشاورزی بدون رعایت اصول محیط زیستی، احداث برخی سازه‌های آبی، عدم تعادل آبی و عدم تعادل دام و مرتع، بهره‌برداری‌های مستقیم و برداشت‌های مجاز و غیرمستقیم از سطح حوضه.

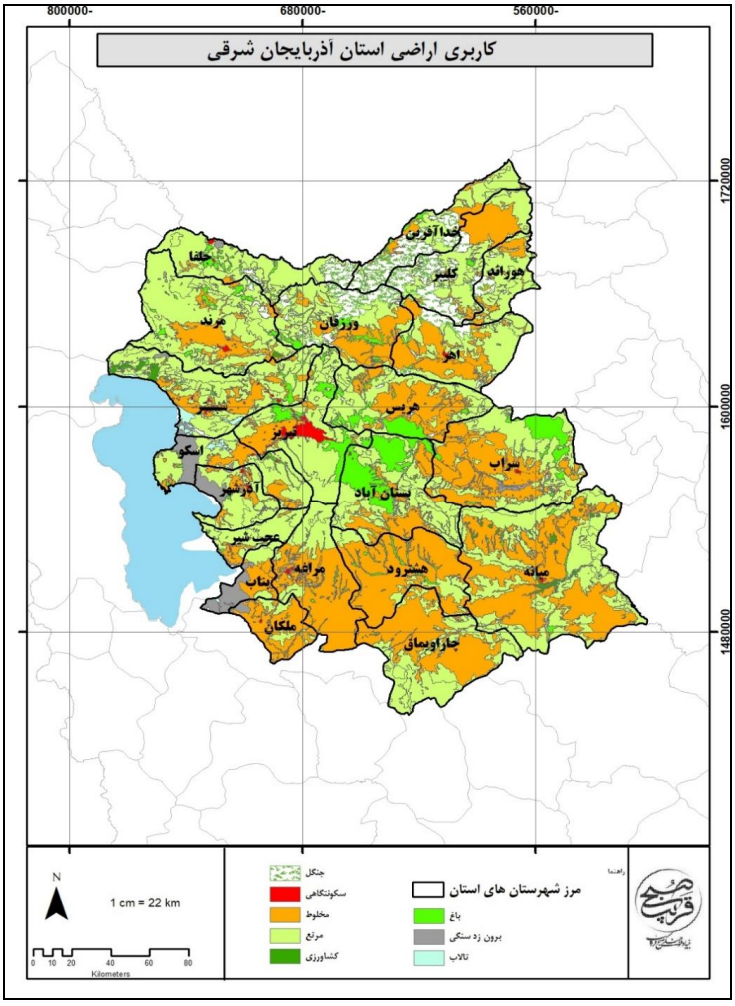
هم‌چنین برخی از سواحل این دریاچه به صورت لجن‌زار بوده و بوی تعفن دارد هرچند از این لجن‌ها برای معالجه‌ی امراض پوستی استفاده می کنند؛ ولی بوی بد این لجن‌زارها باعث جلوگیری از سکونت در منطقه‌های مجاور و استقرار کشاورزی پایدار به دلیل زهکشی ضعیف خاک‌ها می‌شود.

هم‌چنین آب چاه‌های کشاورزی در ۷ شهرستان حاشیه‌ی دریاچه ارومیه نظیر آذرشهر شور شده است که در صورت تشدید ۲۰۴ هزار هکتار از اراضی کشاورزی حاشیه‌ی این دریاچه به شوره‌زار تبدیل شده و قابلیت تولید را به صورت کامل از دست می‌دهند.

۳-۲-۸- کاربری اراضی

نقشه کاربری اراضی استان آذربایجان شرقی نشان می‌دهد که غالب اراضی را مراتع و اراضی مخلوط (دیم و آبی) تشکیل می‌دهد.

اراضی مخلوط بیشتر در جنوب استان و در شهرستان‌های هشترود و مراغه گسترش پیدا کرده‌اند، اراضی جنگلی نیز که تقریباً ۵ درصد از اراضی استان را شامل می‌شود که بیشتر در بخش شمالی استان (خدا آفرین و کلیبر) قرار دارد. اراضی باغی در این استان وسعت زیادی را در برمی‌گیرد که بیشتر در شهرستان‌های مرکزی استان (بستان‌آباد و هریس) پراکنده شده‌اند.

نقشه ۱۳- کاربری اراضی استان آذربایجان شرقی

۳-۲-۹- مناطق حفاظت شده

استان آذربایجان شرقی ازنظر داشتن مناطق ویژه جهت حفاظت مهم هست. به ترتیبی که بر اساس گزارش کارشناسان محیط‌زیست گونه‌های کمیاب جهانی در بخش‌های مختلفی از این استان قرار دارند که ازنظر حفاظت، توجه ویژه و حساسیت بالای مسئولان را می‌طلبد. ازجمله در منطقه ارسباران و دیزمار گونه در معرض خطر قره خوروز (سیاه خروس)، پلنگ و شوکاء و ... می‌باشند. بر اساس گزارش اداره کل حفاظت محیط‌زیست استان آذربایجان شرقی در حدود ۱۳ درصد از مساحت استان به صورت مناطق حفاظت شده هست؛ مناطق تحت

مدیریت استان شامل ۹ منطقه حفاظت شده(۶۰۰۷۳/۹ هکتار)، ۸ منطقه شکارممنوع و تالاب همچنین پارک ملی کنتال، اثر ملی فسیلی مراغه و پناهگاه حیات‌وحش کیامکی می‌باشد.

جدول ۲۴- موقعیت و مساحت مناطق حفاظت شده استان

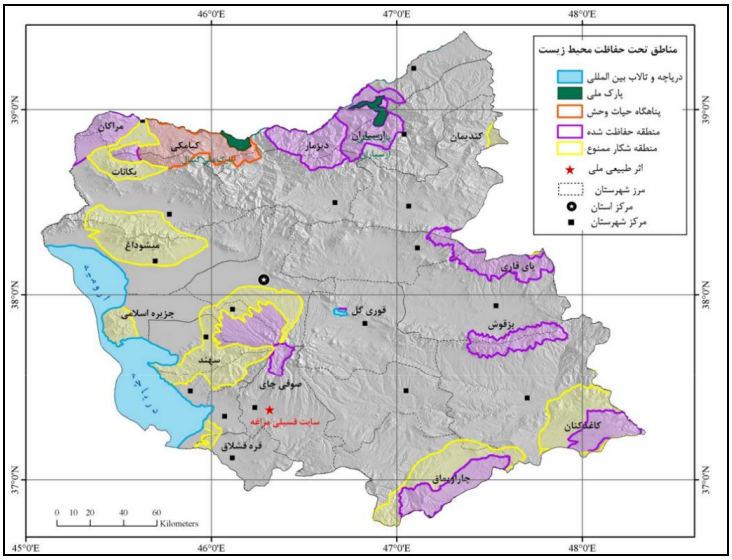
منطقه حفاظت شده	مساحت(هکتار)	موقعیت
منطقه حفاظت شده و پارک ملی ارسباران	۷۶۸۵۷	در ۵۰ کیلومتری شمال شهرستان اهر و در بخش غربی کلیبر
منطقه حفاظت شده بزقوش	۵۰۲۱۲	در بخش مرکزی شرق شهرستان سراب و در بخش ترکمن چای و کندوان، شمال شهرستان میانه
منطقه حفاظت شده چاراویماق	۷۳۹۲۷	در شهرستان چاراویماق در استان آذربایجان شرقی و مرز سیاسی استان زنجان
منطقه حفاظت شده دیزمار	۶۸۶۰۲	در شمال استان آذربایجان شرقی
منطقه حفاظت شده سهند	۶۳۵۲۵/۹۲۸	واقع در غرب امامزاده عقیل و روستای دیزج
منطقه حفاظت شده صوفی چای	۱۳۰۹۷	در بالادست شهر مراغه با فاصله ۱۹/۵ کیلومتر
منطقه حفاظت شده قوریگل	۵۵۵/۲۷۷	در حدود ۳۰ کیلومتری شهر تبریز در مسیر جادهٔ ترانزیت تبریز به تهران و ۱۷ کیلومتری شهر بستان آباد
منطقه حفاظت شده کاغذکنان	۵۲۰۱۸/۰۶۵	در جنوب شهرستان میانه
منطقه حفاظت شده یای قاری	۷۱۴۴۲	در جنوب شهرستان اهر، شرق شهرستان هریس و شمال شهرستان سراب
پارک ملی کنتال	۷۰۰۰	در شمال استان اذربایجان شرقی،بخش سیه رود شهرستان جلفا
اثر طبیعی ملی منطقه فسیلی مراغه	۱۰۲۶/۸۴۳	در دامنه جنوبی کوههای سهند و از غرب نظرکهریزک تا غرب شهر مراغه (روستای آهق)
پناهگاه حیات وحش کیامکی	۸۹۹۸۱/۱۷۷	درشهرستان جلفا و مرند

(اداره کل حفاظت محیط‌زیست استان آذربایجان شرقی)

جدول ۲۵- موقعیت و مساحت مناطق شکارممنوع استان

منطقه شکارممنوع	مساحت(هکتار)	موقعیت
منطقه شکار ممنوع ضحاک	۶۶۴۲۶	در جنوب غربی استان آذربایجان‌شرقی و در شرق شهرستان هشترود و غرب شهرستان میانه
منطقه شکار ممنوع شیور	۴۱۴۳۹	در ۲۰ کیلومتری شمال اهر
منطقه شکار ممنوع میشو داغ	۴۸۷۵۴/۹۵۱۶۸۵	در داخل شهرستان های مرند و شبستر
منطقه شکار ممنوع هوراند	۵۷۷۰/ ۹۷۶۸۲	شهرستان اهر
منطقه شکار ممنوع یکانات	۷۰۰۶۶/۸۷۲۴۶۹	در شمال غربی شهرستان مرند
منطقه شکار ممنوع چاراویماق	۷۵۸۵۹	در جنوب استان آذربایجان شرقی و در محدوده شهرستان چاراویماق
منطقه شکار ممنوع سهند	۵۵۰۲۳	مابین ایلخچی و خسروشهر
منطقه شکار ممنوع کاغذکنان	۷۷۳۶۷/۷۹۲۴۵۶	واقع در بخش کاغذکنان، در جنوب و جنوب شرقی شهرستان میانه در حد فاصل مسیر رفت و برگشت رودخانه قزل اوزن
تالاب قره قشلاق	۲۲۳۲۲/۴۱۴۶۲۲	در ساحل جنوب شرقی دریاچه ارومیه، در حوزه شهرستان های بناب و ملکان از استان آذربایجان شرقی و شهرستان میاندوآب از استان آذربایجان غربی
منطقه شکار ممنوع جزیره اسلامی	۲۳۰۰۰	در شرق دریاچه ارومیه و ۷۰ کیلومتری غرب تبریز

(اداره کل حفاظت محیط‌زیست استان آذربایجان شرقی)

نقشه ۱۴- مناطق تحت حفاظت محیط‌زیست

منبع: نقشه راه علوم زمین و معدن استان آذربایجان شرقی

۳-۳- بررسی نظام اجتماعی-جمعیتی

۳-۳-۱- بررسی و تحلیل اجتماعی و فرهنگی استان آذربایجان شرقی

۳-۳-۱-۱- تعیین عوامل و فرایندهای فرهنگی مانع و پیشبرنده توسعه استان آذربایجان شرقی

توسعه اجتماعی با چگونگی و شیوه زندگی افراد یک جامعه پیوند تنگاتنگی دارد و ناظر بر بالا بردن سطح زندگی عمومی از طریق ایجاد شرایط مطلوب و بهینه در زمینه‌های فقرزدایی، تغذیه، بهداشت، مسکن، اشتغال، آموزش و چگونگی گذران اوقات فراغت می‌باشد. توسعه اجتماعی باید به رفاه و آسایش بیشتر افراد جامعه منجر شود تا افراد رضایت بیشتری از زندگی داشته باشند. توسعه اجتماعی، یک حوزه میان‌رشته‌ای و میان بخشی در جست‌وجوی بهزیستی مادی و اجتماعی مردم در همه سطوح جامعه تعریف می‌شود. از طرفی دیگر توسعه اجتماعی در برگیرنده بعدی از توسعه است که بر کنش و واکنش‌های انسانی، نهادها و روابط اجتماعی با یکدیگر تأکید می‌ورزد و بر آن‌ها تمرکز می‌نماید. امروز طرح رویکرد اجتماع محور در فرایند مدیریت و برنامه‌ریزی سبب شده که سنجش میزان توسعه‌یافتگی بر مبنای شاخص‌های اجتماعی و فرهنگی بخش مهمی از جریان تحقیق در راستای رفع نابرابری‌های منطقه‌ای به حساب آید(سرور و خلیجی، ۱۳۹۴). به طور کلی در مسیر

رسیدن به توسعه عواملی وجود دارد که مانع و عواملی نیز پیشبرنده توسعه است که پژوهشگران نیز در صدد شناخت این عوامل هستند؛ شناسایی عوامل مانع و یا پیشبرنده توسعه این امکان را فراهم می‌نماید که در شناخت و تحلیل روند تغییرات نیروهای پیشران توسعه در استان به یک چارچوب مشخص دست یافت. در واقع هدف از شناخت عوامل و فرایندهای فرهنگی و اجتماعی در نهایت دستیابی به چارچوبی جامع از این عوامل در ارتباط با توسعه استان است؛ اینکه روند تغییرات شاخص‌ها و مؤلفه‌های فرهنگی و اجتماعی استانی به طور کلی در راستای توسعه و به عنوان بسترساز و محرک توسعه عمل می‌کنند یا اینکه در فرایند توسعه به عنوان اختلال ایجاد می‌کنند (گزارش آمایش استان گیلان، ۱۳۹۷).

۳-۳-۱-۲- عوامل و فرایندهای فرهنگی-اجتماعی پیشبرنده توسعه

از مهم‌ترین ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی استان می‌توان به پیشینه تاریخی غنی و پیشگام بودن استان در امورات فرهنگی و اجتماعی اشاره کرد. استان آذربایجان شرقی یکی از استان‌های پیشگام در ترویج دانش و فناوری و همچنین آگاهی‌های اجتماعی و مدنی بوده است به طور مثال استان آذربایجان شرقی از پیشگامان تشکیل جامعه مدنی، شوراهای مدنی، مدارس، دانشگاه و... بوده است که این نشان از پویایی فرهنگی و اجتماعی استان در گذشته است که این پویایی و تاریخ پربار استان یکی از عوامل مهم پیشبرد توسعه استان به حساب می‌آید. از دیگر عوامل مهم محرک توسعه در استان می‌توان به وجود فرهنگ‌ها و آداب‌ورسوم خاص، اماکن فرهنگی و تاریخی و... در استان اشاره کرد. همچنین در رابطه با سرمایه اجتماعی در استان نیز باید عنوان کرد که میزان آن در هر سه سطح به نسبت میانگین کل کشور بالاتر بوده است و وضعیت مطلوبی به نسبت استان‌های دیگر داشته است. در خصوص متغیرهای هرکدام از سه سطح نیز باید به این نکته اشاره کرد که در اکثر متغیرهای سرمایه اجتماعی میانگین بالایی را به خود اختصاص داده و به نسبت استان‌های دیگر جایگاه مناسبی را داشته است. میانگین بالای سرمایه اجتماعی در استان آذربایجان شرقی یکی دیگر از عوامل مهم محرک توسعه در استان به شمار می‌رود زیرا که امکان استفاده از ظرفیت‌های انسانی در جهت توسعه را به مسئولین داده و به دلیل اعتماد بالای آنها نیز پذیرش مردم نسبت به برنامه‌های توسعه‌ای بالاتر است. مشارکت بالا، احساس رضایت از زندگی، اعتماد سازمانی، اعتماد مردم به هم و... در استان نیز از دیگر از عوامل پیشبرنده توسعه در استان است. البته باید در نظر داشت که اگر برنامه‌ای در جهت حفظ و ارتقای سطح سرمایه‌های اجتماعی وجود نداشته باشد با توجه به افزایش میزان آسیب‌های اجتماعی مانند بیکاری، خودکشی، سرقت، اعتیاد و ... امکان کاهش سرمایه‌های اجتماعی نیز وجود دارد زیرا که این عوامل پیوسته به هم عمل کرده و هرکدام بر دیگری تأثیر دارد.

۳-۳-۱-۳- عوامل و فرایندهای فرهنگی-اجتماعی مانع توسعه

به طور کلی اگر بخواهیم در رابطه با عوامل فرهنگی و اجتماعی مانع توسعه در استان آذربایجان صحبت کنیم باید به افزایش میزان آسیب‌های اجتماعی در استان اشاره کنیم. افزایش عواملی مانند طلاق، اعتیاد، قاچاق، خودکشی و... از موانع مهم در توسعه استان به شمار می‌روند.

۳-۳-۱-۴- وضعیت شاخص‌های توسعه انسانی در استان آذربایجان شرقی

بیکاری

جدول زیر نرخ بیکاری در جمعیت ۱۰ ساله و بیشتر تا سال ۱۳۹۷ استان آذربایجان شرقی را نشان می‌دهد؛ همان‌طور که در جدول زیر مشاهده می‌شود نرخ بیکاری در استان از سال ۱۳۹۰ رو به افزایش بوده است به گونه‌ای که از ۸/۸ در سال ۱۳۹۰ به ۱۰/۹ در سال ۱۳۹۷ رسیده است.

جدول ۲۶- نرخ بیکاری در جمعیت ۱۰ ساله و بیش‌تر

استان	۱۳۸۰	۱۳۸۵	۱۳۹۰	۱۳۹۵	۱۳۹۷
آذربایجان شرقی	۶/۷	۵/۳	۸/۸	۱۰/۸	۱۰/۹
کل کشور	۱۴/۲	۱۱/۳	۱۲/۳	۱۲/۴	۱۲

منبع: سالنامه آماری کشور، ۱۳۹۷

جدول زیر نرخ بیکاری در جمعیت ۱۰ ساله و بیش‌تر به تفکیک مناطق شهری و روستایی در استان آذربایجان شرقی و کل کشور را نشان می‌دهد. باتوجه به اطلاعات جدول نرخ بیکاری در استان آذربایجان شرقی در مناطق شهری نسبت به مناطق روستایی بالاتر بوده است؛ همچنین همان‌طور که در جدول مشاهده می‌شود نرخ بیکاری در مناطق شهری استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۹۸ برابر ۱۲/۱ درصد و در مناطق روستایی ۵/۱ درصد بوده است که در مقایسه با نرخ بیکاری کل کشور در مناطق روستایی وضعیت بهتری و در مناطق شهری وضعیت نامناسبی دارد. استان آذربایجان شرقی در رابطه با نرخ بیکاری مناطق روستایی وضعیت مناسبی در سال‌های ۱۳۹۴ تا ۱۳۹۸ به نسبت کل کشور داشته است.

جدول ۲۷- نرخ بیکاری در جمعیت ۱۰ ساله و بیش‌تر به تفکیک مناطق شهری و روستایی

سال		جمع		نقاط شهری		نقاط روستایی	
		نرخ	رتبه	نرخ	رتبه	نرخ	رتبه
۱۳۹۴	آذربایجان شرقی	۷/۳	۳۱	۹/۸	۲۶	۲/۶	۳۱
	کل کشور	۱۱	–	۱۲/۲	–	۸/۱	–
۱۳۹۵	آذربایجان شرقی	۱۰/۸	۲۵	۱۳/۵	۱۷	۵	۳۰
	کل کشور	۱۲/۴	–	۱۳/۷	–	۸/۹	–
۱۳۹۶	آذربایجان شرقی	۱۰/۷	۲۱	۱۲/۹	۱۸	۶	۲۸
	کل کشور	۱۲/۱	–	۱۳/۴	–	۸/۲	–
۱۳۹۷	آذربایجان شرقی	۱۰/۹	۱۸	۱۳/۶	۱۳	۴/۸	۲۸
	کل کشور	۱۲	–	۱۳/۵	–	۷/۹	–
۱۳۹۸	آذربایجان شرقی	۱۰	۱۸	۱۲/۱	۱۵	۵/۱	۲۷
	کل کشور	۱۰/۶	–	۱۱/۸	–	۷/۳	–

منبع: سازمان آمار، جایگاه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی استان‌های کشور، ۱۳۹۸-۱۳۹۴

جدول زیر نرخ بیکاری در جمعیت ۱۰ ساله و بیش‌تر به تفکیک جنسیت در استان آذربایجان شرقی و کل کشور را نشان می‌دهد؛ همان‌طور که در جدول مشاهده می‌شود نرخ بیکاری زنان در همه‌سال‌های مورد بررسی نسبت به بیکاری مردان، در استان آذربایجان شرقی بیشتر بوده و نسبت به کل کشور در همه سال‌های بررسی شده کمتر بوده است.

جدول ۲۸- نرخ بیکاری در جمعیت ۱۰ ساله و بیش‌تر به تفکیک جنسیت

سال		نرخ بیکاری مردان		نرخ بیکاری زنان	
		نرخ	رتبه	نرخ	رتبه
۱۳۹۴	آذربایجان شرقی	۶/۹	۲۷	۸/۹	۳۰
	کل کشور	۹/۳	–	۱۹/۴	–
۱۳۹۵	آذربایجان شرقی	۹/۹	۱۶	۱۵	۲۴
	کل کشور	۱۰/۵	–	۲۰/۷	–
۱۳۹۶	آذربایجان شرقی	۹/۸	۱۵	۱۴/۹	۲۴
	کل کشور	۱۰/۲	–	۱۹/۸	–
۱۳۹۷	آذربایجان شرقی	۹/۸	۱۵	۱۵/۶	۱۸
	کل کشور	۱۰/۴	–	۱۸/۹	–
۱۳۹۸	آذربایجان شرقی	۹	۱۴	۱۴/۳	۱۹
	کل کشور	۹	–	۱۷/۵	–

منبع: سازمان آمار، جایگاه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی استان‌های کشور، ۱۳۹۸-۱۳۹۴

طلاق

جدول زیر تعداد طلاق و ازدواج را به تفکیک مناطق شهری و روستایی نشان می‌دهد؛ با توجه به اطلاعات جدول زیر میزان طلاق در تمام سال‌های مورد بررسی افزایش داشته است و میزان ازدواج نیز از سال ۱۳۹۰ به بعد یک روند کاهشی را دنبال کرده است.

جدول ۲۹- تعداد ازدواج و طلاق واقع شده در استان آذربایجان شرقی

سال	جمع		نقاط شهری		نقاط روستایی	
	ازدواج	طلاق	ازدواج	طلاق	ازدواج	طلاق
۱۳۸۰	۳۶۷۴۴	۲۴۱۸	۲۴۶۸۶	۲۱۹۸	۱۲۰۵۸	۲۲۰
۱۳۸۵	۴۳۱۸۸	۳۹۴۴	۲۸۱۷۴	۳۲۶۴	۱۵۰۱۴	۶۸۰
۱۳۹۰	۴۵۷۷۰	۶۶۲۹	۲۹۸۲۰	۵۱۶۷	۱۵۹۵۰	۱۴۶۲
۱۳۹۵	۳۵۵۶۵	۸۹۹۷	۳۰۵۲۲	۸۱۹۸	۵۰۴۳	۷۹۹
۱۳۹۷	**۲۹۷۷۰**	**۹۸۱۴**	**۲۶۲۹۳**	**۹۱۹۱**	**۳۴۷۷**	**۶۲۳**
۱۳۹۷ کل کشور	**۵۵۰۵۶۵**	**۱۷۵۶۱۴**	**۴۸۶۶۶۱**	**۱۶۴۱۲۴**	**۶۳۹۰۴**	**۱۱۴۹۰**

منبع: سالنامه آماری استان آذربایجان شرقی، ۱۳۹۸

سالنامه آماری کشور، ۱۳۹۷

جدول زیر نسبت طلاق به ازدواج در استان آذربایجان شرقی را نشان می‌دهد؛ همان‌طور که در جدول قابل مشاهده است؛ نسبت طلاق به ازدواج طی سال‌های مورد بررسی افزایش یافته است به گونه‌ای که از ۶/۵۸ در سال ۱۳۸۰ به ۳۲/۹۷ در سال ۱۳۹۷ رسیده است، و نسبت طلاق آن از میزان کل کشور بیشتر بوده است.

جدول ۳۰-نسبت طلاق به ازدواج در استان آذربایجان شرقی

سال	۱۳۸۰	۱۳۸۵	۱۳۹۰	۱۳۹۵	۱۳۹۷	۱۳۹۷ کل کشور
تعداد طلاق به ازای هر ۱۰۰ ازدواج	۶/۵۸	۹/۱۳	۱۴/۴۸	۲۵/۳۰	۳۲/۹۷	۳۱/۹۰

منبع: سالنامه آماری استان آذربایجان شرقی، ۱۳۹۸

سالنامه آماری کشور، ۱۳۹۷

بهزیستی و تأمین اجتماعی

جدول زیر تعداد مراکز(دولتی و غیردولتی) تحت پوشش معاونت اجتماعی اداره کل بهزیستی و افراد خدمت‌گیرنده را نشان می‌دهد؛ با توجه به اطلاعات جدول زیر در سال ۱۳۹۷، ۳۰۲۷۸ نفر در ۸۳ مراکز نگهداری افراد دچار آسیب اجتماعی هستند که این تعداد نسبت به سال ۱۳۹۵ هم در تعداد افراد تحت پوشش و

هم در تعداد مراکز بیشتر شده است ؛ همچنین در سال ۱۳۹۷، ۱۸۷۱ نفر در ۲۴ مرکز نگهداری کودکان تحت پوشش هستند که نسبت به سال ۱۳۹۵ افزایش پیدا کرده است.

جدول ۳۱-تعداد مراکز (دولتی و غیردولتی) تحت پوشش معاونت اجتماعی اداره کل بهزیستی و افراد خدمت‌گیرنده

سال	نگهداری کودکان بی‌سرپرست		آسیب‌های اجتماعی [۶]	
	تعداد مراکز	تعداد افراد	تعداد مراکز	تعداد افراد
۱۳۸۰	۶	۱۰۶	۱	۲۲
۱۳۸۵	۱۹	۵۶۴	۶	۱۱۲۳
۱۳۹۰	۱۸	۱۲۱۸	۲۳	۲۰۳۳۹
۱۳۹۵	۲۲	۱۷۲۰	۴۰	۲۴۴۲۰
۱۳۹۷	۲۴	۱۸۷۱	۸۳	۳۰۲۷۸

منبع: سالنامه آماری استان آذربایجان شرقی، ۱۳۹۸

جدول زیر میزان شاخص‌های مرتبط با سازمان بهزیستی را نشان می‌دهد؛ همان‌طور که در جدول زیر مشخص است استان آذربایجان شرقی در نسبت تعداد مراکز ارائه‌دهنده خدمات اجتماعی شهری در بخش آسیب‌های اجتماعی رتبه ۱۶، نسبت تعداد مراکز نگهداری از کودکان بی‌سرپرست رتبه ۲۸، تعداد معلولان تحت نظارت سازمان بهزیستی کشور رتبه ۶ و تعداد افراد پذیرفته‌شده در مراکز آسیب‌های اجتماعی تحت پوشش سازمان بهزیستی رتبه ۷ را داشته است.

جدول ۳۲-میزان شاخص‌های مرتبط با سازمان بهزیستی

موارد	استان	۱۳۹۸	
		شاخص	رتبه
نسبت تعداد مراکز ارائه‌دهنده خدمات اجتماعی شهری در بخش آسیب‌های اجتماعی به تعداد افراد دارای آسیب اجتماعی	آذربایجان شرقی	۰/۲۵	۱۶
	کل کشور	۰/۱۸	–
نسبت تعداد مراکز نگهداری از کودکان بی‌سرپرست به تعداد کودکان بی‌سرپرست	آذربایجان شرقی	۱/۳۶	۲۸
	کل کشور	۲/۶۰	–
تعداد معلولان تحت نظارت سازمان بهزیستی کشور	آذربایجان شرقی	۸۶۸۹۰	۶
	کل کشور	۱۷۱۰۴۷۵	–
تعداد افراد پذیرفته‌شده در مراکز آسیب‌های اجتماعی تحت پوشش سازمان بهزیستی	آذربایجان شرقی	۳۳۳۶۱	۷
	کل کشور	۹۴۵۳۹۴	–

منبع: سازمان آمار، جایگاه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی استان‌های کشور، ۱۳۹۸-۱۳۹۴

۶. شامل فعالیت واحدهای بازپروری زنان و دختران آسیب دیده اجتماعی، خانه سلامت، ساماندهی کودکان خیابانی، مداخله در بحران های فردی، خانوادگی و اجتماعی، مداخله به منظور کاهش طلاق، مهمانسرای سلامت کودک و طرح تلفن کودک است که در سال ۱۳۹۰ اطلاعات پایگاه خدمات اجتماعی، اسکان موقت، خدمات سیار اورژانس اجتماعی و حمایت از مبتلایان به اختلال هویت جنسی را نیز شامل می شود.

جدول ذیل موارد مرتبط در خصوص کمیته امداد امام خمینی استان آذربایجان شرقی را در مقایسه با کل کشور نشان می‌دهد؛ همان‌طور که مشاهده می‌شود استان آذربایجان شرقی در تعداد واحدهای کمیته امداد امام خمینی رتبه ۱۰، تعداد مددجویان مورد حمایت کمیته امداد خمینی رتبه ۱۲ و در سهم زنان سرپرست خانوار از کل افراد تحت پوشش کمیته امداد امام خمینی رتبه ۱۴ را دارد.

جدول ۳۳-میزان شاخص‌های مرتبط با کمیته امداد امام خمینی

موارد	استان	۱۳۹۸	
		شاخص	رتبه
تعداد واحدهای کمیته امداد امام خمینی	آذربایجان شرقی	۳۱	۱۰
	کل کشور	۸۳۲	-
تعداد مددجویان مورد حمایت کمیته امداد خمینی	آذربایجان شرقی	۱۴۷۳۶۶	۱۲
	کل کشور	۴۷۸۳۶۸۱	-
سهم زنان سرپرست خانوار از کل افراد تحت پوشش کمیته امداد امام خمینی	آذربایجان شرقی	۲۷/۳	۱۴
	کل کشور	۲۵/۱	-

منبع: سازمان آمار، جایگاه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی استان‌های کشور، ۱۳۹۸-۱۳۹۴

جدول زیر درصد افراد تحت پوشش سازمان تأمین اجتماعی در استان آذربایجان شرقی و کل کشور را نشان می‌دهد؛ همان‌طور که در جدول مشخص است در مجموع ۵۳/۳۱ درصد مردم در استان بیمه‌شده و مستمری‌بگیر هستند که این درصد از درصد کل کشور پایین‌تر است. در استان آذربایجان شرقی ۴۵/۴۲ درصد بیمه‌شده و ۷/۸۸ درصد مستمری‌بگیر هستند. که این درصد در کل کشور برابر با ۴۵/۶۱ درصد بیمه‌شده و ۸/۱۵ درصد مستمری‌بگیر می‌باشد.

جدول ۳۴-درصد افراد تحت پوشش سازمان تأمین اجتماعی

استان	سال ۱۳۹۷		
	مجموع	بیمه‌شدگان	مستمری‌بگیران
آذربایجان شرقی	۵۳/۳۱	۴۵/۴۲	۷/۸۸
کل کشور	۵۳/۷۶	۴۵/۶۱	۸/۱۵

منبع: سالنامه آماری کشور، ۱۳۹۷

جدول زیر درصد بیمه‌شدگان تحت پوشش سازمان بیمه سلامت در سال ۱۳۹۷ در استان آذربایجان شرقی و کل کشور را نشان می‌دهد؛ همان‌طور که در جدول مشخص است در استان آذربایجان شرقی درصد افرادی که تحت پوشش بیمه سلامت ایران شده‌اند برابر با ۵۶/۳۲ درصد بوده است که از درصد بیمه‌شدگان پوشش سازمان بیمه سلامت در کل کشور(۵۱/۶۳ درصد) بالاتر بوده است.

جدول ۳۵- درصد بیمه‌شدگان تحت پوشش سازمان بیمه سلامت ایران[۷]

استان	سال ۱۳۹۷
آذربایجان شرقی	۵۶/۳۲
کل کشور	۵۱/۶۳

منبع: سالنامه آماری کشور، ۱۳۹۷

آسیب‌های اجتماعی

اعتیاد و قاچاق مواد مخدر

جدول زیر مربوط به انواع مواد مخدر و روان‌گردان‌های کشف شده در استان آذربایجان شرقی می‌باشد؛ همان‌طور که در جدول قابل مشاهده است بیشترین مواد مخدر کشف شده مربوط به تریاک و شیره تریاک بوده است و همچنین در سایر مواد مخدر نیز بالاترین میزان کشف به آمپول قرص‌های روان‌گردان مربوط می‌شود.

جدول ۳۶- انواع مواد مخدر و روان‌گردان‌های کشف شده

مواد مخدر (کیلوگرم)		سال				
		۱۳۸۰	۱۳۸۵	۱۳۹۰	۱۳۹۵	۱۳۹۷
مواد افیونی	هروئین (هروئین،کراک، کریستال)	۱۴	۶۰	۱۱۴	۱۷	۲۳۹
	مرفین	۲۲	۲۳۷	۰	۰	۳۰
	تریاک و شیره تریاک	۲۱۹	۱۸۳۸	۷۲۱	۱۴۳۳	۱۹۱۳
	سایر	۰۰۰	۰۰۰	۰۰۰	۰۰۰	۰۰۰
کانابیس	حشیش	۵۹	۱۹۳	۶۱۴	۲۶۲	۱۹۲
	گراس	۰۰۰	۰۰۰	۲۴۸	۲۰۳	۲۷۶
محرک‌ها	شیشه (متا آمفتامین)	۰۰۰	۰۰۰	۲۴	۱۲	۲۵۶
سایر موارد		۰۰۰	۰۰۰	۰۰۰	۸	۱۸
سایر موارد	آمپول و قرص‌های روان‌گردان	۰۰۰	۰۰۰	۲۷۹۰	۳۳۳۹۰۱	۲۳۵۵۲۴
	مواد پیش‌ساز (لیتر)	۰۰۰	۰۰۰	۱۷۸	۰	۱۷۹۳

منبع: سالنامه آماری کشور، ۱۳۹۷

سالنامه آماری استان آذربایجان شرقی، ۱۳۹۸

جدول زیر در خصوص دستگیرشدگان در ارتباط با انواع مواد مخدر کشف شده به تفکیک نوع جرم است؛ همان‌طور که در جدول مشاهده می‌شود تعداد دستگیرشدگان در ارتباط با مواد مخدر کشف شده یک روند افزایشی داشته و در سال ۱۳۹۷ به نسبت سال ۱۳۹۵ میزان آن افزایش کرده است. این نکته نیز قابل‌توجه است که

[۷] از تاریخ ۱۳۹۱/۷/۱ سازمان بیمه خدمات درمانی به سازمان بیمه سلامت ایران تغییر نام پیدا کرده‌است.

میزان دستگیری قاچاقچیان و عوامل توزیع‌کننده و همچنین معتاد و مصرف‌کننده به نسبت سال ۱۳۹۵ بیشتر شده است.

جدول ۳۷- دستگیرشدگان در ارتباط با انواع مواد مخدر کشف شده به تفکیک نوع جرم

سال	جمع کل	قاچاقچیان و عوامل توزیع‌کننده	معتاد و مصرف‌کننده	اتباع بیگانه
۱۳۸۰	...	...	...	...
۱۳۸۵	۶۶۱۹	۱۲۴	۶۴۹۵	...
۱۳۹۰	۵۹۵۹	۳۲۸۴	۲۶۷۳	۲
۱۳۹۵	۹۵۳۵	۳۹۴۱	۵۵۸۵	۹
۱۳۹۷	۱۱۲۱۰	۵۴۹۸	۵۷۱۰	۲

منبع: سالنامه آماری کشور، ۱۳۹۷

سالنامه آماری استان آذربایجان شرقی، ۱۳۹۸

جدول زیر نسبت متوسط مقدار مواد مخدر کشف‌شده به کل جمعیت (کیلوگرم به ده هزار نفر) در استان آذربایجان شرقی را نشان می‌دهد؛ همان‌طور که در جدول مشخص است این نسبت در سال ۱۳۹۸ در استان برابر با ۷/۴۸ و در کل کشور ۱۱۴/۴۴ بوده است که این مسئله نشان از میزان کم مواد مخدر کشف شده در استان در مقایسه با کل کشور است که استان در این مسئله رتبه ۳۰ را دارا می‌باشد.

جدول ۳۸-نسبت متوسط مقدار مواد مخدر کشف‌شده به کل جمعیت (کیلوگرم به ده هزار نفر)

استان	۱۳۹۸	
	نسبت	رتبه
آذربایجان شرقی	۷/۴۸	۳۰
کل کشور	۱۱۴/۴۴	-

منبع: سازمان آمار، جایگاه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی استان‌های کشور، ۱۳۹۸-۱۳۹۴

جدول زیر نسبت دستگیرشدگان مواد مخدر به کل جمعیت در استان آذربایجان شرقی را در سال ۱۳۹۸ نشان می‌دهد؛ همان‌طور که در جدول مشخص است این نسبت در استان برابر با ۴۴/۴ و در کل کشور ۵۰/۲۵ بوده است و میزان متوسط توانایی در دستگیری قاچاقچیان مواد را نشان می‌دهد استان آذربایجان شرقی در این رابطه رتبه پانزدهم را در بین استان‌های دیگر داشته است.

جدول ۳۹- نسبت دستگیرشدگان مواد مخدر به کل جمعیت(در هر ده هزار نفر)

استان	۱۳۹۸	
	نسبت	رتبه
آذربایجان شرقی	۴۴/۴۰	۱۵
کل کشور	۵۰/۲۵	-

منبع: سازمان آمار، جایگاه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی استان‌های کشور، ۱۳۹۸-۱۳۹۴

سرقت

جدول ذیل سرقت‌های عادی بر حسب نوع را در استان آذربایجان شرقی نشان می‌دهد؛ همان‌طور که در جدول زیر مشاهده می‌شود میزان سرقت‌های اتفاق افتاده در همه موارد به جز سرقت از مغازه و موتورسیکلت در سال ۱۳۹۷ نسبت به سال ۱۳۹۵ افزایش پیدا کرده است. میزان سرقت در سال ۱۳۹۷ از اماکن خصوصی برابر ۵۰۲۷، اماکن دولتی ۱۱۱، منزل ۱۷۱۸ و مغازه ۲۴۵ مورد گزارش شده است.

جدول ۴۰- سرقت‌های عادی بر حسب نوع (مورد)

سال	سرقت از اماکن				سرقت انواع وسایل نقلیه و لوازم آن			احشام
	اماکن خصوصی	اماکن دولتی	منزل	مغازه	اتومبیل	موتورسیکلت	لوازم خودرو یا وسایل داخل آن	
۱۳۸۰	۰۰۰	۰۰۰	۰۰۰	۰۰۰	۰۰۰	۰۰۰	۰۰۰	۰۰۰
۱۳۸۵	۰۰۰	۳۷	۷۲۴	۲۴۴	۴۲۶	۶۲۴	۳۵۸	۱۳۰
۱۳۹۰	۱۴۴۲	۱۳۱	۱۹۰۴	۷۹۳	۱۳۵۷	۱۷۳۲	۴۲۵۶	۳۰۷
۱۳۹۵	۳۹۱۳	۹۳	۱۸۵۹	۳۷۹	۳۷۲۲	۱۳۳۴	۵۷۱۷	۴۳۶
۱۳۹۷	**۵۰۲۷**	**۱۱۱**	**۱۷۱۸**	**۲۴۵**	**۳۷۵۵**	**۱۲۹۶**	**۸۸۰۵**	**۴۸۵**

منبع: سالنامه آماری استان آذربایجان شرقی، ۱۳۹۸

جدول زیر نسبت تعداد دستگیرشدگان انواع سرقت‌های عادی به کل جمعیت را در هر ده هزار نفر نشان می‌دهد که این نسبت در استان آذربایجان شرقی برابر با ۱۹/۸۶ در ده هزار نفر می‌باشد که به نسبت کل کشور(۴۲/۸۲) کمتر است و در این خصوص رتبه ۳۰ را دارد که این موضوع نشان از میزان پایین دستگیرشدگان در خصوص سرقت در استان آذربایجان شرقی است.

جدول ۴۱- نسبت تعداد دستگیرشدگان انواع سرقت‌های عادی به کل جمعیت(در ده هزار نفر)

استان	۱۳۹۸	
	نسبت	رتبه
آذربایجان شرقی	۱۹/۸۶	۳۰
کل کشور	۴۲/۸۲	-

منبع: سازمان آمار، جایگاه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی استان‌های کشور، ۱۳۹۸-۱۳۹۴

جرائم واقع شده در حوزه استحفاظی نیروی انتظامی جمهوری اسلامی ایران

بنابر سالنامه آماری کشور در سال ۱۳۹۷، میزان خودکشی در این سال در استان(۶/۱۱در هر صد هزار نفر) بالاتر از این میزان در کل کشور(۵/۳) بوده است و در دیگر جرائم نسبت پایین‌تری را به کل کشور داشته است.

جدول ۴۲-جرائم واقع شده در حوزه استحفاظی نیروی انتظامی جمهوری اسلامی ایران بر حسب موضوع(در صد هزار نفر)

سال ۱۳۹۷								
استان	قتل	مرگ‌های مشکوک		نزاع و درگیری		شرارت		
		خودکشی	سایر	فردی	دسته جمعی	زورگیری و باج‌گیری (اخاذی)	چاقو و قمه‌کشی	سایر شرارت‌ها	دستگیر شدگان
آذربایجان شرقی	۱/۳۶	۶/۱۱	۱۹/۳۱	۵۳۸/۱۸	۳/۹۹	۰/۱۳	۶/۶۵	۰/۸۴	۴/۸۹
کل کشور	۲/۲۵	۵/۳۰	۲۸/۵۳	۹۴۳/۳۴	۸/۰۴	۰/۱۵	۷/۶۵	۲/۱۸	۹/۰۰

منبع: سالنامه آماری کشور، ۱۳۹۷

جدول زیر در خصوص نسبت تعداد دستگیرشدگان جرائم واقع‌شده در حوزه استحفاظی نیروی انتظامی جمهوری اسلامی ایران به کل جمعیت (تعداد به صد هزار نفر) می‌باشد؛ با توجه به اطلاعات جدول زیر استان آذربایجان شرقی نسبت دستگیرشدگان در این مورد ۴/۸۳ در صد هزار نفر می‌باشد که به نسبت کل کشور (۷/۵۲) وضعیت کمتری داشته و در بین استان‌هایی قرار گرفته است که کمترین نسبت تعداد دستگیرشدگان جرائم را داشته‌اند.

جدول ۴۳-نسبت تعداد دستگیرشدگان جرائم واقع‌شده در حوزه استحفاظی نیروی انتظامی جمهوری اسلامی ایران به کل جمعیت (تعداد به صد هزار نفر)

استان	۱۳۹۸	
	نسبت	رتبه
آذربایجان شرقی	۴/۸۳	۱۲
کل کشور	۷/۵۲	–

منبع: سازمان آمار، جایگاه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی استان‌های کشور، ۱۳۹۸-۱۳۹۴

۵-۱-۳-۳- سنجش سرمایه اجتماعی استان

سرمایه اجتماعی در علوم اجتماعی مفهوم جدیدی نیست بلکه صرفاً مفهومی قدیمی در بسته‌بندی جدید است(شارع‌پور، ۱۳۸۵:۱۳). سرمایه اجتماعی جزئی جدانشدنی از مجموعه داشته‌های یک جامعه است که نقش اساسی در توسعه پایدار و متوازن دارد. در این بخش از گزارش به مطالعه و بررسی ابعاد سرمایه اجتماعی در سطوح کلان میانی و خرد و همچنین شاخص سرمایه اجتماعی کل بر اساس نتایج آخرین گزارش سنجش سرمایه اجتماعی کشور در سال ۱۳۹۳ پرداخته شده است.

سرمایه اجتماعی سطح کلان

بر اساس گزارش سنجش سرمایه اجتماعی کشور در سال ۱۳۹۳، سنجش سرمایه اجتماعی در سطح کلان از ترکیب ۴ مؤلفه زیر ساخته می‌شود که میانگین هرکدام از این مؤلفه‌ها در تعیین وضعیت سرمایه اجتماعی سطح کلان در استان و کل کشور مهم است.

- ❖ پنداشت نسبت به موفقیت نظام در رفع و حل مشکلات
- ❖ پنداشت نسبت به موفقیت نهادی در انجام وظایف
- ❖ پنداشت نسبت به نکویی جامعه
  1. مطلوب بودن جامعه
  2. وجود عدالت و برابری
- ❖ ارزیابی نسبت به آینده

جدول زیر میانگین متغیرهای سرمایه اجتماعی سطح کلان در استان آذربایجان شرقی و کل کشور را نشان می‌دهد؛ همان‌طور که در جدول مشخص است در همه متغیرها، میانگین استان آذربایجان شرقی بالاتر از میانگین کل کشور است، که سطح بالای استان نسبت به کل کشور در همه مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی کلان را نشان می‌دهد. البته باید به این نکته نیز اشاره کرد که میانگین اصلی طیف سرمایه اجتماعی کلان در همه‌ی مؤلفه‌ها به جز پنداشت نسبت به موفقیت نهادی در انجام وظایف و ارزیابی نسبت به آینده در استان پایین‌تر بوده است. به طور کلی وضعیت ابعاد سرمایه اجتماعی سطح کلان در استان به نسبت کل کشور بهتر است.

جدول ۴۴- میانگین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی سطح کلان در استان آذربایجان شرقی و کل کشور

مؤلفه‌ها	استان	میانگین	رتبه
پنداشت نسبت به موفقیت نظام در رفع و حل مشکلات(میانگین طیف ۳۰)	آذربایجان شرقی	۲۶,۱۵	۲۸
	کل کشور	۲۳/۶۴	-
پنداشت نسبت به موفقیت نهادی در انجام وظایف(میانگین طیف ۳۰)	آذربایجان شرقی	۳۰,۷۰	۲۵
	کل کشور	۲۹/۳	-
پنداشت نسبت به نکویی جامعه(مطلوب بودن جامعه) (میانگین طیف ۲۴)	آذربایجان شرقی	۲۲,۴۳	۱۹
	کل کشور	۲۱/۹۱	-
پنداشت نسبت به نکویی جامعه(وجود عدالت و برابری) (میانگین طیف ۲۷)	آذربایجان شرقی	۲۲,۵۰	۲۰
	کل کشور	۲۲/۰۸	-
ارزیابی نسبت به آینده(میانگین طیف ۲۱)	آذربایجان شرقی	۲۲,۱۱	۲۴
	کل کشور	۱۸/۸۲	-

اطلاعات سرمایه اجتماعی کل کشور، ۱۳۹۳

جدول زیر نشان دهنده شاخص سرمایه اجتماعی در سطح کلان در استان آذربایجان شرقی و همچنین کل کشور است؛ با توجه به اطلاعات جدول میانگین استان آذربایجان شرقی در شاخص سرمایه اجتماعی سطح کلان برابر با ۱۳/۸۴ است که از میانگین کل کشور با ۱۳/۱۸ بالاتر بوده است، اما از میانگین اصلی طیف(۱۵) پایین‌تر بوده و این موضوع نشان از آن دارد که شاخص سرمایه اجتماعی کلان در استان آذربایجان شرقی پایین بوده ولیکن به طور کلی وضعیت استان به نسبت کل کشور بهتر بوده است.

جدول ۴۵- میانگین سرمایه اجتماعی سطح کلان در استان آذربایجان شرقی و کل کشور

مورد	استان	میانگین طیف (۱۵)	رتبه
سرمایه اجتماعی در سطح کلان	آذربایجان شرقی	۱۳,۸۴	۲۴
	کل کشور	۱۳/۱۸	-

اطلاعات سرمایه اجتماعی کل کشور، ۱۳۹۳

سرمایه اجتماعی سطح میانی

سرمایه اجتماعی در سطح میانی از ترکیب ۸ متغیر زیر ساخته می‌شود که مبتنی بر نظر پاسخگویان نسبت به نهادها و سازمان‌ها می‌باشد که این ۸ متغیر عبارت‌اند از:

۱. اعتماد سازمانی
۲. کیفیت خدمات سازمانی
۳. عملکرد و پاسخگویی سازمان‌ها به نیازها

۴. آمادگی مشـارکت و کمک به سازمان‌ها در صورت نیاز
۵. اعتمـاد تعمیم‌یافته (اعتمـاد بـه گروه‌های شغلی و حرفه‌ای)
۶. دگرخواهی، پرهیزکاری و وظیفه‌شناسی گروه‌های شغلی و حرفه‌ای
۷. عام‌گرایی گروه‌های شغلی و حرفه‌ای
۸. ویژگی‌ها و ارزش‌های اخلاقی مسئولین

جدول زیر مربوط به متغیرهای شاخص سرمایه اجتماعی در سطح میانی می‌باشد. همان‌طور که در جدول مشخص است میانگین استان آذربایجان شرقی نسبت به کل کشور فقط در متغیر عام‌گرایی گروه‌های شغلی و حرفه‌ای پایین‌تر بوده است و در دیگر مؤلفه‌ها میانگین بالاتری را نسبت به کل کشور داشته است این موضوع نشان از وضعیت مناسب استان آذربایجان شرقی در متغیرهای شاخص سرمایه اجتماعی در سطح میانی است. میانگین متغیرهای عملکرد و پاسخگویی سازمان‌ها به نیازها، اعتمـاد تعمیم‌یافته (اعتمـاد بـه گروه‌های شغلی و حرفه‌ای)، دگرخواهی، پرهیزکاری و وظیفه‌شناسی گروه‌های شغلی و حرفه‌ای و ویژگی‌ها و ارزش‌های اخلاقی منفی مسئولین به نسبت میانگین اصلی طیف بالاتر بوده و وضعیت بهتری نیز به نسبت متغیرهای دیگر در استان داشته است.

جدول ۴۶- میانگین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی سطح میانی در استان آذربایجان‌شرقی و کل کشور

مؤلفه‌ها	استان	میانگین	رتبه
اعتماد سازمانی(میانگین طیف ۶۹)	آذربایجان شرقی	۶۷,۲۹	۲۸
	کل کشور	۶۴/۳۴	-
کیفیت خدمات سازمانی(میانگین طیف ۶۰)	آذربایجان شرقی	۵۸,۴۳	۲۹
	کل کشور	۵۵/۶۱	-
عملکرد و پاسخگویی سازمان‌ها به نیازها(میانگین طیف ۵۴)	آذربایجان شرقی	۵۵,۰۰	۲۸
	کل کشور	۵۲/۲۶	-
آمادگی مشـارکت و کمک به سازمان‌ها در صورت نیاز(میانگین طیف ۴۸)	آذربایجان شرقی	۴۶,۳۳	۲۰
	کل کشور	۴۵/۵۴	-
اعتمـاد تعمیم‌یافته (اعتمـاد بـه گروه‌های شغلی و حرفه‌ای) (میانگین طیف ۳۹)	آذربایجان شرقی	۳۹,۹۳	۱۸
	کل کشور	۳۹/۴۹	-
دگرخواهی، پرهیزکاری و وظیفه‌شناسی گروه‌های شغلی و حرفه‌ای (میانگین طیف ۳۹)	آذربایجان شرقی	۸۶.۳۹	۱۵
	کل کشور	۳۹/۷۵	-
عام‌گرایی گروه‌های شغلی و حرفه‌ای (میانگین طیف ۳۹)	آذربایجان شرقی	۳۷,۸۳	۱۲
	کل کشور	۳۸	-
ویژگی‌ها و ارزش‌های اخلاقی منفی مسئولین(میانگین طیف ۱۸)	آذربایجان شرقی	۲۰,۸۳	۲۷
	کل کشور	۱۹/۹۷	-
ویژگی‌ها و ارزش‌های اخلاقی مثبت مسئولین(میانگین طیف ۱۵)	آذربایجان شرقی	۱۳,۲۷	۲۲
	کل کشور	۱۳	-

اطلاعات سرمایه اجتماعی کل کشور، ۱۳۹۳

جدول زیر میانگین سرمایه اجتماعی سطح میانی در استان آذربایجان شرقی و کل کشور نشان می‌دهد که استان آذربایجان شرقی با میانگین ۲۶/۷۱ بالاتر از میانگین کل کشور با میانگین ۲۶/۳۶ قرار دارد و میانگین مناسبی نسبت به کل کشور داشته است.

جدول ۴۷- میانگین سرمایه اجتماعی سطح میانی در استان آذربایجان شرقی و کل کشور

مورد	استان	میانگین طیف (۲۷)	رتبه
سرمایه اجتماعی در سطح میانی	آذربایجان شرقی	۲۶,۷۱	۲۰
	کل کشور	۲۶/۳۶	-

اطلاعات سرمایه اجتماعی کل کشور، ۱۳۹۳

سرمایه اجتماعی سطح خرد

سرمایه اجتماعی در سطح خرد با ۸ مؤلفه زیر تعریف می‌شود که از مجموع این مؤلفه شاخص سرمایه اجتماعی سطح خرد ساخته می‌شود که این ۸ مؤلفه عبارت‌اند از:

۱. اعتماد عمومی
۲. ارزش‌ها و ویژگی‌های اخلاقی
۳. عام‌گرایی اجتماعی(شـعاع اعتماد و تعاملات نزدیک و دور؛ از اعضای خانواده تا غریبه‌ها)
۴. مشارکت اجتماعی
۵. بده بستان اجتماعی
۶. تعلق و عرق ملی
۷. رضایت از زندگی
۸. احساس امنیت

جدول زیر میانگین متغیرهای سرمایه اجتماعی سطح خرد را در استان و کل کشور نشان می‌دهد؛ با توجه به جدول میانگین استان آذربایجان شرقی در همه متغیرها به جز ارزش‌ها و ویژگی‌های اخلاقی مثبت بالاتر از میانگین کل کشور بوده و وضعیت مناسب‌تری نسبت به کل کشور داشته است.

جدول ۴۸- میانگین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی سطح خرد در استان آذربایجان شرقی و کل کشور

مؤلفه‌ها	استان	میانگین	رتبه
ارزش‌ها و ویژگی‌های اخلاقی منفی(میانگین طیف ۲۱)	آذربایجان شرقی	۲۵,۷۶	۷
	کل کشور	۲۴/۹	-
ارزش‌ها و ویژگی‌های اخلاقی مثبت(میانگین طیف ۲۷)	آذربایجان شرقی	۲۳,۷۵	۲۰
	کل کشور	۲۳/۷۶	-
عام‌گرایی اجتماعی شـعاع اعتماد و تعاملات با اعضای خانواده	آذربایجان شرقی	۲۵,۴۶	۲۱
	کل کشور	۲۵/۱۱	-
عام‌گرایی اجتماعی شـعاع اعتماد و تعاملات با همسایه‌ها و آشنایان	آذربایجان شرقی	۲۰,۱۷	۲۵
	کل کشور	۱۹/۱۱	-
عام‌گرایی اجتماعی شـعاع اعتماد و تعاملات با غیر همشهری و غریبه‌ها	آذربایجان شرقی	۱۵,۹۹	۲۴
	کل کشور	۱۵/۱۶	-

اطلاعات سرمایه اجتماعی کل کشور، ۱۳۹۳

اعتماد عمومی

قابل اعتماد بودن مردم

جدول زیر توزیع درصدی قابل اعتماد بودن مردم از نظر پاسخگویان در استان آذربایجان شرقی و کل کشور را نشان می‌دهد؛ با توجه به اطلاعات جدول زیر ۲۶/۴ درصد از پاسخگویان استان آذربایجان شرقی میزان قابل اعتماد بودن مردم را زیاد و خیلی زیاد ارزیابی کرده‌اند که این میزان در کشور برابر با ۱۷/۴ درصد بوده است؛ همچنین باید توجه داشت که ۳۲/۶ درصد پاسخگویان عنوان کرده‌اند که میزان قابل اعتماد بودن مردم در استان کم و خیلی کم است که استان آذربایجان شرقی در رابطه با ارزیابی کم از این متغیر رتبه ۲۸ را در بین استان‌های دیگر دارد که نشان از میزان بالای اعتماد به مردم در استان وجود دارد.

جدول ۴۹- توزیع درصدی قابل اعتماد بودن مردم در استان آذربایجان شرقی و کل کشور

استان	خیلی کم	کم	تا حدودی	زیاد	خیلی زیاد	رتبه
آذربایجان شرقی	۱۰/۸	۲۱/۸	۴۱	۲۰/۶	۵/۸	۲۸
کل کشور	۱۲/۵	۲۳/۱	۴۷/۱	۱۴/۹	۲/۵	-

اطلاعات سرمایه اجتماعی کل کشور، ۱۳۹۳

احتمال سپردن مراقبت از فرزندان به همسایگان (در زمان مسافرت)

جدول زیر توزیع درصدی احتمال سپردن مراقبت از فرزندان به همسایگان (در زمان مسافرت) در استان آذربایجان شرقی و کل کشور را نشان می‌دهد؛ با توجه به اطلاعات جدول زیر ۲۷/۷ درصد از پاسخگویان استان

آذربایجان شرقی این میزان را زیاد و خیلی زیاد عنوان کرده‌اند که این میزان در کشور برابر با ۱۸/۲ درصد بوده است. استان آذربایجان شرقی در مقایسه با استان‌های دیگر در این خصوص رتبه ۲۰ را دارد و جزو استان‌هایی است که بالاترین ارزیابی را نسبت به این متغیر داشته‌اند.

جدول ۵۰- توزیع درصدی احتمال سپردن مراقبت از فرزندان به همسایگان (در زمان مسافرت) در استان آذربایجان شرقی و کل کشور

استان	خیلی کم	کم	تا حدودی	زیاد	خیلی زیاد	رتبه
آذربایجان شرقی	۳۹/۳	۱۵/۳	۱۷/۷	۲۱	۶/۷	۲۰
کل کشور	۳۱/۴	۲۴/۴	۲۶	۱۵/۴	۲/۸	-

اطلاعات سرمایه اجتماعی کل کشور، ۱۳۹۳

مشارکت اجتماعی

مشارکت در فعالیت داوطلبانه

جدول زیر توزیع درصدی مشارکت در فعالیت داوطلبانه در استان آذربایجان شرقی و کل کشور را نشان می‌دهد؛ با توجه به اطلاعات مندرج در جدول زیر ۴۸/۶ درصد از پاسخگویان استان آذربایجان شرقی میزان مشارکت در فعالیت داوطلبانه خود را کم و خیلی کم عنوان کرده‌اند که این میزان در کل کشور برابر با ۵۱/۳ درصد بوده و همچنین ۱۶/۵ درصد از پاسخگویان استان نیز میزان مشارکت در خصوص را بالا و خیلی بالا عنوان کرده‌اند.

جدول ۵۱- توزیع درصدی مشارکت در فعالیت داوطلبانه در استان آذربایجان‌شرقی و کل کشور

استان	خیلی کم	کم	تا حدودی	زیاد	خیلی زیاد	رتبه
آذربایجان شرقی	۲۵/۵	۲۳/۱	۳۴/۹	۱۲/۷	۳/۸	۱۹
کل کشور	۲۳/۹	۲۷/۴	۳۴/۶	۱۰/۸	۳/۳	-

اطلاعات سرمایه اجتماعی کل کشور، ۱۳۹۳

تعلق و عرق ملی

افتخار به ایرانی بودن

جدول زیر توزیع درصدی افتخار به ایرانی بودن در استان آذربایجان شرقی و کل کشور را نشان می‌دهد؛ با توجه به اطلاعات جدول زیر ۷۷/۶ درصد از پاسخگویان استان آذربایجان شرقی میزان افتخار به ایرانی بودن

خود را زیاد و خیلی زیاد عنوان کرده‌اند که این میزان در کشور برابر با ۷۵/۵ درصد بوده است؛ استان آذربایجان شرقی در رابطه با این موضوع رتبه ۱۴ را داشته و در بین استان‌هایی قرار دارد که در حد متوسط افتخار به ایرانی بودن خود دارند.

جدول ۵۲- توزیع درصدی افتخار به ایرانی بودن در استان آذربایجان شرقی و کل کشور

استان	خیلی کم	کم	تا حدودی	زیاد	خیلی زیاد	رتبه
آذربایجان شرقی	۳	۶/۲	۱۳/۲	۲۶/۷	۵۰/۹	۱۴
کل کشور	۳	۵/۸	۱۵/۸	۳۰/۵	۴۵	-

اطلاعات سرمایه اجتماعی کل کشور، ۱۳۹۳

تمایل به مهاجرت

جدول زیر توزیع درصدی تمایل به مهاجرت در استان آذربایجان شرقی و کل کشور را نشان می‌دهد؛ باتوجه به جدول زیر ۶۵/۳ درصد از پاسخگویان استان آذربایجان شرقی تمایل به مهاجرت خود را کم و خیلی کم عنوان کرده‌اند که این میزان در کشور برابر با ۵۶/۹ درصد بوده است و ۱۸ درصد پاسخگویان نیز میزان تمایل به مهاجرت خود را زیاد و خیلی زیاد عنوان کرده‌اند؛ استان آذربایجان شرقی در بین دیگر بین استان‌ها چهارمین استانی است که میزان تمایل به مهاجرت در آن به نسبت کل کشور پایین بوده است.

جدول ۵۳- توزیع درصدی تمایل به مهاجرت در استان آذربایجان شرقی و کل کشور

استان	خیلی کم	کم	تا حدودی	زیاد	خیلی زیاد	رتبه
آذربایجان شرقی	۴۷/۶	۱۷/۷	۱۶/۷	۹	۹	۴
کل کشور	۳۴/۹	۲۲	۲۰	۱۳/۲	۹/۹	-

اطلاعات سرمایه اجتماعی کل کشور، ۱۳۹۳

رضایت از زندگی

جدول زیر توزیع درصدی رضایت از زندگی در استان آذربایجان شرقی و کل کشور را نشان می‌دهد؛ همان‌طور که در جدول زیر قابل مشاهده است ۴۰/۵ درصد از پاسخگویان استان آذربایجان شرقی میزان رضایت از زندگی خود را زیاد و خیلی زیاد عنوان کرده‌اند که این میزان در کل کشور برابر با ۳۳/۶ درصد بوده است. باتوجه به رتبه استان(۲۷) نیز می‌توان عنوان کرد که استان آذربایجان شرقی در میزان رضایت از زندگی در بین دیگر

استان‌های کشور دارای میانگین بالایی بوده و جزو ۵ استانی است که میزان بالایی از زندگی خود رضایت داشته‌اند.

جدول ۵۴- توزیع درصدی رضایت از زندگی در استان آذربایجان شرقی و کل کشور

استان	خیلی کم	کم	تا حدودی	زیاد	خیلی زیاد	رتبه
آذربایجان شرقی	۶/۲	۱۴/۹	۳۸/۴	۲۸/۱	۱۲/۴	۲۷
کل کشور	۸/۷	۱۷/۲	۴۰/۵	۲۶/۳	۷/۳	-

اطلاعات سرمایه اجتماعی کل کشور، ۱۳۹۳

احساس امنیت

جدول زیر توزیع درصدی احساس امنیت در استان آذربایجان شرقی و کل کشور را نشان می‌دهد؛ همان‌طور که در جدول زیر قابل مشاهده است ۵۱/۲ درصد از پاسخگویان استان آذربایجان شرقی میزان احساس امنیت خود را زیاد و خیلی زیاد بیان کرده‌اند که در مقایسه با کل کشور (۳۳/۹ درصد) بالاتر بوده است. بر اساس اطلاعات جدول استان آذربایجان شرقی از استان‌هایی است که احساس امنیت در آن در حد بالایی ارزیابی شده است به گونه‌ای که بیش از نیمی از پاسخگویان میزان احساس امنیت خود را بالا و خیلی بالا عنوان کرده‌اند..

جدول ۵۵- توزیع درصدی احساس امنیت در استان آذربایجان شرقی و کل کشور

استان	خیلی کم	کم	تا حدودی	زیاد	خیلی زیاد	رتبه
آذربایجان شرقی	۹/۳	۱۳	۲۶/۵	۳۳/۶	۱۷/۶	۲۹
کل کشور	۱۴/۲	۲۰/۲	۳۱/۷	۲۶/۹	۷	-

اطلاعات سرمایه اجتماعی کل کشور، ۱۳۹۳

جدول زیر میانگین شاخص سرمایه اجتماعی سطح خرد را در استان و کل کشور نشان می‌دهد؛ با توجه به جدول میانگین سرمایه اجتماعی سطح خرد استان آذربایجان شرقی (۲۵/۶۴) بالاتر از میانگین کل کشور (۲۵/۲۳) بوده و در بین ۱۰ استانی قرار دارد که بالاترین میانگین را در این شاخص داشته‌اند.

جدول ۵۶- میانگین سرمایه اجتماعی سطح خرد در استان آذربایجان شرقی و کل کشور

مورد	استان	میانگین طیف (۲۷)	رتبه
سرمایه اجتماعی در سطح خرد	آذربایجان شرقی	۲۵,۶۴	۲۰
	کل کشور	۲۵/۲۳	-

اطلاعات سرمایه اجتماعی کل کشور، ۱۳۹۳

سرمایه اجتماعی کل

جدول زیر میانگین شاخص سرمایه اجتماعی را در استان و کل کشور نشان می‌دهد با توجه به جدول، میانگین سرمایه اجتماعی استان آذربایجان شرقی (۲/۸۶) بالاتر از میانگین کل کشور(۲/۷۹) است و میزان سرمایه اجتماعی در استان متوسط بوده است. رتبه استان در رابطه با این شاخص از نظر ارزیابی نسبت به سرمایه اجتماعی ۲۳ بوده است.

جدول ۵۷- میانگین سرمایه اجتماعی در استان آذربایجان شرقی و کل کشور

مورد	استان	میانگین (۱ تا ۵)	رتبه
سرمایه اجتماعی کل	آذربایجان شرقی	۲،۸۶	۲۳
	کل کشور	۲/۷۹	-

اطلاعات سرمایه اجتماعی کل کشور، ۱۳۹۳

وضعیت سلامت و درمان استان آذربایجان شرقی

در سال ۱۳۹۸، ۴۶ بیمارستان با ۷۷۲۹ تخت مصوب در سطح استان فعال بوده است که بیشترین آن به دانشگاه علوم پزشکی با ۳۲ بیمارستان اختصاص دارد. در این سال ۱۰۳۷ خانه بهداشت در روستاهای استان به ارائه خدمات مشغول بوده‌اند. در سال ۱۳۹۸، ۲۱۶ آزمایشگاه تشخیص پزشکی و ژنتیک، ۶۱۴ داروخانه، ۸۰ مرکز پزشکی هسته‌ای و ۱۲۸ مرکز جامع توان‌بخشی فعال بوده‌اند(۷۷/۷۸ درصد آزمایشگاه تشخیص پزشکی و ژنتیک، ۹۴/۶۳ درصد داروخانه‌ها، ۹۸/۷۵ درصد مراکز پزشکی هسته‌ای و ۹۰/۶۳ درصد مراکز جامع توان‌بخشی به بخش خصوصی تعلق داشته است). تعداد پایگاه اورژانس نیز با ۲/۶۱ درصد افزایش نسبت به سال قبل، به ۱۱۸ پایگاه رسیده است. در این سال، ۸۷۷۹۵ نفر برای اهدای خون به مراکز انتقال خون مراجعه کرده‌اند(سالنامه آماری استان آذربایجان شرقی، ۱۳۹۸).

دو جدول زیر تعداد و سرانه(در هر صد هزار نفر) پزشکان شاغل در دانشگاه‌های علوم پزشکی و خدمات بهداشتی- درمانی بر حسب نوع رشته و نوع تخصص را نشان می‌دهد؛ با توجه به جدول در سال ۱۳۹۷ سرانه مجموع پزشکان شاغل در استان ۶۳/۳۶ در هر صد هزار نفر بوده است که در مقایسه با کل کشور ۶۱/۰۶ بالاتر بوده و به نسبت کل کشور وضعیت مناسبی داشته است. استان آذربایجان شرقی در رابطه با پزشکان در سرانه‌های پزشک عمومی، داروساز، فوق تخصص و دکترای تخصصی وضعیت مناسبی نسبت کل کشور داشته است.

جدول ۵۸- پزشکان شاغل در دانشگاه‌های علوم پزشکی و خدمات بهداشتی- درمانی بر حسب نوع رشته و نوع تخصص

سال	جمع	پزشک عمومی	دندان‌پزشک	دکترای علوم آزمایشگاهی	داروساز	پزشک متخصص	پزشک فوق متخصص	دکترای تخصصی
۱۳۹۷ کل کشور	۴۸۸۰۶	۱۶۱۳۰	۵۲۲۲	۳۴۰	۲۴۰۶	۱۶۵۳۰	۲۶۲۶	۵۵۵۲
۱۳۸۰	۱۱۵۷	۴۴۵	۲۹	...	۵۵	...	۶۱۸	...
۱۳۸۵	۱۸۴۰	۷۱۵	۱۲۰	...	۸۸	...	۹۱۷	...
۱۳۹۰	۳۱۷۹	۸۲۰	۱۵۹	...	۱۰۵	...	۲۰۹۵	...
۱۳۹۵	۳۱۹۷	۸۰۸	۳۹۵	۱۱	۱۳۱	۱۳۹۷	۱۱۵	۳۴۰
۱۳۹۷	۲۴۷۷	۸۳۳	۲۳۲	۱۰	۱۵۰	۷۴۶	۱۳۶	۳۷۰

منبع: سالنامه آماری کشور، ۱۳۹۷

سالنامه آماری استان آذربایجان شرقی، ۱۳۹۸

جدول ۵۹- سرانه پزشکان شاغل در دانشگاه‌های علوم پزشکی و خدمات بهداشتی- درمانی بر حسب نوع رشته و نوع تخصص (صد هزار نفر)[۸]

سال	جمع	پزشک عمومی	دندان‌پزشک	دکترای علوم آزمایشگاهی	داروساز	پزشک متخصص	پزشک فوق متخصص	دکترای تخصصی
کل کشور	۶۱/۰۶	۲۰/۱۸	۶/۵۳	۰/۴۳	۳/۰۱	۲۰/۶۸	۳/۲۹	۶/۹۵
۱۳۸۵	۵۱/۰۶	۱۹/۸۴	۳/۳۳	۰/۰۰	۲/۴۴	۰/۰۰	۲۵/۴۵	۰/۰۰
۱۳۹۰	۸۵/۳۵	۲۲/۰۲	۴/۲۷	۰/۰۰	۲/۸۲	۰/۰۰	۵۶/۲۵	۰/۰۰
۱۳۹۵	۸۱/۷۷	۲۰/۶۷	۱۰/۱۰	۰/۲۸	۳/۳۵	۳۵/۷۳	۲/۹۴	۸/۷۰
۱۳۹۷	۶۳/۳۶	۲۱/۳۱	۵/۹۳	۰/۲۶	۳/۸۴	۱۹/۰۸	۳/۴۸	۹/۴۶

دو جدول زیر تعداد و سرانه بیمارستان‌های فعال و تخت‌های مصوب موجود بر حسب نوع وابستگی در هر صد هزار نفر را نشان می‌دهد.

سرانه بیمارستان‌های فعال استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۹۷ برابر با ۱/۲۵ بوده است که از سرانه کل کشور پایین‌تر بوده است؛ همچنین در تخت‌های فعال و مصوب نیز وضعیت استان(۱۹۸/۲۳ در هر صد هزار نفر) در مقایسه با کل کشور(۲۰۸/۳۷ در هر هزار نفر) وضعیت نامناسبی داشته است.

[۸]. سرانه سال ۱۳۹۷ و ۱۳۹۸ بر اساس آخرین سرشماری عمومی نفوس و مسکن (۱۳۹۵) محاسبه شده است.

جدول ۶۰- تعداد بیمارستان‌های فعال کشور و تخت‌های مصوب موجود بر حسب نوع وابستگی

سال و شهرستان	مجموع		دولتی						غیردولتی				سایر	
			دانشگاه علوم پزشکی		تأمین اجتماعی		سایر نهادهای عمومی		خیریه		خصوصی			
	بیمارستان فعال	تخت مصوب	بیمارستان فعال	تخت مصوب	بیمارستان فعال	تخت مصوب	بیمارستان فعال	تخت مصوب	بیمارستان فعال	تخت مصوب	بیمارستان فعال	تخت مصوب	بیمارستان فعال	تخت مصوب
۱۳۹۷ کل کشور	۱۰۱۶	۱۶۶۵۴۳	۶۲۹	۱۱۲۶۸۳	۷۵	۱۲۷۵۶	۶۹	۱۱۵۳۳	۳۵	۵۳۳۸	۱۷۴	۱۸۷۰۳	۲	۱۱۱۴
۱۳۸۰	۳۶	۵۸۵۲	۲۷	۴۷۱۱	۰۰۰	۰۰۰	۰۰۰	۰۰۰	۰۰۰	۰۰۰	۵	۴۲۱	۰	۰
۱۳۸۵	۳۷	۵۴۰۸	۲۷	۴۳۷۵	۰۰۰	۰۰۰	۰۰۰	۰۰۰	۰۰۰	۰۰۰	۵	۴۳۷	۰	۰
۱۳۹۰	۳۹	۶۳۴۹	۲۸	۵۰۵۲	۰۰۰	۰۰۰	۰۰۰	۰۰۰	۰۰۰	۰۰۰	۵	۵۳۹	۰	۰
۱۳۹۵	۵۰	۸۰۹۳	۳۶	۶۲۲۹	۲	۳۹۷	۰۰۰	۰۰۰	۱	۱۶۰	۶	۸۰۳	۰	۰
۱۳۹۷	۴۹	۷۷۵۰	۳۲	۵۸۱۳	۲	۳	۰	۶۰۰	۱	۱۶۶	۷	۷۶۴	۰	۰

سالنامه آماری استان آذربایجان شرقی ، ۱۳۹۸

جدول ۶۱-سرانه بیمارستان‌های فعال و تخت‌های مصوب موجود بر حسب نوع وابستگی (صد هزار نفر)

سال	مجموع		دولتی						غیردولتی				سایر	
			دانشگاه علوم پزشکی		تأمین اجتماعی		سایر نهادهای عمومی		خیریه		خصوصی			
	بیمارستان فعال	تخت مصوب	بیمارستان فعال	تخت مصوب	بیمارستان فعال	تخت مصوب	بیمارستان فعال	تخت مصوب	بیمارستان فعال	تخت مصوب	بیمارستان فعال	تخت مصوب	بیمارستان فعال	تخت مصوب
کل کشور	۱/۲۷	۲۰۸/۳۷	۰/۷۹	۱۴۰/۹۸	۰/۰۹	۱۵/۹۶	۰/۱۳	۱۹/۹۵	۰/۰۴	۶/۶۸	۰/۲۲	۲۳/۴۰	۰/۰۰	۱/۳۹
۱۳۸۵	۱/۰۳	۱۵۰/۰۸	۰/۷۵	۱۲۱/۴۱	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۱۴	۱۲/۱۳	۰/۰۰	۰/۰۰
۱۳۹۰	۱/۰۵	۱۷۰/۴۶	۰/۷۵	۱۳۵/۶۴	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۱۳	۱۴/۴۷	۰/۰۰	۰/۰۰
۱۳۹۵	۱/۲۸	۲۰۷/۰۰	۰/۹۲	۱۵۹/۳۲	۰/۰۵	۱۰/۱۵	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۳	۴/۰۹	۰/۱۵	۲۰/۵۴	۰/۰۰	۰/۰۰
۱۳۹۷	۱/۲۵	۱۹۸/۲۳	۰/۸۲	۱۴۸/۶۸	۰/۰۵	۰/۰۸	۰/۰۰	۱۵/۳۵	۰/۰۳	۴/۲۵	۰/۱۸	۱۹/۵۴	۰/۰۰	۰/۰۰

دو جدول زیر تعداد و سرانه تخت‌های فعال بخش‌های بیمارستانی در هر صد هزار نفر را نشان می‌دهد. با توجه به اطلاعات جدول سرانه مجموع تخت‌های فعال در استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۹۷ برابر ۱۷۷/۳۳ در هرصدهزار نفر است که نسبت به کل کشور بالاتر است.

استان آذربایجان شرقی در تخت‌های فعال بیمارستانی در همه بخش‌ها به جز مراقبت بیماران قلبی(سی‌سی‌یو) بالاتر از سرانه کل کشور بوده است.

جدول ۶۲- تعداد تخت‌های فعال بخش‌های بیمارستانی

سال	مجموع	روانی	سوختگی	مراقبت‌های ویژه (آی سی یو)	مراقبت بیماران قلبی (سی سی یو)	مراقبت نوزادان (ان آی سی یو)	سایر
کل کشور	۱۳۸۱۱۷	۱۰۲۴۷	۹۲۱	۸۹۲۹	۵۹۳۰	۳۲۶۲	۱۰۸۸۲۸
۱۳۸۰	...	...	...	...	...	...	...
۱۳۸۵	...	...	...	...	...	...	...
۱۳۹۰	...	...	...	...	...	...	...
۱۳۹۵	۱۴۷۷	۶۵۵	۵۰	۴۱۶	۲۲۰	۱۳۶	...
۱۳۹۷	۶۹۳۳	۶۵۵	۵۷	۴۶۸	۲۵۸	۱۶۱	۵۳۳۴

منبع: سالنامه آماری استان آذربایجان شرقی، ۱۳۹۸

جدول ۶۳- سرانه تخت‌های فعال بخش‌های بیمارستانی (صد هزار نفر)

سال	مجموع	روانی	سوختگی	مراقبت‌های ویژه(آی سی یو)	مراقبت بیماران قلبی(سی سی یو)	مراقبت نوزادان (ان آی سی یو)	سایر
کل کشور	۱۷۲/۸۱	۱۲/۸۲	۱/۱۵	۱۱/۱۷	۷/۴۲	۴/۰۸	۱۳۶/۱۶
۱۳۸۵	...	...	...	...	...	...	...
۱۳۹۰	...	...	...	...	...	...	...
۱۳۹۵	۳۷/۷۸	۱۶/۷۵	۱/۲۸	۱۰/۶۴	۵/۶۳	۳/۴۸	۰/۰۰
۱۳۹۷	۱۷۷/۳۳	۱۶/۷۵	۱/۴۶	۱۱/۹۷	۶/۶۰	۴/۱۲	۱۳۶/۴۳

دو جدول زیر تعداد و سرانه مراکز ارائه دهنده مراقبت‌های اولیه بهداشتی در هر صد هزار نفر را نشان می‌دهد. با توجه به اطلاعات جدول سرانه مجموع مراکز ارائه دهنده مراقبت‌های اولیه بهداشتی در استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۹۷ برابر ۴۱/۸۵ است که نسبت به کل کشور بالاتر بوده است. به طور تقریبی وضعیت استان در همه موارد به نسبت کل کشور بهتر بوده است.

جدول ۶۴- مراکز ارائه دهنده مراقبت‌های اولیه بهداشتی

سال	مجموع	مراکز خدمات جامع (مراکز بهداشتی و درمانی)				پایگاه بهداشت		خانه‌های بهداشت فعال	تسهیلات زایمانی	پایگاه مراقبت بهداشت‌مرزی
		شهری	روستایی	شهری‌روستایی	شبانه‌روزی	روستایی	شهری			
۱۳۹۷ کل کشور	۲۹۴۶۵	۱۵۵۹	۲۶۴۵	۱۰۵۹	۵۶۱	۳۲۴	۵۲۶۵	۱۷۷۴۶	۲۱۴	۹۲
۱۳۸۰	۱۴۲۸	۲۸۶	۱۰۶	...	...	...	...	۱۰۳۶	...	...
۱۳۸۵	۱۴۹۱	۳۰۶	۱۲۲	...	...	...	...	۱۰۶۳	...	...
۱۳۹۰	۱۴۸۳	۱۳۹	۱۴۵	...	...	۲۲	۹۲	۱۰۶۷	۱۸	...
۱۳۹۵	۱۶۲۰	۱۴۸	۱۵۸	...	...	۲۲	۲۰۶	۱۰۷۲	۱۴	...
۱۳۹۷	۱۶۳۶	۱۰۳	۱۵۱	۶۷	۲۷	۲۲	۲۱۴	۱۰۴۳	۶	۳

منبع: سالنامه آماری کشور، ۱۳۹۷

سالنامه آماری استان آذربایجان شرقی، ۱۳۹۸

جدول ۶۵-سرانه مراکز ارائه‌دهنده مراقبت‌های اولیه بهداشتی(صد هزار نفر)

سال و شهرستان	مجموع	مراکز خدمات جامع (مراکز بهداشتی و درمانی)				پایگاه بهداشت		خانه‌های بهداشت فعال	تسهیلات زایمانی	پایگاه مراقبت بهداشت مرزی
		شهری	روستایی	شهری روستایی	شبانه‌روزی	روستایی	شهری			
۱۳۹۷ کل کشور	۳۶/۸۷	۱/۹۵	۳/۳۱	۱/۳۲	۰/۷۰	۰/۴۱	۶/۵۹	۲۲/۲۰	۰/۲۷	۰/۱۲
۱۳۸۵	۴۱/۳۸	۸/۴۹	۳/۳۹	...	...	...	...	۲۹/۵۰	...	...
۱۳۹۰	۳۹/۸۲	۳/۷۳	۳/۸۹	...	...	۰/۵۹	۲/۴۷	۲۸/۶۵	۰/۴۸	...
۱۳۹۵	۴۱/۴۴	۳/۷۹	۴/۰۴	...	...	۰/۵۶	۵/۲۷	۲۷/۴۲	۰/۳۶	...
۱۳۹۷	۴۱/۸۵	۲/۶۳	۳/۸۶	۱/۷۱	۰/۶۹	۰/۵۶	۵/۴۷	۲۶/۶۸	۰/۱۵	۰/۰۸

سالنامه آماری استان آذربایجان شرقی،

۱۳۹۸

دو جدول زیر تعداد و سرانه پایگاه‌های اورژانس در هر صد هزار نفر را نشان می‌دهد. با توجه به اطلاعات جدول سرانه مجموع پایگاه‌های اورژانس در استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۹۷ برابر ۲/۹۹ است که نسبت به کل کشور پایین‌تر است. باید توجه داشت که سرانه پایگاه‌های اورژانس در نقاط شهری بالاتر و در نقاط جاده‌ای پایین‌تر از سرانه کل کشور بوده است.

جدول ۶۶-تعداد پایگاه‌های اورژانس پیش بیمارستانی ۱۱۵

سال ۱۳۹۷	مجموع	شهری	جاده‌ای
آذربایجان شرقی	۱۱۷	۵۳	۶۴
کل کشور	۲۵۳۶	۹۶۷	۱۵۶۹

منبع: سالنامه آماری کشور، ۱۳۹۷

سالنامه آماری استان آذربایجان شرقی، ۱۳۹۸

جدول ۶۷-سرانه پایگاه‌های اورژانس پیش بیمارستانی ۱۱۵

سال ۱۳۹۷	مجموع	شهری	جاده‌ای
آذربایجان شرقی	۲/۹۹	۱/۳۶	۱/۶۴
کل کشور	۳/۱۷	۱/۲۱	۱/۹۶

۳-۳-۲- فقر و محرومیت

محوریت موضوع فقر و محرومیت از جمله مهم‌ترین مسائل کشور به خصوص در دوره پس از انقلاب اسلامی بوده است. فقر با تعابیری چون فقر مطلق (تعریف معیشتی و حداقلی) و فقر نسبی (به مثابه محرومیت نسبی) همواره مورد توجه سیاست‌گذاران، برنامه‌ریزان و متخصصان کشور بوده است. با پیروزی انقلاب اسلامی

در سال ۱۳۵۷ به دلیل پشتوانه ایدئولوژیک انقلاب در بسط عدالت اجتماعی، اشتیاق برای تساهل، توازن و تعادل بین همه مناطق کشور و تعدیل شکاف میان شهر و روستا، دیدگاه‌های محرومیت‌زدایی رونق یافت. تلاش برای محرومیت‌زدایی و توسعه مناطق محروم و دورافتاده کشور در دستور کار نظام جمهوری اسلامی قرار گرفت. پس از آن برنامه‌های اول تا ششم توسعه نیز گواه اهمیت این موضوع در دولت‌های مختلف بوده است.

درواقع کاهش محرومیت و نابرابری منطقه‌ای به دلیل تبعات اقتصادی و سیاسی، موضوع مهمی در بیش‌تر کشورهای در حال توسعه است. کیفیت زندگی افراد دستخوش نابرابری‌های منطقه‌ای عظیمی است که در بسیاری موارد به سرعت در حال افزایش است. زیرا هرچقدر تفاوت‌های منطقه‌ای از ابعاد مختلف بیشتر باشد، منجر به حرکت جمعیت و سرمایه به سمت قطب‌های پرجاذبه می‌گردد.

در ایران یکی از اهداف مهم در برنامه‌های اقتصادی- اجتماعی پس از انقلاب، کاهش محرومیت و رفع نابرابری میان مناطق بوده است. توسعه منطقه‌ای در ایران در طول دهه اول بعد از انقلاب اسلامی، با توجه ویژه به مناطق محروم در کل کشور مورد توجه قرار گرفت. در دهه دوم بعد از انقلاب، جهت‌گیری جدیدی در برنامه‌ریزی منطقه‌ای ایجاد گردید؛ تغییر جهت برنامه‌ریزی منطقه‌ای از سطوح ملی و بین منطقه‌ای به سطوح منطقه‌ای و درون منطقه‌ای، توجه به سازمان‌دهی طرح‌های مناطق روستایی و توجه به شناسایی پتانسیل‌ها و ظرفیت‌های مناطق برای حصول توسعه از آن جمله است.

با این وجود علیرغم تلاش‌های صورت گرفته در برنامه‌ها و سیاست‌ها، در حال حاضر نابرابری‌های مشهودی میان مناطق مختلف کشور به لحاظ شاخص‌های توسعه و سطوح محرومیت موجود است. از این رو پژوهش‌های متفاوتی در راستای شناسایی و طبقه‌بندی مناطق محروم کشور و برنامه‌ریزی به منظور اتخاذ سیاست‌های مناسب جهت ارتقای وضعیت موجود صورت گرفته است.

۳-۳-۲-۱- طرح‌های انجام شده در زمینه مناطق محروم

طرح مطالعاتی «نگاهی به فقر چندبعدی و بررسی وضعیت آن در ایران» توسط دفتر مطالعات رفاه اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماع (بر اساس داده‌های سرشماری سال ۱۳۹۱)؛ «شناسایی مناطق کمتر توسعه یافته کشور» زیر نظر سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور (۱۳۸۶-۱۳۸۵) و «اطلس مناطق محروم کشور؛ سطح‌بندی و پهنه‌بندی مناطق محروم کشور و مزیت نسبی این مناطق» توسط بنیاد برکت (۱۳۹۶) از جمله مطالعاتی است که در زمینه شناسایی مناطق محروم کشور در سطوح شهرستان، بخش و دهستان در سطح ملی صورت گرفته است.

الف) دفتر مطالعات رفاه اجتماعی به بررسی فقر چندبعدی در ایران پرداخته است. در این پژوهش با استفاده از فایل خام داده‌های طرح آمارگیری از هزینه و درآمد خانوار شهری و روستایی سال ۱۳۹۱ مرکز آمار ایران، محاسبات شاخص فقر چندبعدی انجام شده است. بدین منظور ۵ شاخص سلامت، آموزش، مسکن، استانداردهای زندگی و اشتغال به عنوان مشخصه‌های فقر چندبعدی در نظر گرفته شده است. سپس با استفاده از وزن دهی به شاخص‌ها و مؤلفه‌های هریک، میزان اهمیت آن‌ها تعیین شده است.

جدول ۶۸-شاخص‌ها و ابعاد فقر چندبعدی

شاخص	وزن شاخص	مؤلفه	وزن مؤلفه‌ها
سلامت	۲۰	سوءتغذیه	۱۰
		عدم برخورداری از بیمه درمان	۱۰
آموزش	۲۰	خانوارهای دارای عضو کمتر از ۵ سال تحصیل	۱۰
		خانوارهای دارای کودک ۶ تا ۱۸ سال کمتر از ۸ کلاس سواد (متناسب با سن)	۱۰
مسکن	۲۰	مصالح بی‌دوام	۱۰
		سطح زیربنای کمتر از ۱۶ مترمربع	۱۰
استانداردهای زندگی	۲۰	سطح دسترسی به آشپزخانه	۴
		عدم دسترسی به آب و برق	۴
		نداشتن حمام	۴
		نداشتن دارایی مانند اتومبیل، دوچرخه و...	۴
		نوع سوخت خانوار برای پخت و پز	۴
اشتغال	۲۰	سرپرست بیکار	۱۰
		عدم برخورداری از بیمه اجتماعی	۱۰

شاخص‌های مذکور درصد خانوارهایی را که دچار فقر چندبعدی هستند به تفکیک استان نشان می‌دهد. بر این اساس ۱۶ درصد از خانوارهای مناطق شهری استان آذربایجان شرقی دچار فقر شهری هستند. همچنین ۳۵ درصد از خانوارهای مناطق روستایی دچار فقر چندبعدی هستند. در این گزارش میانگین محرومیت هر استان نیز مشخص شده است. میانگین محرومیت در مناطق شهری استان آذربایجان شرقی برابر با ۳۳/۷ و در مناطق روستایی برابر با ۳۷/۱ هست. مقدار عددی این شاخص هرچه بیش‌تر باشد به معنی فاصله زیاد خانوارهای دچار فقر چندبعدی از آستانه فقر است. این شاخص درواقع معادل شاخص شکاف فقر در محاسبه فقر درآمدی است.

علاوه بر این، بر اساس مطالعات انجام شده، ۵ اولویت اول هر استان جهت برنامه‌ریزی به تفکیک مناطق شهری و روستایی مشخص شده است.

۵ اولویت اول استان آذربایجان شرقی در مناطق شهری عبارت است از سلامت، مسکن، اشتغال، استاندارد زندگی و آموزش. اولویت‌های استان آذربایجان شرقی به تفکیک مناطق روستایی نیز عبارت است از: مسکن، استانداردهای زندگی، سلامت، آموزش و اشتغال (دفتر مطالعات رفاه اجتماعی، بی‌تا).

ب) طرح مطالعاتی شناسایی مناطق کمتر توسعه یافته کشور با هدف شناسایی مناطق کمتر توسعه یافته و تهیه نقشه مرکب آن‌ها (چگالی شاخص، بیکاری، بی‌سوادی، کمبود امکانات سکونتی، ارتباطی، فرهنگی، آموزشی و بهداشتی و ...) به منظور حمایت و تقویت توان منطقه‌ای صورت گرفته است.

در این پژوهش پس از انجام مطالعات اولیه و بحث و بررسی مراجع صاحب‌نظر ۲۵ شاخص به منظور سنجش میزان محرومیت در سطوح شهرستان، بخش و دهستان استفاده شده است. لازم به ذکر است برخی از شاخص‌ها به تناسب سطوح مورد بررسی (شهرستان، بخش و دهستان) متفاوت بوده است.

شاخص‌هایی نظیر نرخ بیکاری، نرخ بی‌سوادی (به دلیل وجود رابطه مستقیم و شدید با محرومیت)، تراکم خانوار در واحد مسکونی (پایین بودن این نرخ بیانگر بهبود وضعیت اقتصاد و توسعه‌ای هر جامعه‌ای است)، نرخ مهاجرت (نشانگر عدم رضایت از مکان زندگی و بازتاب توزیع نامتوازن امکانات)، بار تکفل شغلی(بیانگر نسبت جمعیت شاغل به کل جمعیت)، نسبت مراکز بهداشتی و درمانی به تعداد نقاط جمعیتی، نسبت آموزشگاه متوسطه به تعداد نقاط جمعیتی، نسبت تأسیسات ورزشی به تعداد نقاط جمعیتی، نسبت روستاهای برخوردار از گاز، نسبت روستاهای دارای آب آشامیدنی سالم به کل روستاها(از مهم‌ترین شاخص‌های توسعه انسانی و اجتماعی که عدم برخورداری از آن سهم تعیین کننده‌ای در تشخیص محرومیت دارد)، نسبت جمعیت تحت پوشش کمیته امداد و بهزیستی به کل جمعیت، چگالی جمعیت (نشانگر رابطه میان جمعیت و مساحت شهرستان، بخش و دهستان است)، فاصله مرکز شهرستان از مرکز (به منظور دسترسی یا عدم دسترسی مردم منطقه به خدمات مرکزی استان)، فاصله مرکز شهرستان از نزدیک‌ترین فرودگاه، فاصله مرکز شهرستان به ایستگاه راه آهن، نسبت پزشک به تعداد نقاط جمعیتی، نسبت روستاهای بهره‌مند از دفاتر پستی به تعداد روستا، نسبت شرکت تعاونی روستایی به تعداد روستا، نسبت شعب بانک به تعداد نقاط جمعیتی، نسبت کتابخانه‌های عمومی یا کانون پرورش فکری و ... در سه سطح شهرستان، بخش و دهستان مورد ارزیابی قرار گرفت.

درواقع شاخص‌ها ترکیبی از متغیرهای اجتماعی و فرهنگی و از سوی دیگر متغیرهای اقتصادی و زیرساختی بوده است. اهمیت شاخص‌های مذکور در میزان محرومیت و قابل‌سنجش بودن؛ در انتخاب آن‌ها نقش اساسی داشته است.

سنجش میزان محرومیت: در این طرح به دلیل محدودیت‌های موجود در دستیابی به شاخص‌های مذکور در محدوده‌های شهرستان، بخش و دهستان؛ از نتایج سرشماری سال ۱۳۸۵ استفاده شده است. در طی جلساتی با مسئولین استانداری‌ها و معاونین و همین‌طور متخصصین امر، فرآیند وزن دهی شاخص‌ها انجام شده است.

بر اساس روش ضریب همبستگی، میانگین وزن هریک از شاخص‌ها مشخص شده و بر پایه آن پهنه‌بندی و سطح‌بندی بخش‌های محروم (به واسطه مجموع امتیاز شاخص ترکیبی کل) مشخص شده است. از این رو با رتبه‌بندی شاخص‌ها از طریق وزن دهی جایگاه هر شهرستان، بخش و دهستان به لحاظ میزان محرومیت مشخص شده است. بر این اساس مناطق محروم استان آذربایجان شرقی به شرح جدول زیر است:

جدول ۶۹- مناطق کمتر توسعه یافته استان آذربایجان شرقی

دهستان کمتر توسعه یافته	ضریب دهستان	تابعیت تقسیماتی		
		استان	شهرستان	بخش
جزیره	۶	آذربایجان شرقی	اسکو	ایلخچی
ورگهان	۸	آذربایجان شرقی	اهر	مرکزی
آذغان	۷	آذربایجان شرقی	اهر	مرکزی
قشلاق	۷	آذربایجان شرقی	اهر	مرکزی
چهاردانگه	۸	آذربایجان شرقی	اهر	هوراند
دودانگه	۸	آذربایجان شرقی	اهر	هوراند
دیکله	۷	آذربایجان شرقی	اهر	هوراند
عباس شرقی	۷	آذربایجان شرقی	بستان آباد	تیکمه داش
عباس غربی	۶	آذربایجان شرقی	بستان آباد	تیکمه داش
سهندآباد	۷	آذربایجان شرقی	بستان آباد	تیکمه داش
اسپران	۶	آذربایجان شرقی	تبریز	مرکزی
دیزمار غربی	۷	آذربایجان شرقی	جلفا	سیه رود
نوجه مهر	۷	آذربایجان شرقی	جلفا	سیه رود
شجاع	۷	آذربایجان شرقی	جلفا	مرکزی
چاراویماق شرقی	۷	آذربایجان شرقی	چاراویماق	شادیان
چاراویماق جنوب شرقی	۸	آذربایجان شرقی	چاراویماق	شادیان
چاراویماق جنوب غربی	۸	آذربایجان شرقی	چاراویماق	مرکزی
چاراویماق مرکزی	۷	آذربایجان شرقی	چاراویماق	مرکزی
قوری چای شرقی	۸	آذربایجان شرقی	چاراویماق	مرکزی
ورقه	۷	آذربایجان شرقی	چاراویماق	مرکزی
رازلیق	۶	آذربایجان شرقی	سراب	مرکزی
صائین	۶	آذربایجان شرقی	سراب	مرکزی
آلان براغوش	۶	آذربایجان شرقی	سراب	مهربان
اردلان	۶	آذربایجان شرقی	سراب	مهربان

دهستان کمتر توسعه یافته	ضریب دهستان	تابعیت تقسیماتی		
		استان	شهرستان	بخش
شربیان	۶	آذربایجان شرقی	سراب	مهربان
رودقات	۶	آذربایجان شرقی	شبستر	صوفیان
قشلاق	۸	آذربایجان شرقی	کلیبر	آبش‌احمد
آبش احمد	۸	آذربایجان شرقی	کلیبر	آبش‌احمد
سیدان	۸	آذربایجان شرقی	کلیبر	آبش‌احمد
بسطاملو	۸	آذربایجان شرقی	کلیبر	خداآفرین
دیزمار شرقی	۸	آذربایجان شرقی	کلیبر	خداآفرین
کیوان	۸	آذربایجان شرقی	کلیبر	خداآفرین
گرمادور	۸	آذربایجان شرقی	کلیبر	خداآفرین
منجوان شرقی	۸	آذربایجان شرقی	کلیبر	خداآفرین
منجوان غربی	۸	آذربایجان شرقی	کلیبر	خداآفرین
پیغان چایی	۷	آذربایجان شرقی	کلیبر	مرکزی
مولان	۸	آذربایجان شرقی	کلیبر	مرکزی
میشه پاره	۸	آذربایجان شرقی	کلیبر	مرکزی
ییلاق	۸	آذربایجان شرقی	کلیبر	مرکزی
سراجوی جنوبی	۶	آذربایجان شرقی	مراغه	سراجو
قوری چای غربی	۷	آذربایجان شرقی	مراغه	سراجو
سراجوی شرقی	۶	آذربایجان شرقی	مراغه	سراجو
هرزندات شرقی	۶	آذربایجان شرقی	مرند	مرکزی
یکانات	۶	آذربایجان شرقی	مرند	یامچی
لیلان جنوبی	۶	آذربایجان شرقی	ملکان	لیلان
لیلان شمالی	۶	آذربایجان شرقی	ملکان	لیلان
گاودول شرقی	۶	آذربایجان شرقی	ملکان	مرکزی
اوچ تپه غربی	۷	آذربایجان شرقی	میانه	ترکمانچای
بروانان شرقی	۶	آذربایجان شرقی	میانه	ترکمانچای
بروانان غربی	۷	آذربایجان شرقی	میانه	ترکمانچای
بروانان مرکزی	۶	آذربایجان شرقی	میانه	ترکمانچای
قافلانکوه شرقی	۶	آذربایجان شرقی	میانه	کاغذکنان
کاغذکنان شمالی	۷	آذربایجان شرقی	میانه	کاغذکنان
کاغذکنان مرکزی	۶	آذربایجان شرقی	میانه	کاغذکنان
تیرچائی	۶	آذربایجان شرقی	میانه	کندوان
کندوان	۷	آذربایجان شرقی	میانه	کندوان
گرمه شمالی	۷	آذربایجان شرقی	میانه	کندوان
اوچ تپه شرقی	۶	آذربایجان شرقی	میانه	مرکزی
کله بوز شرقی	۷	آذربایجان شرقی	میانه	مرکزی
کله بوز غربی	۷	آذربایجان شرقی	میانه	مرکزی
گرمه جنوبی	۷	آذربایجان شرقی	میانه	مرکزی

دهستان کمتر توسعه یافته	ضریب دهستان	تابعیت تقسیماتی		
		استان	شهرستان	بخش
بدوستان غربی	۶	آذربایجان شرقی	هریس	خواجه
مواضع خان شرقی	۶	آذربایجان شرقی	هریس	خواجه
مواضع خان شمالی	۶	آذربایجان شرقی	هریس	خواجه
باروق	۶	آذربایجان شرقی	هریس	مرکزی
بدوستان شرقی	۶	آذربایجان شرقی	هریس	مرکزی
خانمرود	۶	آذربایجان شرقی	هریس	مرکزی
سلوک	۶	آذربایجان شرقی	هشترود	مرکزی
علی‌آباد	۶	آذربایجان شرقی	هشترود	مرکزی
چاراویماق شمال شرقی	۷	آذربایجان شرقی	هشترود	مرکزی
کوهسار	۶	آذربایجان شرقی	هشترود	مرکزی
قرانقو	۶	آذربایجان شرقی	هشترود	مرکزی
آلمالو	۷	آذربایجان شرقی	هشترود	نظر کهریزی
نظر کهریزی	۷	آذربایجان شرقی	هشترود	نظر کهریزی
ارزیل	۸	آذربایجان شرقی	ورزقان	خاروانا
جوشین	۸	آذربایجان شرقی	ورزقان	خاروانا
دیزرمارمرکزی	۸	آذربایجان شرقی	ورزقان	خاروانا
ازومدل شمالی	۷	آذربایجان شرقی	ورزقان	مرکزی
بکرآباد	۷	آذربایجان شرقی	ورزقان	مرکزی
ازومدل جنوبی	۷	آذربایجان شرقی	ورزقان	مرکزی
سینا	۷	آذربایجان شرقی	ورزقان	مرکزی

(شناسایی مناطق کمتر توسعه یافته کشور، ریاست جمهوری،۱۳۸۶)

بر اساس مطالعات مذکور، ۲۵/۹۲ درصد از دهستان‌ها محرومیت بالایی (ضریب ۸) داشته، ۳۴/۵۶ درصد دارای محرومیت متوسط (ضریب ۷) و ۳۹/۵۰ درصد نیز از محرومیت پایینی (ضریب۶) برخوردار بوده‌اند. شایان ذکر است، ضرایب بر اساس ۵ تا ۹ تعیین شده و ضریب ۵ به معنی محرومیت کمتر و ضریب ۹ به معنی محرومیت بیش‌تر است.

ج) پژوهش دیگر مربوط به اطلس مناطق محروم کشور؛ سطح‌بندی و پهنه‌بندی مناطق محروم کشور و مزیت نسبی این مناطق توسط بنیاد برکت صورت گرفته است. در این طرح ۵۴ شاخص به منظور سنجش سطح محرومیت مورد استفاده قرار گرفته شده است.

سنجش میزان محرومیت: بر اساس روش مک گراناهان (روش ضریب همبستگی) میانگین وزن هریک از شاخص‌ها مشخص شده و بر پایه آن پهنه‌بندی و سطح‌بندی بخش‌های محروم (به واسطه مجموع امتیاز شاخص

ترکیبی کل) مشخص شده است. از این رو با رتبه‌بندی شاخص‌ها از طریق وزن دهی جایگاه هر استان، شهرستان و بخش به لحاظ میزان محرومیت مشخص شده است. شاخص‌های مذکور به شرح جدول زیر است:

جدول ۷۰- وزن شاخص‌های ترکیبی بر اساس روش مک گراناهان (روش ضریب همبستگی)

ردیف	شاخص	میانگین وزن شاخص‌ها
۱	نرخ اشتغال (درصد)	۰/۰۸۳۵
۲	نرخ اشتغال زنان (درصد)	۰/۱۱۴۸
۳	نرخ فعالیت (درصد)	۰/۱۴۰۷
۴	بار تکفل شغلی (نفر به ازای هر نفر شاغل)	۰/۱۶۴۳
۵	نسبت شاغلان بخش کشاورزی به کل شاغلان (درصد)	۰/۱۹۱۶
۶	نسبت شاغلان بخش صنعت به کل شاغلان (درصد)	۰/۲۲۲۳
۷	نسبت شاغلان بخش خدمات به کل شاغلان (درصد)	۰/۲۴۳۳
۸	نسبت مساحت اراضی زراعی به کل مساحت بخش	۰/۲۷۴۵
۹	نسبت مساحت اراضی زراعی آبی به کل اراضی زراعی (درصد)	۰/۳۰۲۳
۱۰	نسبت مساحت اراضی زراعی دیم به کل اراضی زراعی (درصد)	۰/۳۲۵۱
۱۱	نسبت مساحت اراضی باغی به کل اراضی (درصد)	۰/۳۵۸۸
۱۲	سرانه دام سنگین خانوار (راس)	۰/۳۹۳۰
۱۳	سرانه دام سبک خانوار (راس)	۰/۴۱۹۵
۱۴	تراکم تراکتور در هر ۱۰۰ هکتار اراضی	۰/۴۵۰۲
۱۵	تراکم کمباین در هر ۱۰۰۰ هکتار اراضی	۰/۴۸۱۵
۱۶	نسبت شرکت تعاونی روستایی به تعداد روستا (درصد)	۰/۵۰۲۷
۱۸	نسبت روستاهای بهره مند از گاز به تعداد روستا (درصد)	۰/۵۳۶۰
۱۹	نسبت شعب بانک به ۱۰/۰۰۰ نفر جمعیت	۰/۵۵۵۴
۲۰	فاصله مرکز بخش از مرکز شهرستان (Km)	۰/۵۸۵۹
۲۱	فاصله مرکز بخش از مرکز استان (Km)	۰/۶۰۳۷
۲۲	شدت فرسایش	۰/۶۳۷۴
۲۳	قابلیت اراضی	۰/۶۶۸۹
۲۴	ارتفاع	۰/۶۹۳۴
۲۵	کلاس شیب	۰/۷۲۳۲
۲۶	میزان بارش	۰/۷۴۶۲
۳۱	دما	۰/۷۶۹۱
۳۲	اقلیم	۰/۷۹۹۸
۳۳	منابع آب	۰/۸۲۷۱
۳۴	تعداد معدن	۰/۸۵۵۵
۳۵	پتانسیل زلزله	۰/۸۷۹۴
۳۶	پتانسیل سیل	۰/۹۰۵۹
۳۷	بعد خانوار	۰/۹۳۰۰
۳۸	نرخ رشد جمعیت (درصد)	۰/۹۵۸۹
۳۹	نسبت جنسی (درصد)	۰/۹۸۵۰
۴۰	تراکم جمعیت	۱/۰۱۰۸
۴۱	نسبت شهرنشینی (درصد)	۱/۰۴۴۰
۴۲	نرخ باسوادی (درصد)	۱/۰۶۷۸
۴۳	نرخ باسوادی زنان (درصد)	۱/۰۹۸۱

ردیف	شاخص	میانگین وزن شاخص‌ها
۴۴	نسبت باسوادان با تحصیلات عالی به کل باسوادان (درصد)	۱/۱۲۲۸
۴۵	نسبت مراکز بهداشتی درمانی و خانه بهداشت به جمعیت (ده هزار نفر جمعیت)	۱/۱۴۶۵
۴۶	نسبت پزشک به جمعیت (ده هزار نفر جمعیت)	۱/۱۸۲۲
۴۷	نسبت مدرسه راهنمایی به تعداد روستا (درصد)	۱/۲۰۴۲
۴۸	نسبت دبیرستان و هنرستان به تعداد روستا (درصد)	۱/۲۳۰۶
۴۹	نسبت کتابخانه و کانون پرورش فکری کودکان به تعداد روستا (درصد)	۱/۲۵۸۸
۵۰	نسبت تاسیسات ورزشی به تعداد روستا (درصد)	۱/۲۹۰۰
۵۱	نسبت روستاهای بهره‌مند از آب آشامیدنی سالم (درصد)	۱/۳۱۳۳
۵۲	نسبت روستاهای بهره‌مند از دفتر پستی به تعداد روستا (درصد)	۱/۳۳۷۲
۵۳	نسبت جمعیت تحت پوشش کمیته امداد و بهزیستی به کل جمعیت (درصد)	۱/۳۶۱۱
۵۴	نسبت روستاهای خالی از سکنه به کل روستاها(درصد)	۰/۰۳۴۶

(اطلس مناطق محروم کشور، بنیاد برکت، ۱۳۹۶)

جدول ۷۱- مناطق کم‌تر توسعه یافته استان آذربایجان شرقی

ردیف	استان	شهرستان	بخش
۱	آذربایجان شرقی	اهر	هوراند
۲	آذربایجان شرقی	بستان آباد	تیکمه داش
۳	آذربایجان شرقی	جلفا	سیه رود
۴	آذربایجان شرقی	سراب	مهربان
۵	آذربایجان شرقی	ملکان	لیلان
۶	آذربایجان شرقی	میانه	ترکمانچای
۷	آذربایجان شرقی	میانه	کاغذکنان
۸	آذربایجان شرقی	میانه	کندوان
۹	آذربایجان شرقی	هریس	خواجه
۱۰	آذربایجان شرقی	هشترود	مرکزی
۱۱	آذربایجان شرقی	هشترود	نظر کهریزی
۱۲	آذربایجان شرقی	چاراویماق	مرکزی
۱۳	آذربایجان شرقی	چاراویماق	شادیان
۱۴	آذربایجان شرقی	کلیبر	مرکزی
۱۵	آذربایجان شرقی	کلیبر	آبش احمد
۱۶	آذربایجان شرقی	خداآفرین	مرکزی
۱۷	آذربایجان شرقی	خداآفرین	گرمادوز
۱۸	آذربایجان شرقی	خداآفرین	منجوان
۱۹	آذربایجان شرقی	ورزقان	مرکزی
۲۰	آذربایجان شرقی	ورزقان	خاروانا

(اطلس مناطق محروم کشور، بنیاد برکت، ۱۳۹۶)

نتایج این پژوهش حاکی از آن است که در مجموع، ۵۶۴ بخش و شهرستان محروم در استان‌های مختلف کشور مورد سنجش قرار گرفته است. در این میان استان آذربایجان شرقی دارای ۱۲ شهرستان و ۲۰ بخش محروم است.

شهرستان‌های چاراویماق (بخش شادیان)، خدا آفرین (بخش منجوان)، کلیبر (بخش آبش‌احمد)، میانه (بخش کاغذ کنان)، خداآفرین (بخش گرمادوز)، میانه (بخش کندوان)، ورزقان (بخش خاروانا)، اهر (بخش هوراند)، هشترود (بخش نظر کهریزی) و خداآفرین (بخش مرکزی) به ترتیب در ردیف‌های ۴۷، ۶۱، ۶۵، ۶۵، ۷۱، ۷۲، ۸۱، ۹۳، ۱۱۰، ۱۱۱ و ۱۳۴ مناطق محروم کشور به حساب آمدند. بدیهی است رفع محرومیت مناطق مذکور مستلزم شناخت کافی از امکانات و پتانسیل‌های منطقه‌ای و بهره‌گیری از آن‌ها در جهت رفع محرومیت و دستیابی به توسعه پایدار است. مزیت‌های نسبی مناطق محروم استان آذربایجان شرقی در سه بخش عمده اقتصادی یعنی کشاورزی، صنعت و خدمات و زیربخش های آن به شرح زیر است:

الف) کشاورزی:

۱. مزیت نسبی در تولید محصولات باغی نظیر سیب، زردآلو، گیلاس، آلبالو، هلو، آلو، انگور آبی، بادام آبی و دیم، گردو و زغال‌اخته
۲. مزیت نسبی در تولید گندم، جو، پیاز، نخود، عدس، سیب‌زمینی، یونجه و سایر نباتات علوفه‌ای
۳. مزیت نسبی در دامداری و دام‌پروری و پرورش دام سبک
۴. مزیت نسبی در تولید تخم‌مرغ
۵. مزیت نسبی در پرورش اسب
۶. مزیت نسبی در پرورش زنبورعسل
۷. مزیت نسبی در آبزی‌پروری با توجه به وجود رودخانه‌های دائمی در اکثر بخش‌های استان.
۸. مزیت نسبی در وجود جنگل و مراتع مناسب

(استان آذربایجان شرقی در تولید پیاز، زردآلو و یونجه دارای رتبه اول، در تولید سیب‌درختی، بادام و عسل دارای رتبه دوم و در تولید تخم‌مرغ دارای رتبه سوم کشوری است).

ب) صنعت:

۱. وجود ناحیه صنعتی در بخش تیکمه داش شهرستان بستان‌آباد
۲. وجود ناحیه صنعتی دوزدوزان در بخش مهربان شهرستان سراب
۳. وجود ناحیه صنعتی ترکمانچای در بخش ترکمانچای شهرستان میانه
۴. وجود ناحیه صنعتی ترک در بخش کندوان شهرستان میانه
۵. وجود شهرک صنعتی کاغذکنان در بخش کاغذکنان شهرستان میانه
۶. وجود شهرک صنعتی بیلوردی در بخش خواجه شهرستان هریس

۷. وجود شهرک صنعتی هشترود در بخش مرکزی شهرستان هشترود
۸. وجود ناحیه صنعتی فجر در بخش مرکزی شهرستان هشترود
۹. وجود شهرک صنعتی چاراویماق در بخش مرکزی شهرستان چاراویماق
۱۰. وجود شهرک صنعتی کلیبر در بخش مرکزی شهرستان کلیبر
۱۱. وجود ناحیه صنعتی یوزبند در بخش مرکزی شهرستان کلیبر
۱۲. وجود ظرفیت‌های معدنی و معادن ورمیکولیت، پرلیت، تراورتن، سنگ لاشه، پوکه معدنی، سیلیس، نمک آبی، سنگ آهک، زغال سنگ، مس، سنگ ساختمانی، خاک نسوز، سنگ گچ، زئولیت، خاک صنعتی، مرمریت، تراکی آندزیت و داسیت، زرنیخ، مرمر در بخش‌های محروم استان.
۱۳. مزیت نسبی در تولید قالی و قالیچه
۱۴. مزیت نسبی در تولید چرم و کفش مخصوصاً در بخش‌های هوراند اهر، سیه‌رود جلفا، بخش ترکمانچای و کندوان میانه، بخش نظر کهریزی هشترود، شادیان و مرکزی چاراویماق، مرکزی کلیبر و بخش مرکزی و خاروانا ورزقان و ...
۱۵. مزیت نسبی و وجود پتانسیل جهت ایجاد واحدهای صنایع تبدیلی وابسته به دامداری و دام‌پروری و همچنین صنایع تبدیلی بخش باغداری
۱۶. مزیت نسبی در ایجاد کارگاه‌ها و یا واحدهای بسته‌بندی محصول عسل

ج)خدمات:

۱. مزیت نسبی در ارائه خدمات بازرگانی مخصوصاً برای بخش سیه‌رود جلفا، بخش‌های نرمزی، گرمادوز و منجوان شهرستان خدا آفرین و بخش‌های مرکزی و خاروانا شهرستان ورزقان که نزدیک مرز آذربایجان و ارمنستان است.
۲. وجود پتانسیل و مزیت نسبی در ارائه خدمات مرزی مخصوصاً برای بخش سیه‌رود جلفا، بخش‌های مرکزی، گرمادوز و منجوان شهرستان خدا آفرین
۳. مزیت نسبی در فعالیت‌های مرتبط با گردشگری و وجود جاذبه‌های طبیعی، مذهبی و .. در بخش‌های محروم استان
۴. مزیت نسبی در وجود منطقه آزاد تجاری- صنعتی ارس (شهرستان‌های جلفا، کلیبر و خدا آفرین) و منطقه ویژه اقتصادی سهلان (شهرستان تبریز) که با توجه به همجواری با بخش‌های محروم استان، می‌تواند از نظر خدمات بازرگانی و تجاری بر بخش‌های محروم نیز تأثیر مثبت داشته باشد.

۵. مزیت نسبی در خدمات حمل و نقل ریلی از طریق بخش مرکزی شهرستان جلفا با کشور ارمنستان که هم‌مرز با بخش محروم سیه‌رود است.

۶. مزیت نسبی در وجود سه مرکز گمرکی (تبریز، جلفا، سهلان) در استان که می‌تواند از نظر خدمات بازرگانی و تجاری بر بخش‌های محروم نیز تأثیر مثبت داشته باشد.

مزیت نسبی در وجود ۲ بازارچه مرزی در استان شامل بازارچه مرزی نوردوز در بخش محروم سیه‌رود شهرستان جلفا و بازارچه مرزی جلفا در جوار شهر در بخش مرکزی (اطلس مناطق محروم کشور، بنیاد برکت، ۱۳۹۶).

۳-۳-۲-۲- شاخص‌های جمعیتی دهستان‌های محروم استان آذربایجان شرقی

همان‌طور که مشاهده می‌شود بر اساس داده‌های تمام شماری سال ۱۳۹۵، جمعیت کل ساکن در مناطق محروم استان آذربایجان شرقی برابر با ۴۲۶/۳۴۱ نفر است. از این تعداد ۲۰۶/۹۳۷ نفر زن و 219.404نفر مرد هستند. تعداد خانوار ساکن در این مناطق برابر با ۱۳۱/۶۵۰ است. میانگین بعد خانوار برابر با ۳/۲ است و میانگین نسبت جنسی در این مناطق برابر با ۱۰۵/۹ است. نسبت جنسی در مناطق محروم این استان بالاتر از متوسط نسبت جنسی در کل کشور (۱۰۳) است. با این وجود بعد خانوار این مناطق کمی پایین‌تر از بعد خانوار در کل کشور است (متوسط بعد خانوار کل کشور در سرشماری ۱۳۹۵ برابر با ۳/۳ بوده است). بالاترین نسبت جنسی مربوط به گرمه شمالی شهرستان میانه با نسبت ۱۱۸/۵ است. پس از آن دهستان‌های کله‌بوز غربی، صائین، کله‌بوز شرقی، سهندآباد، لیلان جنوبی، اوچ تپه شرقی، چاراویماق شمال شرقی، سلوک، اوچ تپه غربی، سراجوی جنوبی و گرمه جنوبی به ترتیب ۱۱۷/۲، ۱۱۶/۵، ۱۱۳، ۱۱۲/۹، ۱۱۲/۲، ۱۱۲، ۱۱۱/۷، ۱۱۰/۹، ۱۱۰/۳، ۱۱۰ و ۱۱۰ بالاترین نسبت جنسی را دارند.

بالاتری میزان بعد خانوار نیز مربوط به سهندآباد شهرستان بستان‌آباد با بعد خانوار ۳/۷ است. بعد خانوار در دهستان‌های صائین، چاراویماق، آلان براغوش، ورگهان، آبش‌احمد، کله بوز غربی و کله بوز شرقی به ترتیب با بعد خانوار ۳/۶، ۳/۵، ۳/۵، ۳/۵، ۳/۵، ۳/۵ و ۳/۵ در شهرستان‌های سراب، چاراویماق، سراب، اهر، کلیبر و میانه بیش‌ترین میزان را داشته است.

جدول ۷۲- شاخص‌های جمعیتی مناطق محروم استان آذربایجان شرقی

سرشماری سال ۹۵						تابعیت تقسیماتی			
خانوار	جمعیت	تعداد مردان	تعداد زنان	نسبت جنسی	بعد خانوار	دهستان کمتر توسعه یافته	استان	شهرستان	بخش
۹۶۷	۲,۴۹۹	۱,۲۰۳	۱,۲۹۶	۹۲.۸	۲.۶	جزیره	آذربایجان شرقی	اسکو	ایلخچی
۱,۲۲۹	۴,۲۹۶	۲,۲۱۴	۲,۰۸۲	۱۰۶.۳	۳.۵	ورگهان	آذربایجان شرقی	اهر	مرکزی
۱,۹۰۱	۶,۲۰۴	۳,۱۷۹	۳,۰۲۵	۱۰۵.۱	۳.۳	آذغان	آذربایجان شرقی	اهر	مرکزی
۲,۹۵۳	۹,۸۳۳	۵,۱۲۷	۴,۷۰۶	۱۰۸.۹	۳.۳	قشلاق	آذربایجان شرقی	اهر	مرکزی
۲,۲۵۴	۷,۶۹۳	۳,۸۹۹	۳,۷۹۴	۱۰۲.۸	۳.۴	چهاردانگه	آذربایجان شرقی	اهر	هوراند
۱,۶۲۵	۵,۲۶۰	۲,۶۹۶	۲,۵۶۴	۱۰۵.۱	۳.۲	دودانگه	آذربایجان شرقی	اهر	هوراند
۹۲۳	۳,۰۹۰	۱,۵۲۱	۱,۵۶۹	۹۶.۹	۳.۳	دیکله	آذربایجان شرقی	اهر	هوراند
۶۹۷	۱,۷۹۸	۸۹۰	۹۰۸	۹۸.۰	۲.۶	عباس شرقی	آذربایجان شرقی	بستان آباد	تیکمه داش
۲,۱۱۲	۷,۲۴۳	۳,۷۶۰	۳,۴۸۳	۱۰۸.۰	۳.۴	عباس غربی	آذربایجان شرقی	بستان آباد	تیکمه داش
۵۷۵	۲,۱۰۱	۱,۱۱۴	۹۸۷	۱۱۲.۹	۳.۷	سهندآباد	آذربایجان شرقی	بستان آباد	تیکمه داش
۴,۲۷۸	۱۴,۳۹۳	۷,۴۲۳	۶,۹۷۰	۱۰۶.۵	۳.۴	اسپران	آذربایجان شرقی	تبریز	مرکزی
۱,۰۲۱	۳,۱۹۱	۱,۶۰۴	۱,۵۸۷	۱۰۱.۱	۳.۱	دیزمار غربی	آذربایجان شرقی	جلفا	سیه رود
۹۹۷	۳,۲۶۷	۱,۶۸۱	۱,۵۸۶	۱۰۶.۰	۳.۳	نوجه مهر	آذربایجان شرقی	جلفا	سیه رود
۱,۳۳۹	۴,۰۳۶	۲,۱۱۷	۱,۹۱۹	۱۱۰.۳	۳.۰	شجاع	آذربایجان شرقی	جلفا	مرکزی
۱,۹۳۹	۶,۹۳۹	۳,۵۸۲	۳,۳۵۷	۱۰۶.۷	۳.۶	چاراویماق شرقی	آذربایجان شرقی	چاراویماق	شادیان
۱,۲۷۵	۴,۴۲۸	۲,۳۴۰	۲,۰۸۸	۱۱۲.۱	۳.۵	چاراویماق جنوب شرقی	آذربایجان شرقی	چاراویماق	شادیان
۱,۰۴۸	۳,۴۹۶	۱,۷۹۰	۱,۷۰۶	۱۰۴.۹	۳.۳	چاراویماق جنوب غربی	آذربایجان شرقی	چاراویماق	مرکزی
۱,۵۷۴	۵,۱۹۴	۲,۶۷۹	۲,۵۱۵	۱۰۶.۵	۳.۳	چاراویماق مرکزی	آذربایجان شرقی	چاراویماق	مرکزی
۶۹۱	۲,۱۷۶	۱,۱۳۱	۱,۰۴۵	۱۰۸.۲	۳.۱	قوری چای شرقی	آذربایجان شرقی	چاراویماق	مرکزی
۸۲۷	۲,۷۳۶	۱,۴۱۱	۱,۳۲۵	۱۰۶.۵	۳.۳	ورقه	آذربایجان شرقی	چاراویماق	مرکزی
۲,۸۳۰	۹,۱۸۳	۴,۷۸۴	۴,۳۹۹	۱۰۸.۸	۳.۲	رازلیق	آذربایجان شرقی	سراب	مرکزی
۸۲۴	۲,۹۳۸	۱,۵۸۱	۱,۳۵۷	۱۱۶.۵	۳.۶	صائین	آذربایجان شرقی	سراب	مرکزی
۱,۲۸۴	۴,۵۰۴	۲,۳۴۰	۲,۱۶۴	۱۰۸.۱	۳.۵	آلان براغوش	آذربایجان شرقی	سراب	مهربان
۱,۶۹۷	۵,۳۸۱	۲,۷۷۶	۲,۶۰۵	۱۰۶.۶	۳.۲	اردلان	آذربایجان شرقی	سراب	مهربان
۱,۲۶۲	۴,۰۸۳	۲,۰۸۳	۲,۰۰۰	۱۰۴.۲	۳.۲	شربیان	آذربایجان شرقی	سراب	مهربان
۳,۴۸۲	۱۱,۱۵۸	۵,۶۶۷	۵,۴۹۱	۱۰۳.۲	۳.۲	رودقات	آذربایجان شرقی	شبستر	صوفیان
۱,۴۳۱	۴,۹۳۳	۲,۵۵۹	۲,۳۷۴	۱۰۷.۸	۳.۴	قشلاق	آذربایجان شرقی	کلیبر	آبش‌احمد
۳,۲۵۳	۱۱,۵۳۱	۵,۹۴۴	۵,۵۸۷	۱۰۶.۴	۳.۵	آبش احمد	آذربایجان شرقی	کلیبر	آبش‌احمد
۸۴۰	۲,۶۴۹	۱,۳۶۴	۱,۲۸۵	۱۰۶.۱	۳.۲	سیدان	آذربایجان شرقی	کلیبر	آبش‌احمد
۱,۳۵۹	۴,۵۶۱	۲,۲۷۳	۲,۲۸۸	۹۹.۳	۳.۴	بسطاملو	آذربایجان شرقی	کلیبر	خداآفرین
۸۶۷	۲,۷۶۰	۱,۴۰۰	۱,۳۶۰	۱۰۲.۹	۳.۲	دیزمار شرقی	آذربایجان شرقی	کلیبر	خداآفرین
۶۹۸	۲,۰۶۸	۱,۰۵۰	۱,۰۱۸	۱۰۳.۱	۳.۰	کیوان	آذربایجان شرقی	کلیبر	خداآفرین
۳,۷۱۵	۱۲,۵۴۴	۶,۴۱۹	۶,۱۲۵	۱۰۴.۸	۳.۴	گرمادوز (شرقی و غربی)	آذربایجان شرقی	کلیبر	خداآفرین
۱,۷۱۵	۵,۰۶۶	۲,۵۲۳	۲,۵۴۳	۹۹.۲	۳.۰	منجوان شرقی	آذربایجان شرقی	کلیبر	خداآفرین
۱,۲۸۲	۴,۰۹۴	۲,۱۲۳	۱,۹۷۱	۱۰۷.۷	۳.۲	منجوان غربی	آذربایجان شرقی	کلیبر	خداآفرین
۱,۷۷۶	۵,۴۵۲	۲,۷۵۲	۲,۷۰۰	۱۰۱.۹	۳.۱	پیغان چایی	آذربایجان شرقی	کلیبر	مرکزی
۱,۳۱۱	۴,۰۰۱	۲,۰۰۱	۲,۰۰۰	۱۰۰.۱	۳.۱	مولان	آذربایجان شرقی	کلیبر	مرکزی
۹۲۰	۲,۷۵۷	۱,۳۷۱	۱,۳۸۶	۹۸.۹	۳.۰	میشه پاره	آذربایجان شرقی	کلیبر	مرکزی
۹۴۵	۲,۷۶۳	۱,۴۲۷	۱,۳۳۶	۱۰۶.۸	۲.۹	ییلاق	آذربایجان شرقی	کلیبر	مرکزی
۱,۰۳۰	۲,۹۵۷	۱,۵۴۹	۱,۴۰۸	۱۱۰.۰	۲.۹	سراجوی جنوبی	آذربایجان شرقی	مراغه	سراجو
۱,۰۹۲	۳,۶۴۱	۱,۸۹۱	۱,۷۵۰	۱۰۸.۱	۳.۳	قوری چای غربی	آذربایجان شرقی	مراغه	سراجو
۳,۸۹۹	۱۳,۲۰۹	۶,۷۸۳	۶,۴۲۶	۱۰۵.۶	۳.۴	سراجوی شرقی	آذربایجان شرقی	مراغه	سراجو

سرشماری سال ۹۵						تابعیت تقسیماتی			
خانوار	جمعیت	تعداد مردان	تعداد زنان	نسبت جنسی	بعد خانوار	دهستان کمتر توسعه یافته	استان	شهرستان	بخش
۱,۱۹۷	۳,۳۸۹	۱,۶۸۳	۱,۷۰۶	۹۸.۷	۲.۸	هرزندات شرقی	آذربایجان شرقی	مرند	مرکزی
۱,۰۱۶	۳,۲۷۲	۱,۶۳۵	۱,۶۳۷	۹۹.۹	۳.۲	یکانات	آذربایجان شرقی	مرند	یامچی
۴,۳۴۷	۱۴,۸۵۳	۷,۸۵۵	۶,۹۹۸	۱۱۲.۲	۳.۴	لیلان جنوبی	آذربایجان شرقی	ملکان	لیلان
۱,۲۳۶	۴,۱۷۲	۲,۱۳۵	۲,۰۳۷	۱۰۴.۸	۳.۴	لیلان شمالی	آذربایجان شرقی	ملکان	لیلان
۲,۳۰۶	۷,۴۶۸	۳,۸۷۴	۳,۵۹۴	۱۰۷.۸	۳.۲	گاودول شرقی	آذربایجان شرقی	ملکان	مرکزی
۵۳۷	۱,۷۳۵	۹۱۰	۸۲۵	۱۱۰.۳	۳.۲	اوچ تپه غربی	آذربایجان شرقی	میانه	ترکمانچای
۲,۱۴۸	۶,۳۵۶	۳,۲۸۴	۳,۰۷۲	۱۰۶.۹	۳.۰	بروانان شرقی	آذربایجان شرقی	میانه	ترکمانچای
۱,۴۱۲	۴,۱۳۲	۲,۱۱۹	۲,۰۱۳	۱۰۵.۳	۲.۹	بروانان غربی	آذربایجان شرقی	میانه	ترکمانچای
۵۹۵	۱,۷۲۱	۸۸۶	۸۳۵	۱۰۶.۱	۲.۹	بروانان مرکزی	آذربایجان شرقی	میانه	ترکمانچای
۹۲۶	۲,۵۷۳	۱,۳۰۹	۱,۲۶۴	۱۰۳.۶	۲.۸	قافلانکوه شرقی	آذربایجان شرقی	میانه	کاغذکنان
۱,۲۲۶	۳,۲۱۶	۱,۶۲۹	۱,۵۸۷	۱۰۲.۶	۲.۶	کاغذکنان شمالی	آذربایجان شرقی	میانه	کاغذکنان
۷۲۰	۲,۰۳۸	۱,۰۴۹	۹۸۹	۱۰۶.۱	۲.۸	کاغذکنان مرکزی	آذربایجان شرقی	میانه	کاغذکنان
۱,۹۶۶	۵,۷۹۷	۲,۹۳۴	۲,۸۶۳	۱۰۲.۵	۲.۹	تیرچائی	آذربایجان شرقی	میانه	کندوان
۲,۵۷۹	۷,۸۵۷	۴,۰۹۹	۳,۷۵۸	۱۰۹.۱	۳.۰	کندوان	آذربایجان شرقی	میانه	کندوان
۱,۷۵۰	۵,۴۴۶	۲,۹۵۳	۲,۴۹۳	۱۱۸.۵	۳.۱	گرمه شمالی	آذربایجان شرقی	میانه	کندوان
۵۵۷	۱,۸۴۳	۹۷۴	۸۶۹	۱۱۲.۱	۳.۳	اوچ تپه شرقی	آذربایجان شرقی	میانه	مرکزی
۱,۲۵۸	۴,۴۰۲	۲,۳۳۵	۲,۰۶۷	۱۱۳.۰	۳.۵	کله بوز شرقی	آذربایجان شرقی	میانه	مرکزی
۱,۰۰۶	۳,۵۵۳	۱,۹۱۷	۱,۶۳۶	۱۱۷.۲	۳.۵	کله بوز غربی	آذربایجان شرقی	میانه	مرکزی
۱,۸۲۶	۵,۳۹۴	۲,۸۲۵	۲,۵۶۹	۱۱۰.۰	۳.۰	گرمه جنوبی	آذربایجان شرقی	میانه	مرکزی
۴,۷۲۸	۱۶,۲۴۲	۸,۱۷۵	۸,۰۶۷	۱۰۱.۳	۳.۴	بدوستان غربی	آذربایجان شرقی	هریس	خواجه
۱,۱۱۵	۳,۷۵۵	۱,۹۲۵	۱,۸۳۰	۱۰۵.۲	۳.۴	مواضع خان شرقی	آذربایجان شرقی	هریس	خواجه
۱,۴۲۲	۴,۵۲۷	۲,۳۱۸	۲,۲۰۹	۱۰۴.۹	۳.۲	مواضع خان شمالی	آذربایجان شرقی	هریس	خواجه
۶۰۹	**۱,۸۲۸**	**۹۱۱**	**۹۱۷**	۹۹.۳	۳.۰	باروق	آذربایجان شرقی	هریس	مرکزی
۱,۸۰۸	۵,۹۸۴	۳,۰۲۲	۲,۹۶۲	۱۰۲.۰	۳.۳	بدوستان شرقی	آذربایجان شرقی	هریس	مرکزی
۱,۰۱۷	۳,۳۲۱	۱,۶۶۴	۱,۶۵۷	۱۰۰.۴	۳.۳	خانمرود	آذربایجان شرقی	هریس	مرکزی
۱,۰۶۷	۳,۶۰۸	۱,۸۹۷	۱,۷۱۱	۱۱۰.۹	۳.۴	سلوک	آذربایجان شرقی	هشترود	مرکزی
۱,۳۰۵	۴,۳۲۰	۲,۲۳۵	۲,۰۸۵	۱۰۷.۲	۳.۳	علی‌آباد	آذربایجان شرقی	هشترود	مرکزی
۳۸۴	۱,۱۴۱	۶۰۲	۵۳۹	۱۱۱.۷	۳.۰	چاراویماق شمال‌شرقی	آذربایجان شرقی	هشترود	مرکزی
۱,۱۲۳	۳,۵۵۹	۱,۸۰۸	۱,۷۵۱	۱۰۳.۳	۳.۲	کوهسار	آذربایجان شرقی	هشترود	مرکزی
۳,۲۰۸	۱۰,۲۶۳	۵,۳۲۰	۴,۹۴۳	۱۰۷.۶	۳.۲	قرانقو	آذربایجان شرقی	هشترود	مرکزی
۱,۵۹۷	۵,۴۴۵	۲,۸۱۸	۲,۶۲۷	۱۰۷.۳	۳.۴	آلمالو	آذربایجان شرقی	هشترود	نظرکهریزی
۲,۰۸۵	۷,۰۷۶	۳,۷۹۴	۳,۲۸۲	۱۱۵.۶	۳.۴	نظر کهریزی	آذربایجان شرقی	هشترود	نظر کهریزی
۱,۵۵۰	۴,۸۵۵	۲,۴۶۶	۲,۳۸۹	۱۰۳.۲	۳.۱	ارزیل	آذربایجان شرقی	ورزقان	خاروانا
۱,۴۴۹	۴,۴۵۴	۲,۲۹۵	۲,۱۵۹	۱۰۶.۳	۳.۱	جوشین	آذربایجان شرقی	ورزقان	خاروانا
۱,۲۷۴	۴,۰۹۱	۲,۰۸۲	۲,۰۰۹	۱۰۳.۶	۳.۲	دیزمارمرکزی	آذربایجان شرقی	ورزقان	خاروانا
۱,۹۷۶	۶,۱۴۳	۳,۱۳۴	۳,۰۰۹	۱۰۴.۲	۳.۱	ازومدل شمالی	آذربایجان شرقی	ورزقان	مرکزی
۹۸۴	۳,۰۵۹	۱,۵۵۸	۱,۵۰۱	۱۰۳.۸	۳.۱	بکرآباد	آذربایجان شرقی	ورزقان	مرکزی
۴,۹۱۷	۱۵,۸۵۱	۸,۱۷۲	۷,۶۷۹	۱۰۶.۴	۳.۲	ازومدل جنوبی	آذربایجان شرقی	ورزقان	مرکزی
۱,۶۸۷	۵,۴۹۶	۲,۷۸۲	۲,۷۱۴	۱۰۲.۵	۳.۳	سینا	آذربایجان شرقی	ورزقان	[illegible]
۱۳۱۶۵۰	۴۲۶,۳۴۱	۲۱۹,۴۰۴	۲۰۶,۹۳۷	۱۰۵.۹	۳.۲				

(داده‌های سرشماری مرکز آمار ایران، ۳۹۵)

۳-۳-۲-۳- جمع‌بندی

استان آذربایجان شرقی با مساحت حدود ۴۵۴۹۰/۸۹ کیلومترمربع (سالنامه آماری استان آذربایجان شرقی،۱۳۹۸) و جمعیت ۳۹۰۹/۶۵۲ نفر (بر اساس سرشماری سال ۱۳۹۵، مرکز آمار ایران) در گوشه شمال غربی فلات ایران قرار دارد. این استان از شمال به کشورهای آذربایجان و ارمنستان، از غرب و جنوب غربی به استان آذربایجان غربی، از شرق به استان اردبیل و از جنوب شرق به استان زنجان محدود شده است.

استان آذربایجان شرقی از استان‌های مهم، پرجمعیت و دارای توان سرزمینی بالا و مواهب و مساعدت‌های جغرافیایی متنوعی است. آذربایجان شرقی در محل به هم خوردگی دو رشته‌کوه البرز و زاگرس وجود دارد. درواقع این استان منطقه‌ای کوهستانی محسوب می‌شود که حدود ۴۰ درصد از سطح آن را کوهستان، ۲۸/۲ درصد را تپه‌ماهورها و ۳۱/۸ درصد را زمین‌های هموار (دشت‌ها و جلگه‌های میان‌کوه) فرا گرفته است (مطالعات برنامه آمایش استان آذربایجان شرقی، خلاصه مدیریت سند آمایش،۱۳۹۷: ۱۲و۳).

آذربایجان شرقی از جمله قطب‌های صنعتی کشور به شمار می‌آید. این استان با برخورداری از موقعیت مناسب کشاورزی، باغداری، منابع معدنی و همچنین نقش استراتژیک ارتباط با کشورهای اروپایی و جمهوری‌های جدا شده از شوروی سابق موقعیت ویژه‌ای در کشور دارد. دسترسی آسان به بازارهای اروپا و آسیای میانه، وجود پالایشگاه و مجتمع پتروشیمی تبریز و کارخانه‌های بزرگی نظیر تراکتورسازی، ماشین‌سازی، فولاد و کارخانه‌های تولیدکننده نیروی محرکه، قطعه‌سازی و قالب‌سازی برای احداث صنایع خودروسازی و واحدهای صنایع غذایی که در زمره واحدهای صنعتی پیشرو کشور هستند؛ از دیگر مزیت‌های استان آذربایجان شرقی است. افزون بر این، استان آذربایجان شرقی یکی از پیشگامان صنعت چرم و کفش در سطح کشور است؛ بررسی‌ها و اطلاعات نشان می‌دهد که این بخش از اقتصاد متأسفانه طی سال‌های گذشته در حال رکود است (مطالعات برنامه آمایش استان آذربایجان شرقی، خلاصه مدیریت سند آمایش،۱۳۹۷: ۸۳).

به طور کلی استان آذربایجان شرقی نیز با پدیده فقر مواجه است. بر اساس گزارش مرکز پژوهش‌های مجلس، در رابطه با سنجش فقر ایران در سال ۱۳۹۵؛ نرخ فقر مطلق (درصد فقرا) در این استان برابر با ۱۲/۵۳بوده است. تعداد فقرا ۵۲۵۸۶۵ نفر و تعداد خانوارهای فقیر ۱۵۸۹۱۷ بوده است (مرکز پژوهش‌های مجلس،۱۳۹۷: ۳۵).

ضعف در بازاریابی محصولات کشاورزی، کمبود سرمایه‌گذاری در صنایع تبدیلی، مهاجرت از روستا به شهر، توسعه نامتوازن و استقرار امکانات و خدمات در مرکز استان، بیکاری و ... از جمله علل فقر و محرومیت در استان آذربایجان شرقی بوده است. بنابراین استفاده از فرصت‌ها و پتانسیل‌های استان نظیر جاذبه‌های گردشگری طبیعی

و تاریخی، صنایع، وجود منطقه آزاد ارس، ظرفیت‌های بخش اقتصادی و ... از جمله راهکارهای غلبه بر فقر و محرومیت در استان آذربایجان شرقی است.

جدول ۷۳- مسائل کلیدی مرتبط با فقر و محرومیت استان آذربایجان شرقی

ردیف	مسئله	شرح مسئله
۱	فقر مطلق	نرخ فقر مطلق (درصد فقرا) در این استان برابر با ۱۲/۵۳بوده است.
۲	فقر و محرومیت نسبی	جمعیت کل ساکن در مناطق محروم استان آذربایجان شرقی برابر با ۴۲۶/۳۴۱ نفر است.

۳-۳-۳- سکونتگاه‌های غیر رسمی

سکونتگاه‌های غیررسمی به مثابه یکی از پیامدها و ویژگی‌های بارز شهرنشینی در کشورهای در حال توسعه و از جمله ایران بوده است. این سکونتگاه‌ها یکی از عوامل تهدیدکننده کیفیت زندگی و برهم زننده تعادل اجتماعی در شهرها به حساب می‌آیند. اسکان غیررسمی در شهرها به طور اساسی ناشی از عوامل متعددی است. بخشی از آن سبب توسعه ناهمگون و نابرابر مناطق شهری و تفاوت‌های مکانی- فضایی (افتراق مکانی) نسبت به امکانات و تسهیلات موجود است.

تعاریف متعددی از سکونتگاه‌ها ارائه شده است که هریک بر ملاک‌ها و معیارهای خاصی مانند کالبد، جغرافیا، اقتصاد، روابط اجتماعی و ویژگی‌های روانی تأکید کرده‌اند. برخی از نظر «بوم‌شناسی شهری» بر عواملی مانند نحوه استفاده از زمین، کمبود مسکن، قیمت و اجاره زمین توجه کرده و عده‌ای دیگر از چشم‌انداز «فقر شهری» و مسائلی مانند نابرابری‌های اقتصادی و اجتماعی و «تبعیض» نگریسته‌اند.

این پدیده به اشکال متفاوت در گوشه و کنار شهرها، حتی در بخش مرکزی شهرها در قالب محله‌هایی با عناوین زاغه، آلونک‌نشینی، حاشیه‌نشینی، سکونتگاه‌های خودرو و سکونتگاه‌های غیرمجاز، سکونتگاه‌های برنامه‌ریزی نشده و ... مشاهده می‌شود. فقدان مالکیت بر زمین، قرارگیری در اراضی نامناسب (حریم خطوط راه‌آهن و بزرگراه‌ها و ...)، در دسترس نبودن امکانات پایه زندگی، بی‌نظمی و نابسامانی کالبدی، اقتصادی و اجتماعی، وجود فضاهای بی‌دفاع، گم و بدون نظارت؛ از ویژگی‌های این سکونتگاه‌هاست.

مهم‌ترین عوامل شکل‌گیری و گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی؛ روند شتابان جمعیت شهری و عدم توسعه زیرساخت‌های ضروری، مهاجرت گسترده اعم از روستا به شهر و مهاجرت افراد از هسته داخلی شهر به حواشی آن، سطح پایین درآمد خانوار و بالا بودن بهای زمین و همچنین هزینه ساخت‌وساز رسمی، فقدان منطقه‌بندی و

کاربری نامناسب زمین، ناکارآمدی سیاست‌ها و برنامه دولت‌ها، برنامه‌ریزی از بالا به پایین، توزیع ناعادلانه خدمات و امکانات بوده است.

۳-۳-۳-۱- نحوه مواجهه دولت‌ها با سکونتگاه‌های غیررسمی

به دنبال شهرنشینی شتابان معاصر در کشورهای در حال توسعه و از جمله ایران، سکونتگاه‌های غیررسمی به مثابه جلوه‌ای کالبدی از فقر شهری در درون یا پیرامون شهرها شکل گرفتند. بنا به شرایط تاریخی و جغرافیایی و با توجه به مکاتب اقتصادی و سیاسی حاکم، از این پدیده برداشت‌های متفاوتی شکل گرفت و برای حل آن نیز رویکردهای متفاوتی اتخاذ گردید. از نادیده انگاشتن تا توانمندسازی، طیفی از اقدامات و سیاست‌ها را در برمی‌گیرد که به فراخور شرایط تاریخی و جغرافیایی مورد توجه قرار گرفته‌اند. این سیاست‌ها تحت تأثیر مکاتب، نظام‌های سیاسی و اجرایی و یا سازمان‌های بین‌المللی ترویج شده و کمابیش در بیش‌تر این کشورها تجربه شده‌اند. سیاست‌هایی چون نادیده گرفتن، تخریب و تخلیه اجباری، مسکن عمومی، بهسازی و توانمندسازی و ... نتایج متفاوتی را در کشورهای مختلف به همراه داشته است.از اوایل سده بیستم که مسئله فقر و سکونتگاه‌های فقیرنشین مورد توجه جدی برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران قرار گرفت؛ تمرکز بر سیاست‌های اقتصادی کلان از جمله سیاست‌های فقرزدایی و سیاست‌هایی برای افزایش متوسط درآمد و نیز ایجاد عدالت اجتماعی، همواره به مثابه راه‌حل ریشه‌ای فقر و محلات فقیرنشین مورد توجه بوده است.

جدول ۷۴- خلاصه رویکردهای مسلط در برنامه‌ریزی و حل مسئله سکونتگاه‌های غیررسمی

رویکرد	دوره رواج و تسلط	نکات اصلی
نادیده گرفتن	تا دهه ۱۹۶۰	با توسعه اقتصادی در کل جامعه مشکل حل خواهد شد. مشکل ساختاری است و با برنامه‌ریزی محلی حل نخواهد شد.
حذف و تخلیه اجباری	۱۹۶۰ تا ۱۹۸۰ برخی کشورها تاکنون	سکونتگاه‌های غیررسمی غده چرکین بر بدن شهر هستند و باید برچیده شوند.
خودیاری	۱۹۷۰ و ۱۹۸۰	بهره‌گیری از نیروی کار، مهارت و توان مدیریت ساکنان در حل مشکل
مسکن عمومی (اجتماعی)	۱۹۵۰ تا ۱۹۸۰	دولت و منابع دولتی کلید حل مشکل است. نیاز به یارانه‌های هدف‌دار مسکن
مکان- خدمات	۱۹۷۰ تا ۱۹۸۰	تأمین زمین و زیرساخت‌های اولیه راه حل است.
ارتقاء بخشی (بهسازی)	۱۹۸۰ تاکنون	تأمین حق سکونت و زیرساخت‌ها با بهره‌گیری از وضع موجود
توانمندسازی	۱۹۹۰ تاکنون	ایجاد چارچوب سیاسی، اداری و محیطی استفاده از ظرفیت‌های درونی اجتماعات محل توسعه اقتصادی و اجتماعی
اجتماع‌محوری (تام)	از ۲۰۰۰	با ترکیبی از توانمندسازی و تأکید بر حکمروایی شایسته (به‌ویژه حق نگاهداشت مسکن)محور، اجتماع محلی دانسته شد.

(ایراندوست، ۱۳۸۹ :۱۳۹)

۳-۳-۳-۲- سکونتگاه‌های غیررسمی در ایران و به‌طور خاص استان آذربایجان شرقی

ایران از جمله کشورهای درحال‌توسعه‌ای محسوب می‌شود که با مشکل وجود سکونتگاه‌های غیررسمی روبروست. سکونتگاه‌های غیررسمی در ایران پیش از سال ۱۳۳۰ به صورت محدود در چند شهر به وجود آمد. با این وجود تا قبل از اصلاحات ارضی، روندی بسیار آرام و کند داشته است. اما بعد از اصلاحات ارضی در سال ۱۳۴۲ همراه با رشد مهاجرت، حاشیه‌نشینی نیز ابعاد وسیع‌تری پیدا کرد. چراکه اکثر خوش‌نشینانی که صاحب نسق نبوده و در نتیجه زمینی به آن‌ها واگذار نشد، همچنین کشاورزانی که مقدار ناچیزی زمین به آن‌ها رسیده بود مهاجرت نموده و در محلات فقیرنشین و حاشیه شهرها سکنی گزیدند. نکته قابل ذکر آن است که وجه اشتراک تمامی انواع سکونتگاه‌های غیررسمی دستیابی محدود و یا عدم دسترسی به امکانات و خدمات اساسی و زیرساختی است. اما در ایران سکونتگاه‌های غیررسمی به گونه‌ای متفاوت از سایر کشورها شکل گرفته است. به‌طوری که در غالب سکونتگاه‌های ایران، تصرف و مالکیت به صورت ملکی است و شکل تصرف عدوانی و غصبی بسیار نادر است. ساکنان این سکونتگاه‌ها مسکن را خود بر روی زمینی که تملک کرده‌اند، ساخته اما ضوابط و مقررات رسمی را رعایت نکرده و در نتیجه این سکونتگاه‌ها بدون برنامه ایجاد شده است. از این رو سکونتگاه‌های بی‌ضابطه با سکونتگاه‌های ایران قرابت معنایی بیش‌تری دارد. در حال حاضر بیش از ۳۰ درصد از جمعیت کشورمان در سکونتگاه‌های غیررسمی ساکن هستند. متأسفانه این پدیده به سرعت در حال رشد و گسترش است و مشکلات اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، امنیتی و زیست‌محیطی فراوانی را در اغلب شهرهای ایران به وجود آورده است. استان آذربایجان شرقی نیز از جمله استان‌هایی است که با معضل سکونتگاه‌های غیررسمی مواجه است. مجموع مساحت سکونتگاه‌های غیررسمی شناسایی شده استان آذربایجان شرقی حدود ۳۵۶۴ هکتار معادل هفت درصد مساحت کشوری آن بوده و حدود ۵۰۹,۶۹۴ نفر(معادل هشت درصد جمعیت ساکن در سکونتگاه‌های غیررسمی شناسایی شده کشور) در آن اسکان دارند. لازم به ذکر است؛ بیش‌تر این جمعیت یعنی حدود ۴۰۰ هزار نفر در مساحتی بالغ بر ۲۰۰۰ هکتار در ۱۸ محله کلان‌شهر تبریز سکونت دارند. در سال ۱۳۹۵ تعداد جمعیت ساکن در سکونتگاه‌های غیررسمی در استان حدود ۵۳۰ هزار نفر گردیده که حدود ۳۵۰ هزار نفر آن‌ها در شهر تبریز بوده‌اند (مسئله شناسی راهبردی توسعه در استان آذربایجان شرقی،۱۳۹۶: ۷). شایان ذکر است شناسایی سکونتگاه‌های غیررسمی در تمامی شهرستان‌های این استان انجام نشده است، از این رو ضرورت بررسی این امر احساس می‌شود.

استان آذربایجان شرقی در زمره مهاجرفرست‌ترین استان‌های کشور است. این در حالی است که روند مهاجرت‌ها در درون استان نیز الگوی متفاوتی را نشان می‌دهد، به نحوی که توازن جمعیت در پهنه شرقی و غربی استان را تحت تأثیر قرار داده و تعداد کثیری از شهرستان‌های پهنه شرقی مهاجرفرست و شهرستان‌های پهنه

غربی مهاجرپذیر هستند. بررسی خالص مهاجرت استان آذربایجان شرقی در دوره زمانی ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۵ نشان دهنده آن است که استان آذربایجان شرقی همواره استانی مهاجرفرست بوده است (مطالعات برنامه آمایش استان آذربایجان شرقی، خلاصه مدیریت سند آمایش،۱۳۹۷: ۱۵).

بسیاری از مهاجرت‌ها از روستاها به شهرها بوده است. شاید بتوان گفت این تغییر و تحولات سریع جمعیت و افزایش سریع شهرنشینی فقط به مفهوم اسکان جمعیت در شهرهاست، نه فرایند طبیعی توسعه شهرنشینی. بنابراین به نظر می‌رسد بخش عمده‌ای از تحولات جمعیت حاکی از عدم کارآمدی نظام روستایی و ناکارایی تولید و درآمد در روستاها است که مباحث مربوط به حاشیه‌نشینی و فقر در شهرها فقط گوشه‌ای کوچک از بازتاب‌های اجتماعی جریان مهاجرت هستند.

از سوی دیگر استان آذربایجان شرقی در سال‌های اخیر با اسکان قابل‌توجهی از ایلات و عشایر مواجه بوده است؛ به‌طوری که بر اساس نتایج پایه اولین سرشماری ثبتی مبنایی عشایر کوچنده کشور در سال ۱۳۹۹، جمعیت عشایری آذربایجان شرقی در دوره قشلاقی ۳۲,۴۵۵ نفر (۷,۸۹۱ خانوار) و در دوره ییلاقی ۵,۳۰۲ نفر (۱۳,۹۶۷خانوار) است.

این در حالی است که بر اساس اطلاعات سومین سرشماری رسمی عشایر کوچنده کشور که در سال ۱۳۸۷ توسط مرکز آمار ایران انجام شده بود، جمعیت عشایری استان آذربایجان شرقی در دوره قشلاقی ۷۰,۵۷۷ نفر (۱۳,۲۹۵ خانوار) و جمعیت ییلاقی عشایر استان ۴۳,۸۷۵ نفر (۸۰۹۷ خانوار) است (سازمان امور عشایر استان آذربایجان شرقی).

این استان دارای حدود ۷۳۲ معدن بوده که ۴۳ درصد آن‌ها فعال و ۵۷ درصد غیرفعال است (مطالعات برنامه آمایش استان آذربایجان شرقی، خلاصه مدیریت سند آمایش،۱۳۹۷: ۱۰۰). نرخ بیکاری نیز در استان از حد بیکاری طبیعی که حدود ۷ تا ۸ درصد در نظر گرفته می‌شود، بیش‌تر است که نشان از عدم تعادل در عرضه بالقوه و تقاضای بالفعل نیروی انسانی در استان دارد (مطالعات برنامه آمایش استان آذربایجان شرقی، خلاصه مدیریت سند آمایش،۱۳۹۷: ۲۶۸). در سال ۱۳۹۸ نرخ مشارکت اقتصادی استان ۴۴/۴ درصد و نرخ بیکاری استان ۱۰ درصد برآورد شده است (سالنامه آماری استان آذربایجان شرقی،۱۳۹۸: ۲۰۷).

بررسی این نتایج در سطح شهرستان‌های استان نشان‌دهنده آن است که بالاترین نرخ‌های بیکاری مربوط به شهرستان‌های میانه با ۱۳/۵ درصد، تبریز با ۱۲/۷ درصد، جلفا با ۱۱ درصد و هشترود با ۱۰ درصد است. علاوه بر این فرصت‌های شغلی در این استان به صورت متعادل در اختیار زنان و مردان قرار نگرفته است و نرخ‌های

بیکاری گسترده در زنان با تحصیلات عالی را به وجود آورده است (مطالعات برنامه آمایش استان آذربایجان شرقی، خلاصه مدیریت سند آمایش،۱۳۹۷: ۲۶۸).

بررسی روند تغییرات تراکم جمعیت طی دهه اخیر در محدوده شهرستان‌های استان حاکی از آن است که تراکم جمعیت نیز در شهرستان‌های استان به طور یکنواخت افزایش نیافته است، بیش‌ترین تراکم جمعیت در بخش غرب و جنوب غربی استان بوده است (مطالعات برنامه آمایش استان آذربایجان شرقی، خلاصه مدیریت سند آمایش،۱۳۹۷: ۱۶).

مهاجرت مردم از شهرستان‌های نیمه شرقی به شهرستان‌های نیمه غربی به‌ویژه به شهرستان‌های تبریز، اسکو و شبستر، آذرشهر، عجب‌شیر و بناب را می‌توان به توسعه نابرابر امکانات و فعالیت‌ها در استان نسبت داد. رشد ناهمگون و نامتعادل در سطح استان و تمرکز زیرساخت‌های صنعتی، حمل و نقل، تجارت، خدمات، آموزش و ... در شهرستان تبریز و شهرستان‌های اطراف آن، انگیزه مهاجرت جمعیت از نیمه شرقی به نیمه غربی استان را افزایش داده است (مطالعات برنامه آمایش استان آذربایجان شرقی، تحلیل ساختار سکونتگاه‌ها،۱۳۹۷: ۲۸۹).

۳-۳-۳-۳- جمع‌بندی

استان آذربایجان شرقی با عنایت به موقعیت ممتاز جغرافیایی و قرارگیری در محل عبور کریدورهای بین‌المللی به اروپا و کشورهای CIS در عرصه فعالیت‌های لجستیکی بهترین جایگاه را دارد و قادر است ۱۵ درصد از سهم ناخالص کشور را در عرصه ترانزیت به خود اختصاص دهد (که این درآمد رقم زیادی در عرصه درآمدهای خدماتی است). وجود منطقه آزاد ارس و منطقه ویژه سهلان با جمیع مزیت‌های قانونی و توانمندی‌های محیطی قادر است این سهم درآمدی را بیش‌تر کند (مطالعات برنامه آمایش استان آذربایجان شرقی، تحلیل ساختار سکونتگاه‌ها،۱۳۹۷: ۱۲۱). درواقع شهر مرزی جلفا از طریق خط آهن نخجوان، ایروان و تفلیس به جمهوری اکراین و بنادر دریای سیاه وصل می‌شود. این خط آهن پس از گذر از ایروان به شهر باکو نیز وصل می‌شود. این امر و نزدیکی استان به دریای سیاه باعث شده است تا این استان از نظر موقعیت ارتباطی، اهمیت و جایگاه خاصی در منطقه داشته باشد (مطالعات برنامه آمایش استان آذربایجان شرقی، خلاصه مدیریت سند آمایش،۱۳۹۷: ۳).

آذربایجان شرقی با تمرکز صنایع تولید ماشین‌آلات و تجهیزات در آن یکی از قطب‌های صنعتی کشور به شمار می‌رود. این استان از لحاظ تعداد کارگاه‌های صنعتی، چهارمین قطب صنعتی کشور محسوب می‌شود و از امکانات و قابلیت‌های توسعه صنعتی قابل توجه برخوردار است (مطالعات برنامه آمایش استان آذربایجان شرقی،

خلاصه مدیریت سند آمایش،۱۳۹۷: ۸۲). در حال حاضر ۱۹ پایانه مرزی در کشور وجود دارد که پایانه‌های جلفا و نوردوز پایانه‌های مرزی استان آذربایجان شرقی هستند. پایانه جلفا با جمهوری خودمختار نخجوان و پایانه مرزی نوردوز با کشور ارمنستان ارتباط برقرار می‌کند.

جاده ابریشم نیز یکی از مهم‌ترین مسیرهای تجاری از قرون گذشته تا به حال بوده که شهرستان تبریز با قرار گرفتن در مسیر این جاده، توسعه یافته و به مرکزی برای خرید و فروش بازرگانی در چندین قرن اخیر تبدیل شد. از این مسیر، در سال‌های اخیر غفلت شده است و از ظرفیت آن در توسعه صادرات و تجارت با کشورهای همسایه استفاده نشده است. این استان به لحاظ برخورداری از شبکه راه‌ها در رتبه هشتم کشور قرار گرفته است که از میانگین کشوری کمی بالاتر است. با این حال، توسعه حمل و نقل ریلی در سطح استان آذربایجان شرقی به صورت ناهمگون بوده و مناطق شرق و شمال شرق استان فاقد دسترسی به زیرساخت‌های ریلی بوده‌اند (مطالعات برنامه آمایش استان آذربایجان شرقی، خلاصه مدیریت سند آمایش،۱۳۹۷: ۱۲۱و ۱۲۰).

استان آذربایجان شرقی را باید یکی از مهم‌ترین استان‌های معدنی کشور دانست که به سرمایه‌گذاری بیش‌تر، بهره‌مندی از تجهیزات و واحدهای فرآوری در راستای جلوگیری از خام فروشی که از مسائل عمده معادن استان است، نیاز دارد. این استان، پتانسیل‌ها و جاذبه‌های گردشگری متعددی در بخش‌های تاریخی، فرهنگی، طبیعی و سلامت دارد که آن چنان که باید مورد بهره‌برداری قرار نگرفته است.

مهاجرت‌های روستا- شهری، اسکان قابل توجه جمعیت عشایر استان، بیکاری، توسعه نامتوازن به خصوص در شهرستان‌های شرقی این استان، عدم تعادل در دسترسی به فرصت‌های شغلی میان مردان و زنان و .... منجر به رشد سکونتگاه‌های غیررسمی به خصوص در شهرستان تبریز شده است. درواقع تبریز به دلیل جای دادن بسیاری از کارخانجات مادر و بزرگ صنعتی در خود و نیز وجود بیش از ۶۰۰ شرکت قطعه‌ساز در آن، یکی از مهم‌ترین شهرهای مهاجرپذیر ایران محسوب شده است (زنگی‌آبادی و مبارکی،۱۳۹۱: ۷۱). از سوی دیگر به دلیل عدم تطابق شرایط اجتماعی و اقتصادی جمعیت مهاجر با ساختار قیمت زمین و مسکن در داخل شهر تبریز، مهاجرین به اراضی اطراف شهر و اراضی مشکل‌دار به لحاظ طبیعی و توپوگرافی رانده می‌شوند (نعمت‌الهی،۱۳۹۴: ۳۷). بنابراین یکی از تهدیدهای جدی سکونتگاه‌های غیررسمی در این شهرستان سکونت افراد در مکان‌های پرخطر و لرزه‌خیز است.

از این رو توجه ویژه به بحث توسعه متوازن در شهرستان‌های شرقی و غربی این استان، بهره‌مندی از پتانسیل‌های گردشگری، مناطق آزاد و فرصت‌های صادراتی، همچنین ارائه تسهیلات مسکن در این استان اهمیت ویژه‌ای می‌یابد. بدیهی است موارد مذکور در گرو توانمندسازی جامعه مورد نظر و اتخاذ سیاست‌های پایین به بالا است.

جدول ۷۵- مسائل کلیدی مرتبط با سکونتگاه‌های غیررسمی استان آذربایجان شرقی

ردیف	مسئله	شرح مسئله
۱	گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی	مجموع مساحت سکونتگاه‌های غیررسمی شناسایی شده استان آذربایجان شرقی حدود ۳۵۶۴ هکتار معادل هفت درصد مساحت کشوری آن بوده و حدود ۵۰۹,۶۹۴ نفر(معادل هشت درصد جمعیت ساکن در سکونتگاه‌های غیررسمی شناسایی شده کشور) در آن اسکان دارند.

۳-۳-۴- بررسی ویژگی‌های جمعیتی

در برنامه‌ریزی‌هایی که در راستای پیشرفت و آبادانی یک منطقه صورت می‌گیرد، شناخت وضعیت گذشته آن منطقه یک اصل پذیرفته شده است و به طور معمول بخش قابل‌توجهی از مطالعات پشتیبان این نوع برنامه‌ریزی‌ها را به خود اختصاص می‌دهد. از سوی دیگر در شرایطی که هدف‌گذاری‌های کمی در چارچوب یک برنامه‌ریزی لحاظ شوند، شناسایی روندها و ساختار تحولات متغیرهای مورد نظر، اهمیتی مضاعف خواهند یافت. به طور طبیعی در یک برنامه‌ریزی مرتبط با توسعه، تحولات جمعیتی از مهم‌ترین حوزه‌هایی است که وضعیت گذشته آن، باید مورد بررسی قرار گیرد. بنابراین یکی از پیش‌نیازهای اساسی برنامه‌ریزی‌های ملی و منطقه‌ای آگاهی از تحولات و ساختار جمعیت فعلی و آینده است. این آگاهی از یک‌سو وضعیت و کیفیت منابع انسانی را روشن می‌کند و از سوی دیگر سطح نیازهای جامعه را برای سال‌های آتی مشخص می‌سازد.

عدم توجه به شاخص‌های جمعیتی در سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌ریزی‌های منطقه‌ای و ملی، موجب می‌گردد که توان منطقه و سرزمین با جمعیت آن تناسب نداشته و مشکلات بسیاری را جهت دستیابی به توسعه متوازن در سطح ملی به وجود آورد.

گزارش حاضر با استفاده از روش اسنادی و بهره‌گیری از منابع آماری از قبیل آمارهای توصیفی، نتایج سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن مرکز آمار ایران، سالنامه‌های سازمان ثبت‌احوال و ...، با تمرکز بر ساختمان جمعیت استان آذربایجان شرقی و مقایسه شاخص‌های مربوطه با ،
که تصویری روشن از منابع انسانی استان را جهت دستیابی به توسعه‌ی عادلانه و متوازن ارائه دهد.

۳-۳-۴-۱- تغییرات تعداد جمعیت

جمعیت استان آذربایجان شرقی از ۲۳۶۸۲۵۲ نفر در سال ۱۳۵۵ به ۳۳۲۵۵۴۰ نفر در سال ۱۳۷۵ و سپس به ۳۹۰۹۶۵۲ نفر در سال ۱۳۹۵ افزایش یافته است این ارقام بیانگر آن است که طی ۴۰ سال منتهی به سال ۱۳۹۵،

جمعیت استان هر ساله به طور میانگین ۱/۴ درصد رشد داشته است. این نرخ رشد در مقایسه با رشد متوسط ۲/۱ درصدی کل کشور در همین بازه زمانی، نشان می‌دهد که افزایش جمعیت استان در قیاس با کل کشور، پایین‌تر بوده است. در واقع، جمعیت استان آذربایجان شرقی و کشور طی این دوره به ترتیب ۱/۷ و ۲/۴ برابر شده‌اند. برآوردها نشان می‌دهد که در سال ۱۳۹۹ نیز جمعیت استان نسبت به سال ۱۳۹۵ با رشد متوسط ۰/۹ درصد، به ۴ میلیون و ۵۱ هزار نفر رسیده است.

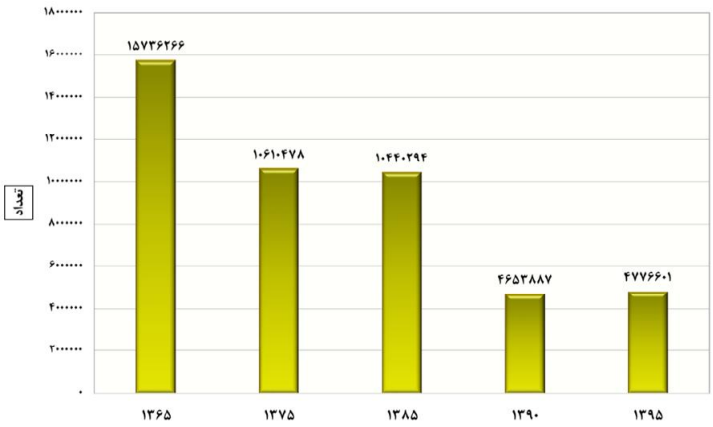
با وجود افزایش مستمر تعداد جمعیت در دوره مورد بررسی، شتاب این افزایش در سطح استان کاهشی بوده است. با مشاهده تغییرات افزایش نسبی جمعیت در جداول ذیل به خوبی می‌توان به کاهش این شتاب پی برد. افزایش نسبی جمعیت از حدود ۳۰ درصد در دوره ۶۵-۱۳۵۵ به ۵ درصد در دوره ۹۵-۱۳۹۰ رسیده است. گفتنی است که افزایش تعداد جمعیت استان آذربایجان شرقی از سال ۱۳۸۵ به بعد بسیار کند شده است و در دوره ۹۵-۱۳۹۰ تحت تأثیر پدیده گشتاور جمعیتی که در مطالب بعد به آن اشاره خواهد شد کمی افزایش یافته است اما برآوردها حاکی است که در دوره‌های بعد نیز استان آذربایجان شرقی شاهد اتفاق خوشایندی در زمینه رشد جمعیت نخواهد بود، میانگین رشد ساله جمعیت طی ۲۰ ساله‌ی منتهی به سال ۱۳۹۵ نیز گواه این مطلب است. لازم به ذکر است که همسو با تغییرات جمعیت نقاط شهری و روستایی کشور، در استان آذربایجان شرقی نیز تعداد جمعیت نقاط شهری همواره با افزایش و تعداد جمعیت نقاط روستایی با کاهش مواجه شده است. اما شتاب کاهش جمعیت روستایی استان در مقایسه با جمعیت روستایی کشور، بیشتر بوده است و رشد منفی جمعیت روستایی استان زودتر از سطح کشور آغاز شده است. با این حال بر اساس سرشماری سال ۱۳۹۵، رتبه جمعیتی استان در میان سایر استان‌های کشور، ۶ بوده است و در رده استان‌های پرجمعیت کشور محسوب می‌شود.

جدول ۷۶- تغییرات تعداد جمعیت کشور به تفکیک وضع سکونت، در سال‌های ۹۵-۱۳۵۵

سال	کل			نقاط شهری			نقاط روستایی		
	تعداد جمعیت	افزایش مطلق	افزایش نسبی (درصد)	تعداد جمعیت	افزایش مطلق	افزایش نسبی (درصد)	تعداد جمعیت	افزایش مطلق	افزایش نسبی (درصد)
۱۳۵۵	۳۳۷۰۸۷۴۴	–	–	۱۵۸۵۴۶۸۰	–	–	۱۷۸۵۴۰۶۴	–	–
۱۳۶۵	۴۹۴۴۵۰۱۰	۱۵۷۳۶۲۶۶	۴۶/۷	۲۶۸۴۴۵۶۱	۱۰۹۸۹۸۸۱	۶۹/۳	۲۲۶۰۰۴۴۹	۴۷۴۶۳۸۵	۲۶/۶
۱۳۷۵	۶۰۰۵۵۴۸۸	۱۰۶۱۰۴۷۸	۲۱/۵	۳۶۸۱۷۷۸۹	۹۹۷۳۲۲۸	۳۷/۲	۲۳۲۳۷۶۹۹	۶۳۷۲۵۰	۲/۸
۱۳۸۵	۷۰۴۹۵۷۸۲	۱۰۴۴۰۲۹۴	۱۷/۴	۴۸۲۵۹۹۶۴	۱۱۴۴۲۱۷۵	۳۱/۱	۲۲۲۳۵۸۱۸	-۱۰۰۱۸۸۱	-۴/۳
۱۳۹۰	۷۵۱۴۹۶۶۹	۴۶۵۳۸۸۷	۶/۶	۵۳۶۴۶۶۶۱	۵۳۸۶۶۹۷	۱۱/۲	۲۱۵۰۳۰۰۸	-۷۳۲۸۱۰	-۳/۳
۱۳۹۵	۷۹۹۲۶۲۷۰	۴۷۷۶۶۰۱	۶/۴	۵۹۱۴۶۸۴۷	۵۵۰۰۱۸۶	۱۰/۳	۲۰۷۷۹۴۲۳	-۷۲۳۵۸۵	-۳/۴

مأخذ: محاسبه شده براساس نتایج سرشماری‌های عمومی و نفوس مرکز آمار ایران

مطابق با نمودار زیر بالاترین افزایش تعداد مطلق جمعیت کشور در دوره ۶۵-۱۳۵۵ و پایین‌ترین افزایش تعداد مطلق جمعیت در دوره ۹۰-۱۳۸۵ اتفاق افتاده است.

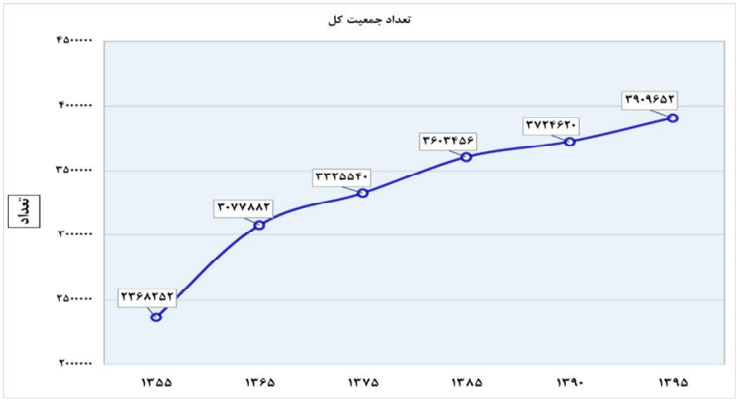
نمودار ۷- تغییرات افزایش تعداد مطلق جمعیت کشور، طی سال‌های ۹۵-۱۳۵۵

جدول ۷۷- تغییرات تعداد جمعیت استان آذربایجان شرقی[۹] به تفکیک وضع سکونت، در سال‌های ۹۵-۱۳۵۵

سال	کل			نقاط شهری			نقاط روستایی		
	تعداد جمعیت	افزایش مطلق	افزایش نسبی (درصد)	تعداد جمعیت	افزایش مطلق	افزایش نسبی (درصد)	تعداد جمعیت	افزایش مطلق	افزایش نسبی (درصد)
۱۳۵۵	۲۳۶۸۲۵۲	–	–	۹۹۲۶۹۷	–	–	۱۳۷۵۵۵۵	–	–
۱۳۶۵	۳۰۷۷۸۸۲	۷۰۹۶۳۰	۳۰/۰	۱۵۸۶۱۸۹	۵۹۳۴۹۲	۵۹/۸	۱۴۹۱۶۹۳	۱۱۶۱۳۸	۸/۴
۱۳۷۵	۳۳۲۵۵۴۰	۲۴۷۶۵۸	۸/۰	۲۰۰۴۴۸۴	۴۱۸۲۹۵	۲۶/۴	۱۳۲۱۰۵۶	-۱۷۰۶۳۷	-۱۱/۴
۱۳۸۵	۳۶۰۳۴۵۶	۲۷۷۹۱۶	۸/۴	۲۴۰۲۵۳۹	۳۹۸۰۵۵	۱۹/۹	۱۲۰۰۹۱۷	-۱۲۰۱۳۹	-۹/۱
۱۳۹۰	۳۷۲۴۶۲۰	۱۲۱۱۶۴	۳/۴	۲۵۷۹۱۷۸	۱۷۶۶۳۹	۷/۴	۱۱۴۵۴۴۲	-۵۵۴۷۵	-۴/۶
۱۳۹۵	۳۹۰۹۶۵۲	۱۸۵۰۳۲	۵/۰	۲۸۰۹۴۲۴	۲۳۰۲۴۶	۸/۹	۱۱۰۰۲۲۸	-۴۵۲۱۴	-۳/۹

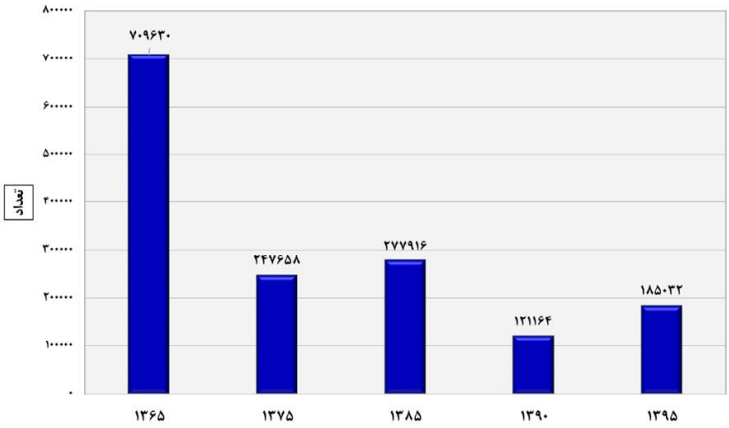
مأخذ: محاسبه شده براساس نتایج سرشماری‌های عمومی و نفوس مرکز آمار ایران

۹ . از آنجایی که استان اردبیل از سال ۱۳۷۲ به بعد از استان آذربایجان شرقی تفکیک شده است، بنابراین اطلاعات قبل از سال ۱۳۷۲ براساس مرزهای جدید برای استان آذربایجان شرقی بازسازی شده است و همه‌ی آمارهای مربوط به قبل از سال ۱۳۷۲، آمارهای بازسازی شده می‌باشند.

نمودار ۸- تغییرات تعداد جمعیت استان آذربایجان شرقی، در سال‌های ۹۵-۱۳۵۵

مشاهده می‌شود که همانند کشور؛ بالاترین افزایش تعداد مطلق جمعیت استان آذربایجان شرقی در دوره ۶۵-۱۳۵۵ و پایین‌ترین افزایش تعداد مطلق جمعیت در دوره ۹۰-۱۳۸۵ اتفاق افتاده است.

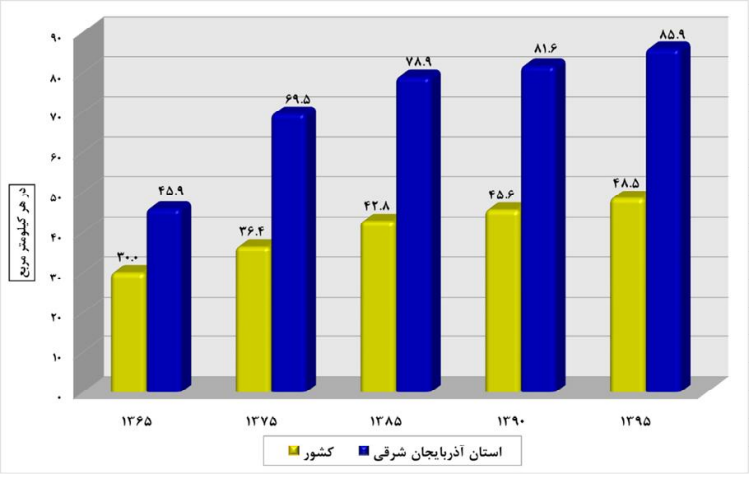
نمودار ۹- تغییرات افزایش تعداد مطلق جمعیت استان آذربایجان شرقی، طی سال‌های ۹۵-۱۳۵۵

۳-۳-۴-۲- تراکم جمعیت

جمعیت هر منطقه بر اساس عوامل متعددی نظیر آب و هوا، امکانات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در سطح آن منطقه پخش و توزیع می‌شود. تراکم جمعیت را در اصطلاح عامیانه می‌توان به پرازدحام و کم ازدحام بودن هر سرزمینی تعبیر کرد. تراکم جمعیت از تقسیم جمعیت به مساحت، برحسب کیلومترمربع به دست می‌آید.

تراکم جمعیت از تقسیم کل جمعیت بر مساحت منطقه به کیلومترمربع به دست می‌آید. در کشور ایران تراکم حسابی جمعیت در سرشماری‌های متعدد رو به افزایش است و علت آن ثابت بودن مساحت کشور و افزایش روزافزون جمعیت است.

در سال ۱۳۶۵ تراکم جمعیت در کل استان ۴۵/۹ نفر در هر کیلومترمربع بوده است و این در حالی است که تراکم جمعیت در همان سال در کل کشور ۳۰ نفر در هر کیلومترمربع است. بر اساس محاسبات به عمل آمده؛ طی ۳۰ سال بعد (۱۳۹۵) میزان تراکم جمعیت استان به حدود ۲ برابر (۸۵/۹ نفر در هر کیلومترمربع) افزایش یافته است. تراکم جمعیتی استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۹۵ حدود ۳۷ واحد از میانگین تراکم جمعیت در کل کشور بالاتر بوده است. رتبه این استان در میان سایر استان‌ها به لحاظ شاخص تراکم جمعیتی، ۹ است.

نمودار ۱۰- تراکم نسبی جمعیت کشور و استان آذربایجان شرقی، در سال‌های ۹۵-۱۳۶۵

در جدول زیر تراکم جمعیت شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۹۵ نمایش داده شده است. ملاحظه می‌شود که از مجموع ۲۰ شهرستان استان، تراکم جمعیتی در ۷ شهرستان بالاتر از میانگین استان و تراکم جمعیتی در ۱۳ شهرستان پایین‌تر از میانگین استان به دست آمده است. به علاوه میزان تراکم جمعیتی در میان شهرستان‌های استان بسیار متفاوت از یکدیگر گزارش شده است و شاهد تراکم جمعیتی حدود ۸۱۸ نفر در هر یک کیلومترمربع در شهرستان تبریز تا ۹/۷ نفر در هر یک کیلومترمربع در شهرستان چاراویماق هستیم. بنابراین می‌توان گفت که توازن جمعیتی در میان شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی وجود ندارد. به لحاظ وسعت نیز شهرستان میانه دارای بیشترین و شهرستان عجب‌شیر دارای کمترین مساحت می‌باشد.

جدول ۷۸- تراکم نسبی جمعیت شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی، در سال ۱۳۹۵

شهرستان	تعداد جمعیت	مساحت	تراکم جمعیت (در هر کیلومترمربع)
آذرشهر	۱۱۰۳۱۱	۸۴۰	۱۳۱/۳
اسکو	۱۵۸۲۷۰	۱۷۶۳	۸۹/۸
اهر	۱۵۴۵۳۰	۳۱۳۳	۴۹/۳
بستان‌آباد	۹۴۷۶۹	۲۷۹۵	۳۳/۹
بناب	۱۳۴۸۹۲	۷۷۹	۱۷۳/۲
تبریز	۱۷۷۳۰۳۳	۲۱۶۷	۸۱۸/۱
جلفا	۶۱۳۵۸	۱۶۷۰	۳۶/۷
چاراویماق	۳۱۰۷۱	۳۲۰۸	۹/۷
خداآفرین	۳۲۹۹۵	۱۵۲۶	۲۱/۶
سراب	۱۲۵۳۴۱	۳۴۵۲	۳۶/۳
شبستر	۱۳۵۴۲۱	۲۶۳۰	۵۱/۵
عجب شیر	۷۰۸۵۲	۷۳۸	۹۵/۹
کلیبر	۴۶۱۲۵	۲۰۷۲	۲۲/۳
مراغه	۲۶۲۶۰۴	۲۱۸۶	۱۲۰/۱
مرند	۲۴۴۹۷۱	۳۲۸۶	۷۴/۶
ملکان	۱۱۱۳۱۹	۱۰۰۷	۱۱۰/۶
میانه	۱۸۲۸۴۸	۵۵۹۵	۳۲/۷
ورزقان	۵۲۶۵۰	۲۳۶۸	۲۲/۲
هریس	۶۹۰۹۳	۲۳۴۵	۲۹/۵
هشترود	۵۷۱۹۹	۱۹۹۰	۲۸/۷
استان آذربایجان شرقی	۳۹۰۹۶۵۲	۴۵۴۹۱	۸۵/۹

مأخذ: محاسبه شده براساس اطلاعات مرکز آمار ایران و سالنامه آماری استان آذربایجان شرقی

۳-۳-۴-۳- سهم جمعیت استان از کشور

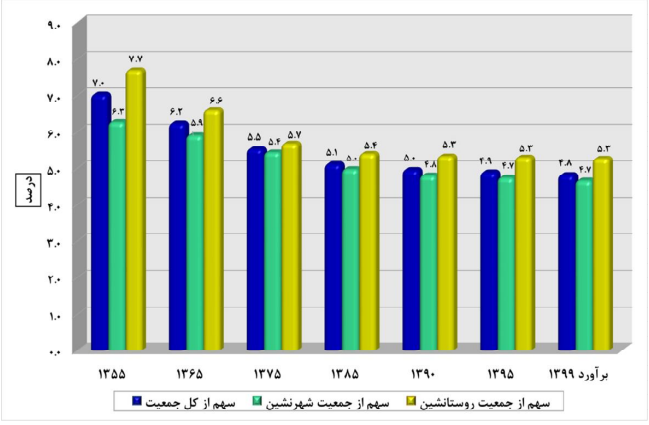
سهم جمعیتی هر منطقه نشان از نسبت جمعیت آن منطقه نسبت به جمعیت کل دارد. این سهم می‌تواند نشانگر میزان تأثیرگذاری بر جریان‌های جمعیتی، اجتماعی و اقتصادی در کل (استان یا کشور) باشد. لذا با توجه به تفاوت سهم جمعیتی در تأثیرگذاری روی روندهای ملی، توجه به این شاخص می‌تواند در برنامه‌ریزی‌های کشوری و منطقه‌ای راهگشا باشد؛ بنابراین باتوجه به تفاوت تعداد جمعیت استان‌ها و نیز تأثیر تفاوت سهم جمعیتی مناطق بر میزان تأثیرگذاری آن‌ها بر کل کشور، سهم جمعیتی استان آذربایجان شرقی از کل کشور طی شش دوره سرشماری و همچنین برآورد سال ۱۳۹۹ به تفکیک وضع سکونت مورد بررسی قرار گرفته است. ملاحظه می‌شود که در تمامی سال‌های مورد بررسی، سهم جمعیت استان از جمعیت کشور همواره با کاهش همراه بوده است. با توجه به برآورد جمعیتی مرکز آمار ایران می‌توان اذعان نمود که کاهش نسبی در روند سهم جمعیت استان از جمعیت کشور در سال‌های آتی ادامه دارد. همچنین سهم جمعیت روستایی و شهری استان نیز

طی این سال‌ها، کاهشی گزارش شده اما سهم جمعیت روستایی بالاتر بوده است. رتبه استان آذربایجان شرقی به لحاظ سهم جمعیت روستایی ۸ می‌باشد.

جدول ۷۹- روند تغییرات سهم جمعیت شهری و روستایی استان آذربایجان شرقی از جمعیت شهری و روستایی کشور، در سال‌های ۱۳۵۵-۹۹

شرح		سال						
		۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۰	۱۳۹۵	برآورد ۱۳۹۹
تعداد کل جمعیت	کشور	۳۳۷۰۸۷۴۴	۴۹۴۴۵۰۱۰	۶۰۰۵۵۴۸۸	۷۰۴۹۵۷۸۲	۷۵۱۴۹۶۶۹	۷۹۹۲۶۲۷۰	۸۴۰۳۸۰۰۰
	استان آذربایجان شرقی	۲۳۶۸۲۵۲	۳۰۷۷۸۸۲	۳۳۲۵۵۴۰	۳۶۰۳۴۵۶	۳۷۲۴۶۲۰	۳۹۰۹۶۵۲	۴۰۵۱۰۰۰
	سهم از کشور (درصد)	۷/۰	۶/۲	۵/۵	۵/۱	۵/۰	۴/۹	۴/۸
تعداد جمعیت شهرنشین	کشور	۱۵۸۵۴۶۸۰	۲۶۸۴۴۵۶۱	۳۶۸۱۷۷۸۹	۴۸۲۵۹۹۶۴	۵۳۶۴۶۶۶۱	۵۹۱۴۶۸۴۷	۶۳۳۹۰۰۰۰
	استان آذربایجان شرقی	۹۹۲۶۹۷	۱۵۸۶۱۸۹	۲۰۰۴۴۸۴	۲۴۰۲۵۳۹	۲۵۷۹۱۷۸	۲۸۰۹۴۲۴	۲۹۶۳۰۰۰
	سهم از کشور (درصد)	۶/۳	۵/۹	۵/۴	۵/۰	۴/۸	۴/۷	۴/۷
تعداد جمعیت روستانشین	کشور	۱۷۸۵۴۰۶۴	۲۲۶۰۰۴۴۹	۲۳۲۳۷۶۹۹	۲۲۲۳۵۸۱۸	۲۱۵۰۳۰۰۸	۲۰۷۷۹۴۲۳	۲۰۶۴۸۰۰۰
	استان آذربایجان شرقی	۱۳۷۵۵۵۵	۱۴۹۱۶۹۳	۱۳۲۱۰۵۶	۱۲۰۰۹۱۷	۱۱۴۵۴۴۲	۱۱۰۰۲۲۸	۱۰۸۷۰۰۰
	سهم از کشور (درصد)	۷/۷	۶/۶	۵/۷	۵/۴	۵/۳	۵/۳	۵/۳

مأخذ: محاسبه شده براساس نتایج سرشماری‌های عمومی و نفوس مرکز آمار ایران

نمودار ۱۱- روند تغییرات سهم جمعیت شهری و روستایی استان آذربایجان شرقی از جمعیت شهری و روستایی کشور، در سال‌های ۹۹-۱۳۵۵

۳-۳-۴-۴- میزان شهرنشینی و روستانشینی

میزان شهرنشینی و روستانشینی به نسبتی از جمعیت یک محدوده اطلاق می‌شود که در نقاط شهری یا روستایی سکونت دارند. وجود نابرابری در امکانات خدماتی و رفاهی در نقاط شهری و روستایی موجب شده است تا طی چند دهه اخیر، حجم جمعیت ساکن در مناطق شهری نسبت به مناطق روستایی به طرز قابل‌توجهی افزایش یابد. این افزایش جمعیت در مناطق شهری به علل مختلفی ایجاد شده است؛ باروری و مهاجرت دو عامل اصلی در این روند بوده و هستند. ورود ارتباطات و تکنولوژی به روستاها علاوه بر ایجاد شناخت و آگاهی نسبت به مناطق شهری، موجب شد که در فعالیت‌های روستایی مانند کشاورزی و دامداری مازاد نیروی انسانی رخ دهد که برای گذران زندگی و نیل به زندگی ایده‌آل، به سمت شهرها روانه شوند. این عوامل موجب شده است که در دهه‌های اخیر با نسبت‌های بالای شهرنشینی و در مقابل کاهش روستانشینی مواجه باشیم.

بر اساس نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن در سال ۱۳۹۵، نسبت جمعیت شهرنشین کشور ۷۴ درصد و نسبت جمعیت روستانشین برابر با ۲۶ درصد بوده و در نتیجه میزان جمعیت شهرنشین در کشور در این سال، حدود ۳ برابر میزان جمعیت روستانشین بوده است. جمعیت شهرنشین استان آذربایجان شرقی نیز طی بازه مورد بررسی (۴۴ سال) از حدود ۴۱/۹ درصد به ۷۳/۱ درصد افزایش یافته و در مقابل جمعیت روستانشین از حدود ۵۸/۱ درصد به ۲۶/۸ درصد، کاهش یافته است. از سال ۱۳۶۵ تا ۱۳۹۵، نسبت جمعیت شهرنشین استان حدود ۱/۷ برابر افزایش داشته و نسبت جمعیت روستانشین به حدود نصف تقلیل یافته است. بر اساس نتایج سرشماری سال ۱۳۹۵، رتبه استان آذربایجان شرقی به لحاظ شاخص شهرنشینی، ۱۲ بوده است. پیش‌بینی می‌شود که با توجه به روند مهاجرت‌ها و تغییر وضعیت برخی نقاط روستایی و تبدیل شدن آن‌ها به نقاط شهری، افزایش میزان شهرنشینی در استان با سرعت بیشتری تداوم پیدا کند.

جدول ۸۰- مقایسه روند تغییرات نسبت جمعیت شهرنشین و روستانشین استان آذربایجان شرقی با کشور، در سال‌های ۹۹-۱۳۵۵

شرح		سال						
		۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۰	۱۳۹۵	برآورد ۱۳۹۹
نسبت شهرنشینی	کشور	۴۷/۰	۵۴/۳	۶۱/۳	۶۸/۵	۷۱/۴	۷۴/۰	۷۵/۴
	استان آذربایجان شرقی	۴۱/۹	۵۱/۵	۶۰/۳	۶۶/۷	۶۹/۲	۷۱/۹	۷۳/۱
نسبت روستانشینی	کشور	۵۳/۰	۴۵/۷	۳۸/۷	۳۱/۵	۲۸/۶	۲۶/۰	۲۴/۶
	استان آذربایجان شرقی	۵۸/۱	۴۸/۵	۳۹/۷	۳۳/۳	۳۰/۸	۲۸/۱	۲۶/۸

مأخذ: محاسبه شده بر اساس نتایج سرشماری‌های عمومی و نفوس مرکز آمار ایران

۳-۳-۴-۵- متوسط رشد سالانه جمعیت

طی شش دوره مابین سال‌های ۹۵-۱۳۴۵ رشد سالانه جمعیت استان آذربایجان شرقی در مناطق شهری و روستایی نوساناتی قابل توجه پشت سر نهاده است. همان‌طوری که در جدول و نمودارهای زیر نمایش داده شده است؛ متوسط رشد سالانه جمعیت استان در دوره ۹۵-۱۳۹۰ برابر با ۱/۴ درصد می‌باشد، این در حالی است که به نسبت دوره‌های ۷۵-۱۳۶۵، ۸۵-۱۳۷۵ و ۹۰-۱۳۸۵ افزایش داشته لیکن به نسبت دوره‌های ۱۳۴۵ تا ۱۳۶۵،کاهش را نشان می‌دهد. افزایش درصد رشد سالانه جمعیت استان آذربایجان شرقی در دوره آخر را می‌توان مربوط به پدیده گشتاور جمعیتی (متولدین دهه ۶۰ که اکنون در سن فرزندآوری هستند) دانست.

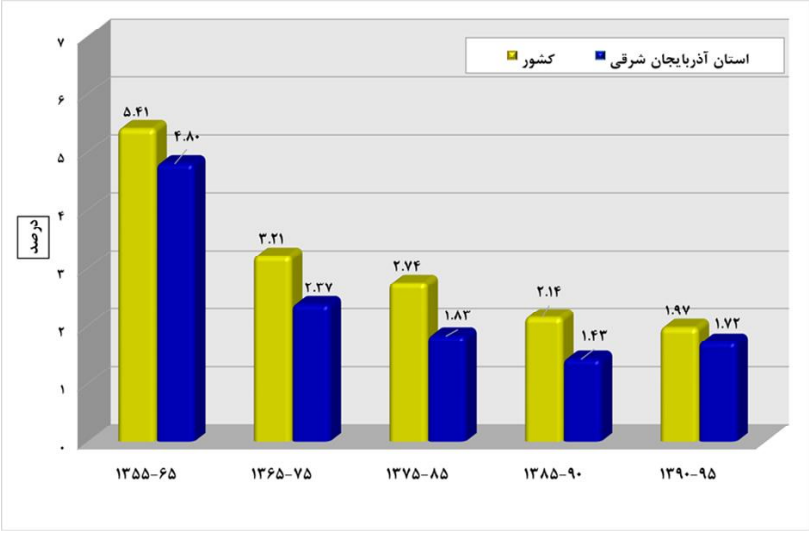
مقایسه درصد رشد سالانه جمعیت نقاط شهری و روستایی استان، حاکی است که به همان نسبت که رشد جمعیت نقاط روستایی به سمت کاهش، میل پیدا کرده، رشد جمعیت نقاط شهری صعودی بوده است. تأثیر پدیده گشتاور جمعیتی در نقاط شهری و روستایی استان نیز مشهود است. گفتنی است که کاهش رشد سالانه جمعیت نقاط روستایی استان، بیشتر از میانگین رشد سالانه نقاط روستایی کل کشور، می‌باشد.

در دوره ۹۵-۱۳۹۰ ، رتبه رشد جمعیتی استان آذربایجان شرقی در مقایسه با دیگر استان‌های کشور؛ برای کل استان ۲۱، برای نقاط شهری استان ۲۱ و برای نقاط روستایی استان ۱۵ می‌باشد.

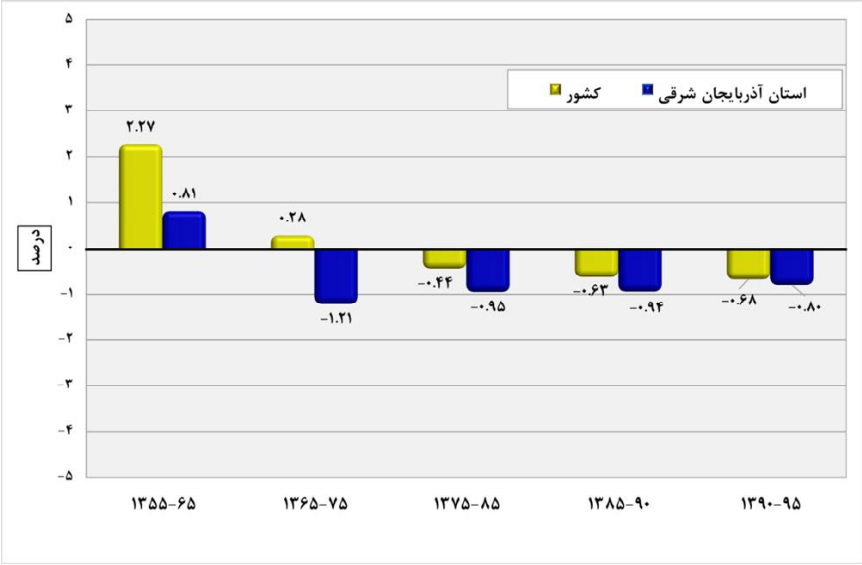
جدول ۸۱- درصد رشد سالانه جمعیت استان آذربایجان شرقی و کشور به تفکیک وضع سکونت، طی سرشماری‌های ۹۵-۱۳۴۵

وضع سکونت	شرح	دوره سرشماری					
		۵۵-۱۳۴۵	۶۵-۱۳۵۵	۷۵-۱۳۶۵	۸۵-۱۳۷۵	۹۰-۱۳۸۵	۹۵-۱۳۹۰
کل	کشور	۲/۷۱	۳/۹۱	۱/۹۶	۱/۶۲	۱/۲۹	۱/۲۴
	استان آذربایجان شرقی	۲/۶۵	۲/۶۶	۰/۷۸	۰/۸۱	۰/۶۶	۰/۹۷
نقاط شهری	کشور	۴/۹۳	۵/۴۱	۳/۲۱	۲/۷۴	۲/۱۴	۱/۹۷
	استان آذربایجان شرقی	-	۴/۸۰	۲/۳۷	۱/۸۳	۱/۴۳	۱/۷۲
نقاط روستایی	کشور	۱/۱۱	۲/۲۷	۰/۲۸	-۰/۴۴	-۰/۶۳	-۰/۶۸
	استان آذربایجان شرقی	-	۰/۸۱	-۱/۲۱	-۰/۹۵	-۰/۹۴	-۰/۸۰

مأخذ: محاسبه شده بر اساس نتایج سرشماری‌های عمومی و نفوس مرکز آمار ایران

نمودار ۱۲- درصد رشد سالانه جمعیت نقاط شهری استان آذربایجان شرقی و کشور، طی سرشماری‌های ۹۵-۱۳۴۵

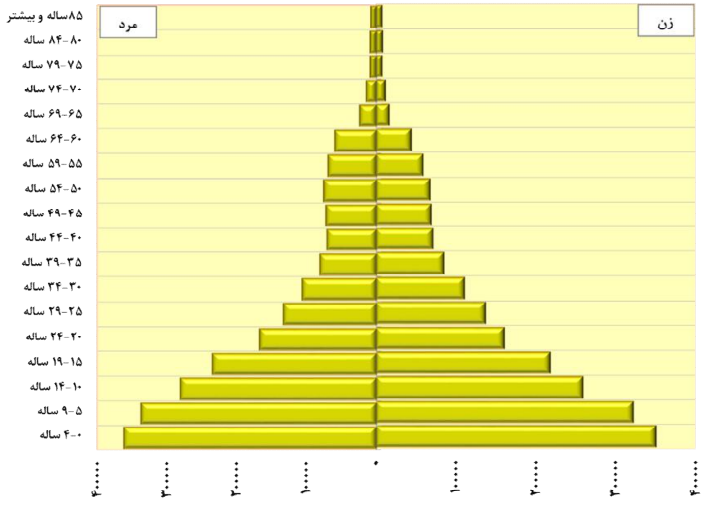

نمودار ۱۳- درصد رشد سالانه جمعیت نقاط روستایی استان آذربایجان شرقی و کشور، طی سرشماری‌های ۹۵-۱۳۴۵

۳-۳-۴-۶- هرم سنی جنسی جمعیت

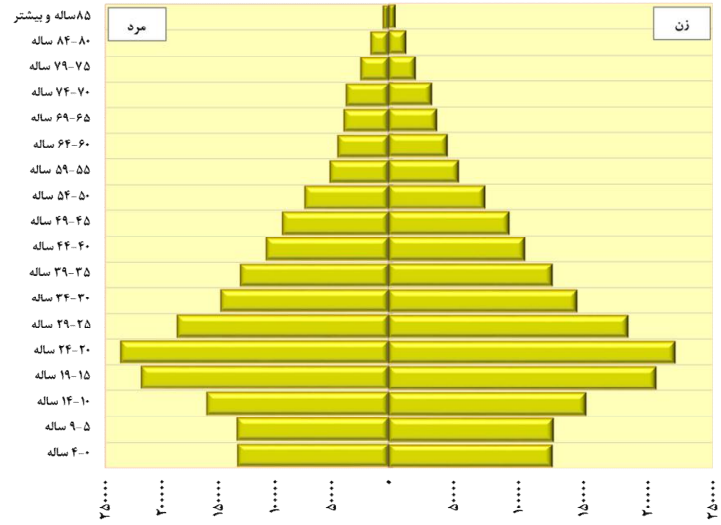
ترکیب سنی جمعیت به صورت توزیع سنی و به تفکیک جنس با هرم سنی نشان داده می‌شود و به عبارت دیگر نمایش هندسی توزیع جمعیت برحسب سن و جنس با هرم سنی امکان‌پذیر است. شکل هرم سنی جنسی یک منطقه به سه عامل بستگی دارد: تعداد موالید در هریک از نسل‌ها، تقلیل تعداد افراد در اثر مرگ و میر، مهاجرت به یک منطقه یا مهاجرت از آن منطقه.

هرم سنی جنسی جمعیت استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۶۵، دارای قاعده‌ای پهن و گسترده بوده است که حکایت از جوانی جمعیت دارد. تیزی نوک هرم نیز بیانگر پایین بودن متوسط عمر یا امید به زندگی مردان و زنان ساکن این استان در سال ۱۳۶۵ می‌باشد. همچنین، در بیشتر گروه‌های سنی، ترکیب جنسی جمعیت در این استان همگون بوده است، به عبارت دیگر نابرابری در تعداد مردان و زنان در این سال، بیشتر در گروه‌های سنی نزدیک به رأس هرم، مشاهده می‌شود.

نمودار ۱۴- هرم سنی جنسی جمعیت استان آذربایجان شرقی، در سال ۱۳۶۵

تأثیر متولدین دهه ۶۰ ، در هرم سنی جنسی سال ۱۳۸۵ به خوبی مشهود است. مقایسه حجم جمعیت در گروه‌های سنی ۱۵-۱۹ ساله و ۲۰-۲۴ ساله در این هرم با هرم سال ۱۳۶۵ به خوبی نمایانگر ورود متولدین دهه ۶۰ به جرگه جمعیت جوان است.

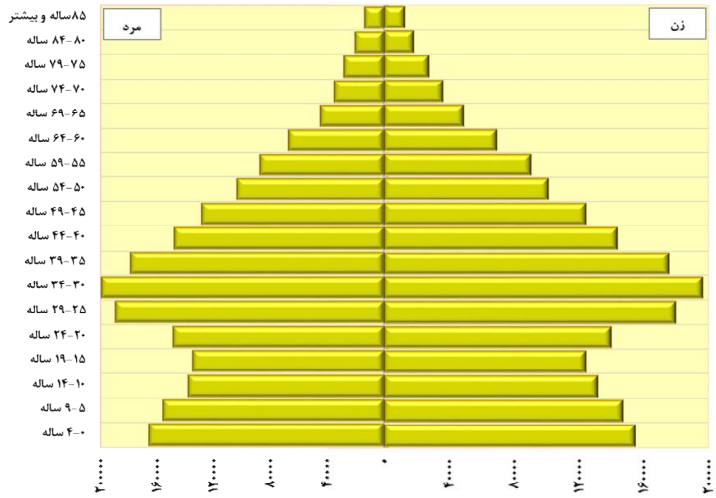

نمودار ۱۵- هرم سنی جنسی جمعیت استان آذربایجان شرقی، در سال ۱۳۸۵

هرم سنی جنسی جمعیت استان آذربایجان شرقی در سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۵ نشان می‌دهد که تعداد متولدین از سال ۱۳۹۰ به بعد رو به افزایش گذاشته است، در واقع هرم‌های سنی جمعیت نشان می‌دهند که در سال ۱۳۹۵، تعداد جمعیت ۴-۰ ساله بیشتر از تعداد جمعیت ۹-۵ ساله و تعداد جمعیت ۹-۵ ساله بیشتر از تعداد جمعیت ۱۴-۱۰ ساله بوده است، این پدیده به اثر «گشتاور جمعیتی » معروف است. بروز گشتاور جمعیتی به دلیل رسیدن متولدین دهه ۱۳۶۰ به سن ازدواج و باروری است و در واقع باروری بالای گذشته را منعکس می‌کند. نکته قابل توجه این است که متولدین دهه ۶۰ قاعده هرم را به اندازه خود متورم نکرده‌اند زیرا تحت تأثیر نگرش‌های محدود نمودن تعداد فرزندان قرار گرفته‌اند. همچنین انتظار می‌رود که روند افزایشی باروری در سال‌های آینده متوقف شود و با خروج نسل انفجاری یا متولدین دهه ۶۰ از سنین اصلی فرزندآوری (معمولاً ۲۱ تا ۳۵ سالگی)، مجدداً شاهد کاهش تعداد متولدین باشیم. به همین علت؛ احتمالاً در هرم سنی سال ۱۴۰۰ ما شاهد کوچک شدن مجدد پایه هرم سنی خواهیم بود.

به علاوه هرم سنی جنسی سال ۱۳۹۵ نشان می‌دهد که متولدین دهه ۱۳۶۰ که اکنون به سن بزرگ‌سالی و فعالیت رسیده‌اند بیشترین تعداد جمعیت را نشان می‌دهند. در واقع پدیده‌ای به نام «پنجره جمعیتی» که در سطح کشور به وقوع پیوسته، در سطح استان آذربایجان شرقی نیز وقوع یافته است و اگر از این فرصت جمعیتی بهره برده شود،

استان آذربایجان شرقی به سرعت راه‌های پیشرفت و توسعه را طی خواهد کرد. با توجه به هرم‌های سنی ارائه شده، می‌توان گفت که روند مذکور تا سال‌های زیادی ادامه خواهد یافت تا زمانی که نسل دهه ۶۰ از این سنین عبور نماید. همچنین با توجه به هرم سنی جنسی کنونی جمعیت استان آذربایجان شرقی به سمت سالخوردگی میل پیدا کرده و توجه به جمعیت سنین قبل از ۶۵ سالگی می‌تواند مؤید این نکته باشد که در سال‌های آینده ما شاهد افزایش هر چه بیشتر سهم سالمندان از کل جمعیت استان خواهیم بود.

نمودار ۱۶- هرم سنی جنسی جمعیت استان آذربایجان شرقی، در سال ۱۳۹۵

۳-۳-۴-۷- گروه عمده سنی جمعیت

وضعیت توزیع جمعیت در گروه‌های سنی یا سنین مختلف، همان نحوه پراکندگی جمعیت برحسب سن است. سن یکی از متغیرهای اصلی جمعیت است و توزیع آن در گروه‌های مختلف سنی ازنظر اقتصادی و اجتماعی حائز اهمیت است. مقایسه‌ی توزیع درصد جمعیت استان آذربایجان شرقی و کشور برحسب گروه‌های عمده سنی از سرشماری ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۵ در جدول و نمودارهای زیر نمایش داده شده است.

الف) گروه سنی ۱۴-۰ سال: به این گروه سنی، گروه سنی کودکان نیز گفته می‌شود. با رویکرد جمعیتی؛ بالا بودن یا پایین بودن حجم این گروه سنی ارتباط مستقیمی با مرگ و میر و تغییر رفتارهای باروری دارد. با رویکرد اقتصاد کلان؛ بالا بودن یا پایین بودن حجم این گروه سنی تأثیر مستقیمی بر سرمایه‌گذاری در زمینه‌ی نیازهای مصرفی کودکان و زنان می‌گذارد. چنانکه ملاحظه می‌شود در سال ۱۳۵۵ از کل جمعیت استان آذربایجان

شرقی، ۴۵/۶ درصد در گروه سنی ۰ تا ۱۴ سال قرار داشته‌اند که در سال ۱۳۶۵ برخلاف بیشتر استان‌های کشور، باکمی کاهش به ۴۵/۴ درصد از کل جمعیت رسیده است و در دوره‌های بعد نیز به سرعت از حجم جمعیت واقع در این گروه سنی کاسته شده و به ۲۲/۹ درصد در سرشماری سال ۱۳۹۵ رسیده است.

ب) گروه سنی ۶۴-۱۵ سال: در رابطه با تغییرات حجم جمعیت گروه سنی ۶۴-۱۵ ساله، در سال ۱۳۵۵ در مقایسه با سال ۱۳۹۵، باید اذعان داشت به همان اندازه که از حجم جمعیت گروه سنی ۱۴-۰ ساله کاسته شده به حجم جمعیت گروه سنی ۶۴-۱۵ ساله افزوده شده است. چنانکه ملاحظه می‌شود حجم جمعیت گروه سنی ۶۴-۱۵ ساله استان آذربایجان شرقی از ۵۱ درصد در سال ۱۳۵۵، به ۵۱/۶ درصد در ده سال بعد (۱۳۶۵) افزایش یافته و با ادامه روند افزایشی به ۶۹/۹ درصد در سال ۱۳۹۰ تغییر یافته و سپس تحت تأثیر پدیده گشتاور جمعیتی و افزایش نسبی جمعیت کمتر از ۱۵ سال، سهم این گروه سنی از جمعیت در سال ۱۳۹۵ کمی کاهش یافته و به ۶۹/۹ درصد از کل جمعیت رسیده است. در مقایسه‌ی حجم جمعیت گروه سنی ۶۴-۱۵ ساله استان آذربایجان شرقی با میانگین کشوری در سال ۱۳۹۵، باید اظهار نمود که نسبتاً برابر می‌باشند.

پ) گروه سنی ۶۵ سال و بیشتر: به این گروه سنی، جمعیت سالمند و سالخورده نیز گفته می‌شود. در مطالعه‌های جمعیت‌شناختی، سالمندی جمعیت به این معنا است که نسبت افراد سالخورده به کل جمعیت، در حال افزایش باشد. به عبارت دقیق‌تر، جمعیت رو به سوی سالمندی، جمعیتی است که بین ۷ تا ۱۴ درصد آن جمعیت را گروه‌های سنی ۶۵ ساله و بیشتر تشکیل دهند. این نسبت در جامعه سالمند بین ۱۴ تا ۲۰ درصد و در جامعه‌ی سالخورده ۲۰ درصد و بیشتر است. مطابق با داده‌های جدول زیر حجم جمعیت سالمند استان آذربایجان شرقی در سال‌های ۱۳۵۵ و ۱۳۶۵ به ترتیب برابر با ۳/۴ و ۲/۹ درصد از کل جمعیت استان بوده که با روند افزایشی به ۷/۲ درصد در سال ۱۳۹۵، رسیده است. بنابراین با توجه به مباحث ذکر شده جمعیت استان آذربایجان شرقی رو به سوی سالمندی نهاده است. در مقایسه‌ی جمعیت سالمند استان آذربایجان شرقی با میانگین کشوری، همچنان که مشاهده می‌شود، درصد جمعیت ۶۵ سال و بیشتر استان از حدود یک واحد از کشور بالاتر می‌باشد.

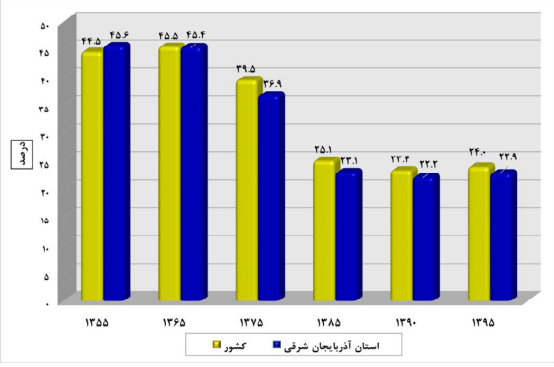
به طور کلی چنان‌که ملاحظه می‌شود بیشترین حجم جمعیت استان آذربایجان شرقی در مرحله جوانی و میان‌سالی قرار دارد و همچنان که در مطالب قبلی بدان اشاره شده این موضوع می‌تواند به عنوان فرصت تلقی شود لیکن این مرحله با چالش‌هایی نیز همراه خواهد بود، که از آن جمله می‌توان به نیازهای خاص همچون آموزش، ایجاد اشتغال و ازدواج اشاره کرد که در برنامه‌ریزی‌های کلان باید بیش از پیش بدان توجه شود. رتبه استان آذربایجان شرقی به لحاظ درصد جمعیت گروه سنی ۶۴-۱۵ ساله (جمعیت بالقوه فعال)، در میان دیگر

استان‌های کشور، ۱۵ و به لحاظ درصد جمعیت ۶۵ ساله و بیشتر، ۵ می‌باشد، به بیانی دیگر این استان به لحاظ ساختار جمعیتی در مقایسه با بیشتر استان‌های کشور، ساختار پیرتری دارد.

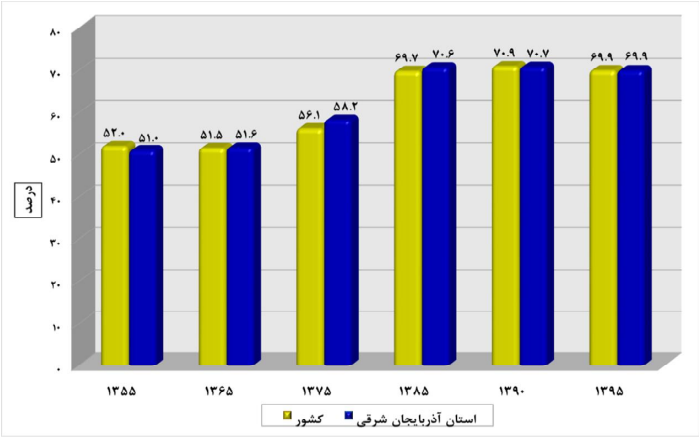
جدول ۸۲- تعداد و توزیع درصد جمعیت استان آذربایجان شرقی و کشور برحسب گروه‌های عمده سنی، در سال‌های ۹۵-۱۳۵۵

شرح	سال	تعداد				توزیع درصد			
		۰-۱۴ ساله	۱۵-۶۴ ساله	۶۵ساله و بیشتر	جمع	۰-۱۴ ساله	۱۵-۶۴ ساله	۶۵ساله و بیشتر	جمع
کشور	۱۳۵۵	۱۵۰۰۹۳۶۳	۱۷۵۱۲۹۱۱	۱۱۸۶۴۷۰	۳۳۷۰۸۷۴۴	۴۴/۵	۵۲/۰	۳/۵	۱۰۰
	۱۳۶۵	۲۲۴۷۴۰۱۷	۲۵۴۴۵۵۶۲	۱۵۰۱۷۱۸	۴۹۴۲۱۲۹۷	۴۵/۵	۵۱/۵	۳/۰	۱۰۰
	۱۳۷۵	۲۳۷۲۵۵۴۵	۳۳۷۰۲۴۰۶	۲۵۹۵۱۸۱	۶۰۰۲۳۱۳۲	۳۹/۵	۵۶/۱	۴/۳	۱۰۰
	۱۳۸۵	۱۷۶۸۱۶۲۹	۴۹۱۵۷۵۶۲	۳۶۵۶۵۹۱	۷۰۴۹۵۷۸۲	۲۵/۱	۶۹/۷	۵/۲	۱۰۰
	۱۳۹۰	۱۷۵۶۱۷۷۸	۵۳۲۴۴۸۰۰	۴۲۹۶۷۶۹	۷۵۱۰۳۳۴۷	۲۳/۴	۷۰/۹	۵/۷	۱۰۰
	۱۳۹۵	۱۹۱۹۲۶۶۵	۵۵۸۶۲۰۸۷	۴۸۷۱۵۱۸	۷۹۹۲۶۲۷۰	۲۴/۰	۶۹/۹	۶/۱	۱۰۰
استان آذربایجان شرقی	۱۳۵۵	۱۰۸۰۱۵۵	۱۲۰۶۹۹۹	۸۱۰۹۸	۲۳۶۸۲۵۲	۴۵/۶	۵۱/۰	۳/۴	۱۰۰
	۱۳۶۵	۱۹۰۹۲۲۸	۲۰۸۹۵۱۱	۱۱۳۰۹۵	۳۰۷۷۸۸۲	۴۵/۴	۵۱/۶	۲/۹	۱۰۰
	۱۳۷۵	۱۲۲۵۴۷۲	۱۹۳۵۱۵۳	۱۶۴۹۱۵	۳۳۲۵۵۴۰	۳۶/۹	۵۸/۲	۵/۰	۱۰۰
	۱۳۸۵	۸۳۱۴۹۲	۲۵۴۴۰۵۹	۲۲۷۹۰۵	۳۶۰۳۴۵۶	۲۳/۱	۷۰/۶	۶/۳	۱۰۰
	۱۳۹۰	۸۲۶۸۰۶	۲۶۳۴۳۱۴	۲۶۳۵۰۰	۳۷۲۴۶۲۰	۲۲/۲	۷۰/۷	۷/۱	۱۰۰
	۱۳۹۵	۸۹۳۹۹۴	۲۷۳۲۵۸۲	۲۸۳۰۷۶	۳۹۰۹۶۵۲	۲۲/۹	۶۹/۹	۷/۲	۱۰۰

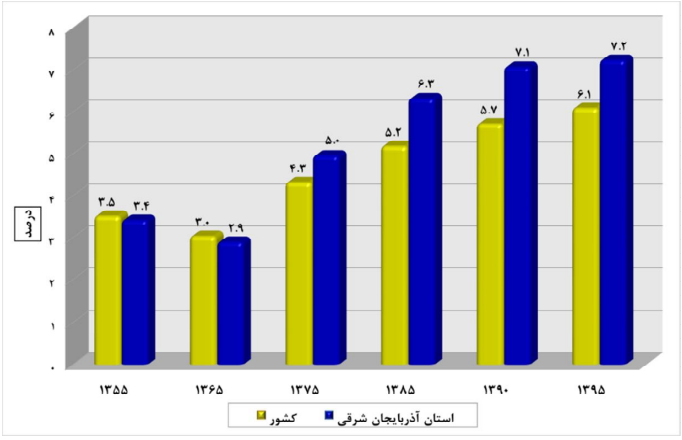
مأخذ: محاسبه شده براساس نتایج سرشماری‌های عمومی و نفوس مرکز آمار ایران

نمودار ۱۷- روند تغییرات درصد جمعیت ۱۴-۰ ساله استان آذربایجان شرقی و کشور، در سال‌های ۹۵-۱۳۵۵

نمودار ۱۸- روند تغییرات درصد جمعیت ۶۴-۱۵ ساله استان آذربایجان شرقی و کشور، در سال‌های ۹۵-۱۳۵۵

نمودار ۱۹- روند تغییرات درصد جمعیت ۶۵ ساله و بالاتر استان آذربایجان شرقی و کشور، در سال‌های ۹۵-۱۳۵۵

۳-۳-۴-۸- نسبت جنسی جمعیت

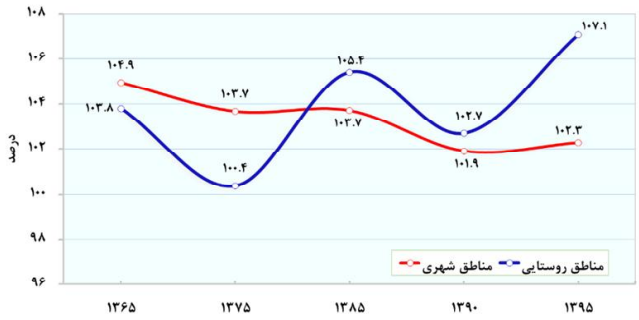
نسبت جنسی یک از شاخصه‌های ترکیب جمعیت است که از نسبت مردان به زنان به ازای هر صد زن به دست می‌آید. بر مبنای یافته‌های زیست‌شناختی، نسبت جنسی در سال‌های اولیه زندگی در بالاترین حد خود و در حدود ۱۰۴ تا ۱۰۶ است و با افزایش سن کاهش می‌یابد. مقدار ۱۰۰ در حدود ۲۰ سالگی مشاهده می‌شود و

سپس کاهش ادامه می‌یابد تا به سطح ۵۰ یا ۶۰ در سنین سالخوردگی می‌رسد. این الگو، به استثنای حالات شدید دخالت انسان یا وجود یک اختلال، باید در اکثر جمعیت‌ها به وقوع پیوندد. بنابراین، چنانچه شرایط خاصی رخ ندهد (مثل مهاجرت شدید یا مرگ و میر بیشتر برای یک جنس) انتظار می‌رود نسبت جنسی همانند روند مورد انتظار باشد. افزایش یا کاهش نسبت جنسی جمعیت می‌تواند تبعات و آثار بسیاری را در زمینه‌های مختلف اجتماعی و اقتصادی جامعه داشته باشد. با توجه به اهمیت این شاخص، بررسی آن و تغییرات حاصله طی پنج دوره مورد بررسی مفید خواهد بود. با توجه به اطلاعات ارائه شده از سوی مرکز آمار ایران و همان‌گونه که در جدول ذیل نمایش داده شده است طی پنج دوره مورد بررسی شاخص نسبت جنسی جمعیت در استان نوسانات قابل‌توجهی داشته است، این شاخص از سال ۱۳۶۵ تا ۱۳۹۰ با روندی سینوسی، کاهش یافته و در سال ۱۳۹۰ به متعادل‌ترین وضعیت ممکن رسیده است، اما در سال ۱۳۹۵، شاخص نسبت جنسی به‌ویژه در مناطق روستایی استان، افزایش محسوسی تجربه کرده است. رتبه استان آذربایجان شرقی به لحاظ شاخص نسبت جنسی، در میان دیگر استان‌های کشور، ۹ می‌باشد. گفتنی است که در دوره‌های اخیر مهاجرت و جابه‌جایی جمعیت، بیش از دیگر عوامل جمعیتی بر شاخص نسبت جنسی استان، اثرگذار بوده است.

جدول ۸۳- نسبت جنسی جمعیت استان آذربایجان شرقی و کشور به تفکیک وضع سکونت، در سال‌های ۹۵-۱۳۶۵

وضع سکونت	شرح	شرح	سال				
			۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۰	۱۳۹۵
کل	کشور	مرد	۲۵۲۸۰۹۶۱	۳۰۵۱۵۱۵۹	۳۵۸۶۶۳۶۲	۳۷۹۰۵۶۶۹	۴۰۴۹۸۴۴۲
		زن	۲۴۱۶۴۰۴۹	۲۹۵۴۰۳۲۹	۳۴۶۲۹۴۲۰	۳۷۲۴۴۰۰۰	۳۹۴۲۷۸۲۸
		نسبت جنسی	۱۰۴/۶	۱۰۳/۳	۱۰۳/۶	۱۰۱/۸	۱۰۲/۷
	استان آذربایجان شرقی	مرد	۱۵۷۱۹۶۳	۱۶۸۲۰۶۶	۱۸۳۹۳۴۱	۱۸۸۲۰۳۱	۱۹۸۹۴۰۰
		زن	۱۵۰۵۹۱۹	۱۶۴۳۴۷۴	۱۷۶۴۱۱۵	۱۸۴۲۵۸۹	۱۹۲۰۲۵۲
		نسبت جنسی	۱۰۴٫۴	۱۰۲٫۳	۱۰۴٫۳	۱۰۲٫۱	۱۰۳٫۶
نقاط شهری	کشور	مرد	۱۳۷۶۹۶۱۷	۱۸۸۰۵۰۲۳	۲۴۵۷۶۴۴۲	۲۷۰۲۳۶۳۸	۲۹۸۴۱۴۱۴
		زن	۱۳۰۷۴۹۴۴	۱۸۰۱۲۷۶۶	۲۳۶۸۳۵۲۲	۲۶۶۲۳۰۲۳	۲۹۳۰۵۴۳۳
		نسبت جنسی	۱۰۵/۳	۱۰۴/۴	۱۰۳/۸	۱۰۱/۵	۱۰۱/۸
	استان آذربایجان شرقی	مرد	۸۱۲۲۳۳	۱۰۲۰۲۶۶	۱۲۲۳۰۸۵	۱۳۰۱۷۲۴	۱۴۲۰۵۲۰
		زن	۷۷۳۹۵۶	۹۸۴۲۱۸	۱۱۷۹۴۵۴	۱۲۷۷۴۵۴	۱۳۸۸۹۰۴
		نسبت جنسی	۱۰۴/۹	۱۰۳/۷	۱۰۳/۷	۱۰۱/۹	۱۰۲/۳
نقاط روستایی	کشور	مرد	۱۱۵۱۱۳۴۴	۱۱۷۱۰۱۳۶	۱۱۲۸۹۹۲۰	۱۰۸۸۲۰۳۱	۱۰۶۵۷۰۲۸
		زن	۱۱۰۸۹۱۰۵	۱۱۵۲۷۵۶۳	۱۰۹۴۵۸۹۸	۱۰۶۲۰۹۷۷	۱۰۱۲۲۳۹۵
		نسبت جنسی	۱۰۳/۸	۱۰۱/۶	۱۰۳/۱	۱۰۲/۵	۱۰۵/۳
	استان آذربایجان شرقی	مرد	۷۵۹۷۳۰	۶۶۱۸۰۰	۶۱۶۲۵۶	۵۸۰۳۰۷	۵۶۸۸۸۰
		زن	۷۳۱۹۶۳	۶۵۹۲۵۶	۵۸۴۶۶۱	۵۶۵۱۳۵	۵۳۱۳۴۸
		نسبت جنسی	۱۰۳/۸	۱۰۰/۴	۱۰۵/۴	۱۰۲/۷	۱۰۷/۱

مأخذ: محاسبه شده براساس نتایج سرشماری‌های عمومی و نفوس مرکز آمار ایران

نمودار ۲۰- مقایسه نسبت جنسی جمعیت استان آذربایجان شرقی به تفکیک وضع سکونت، در سال‌های ۹۵-۱۳۶۵

۳-۳-۴-۹- متوسط بعد خانوار

خانوار به افرادی که زیر یک سقف زندگی می‌کنند و معیشت آن‌ها با هم مشترک است، گفته می‌شود. بعد خانوار که تسامحاً به‌جای خانواده نیز به کار می‌رود، بیشتر یک مفهوم آماری و جمعیت شناختی است. عواملی همچون مهاجرت، ورود زنان به بازار کار، سنت‌ها و ارزش‌های رایج در گروه‌های قومی و نژادی مختلف، سطح توسعه اقتصادی و ساختار اقتصادی، نرخ مرگ و میر و زاد وولد بر اندازه خانوار تأثیر دارند. بررسی و شناخت بعد خانوار کاربردهای بسیاری در برنامه‌ریزی‌ها و سیاست‌گذاری‌های بخش‌های اجتماعی و مسکن، اشتغال، خدمات و تسهیلات کودکان، امنیت غذایی و غیره در شهرها و روستاها دارد. بر این اساس در این بند به بررسی و تحلیل بعد خانوار پرداخته شده است.

متوسط بعد خانوار در استان آذربایجان شرقی در سرشماری سال ۱۳۶۵ حدود ۵ نفر به ازای یک خانوار شهری و حدود ۶ نفر به ازای یک خانوار روستایی بوده که در سرشماری‌های بعد به سرعت روند نزولی طی کرده و به ۳/۲ نفر به ازای یک خانوار شهری و ۳/۳ نفر به ازای یک خانوار روستایی در سال ۱۳۹۵ رسیده است. همچنین بر اساس آخرین نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن مرکز آمار ایران، متوسط بعد خانوار در استان آذربایجان شرقی کمی کمتر از میانگین کشوری می‌باشد.

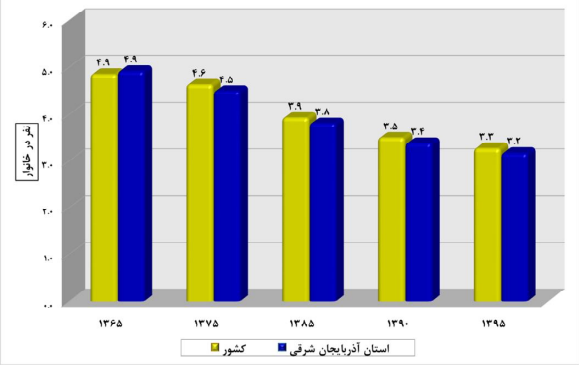
گفتنی است که بر اساس نتایج آخرین سرشماری عمومی نفوس و مسکن (سال ۱۳۹۵)، حدود ۱۱/۵ درصد از خانوارهای استان آذربایجان شرقی (۱۳۹۹۵۵ خانوار) زن سرپرست می‌باشند و ۵۱ درصد از خانوارهای زن سرپرست یک‌نفره (خودسرپرست) می‌باشند. میزان خانوارهای خودسرپرست زن ساکن در استان آذربایجان

شرقی که اکثریت آنان بالای ۵۰ سال سن دارند، گواه بر لزوم توجه بیشتر به خانوارهای زن سرپرست و مسائل و چالش‌هایی که پیش‌روی آنان است، می‌باشد. البته لازم به ذکر است که رتبه استان آذربایجان شرقی به لحاظ خانوارهای زن سرپرست به استناد نتایج آخرین سرشماری رسمی کشور، ۲۱ می‌باشد، به عبارتی در مقایسه با بسیاری از استان‌ها، نسبت کمتری از خانوارها در این استان زن سرپرست می‌باشند.

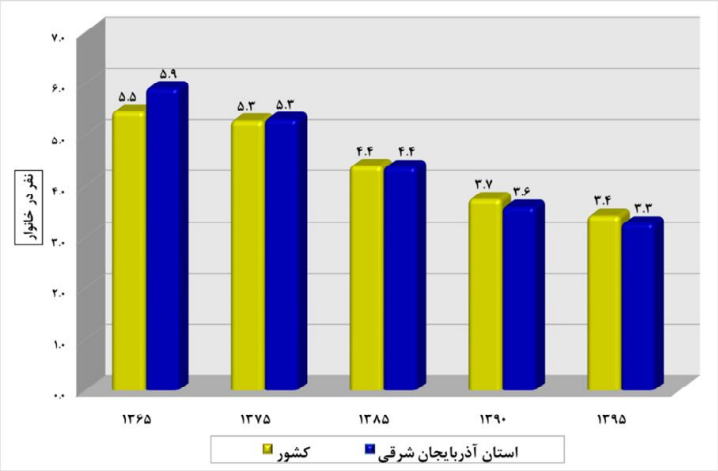
جدول ۸۴- تعداد و متوسط بعد خانوارهای استان آذربایجان شرقی و کشور به تفکیک وضع سکونت، در سال‌های ۹۵-۱۳۶۵

شرح	جنس	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۰	۱۳۹۵
تعداد خانوار						
کشور	کل	۹۶۷۲۴۷۷	۱۲۳۸۷۳۴۵	۱۷۳۵۲۶۸۶	۲۱۱۱۰۴۸۱	۲۴۱۹۶۰۳۵
	نقاط شهری	۵۵۲۷۴۷۵	۷۹۴۳۱۸۹	۱۲۲۸۲۹۲۶	۱۵۳۶۵۸۹۲	۱۸۱۲۵۴۸۸
	نقاط روستایی	۴۱۴۵۰۰۲	۴۴۰۵۸۱۴	۵۰۶۹۷۶۰	۵۷۴۴۵۸۹	۶۰۷۰۵۴۷
استان آذربایجان شرقی	کل	۵۷۴۹۶۲	۶۹۴۹۹۳	۹۰۶۰۱۳	۱۰۸۲۹۹۷	۱۲۲۳۰۲۸
	نقاط شهری	۳۲۲۲۶۲	۴۴۵۹۰۶	۶۳۰۸۱۸	۷۶۴۴۵۶	۸۸۷۱۴۳
	نقاط روستایی	۲۵۲۷۰۰	۲۴۹۰۳۳	۲۷۵۱۹۵	۳۱۸۵۴۱	۳۳۵۸۸۵
متوسط بعد خانوار						
کشور	کل	۵/۱	۴/۸	۴/۱	۳/۶	۳/۳
	نقاط شهری	۴/۹	۴/۶	۳/۹	۳/۵	۳/۳
	نقاط روستایی	۵/۵	۵/۳	۴/۴	۳/۷	۳/۴
استان آذربایجان شرقی	کل	۵/۴	۴/۸	۴/۰	۳/۴	۳/۲
	نقاط شهری	۴/۹	۴/۵	۳/۸	۳/۴	۳/۲
	نقاط روستایی	۵/۹	۵/۳	۴/۴	۳/۶	۳/۳

مأخذ: محاسبه شده براساس نتایج سرشماری‌های عمومی و نفوس مرکز آمار ایران

نمودار ۲۱- تغییرات متوسط بعد خانوارهای نقاط شهری استان آذربایجان شرقی و کشور، در سال‌های ۹۵-۱۳۶۵

نمودار ۲۲- تغییرات متوسط بعد خانوارهای نقاط روستایی استان آذربایجان شرقی و کشور، در سال‌های ۹۵-۱۳۶۵

۳-۳-۴-۱۰- موازنه مهاجرتی

مهاجرت به عنوان یکی از عوامل اصلی پویایی جمعیت، سبب تغییر در ساختار سنی و جنسی و متوسط رشد سالانه جمعیت و تحولات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در مبدأ و مقصد می‌گردد. خالص مهاجرت از تفاضل مهاجرت به یک منطقه (مهاجرپذیری) و مهاجرت از همان منطقه (مهاجرفرستی) به دست می‌آید. به عبارت دیگر، میزان خالص مهاجرت بر اساس تفاوت بین آن‌هایی که به یک جمعیت می‌پیوندند و آن‌هایی که آن جمعیت را ترک می‌کنند، محاسبه می‌شود.

بر اساس جدول زیر و همچنان که نمایان است خالص مهاجرت استان آذربایجان شرقی [۱۰] در تمامی دوره‌های مورد بررسی منفی بوده است. بالاترین میزان خالص مهاجرت استان مربوط به دوره ۸۵-۱۳۷۵ بوده، در این دوره استان آذربایجان شرقی نزدیک به ۱۴۴ هزار نفر از جمعیت خود را به علت مهاجرت از دست داده است. به طور کلی استان آذربایجان شرقی طی ۴۰ ساله مورد بررسی بیش از ۴۸۳ هزار نفر از جمعیت خود را به علت مهاجرت از دست داده است که حدود ۵ درصد از این رقم مربوط به ده سال دوره ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۵ می‌باشد، بنابراین می‌توان گفت که طی دهه اخیر از حجم مهاجرفرستی استان کاسته شده است و به استناد نتایج آخرین

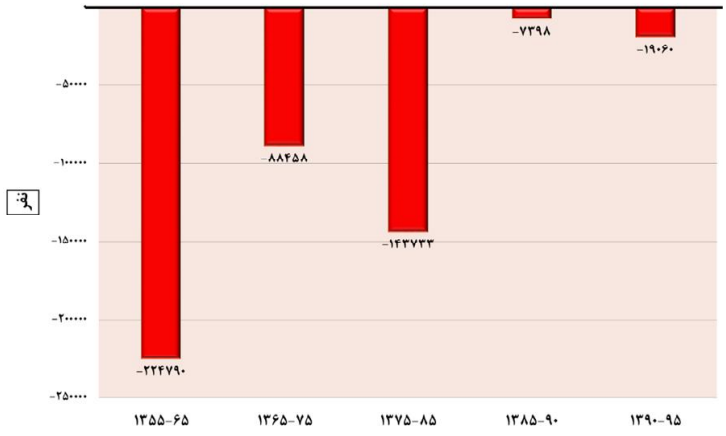
۱۰ . جدول مربوط به خالص مهاجرت استان آذربایجان شرقی برای تمامی دوره‌های مورد بررسی، منهای مهاجران درون استانی می‌باشد.

سرشماری، طی دوره ۹۵-۱۳۹۰ به ازای هر ۱۰۰ نفر مهاجر خارج شده از استان، حدود ۷۲ نفر به استان وارد شده‌اند.

جدول ۸۵- مقایسه مهاجران وارد شده، خارج شده و خالص مهاجرت استان آذربایجان شرقی، طی سرشماری‌های ۹۵-۱۳۵۵

دوره	مهاجران وارد شده	مهاجران خارج شده	خالص مهاجرت	نسبت خالص مهاجرت به جمعیت استان(درصد)	نسبت مهاجران وارد شده به مهاجران خارج شده(درصد)
۶۵-۱۳۵۵	۳۹۰۱۴	۲۶۳۸۰۴	-۲۲۴۷۹۰	-۷/۳	۱۴/۸
۷۵-۱۳۶۵	۱۲۶۵۸۵	۲۱۵۰۴۳	-۸۸۴۵۸	-۲/۷	۵۸/۹
۸۵-۱۳۷۵	۱۵۸۴۲۴	۳۰۲۱۵۷	-۱۴۳۷۳۳	-۴/۰	۵۲/۴
۹۰-۱۳۸۵	۶۴۳۳۰	۷۱۷۲۸	-۷۳۹۸	-۰/۲	۸۹/۷
۹۵-۱۳۹۰	۴۸۹۰۸	۶۷۹۶۸	-۱۹۰۶۰	-۰/۵	۷۲/۰

مأخذ: محاسبه شده براساس نتایج سرشماری‌های عمومی و نفوس مرکز آمار ایران

نمودار ۲۳- خالص مهاجرت استان آذربایجان شرقی، طی سرشماری‌های ۹۵-۱۳۵۵

به منظور نشان دادن سهم مهاجرت نسبت به سهم موالید و مرگ ومیر (عوامل طبیعی) در تغییرات تعداد جمعیت استان، از شاخص نسبت مهاجرت به جمعیت استفاده می‌شود. در پنج ساله ۹۵-۱۳۹۰ تعداد مهاجران وارد شده به استان آذربایجان شرقی ۱۵۴۲۷۸ نفر بوده که ۱۳۰۱۱۷ نفر از آن‌ها در نقاط شهری و

۲۴۱۶۱ نفر باقی مانده نیز در نقاط روستایی استان سکونت گزیده‌اند به عبارتی دیگر طی دوره مورد بررسی ۴/۶ درصد از جمعیت ساکن در نقاط شهری و ۲/۲ درصد از جمعیت ساکن در نقاط روستایی استان، مهاجر بوده‌اند. گفتنی است که میزان مهاجرپذیری استان در دوره ۹۵-۱۳۹۰، در مقایسه با دوره‌های قبل، کاهش داشته است. البته کاهش دوره سرشماری را نباید نادیده انگاشت. بالاترین میزان مهاجرپذیری برای مناطق شهری و روستایی استان مربوط به دوره ۱۳۷۵-۸۵ بوده که ۱۳/۱ درصد از جمعیت نقاط شهری و ۱۱/۶ درصد از جمعیت نقاط روستایی استان، مهاجر بوده‌اند.

جدول ۸۶- **تعداد و نسبت مهاجرپذیری استان آذربایجان شرقی[11] و کشور به تفکیک وضع سکونت، طی سرشماری‌های ۹۵-۱۳۶۵**

دوره	شرح	تعداد			نسبت مهاجرپذیری (به ازای صد نفر جمعیت کل/شهری/روستایی)		
		کل	نقاط شهری	نقاط روستایی	کل	نقاط شهری	نقاط روستایی
۷۵-۱۳۶۵	کشور	۸۷۱۸۷۷۰	۶۱۲۲۶۷۵	۲۵۹۶۰۹۵	۱۴/۵	۱۶/۶	۱۱/۲
	استان آذربایجان شرقی	۳۴۲۲۹۳	۲۵۵۹۳۴	۸۶۳۵۹	۱۰/۳	۱۲/۸	۶/۵
۸۵-۱۳۷۵	کشور	۱۲۱۴۸۱۴۸	۸۹۹۹۷۰۹	۳۱۴۸۴۳۹	۱۷/۲	۱۸/۶	۱۴/۲
	استان آذربایجان شرقی	۴۵۳۲۱۶	۳۱۳۵۶۶	۱۳۹۶۵۰	۱۲/۶	۱۳/۱	۱۱/۶
۹۰-۱۳۸۵	کشور	۵۵۳۴۶۶۶	۴۳۰۲۰۸۶	۱۲۳۲۵۸۰	۷/۴	۸/۰	۵/۷
	استان آذربایجان شرقی	۲۰۹۱۹۸	۱۶۱۱۴۵	۴۸۰۵۳	۵/۶	۶/۲	۴/۲
۹۵-۱۳۹۰	کشور	۴۳۰۰۹۸۸	۳۵۶۴۷۳۵	۷۳۶۲۵۳	۵/۴	۶/۰	۳/۵
	استان آذربایجان شرقی	۱۵۴۲۷۸	۱۳۰۱۱۷	۲۴۱۶۱	۳/۹	۴/۶	۲/۲

مأخذ: محاسبه شده بر اساس نتایج سرشماری‌های عمومی و نفوس مرکز آمار ایران

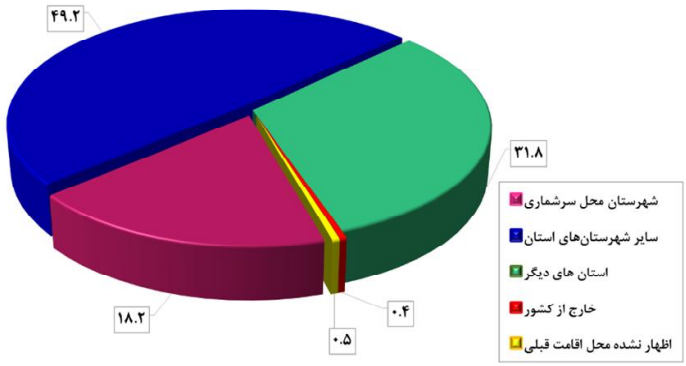
۳-۳-۴-۱۱- مبدأ اقامت قبلی مهاجران

مهاجرت‌های داخلی خود به انواع مختلفی از قبیل مهاجرت‌های شهر به شهر، روستا به شهر، روستا به روستا، شهر به روستا، بین استانی، داخل استانی و ... قابل‌تقسیم هستند که هرکدام از منظر خاصی به موضوع مهاجرت می‌پردازند. در این بخش از گزارش، مهاجران استان آذربایجان شرقی برحسب محل اقامت قبلی آنان مورد

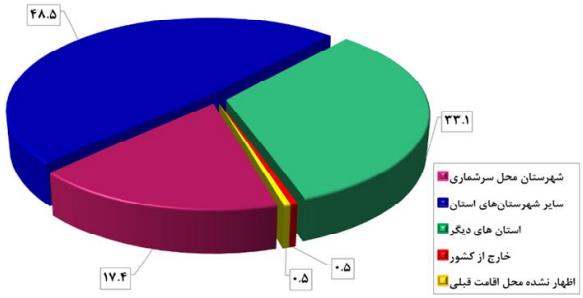
۱۱. در این جدول جابه‌حایی‌های درون استانی نیز در نظر گرفته شده است.

مطالعه قرار گرفته‌اند و علت پرداختن به این موضوع آگاهی از حجم مهاجرت‌های درون استانی و برون استانی می‌باشد. آگاهی از سهم مهاجرت‌های بین استانی و درون استانی می‌تواند نقش عمده‌ای در سیاست‌گذاری‌های جمعیتی و مهاجرتی یک منطقه داشته باشد.

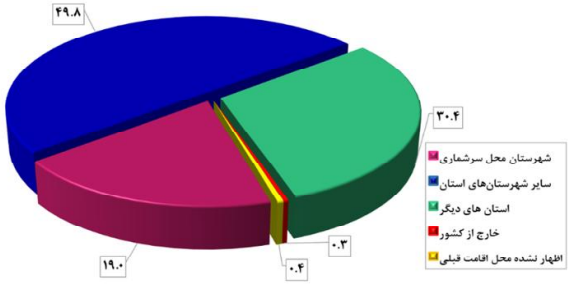
مطابق با نتایج سرشماری سال ۱۳۹۵ از کل مهاجران وارد شده به استان آذربایجان شرقی؛ مبدأ اقامت ۴۹/۲ درصد، مهاجران بین شهرستانی (مربوط به سایر شهرستان‌های استان) بوده‌اند. مهاجران مربوط به استان‌های دیگر با ۳۱/۸ درصد در مرتبه دوم قرار گرفته‌اند و سهم مهاجرت‌های درون شهرستانی در مراتب بعدی قرار دارد؛ بنابراین این استان در زمره‌ی استان‌هایی است که سهم مهاجرت‌های برون استانی آن، کم است. عمده مهاجران برون استانی وارد شده به استان آذربایجان شرقی متعلق به استان‌های آذربایجان غربی، تهران، اردبیل و البرز هستند. لازم به ذکر است که مهاجران وارد شده به استان آذربایجان شرقی، بیشتر به دلایل انجام یا پایان تحصیل و انجام یا پایان خدمت وظیفه و دستیابی به مسکن مناسب‌تر به این استان وارد شده‌اند. بنابراین نمی‌توان اذعان داشت که علت‌های اقتصادی و یافتن شغل دلیل برتر برای مهاجرت به استان آذربایجان شرقی محسوب می‌شود، کما این که به استناد آخرین نتایج سرشماری رسمی کشور، نزدیک به ۱۲ درصد از مردان ۲۰ تا ۵۰ ساله استان آذربایجان شرقی بیکار بوده‌اند.

نمودار ۲۴- مبدأ اقامت قبلی مهاجران استان آذربایجان شرقی، طی سرشماری‌های ۹۵-۱۳۹۰

نمودار ۲۵- مبدأ اقامت قبلی مردان مهاجر استان آذربایجان شرقی، طی سرشماری‌های ۹۵-۱۳۹۰

نمودار ۲۶- مبدأ اقامت قبلی زنان مهاجر استان آذربایجان شرقی، طی سرشماری‌های ۹۵-۱۳۹۰

۳-۳-۴-۱۲- الگوی مهاجرت

بررسی آمار و اطلاعات مهاجرتی، طی دوره ۹۵-۱۳۹۰ نشان می‌دهد حجم قابل‌توجهی از مهاجران وارد شده به استان آذربایجان شرقی، مبدأ اقامت قبلی‌شان شهر بوده و به شهرهای استان نیز وارد شده‌اند (۶۹/۸ درصد از کل مهاجران). حجم مهاجرت‌های روستا به شهر با ۱۳/۸ درصد از کل مهاجران، در مرتبه دوم قرار گرفته است. گفتنی است که مهاجرت‌های شهر به روستا، عمدتاً محصلان، دانشجویان، سربازان و کارگران فصلی هستند که برای مدت کوتاهی در شهرها اقامت گزیده و در زمان سرشماری دوباره به روستای خود بازگشته‌اند، قرار گرفتن حدود ۶۰ درصد از مهاجران شهر به روستا در گروه سنی ۱۵ تا ۴۰ سال، گواه بر این مطلب است.

جدول ۸۷- **تعداد و توزیع درصد مهاجران واردشده به استان آذربایجان شرقی برحسب الگوی مهاجرت (بر اساس آخرین جابجایی انجام شده)، طی سرشماری‌های ۹۵-۱۳۹۰**

شرح	الگوی مهاجرت						
	شهر به شهر	روستا به شهر	روستا به روستا	شهر به روستا	خارج از کشور	اظهارنشده محل اقامت قبلی	جمع
تعداد	۱۰۷۶۵۹	۲۱۳۴۴	۵۶۷۹	۱۸۲۶۲	۶۳۱	۷۰۳	۱۵۴۲۷۸
توزیع درصد	۶۹/۸	۱۳/۸	۳/۷	۱۱/۸	۰/۴	۰/۵	۱۰۰

مأخذ: محاسبه شده براساس نتایج سرشماری‌های عمومی و نفوس مرکز آمار ایران

۳-۳-۴-۱۳- ولادت‌های ثبت شده

ولادت یکی از شاخص‌های پویای جمعیتی است. فراوانی ولادت‌ها بیانگر جامعه‌ای است که جمعیت آن قابلیت باروری دارد، مطالعه باروری و ولادت را نمی‌توان از یکدیگر جدا کرد. اما علل و همچنین نتایج این دو پدیده جمعیتی همواره یکسان نیستند و اگر ولادت را بتوان یک پدیده جمعیتی و یا بیولوژیک دانست، عوامل گوناگونی چون عوامل فرهنگی، اجتماعی و سیاسی در امر باروری مؤثر هستند. در سال ۱۳۸۵ تعداد ۶۲۶۸۹ ولادت برای استان آذربایجان شرقی ثبت شده بود که این رقم به ۶۹۷۳۱ ولادت در سال ۱۳۹۵ افزایش یافته و طی سه سال بعد (۱۳۹۸) به ۵۳۳۴۲ ولادت کاهش یافته است. همان‌طور که در جدول ملاحظه می‌شود در تمامی مقاطع مورد بررسی به‌ویژه در سال ۱۳۹۸، میزان خام ولادت‌های ثبت شده در استان، پایین‌تر از کشور، به دست آمده است. در سال ۱۳۹۸ میزان ولادت استان با اختلاف زیادی، پایین‌تر از میانگین کشوری گزارش شده است. افزایش تعداد و میزان ولادت‌های ثبت شده استان در طول سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۵ را می‌توان مربوط به موالید دهه ۶۰ دانست که در این بازه زمانی به سن ازدواج و فرزندآوری رسیده‌اند.

جدول ۸۸- تعداد و میزان ولادت‌های ثبت شده استان آذربایجان شرقی و کشور به تفکیک وضع سکونت، در سال‌های ۹۷-۱۳۸۵

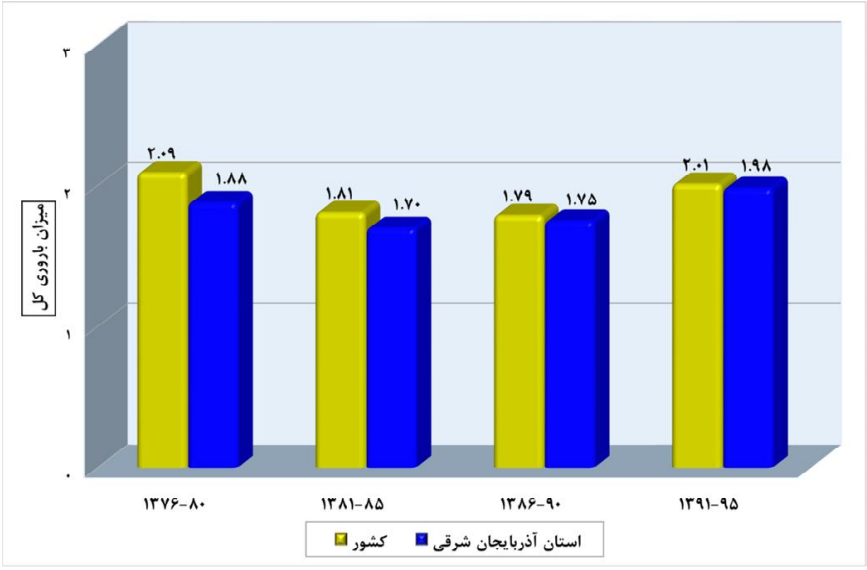
سال	شرح	تعداد			میزان به ازای هزار نفر جمعیت کل/شهری/روستایی		
		جمع	نقاط شهری	نقاط روستایی	جمع	نقاط شهری	نقاط روستایی
۱۳۸۵	کشور	۱۲۵۳۹۱۲	۸۴۵۰۵۰	۴۰۸۸۶۲	۱۷/۸	۱۷/۵	۱۸/۴
	استان آذربایجان شرقی	۶۲۶۸۹	۴۰۳۳۳	۲۲۳۵۶	۱۷/۴	۱۶/۸	۱۸/۶
۱۳۹۰	کشور	۱۳۸۲۲۲۹	۱۰۸۷۹۸۸	۲۹۴۲۴۱	۱۸/۴	۲۰/۳	۱۳/۷
	استان آذربایجان شرقی	۶۷۸۴۱	۴۴۹۶۲	۲۲۸۷۹	۱۸/۲	۱۷/۴	۲۰/۰
۱۳۹۵	کشور	۱۵۲۸۰۵۳	۱۱۷۶۰۳۲	۳۵۲۰۲۱	۱۹/۱	۱۹/۹	۱۶/۹
	استان آذربایجان شرقی	۶۹۷۳۱	۴۹۶۴۰	۲۰۰۹۱	۱۷/۸	۱۷/۷	۱۸/۳
۱۳۹۸	کشور	۱۳۶۶۵۱۹	۱۰۴۷۹۲۵	۳۱۸۵۹۴	۱۶/۴	۱۶/۸	۱۵/۴
	استان آذربایجان شرقی	۵۳۳۴۲	۳۷۳۷۸	۱۵۹۶۴	۱۳/۳	۱۲/۸	۱۴/۶

مأخذ: محاسبه شده براساس اطلاعات سازمان ثبت احوال کشور

۳-۳-۴-۱۴- میزان باروری کل

یکی از مهم‌ترین شاخص‌های باروری، میزان کل باروری است. میزان کل باروری عبارت است از شمار فرزندانی که یک زن در طول دوران باروری خود با توجه به سن باروری (۴۹-۱۵ سال)، بدون به شمار آوردن مرگ و میرهای فرزندان به دنیا می‌آورد.

تغییرات میزان باروری کل استان آذربایجان شرقی و کشور برحسب دوره‌های ۵ ساله، از سال ۱۳۷۶ تا ۱۳۹۵ در جدول ذیل نمایش داده شده است. همان‌طور که مشاهده می‌شود روند باروری هم در کشور و هم در استان آذربایجان شرقی از سال ۱۳۷۶ تا ۱۳۹۰، روندی کاهشی بوده است و در دوره ۹۵-۱۳۹۱ نسبت به دوره‌های قبل، اندکی افزایش یافته است. گفتنی است که افزایش میزان باروری کل در دوره ۹۵-۱۳۹۱، متأثر از پدیده گشتاور جمعیتی بوده است و به احتمال قوی و در صورت ادامه‌دار بودن شرایط اجتماعی و اقتصادی کنونی حاکم بر جامعه؛ روند افزایش میزان باروری کل تا سال‌های طولانی اتفاق نخواهد افتاد. به علاوه همان‌طور که در جدول نیز مشاهده می‌شود میزان باروری کل در استان آذربایجان شرقی همواره از میانگین این شاخص برای کل کشور، پایین‌تر بوده است.

نمودار ۲۷- مقایسه روند تغییرات میزان باروری کل استان آذربایجان شرقی و کشور، طی سال‌های ۹۵-۱۳۷۶

۳-۳-۴-۱۵- مرگ و میرهای ثبت شده

یکی دیگر از عوامل و مؤلفه‌های تأثیرگذار بر روند رشد جمعیت میزان مرگ و میر است و دسترسی به آمار دقیق، صحیح و به روز این رویداد بسیار حائز اهمیت می‌باشد. این واقعه برای همه افراد و به صورت ناهم‌زمان در طول زندگی آن‌ها اتفاق می‌افتد.

میزان خام مرگ و میرهای ثبت شده برای استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۸۵ برابر با ۶ مرگ به ازای هزار نفر جمعیت بوده که طی سال‌های بعد با روندی سینوسی به ۵/۷ مرگ کاهش یافته است. در همه‌ی سال‌های مورد بررسی، میزان خام مرگ و میرهای ثبت شده استان، بالاتر از متوسط کشوری گزارش شده است.

جدول ۸۹- **تعداد و میزان مرگ و میر ثبت شده استان آذربایجان شرقی و کشور به تفکیک وضع سکونت، در سال‌های ۹۷-۱۳۸۵**

سال	شرح	تعداد			میزان به ازای هزار نفر جمعیت کل/شهری/روستایی		
		کل	نقاط شهری	نقاط روستایی	کل	نقاط شهری	نقاط روستایی
۱۳۸۵	کشور	۴۰۸۵۶۶	۲۵۷۴۳۶	۱۵۱۱۳۰	۵/۸	۵/۳	۶/۸
	استان آذربایجان شرقی	۲۱۴۶۰	۱۴۳۳۰	۷۱۳۰	۶/۰	۶/۰	۵/۹
۱۳۹۰	کشور	۴۲۲۱۳۳	۳۰۵۴۷۵	۱۰۹۶۲۸	۵/۶	۵/۷	۵/۱
	استان آذربایجان شرقی	۲۱۲۶۵	۱۴۷۶۳	۶۵۰۲	۵/۷	۵/۷	۵/۷
۱۳۹۵	کشور	۳۶۹۷۵۱	۲۷۴۸۷۰	۹۴۷۸۸	۴/۶	۴/۶	۴/۶
	استان آذربایجان شرقی	۲۱۹۰۳	۱۵۴۰۹	۶۴۹۴	۵/۶	۵/۵	۵/۹
۱۳۹۸	کشور	۳۷۷۲۴۵	۲۷۹۵۲۵	۹۷۶۶۸	۴/۵	۴/۵	۴/۷
	استان آذربایجان شرقی	۲۳۰۳۴	۱۶۴۹۸	۶۵۳۶	۵/۷	۵/۶	۶/۰

مأخذ: محاسبه شده براساس اطلاعات سازمان ثبت احوال کشور

۳-۳-۴-۱۶- امید به زندگی

امید به زندگی به عنوان یکی از اندازه‌های خلاصه سلامت جمعیت، به همراه سایر شاخص‌های بهداشتی، نتیجه عملکردهای نظام سلامت را جهت تعیین اولویت‌ها، تخصیص منابع و ارزشیابی برنامه‌های سلامت مشخص می‌کنند. بررسی مقادیر امید به زندگی یک جمعیت در طول زمان یا در مکان‌های مختلف با زمان‌های مشابه، امکان مقایسه برآیند نهایی عوامل خطر منتهی به مرگ و عوامل پیشگیری‌کننده از مرگ‌ومیر را فراهم می‌سازد.

به همین جهت یکی از بخش‌های اصلی مورد بررسی در استان آذربایجان شرقی، میزان امید به زندگی آن در سال‌های ۱۳۸۵، ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵ می‌باشد.

همراه با افزایش خدمات پزشکی و امکانات بهداشتی و ظهور درمان‌های نوین، روند افزایشی در میزان امید به زندگی رخ داده است. این روند افزایشی هم در سطح کشوری و در سطح استانی دارای نوسانی قابل مشاهده است. در طول سه دوره مورد بررسی میزان شاخص امید به زندگی استان آذربایجان شرقی همواره روندی افزایشی طی کرده است. در استان آذربایجان شرقی و همین‌طور کل کشور، همواره امید به زندگی زنان بیشتر از مردان بوده و البته سرعت رشد این شاخص در زنان نیز بیشتر از مردان بوده است. در سال ۱۳۹۵ امید به زندگی زنان استان ۷۵/۹ سال و برای مردان ۷۲/۵ سال بوده است و امید به زندگی زنان استان با میانگین امید به زندگی زنان کشور نسبتاً برابر می‌باشد. به طور کلی طی سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۵، به امید به زندگی مردان استان حدود ۲/۲ سال و به امید به زندگی زنان ۳/۴ سال افزوده شده است.

جدول ۹۰- مقایسه امید به زندگی کل کشور و استان آذربایجان شرقی به تفکیک جنس، در سال‌های ۹۵-۱۳۸۵ (سال)

سال	کل کشور		استان آذربایجان شرقی	
	مرد	زن	مرد	زن
۱۳۸۵	۷۱/۷	۷۳/۶	۷۰/۳	۷۲/۵
۱۳۹۰	۷۱/۵	۷۴	۷۱/۱	۷۳/۹
۱۳۹۵	۷۲/۵	۷۵/۵	۷۲/۵	۷۵/۹

مأخذ: بر اساس اطلاعات مرکز آمار ایران

۳-۳-۴-۱۷- پیش‌بینی جمعیت تا سال ۱۴۱۵

برای انجام پیش‌بینی از روش «ترکیبی پیش‌بینی جمعیت» بهره گرفته شده است. در این روش که متداول‌ترین روش پیش‌بینی جمعیت می‌باشد بر اساس عملکرد مجموعه عوامل مؤثر بر تغییر و تحولات جمعیت یعنی باروری، مرگ و میر، مهاجرت و ترکیب سنی و جنسی جمعیت استفاده شده است.

بر اساس پیش‌بینی مرکز آمار ایران، جمعیت استان آذربایجان شرقی تا سال ۱۴۱۵ به بیش از ۴ میلیون و ۴۰۶ هزار نفر خواهد رسید. که بیش از ۷۷ درصد از آن در نقاط شهری سکونت خواهند داشت. لازم به ذکر است که از سال ۱۳۹۵ تا ۱۴۱۵، سالانه حدود ۲۵ هزار نفر به جمعیت استان اضافه خواهد شد.

جدول ۹۱- پیش‌بینی تعداد جمعیت کشور و استان آذربایجان شرقی، بر اساس برآوردهای مرکز آمار ایران تا سال ۱۴۱۵

سال	شرح	جمع			نقاط شهری			نقاط روستایی		
		مردوزن	مرد	زن	مردوزن	مرد	زن	مردوزن	مرد	زن
۱۴۰۰	کشور	۸۴۹۷۱۰۰۰	۴۲۹۳۷۰۰۰	۴۲۰۳۴۰۰۰	۶۴۳۹۷۰۰۰	۳۲۵۳۶۰۰۰	۳۱۸۶۱۰۰۰	۲۰۵۷۵۰۰۰	۱۰۴۰۱۰۰۰	۱۰۱۷۳۰۰۰
	استان آذربایجان شرقی	۴۰۸۲۰۰۰	۲۰۶۹۰۰۰	۲۰۱۳۰۰۰	۳۰۰۰۰۰۰	۱۵۲۱۰۰۰	۱۴۷۹۰۰۰	۱۰۸۲۰۰۰	۵۴۸۰۰۰	۵۳۳۰۰۰
۱۴۰۵	کشور	۸۹۱۲۱۰۰۰	۴۴۹۵۰۰۰۰	۴۴۱۷۱۰۰۰	۶۸۹۸۲۰۰۰	۳۴۷۸۸۰۰۰	۳۴۱۹۵۰۰۰	۲۰۱۳۹۰۰۰	۱۰۱۶۳۰۰۰	۹۹۷۶۰۰۰
	استان آذربایجان شرقی	۴۲۱۷۰۰۰	۲۱۳۱۰۰۰	۲۰۸۵۰۰۰	۳۱۶۲۰۰۰	۱۵۹۹۰۰۰	۱۵۶۴۰۰۰	۱۰۵۴۰۰۰	۵۳۳۰۰۰	۵۲۱۰۰۰
۱۴۱۰	کشور	۹۲۴۶۰۰۰۰	۴۶۵۶۲۰۰۰	۴۵۸۹۸۰۰۰	۷۲۸۷۷۰۰۰	۳۶۶۹۴۰۰۰	۳۶۱۸۳۰۰۰	۱۹۵۸۳۰۰۰	۹۸۶۸۰۰۰	۹۷۱۵۰۰۰
	استان آذربایجان شرقی	۴۳۲۲۰۰۰	۲۱۷۹۰۰۰	۲۱۴۳۰۰۰	۳۳۰۶۰۰۰	۱۶۶۷۰۰۰	۱۶۳۹۰۰۰	۱۰۱۶۰۰۰	۵۱۲۰۰۰	۵۰۴۰۰۰
۱۴۱۵	کشور	۹۵۲۷۸۰۰۰	۴۷۹۰۸۰۰۰	۴۷۳۷۰۰۰۰	۷۶۳۴۷۰۰۰	۳۸۳۸۱۰۰۰	۳۷۹۶۵۰۰۰	۱۸۹۳۲۰۰۰	۹۵۲۷۰۰۰	۹۴۰۵۰۰۰
	استان آذربایجان شرقی	۴۴۰۶۰۰۰	۲۲۱۶۰۰۰	۲۱۹۰۰۰۰	۳۴۱۴۰۰۰	۱۷۱۷۰۰۰	۱۶۹۷۰۰۰	۹۹۱۰۰۰	۴۹۹۰۰۰	۴۹۳۰۰۰

مأخذ: مرکز آمار ایران

۳-۳-۴-۱۸- جمع بندی

- ✓ استان آذربایجان شرقی به عنوان ششمین استان کشور، با جمعیتی بالغ بر ۴ میلیون و ۵۱ هزار نفر (برآورد مرکز آمار ایران برای سال ۱۳۹۹)، حدود ۴/۸ درصد از جمعیت کشور را شامل می‌شود. از جمله شاخص‌های قابل توجه در این استان بالا بودن نسبت جمعیت شهری به کل جمعیت استان است، به‌طوری که بر اساس برآورد مرکز آمار ایران در سال ۱۳۹۹، نزدیک به ۷۳ درصد جمعیت استان را شهرنشینان تشکیل می‌دهند.
- ✓ ساختار سنی جمعیت کنونی استان آذربایجان شرقی نمایانگر قرار گرفتن سهم قابل‌توجهی از جمعیت در سنین جوانی و میان‌سالی (فعال بالقوه) است؛ میانگین سنی جمعیت (حدود ۳۲/۴۰ سال) و بالا بودن سهم جمعیت ۶۴-۱۵ ساله (۶۹/۹ درصد از کل جمعیت) گواه این مطلب هستند.
- ✓ جمعیت سالمند استان آذربایجان شرقی با ۷/۲ درصد نسبت به جمعیت سالمند بسیاری از استان‌های کشور بالاتر بوده و در سال ۱۳۹۵، رتبه این استان ۵ بوده است.
- ✓ کاهش رشد سالانه جمعیت و پیش‌بینی ادامه آن در سال‌های آتی به‌ویژه در نقاط روستایی می‌تواند به یکی از چالش‌های پیش‌روی جمعیت استان تبدیل شود. پیش‌بینی‌های مرکز آمار حاکی است که اگر جمعیت استان با این روند ادامه پیدا کند در سال ۱۴۱۵ جمعیت برابر با ۴۴۰۶۰۰۰ نفر خواهد بود، به عبارتی به ازای هر یک سال حدود ۲۵ هزار نفر افزایش خواهد داشت.

- ✓ میزان خام ولادت‌های ثبت شده در استان روند کاهشی طی کرده و بر اساس آمار سال ۱۳۹۸ با اختلاف از میانگین کشوری پایین‌تر است.
- ✓ آمار مهاجرت استان (با کسر مهاجرت‌های داخل استانی) نشان می‌دهد که جمعیت مهاجر وارد شده به استان (طی دوره ۹۵-۱۳۹۰) حدود ۱/۳ درصد جمعیت از استان و بدون کسر مهاجرت‌های درون استانی، ۳/۹ درصد از جمعیت استان را شامل می‌شود. این امر نشان می‌دهد که مهاجرت‌های استان آذربایجان شرقی، بیشتر مربوط به جابه‌جایی‌های داخلی استان است.
- ✓ عمده مهاجرین برون استانی وارد شده به استان آذربایجان شرقی به ترتیب مربوط به استان‌های آذربایجان غربی، تهران، اردبیل و البرز بوده است.
- ✓ الگوی مهاجرت استان نیز حاکی است که حدود ۶۹/۸ درصد جابه‌جایی‌های جمعیتی در استان شهر به شهر بوده است و میزان مهاجرت شهر به روستا با حدود ۱۳/۸ درصد در مرتبه دوم قرار گرفته است. لازم به ذکر است که حدود ۱۲ درصد (معادل ۱۸۲۶۲ نفر) از مهاجران وارد شده به استان آذربایجان شرقی، مهاجران شهر به روستا هستند، مهاجران شهر به روستا، عمدتاً محصلان، دانشجویان، سربازان و کارگران فصلی هستند که برای مدت کوتاهی در شهرها اقامت گزیده و در زمان سرشماری دوباره به روستای خود بازگشته‌اند.
- ✓ برتری الگوی مهاجرت شهر به شهر به معنای حرکت جمعیت از شهرهای کوچک به سمت شهرهای بزرگ به‌ویژه مراکز شهرستانی و در نتیجه بر هم خوردن توازن جمعیتی در سطح استان می‌باشد.
- ✓ از مجموع ۲۰ شهرستان استان، سهم جمعیتی ۵ شهرستان نزدیک ۶۷ درصد است و مابقی در دیگر شهرستان‌های استان زندگی می‌کنند.
- ✓ در خصوص متوسط بعد خانوارهای ساکن در این استان باید گفت که بعد خانوار کمی پایین‌تر از میانگین کشوری گزارش شده است و نکته حائز اهمیت در مورد خانوارهای استان این است که؛ بر اساس نتایج آخرین سرشماری عمومی نفوس و مسکن (سال ۱۳۹۵)، حدود ۱۱/۵ درصد از خانوارهای استان (معادل ۱۳۹۹۵۵ خانوار) زن سرپرست هستند و حدود ۵۱ درصد از خانوارهای زن سرپرست استان، در قالب خانوارهای یک‌نفره (خودسرپرست) زندگی می‌کنند.

۳-۳-۵- وضعیت سواد و تعلیم و تربیت رسمی- عمومی

۳-۳-۵-۱- تعلیم و تربیت رسمی- عمومی

آموزش عمومی شامل دوره‌های ابتدایی، راهنمایی، متوسطه عمومی و فنی و حرفه‌ای می‌باشد و مسئولیت اجرای آن با وزارت آموزش و پرورش است. شایان‌ذکر است که از سال تحصیلی ۹۲-۱۳۹۱ با تغییر نظام

آموزش عمومی مقاطع تحصیلی شامل ابتدایی، متوسطه دوره اول و متوسطه دوره دوم است. در این بخش تلاش خواهد شد، در ابتدا آمار بخش تعلیم و تربیت رسمی عمومی با تمرکز بر استان آذربایجان شرقی ارائه خواهد شد و در نهایت ضمن احصاء مهم‌ترین مسائل و چالش‌های آموزش عمومی راهکارهایی برای بهبود این وضعیت پیشنهاد خواهد شد.

۳-۳-۵-۱-۱- آمار و اطلاعات

- در سال تحصیلی ۱۳۹۸-۹۹، ۷۶۷۷۵۵ دانش‌آموز دختر و پسر در استان مشغول به تحصیل بوده‌اند که ۵۲/۱۵ درصد آنها پسر و ۴۷/۸۵ درصد آنها دختر می‌باشند. همچنین ۵۳/. درصد این دانش‌آموزان در مدارس آموزش استثنایی، ۸/۹۷ درصد در دوره پیش‌دبستانی، ۵۰/۳۱ درصد در مدارس ابتدایی(پایین‌تر از میانگین کشوری با ۵۴/۶ درصد)، ۲۱/۵۷ درصد در مدارس متوسطه دوره اول(پایین‌تر از میانگین کشوری با ۲۲/۷ درصد) و ۱۶/۹۷ درصد در مدارس متوسطه دوره دوم)(پایین‌تر از متوسط کشوری با ۱۸ درصد) و ۱۶/۶۵ درصد در دوره اول و دوم متوسطه بزرگ‌سال مشغول به تحصیل می‌باشند.
- مطابق آمار ارائه شده توسط اداره کل آموزش و پرورش استان، در دوره آموزش استثنایی متوسط تراکم دانش‌آموزان در هر کلاس درسی ۶/۲۵ نفر می‌باشد که این رقم برای دانش‌آموزان دوره ابتدایی ۲۰/۹۰ (پایین‌تر از متوسط کشوری با ۲۶/۵)، دانش‌آموزان متوسطه دوره اول ۲۲/۴۹ (بالاتر از متوسط کشوری با ۲۱) متوسطه دوره دوم ۱۹/۶۲(بالاتر از متوسط کشوری با ۱۶/۶) نفر به ازای هر کلاس درسی می‌باشد.
- نرخ پوشش تحصیلی در دوره ابتدایی ۹۹/۲۳ درصد و نرخ پوشش پایه اول ابتدایی ۹۸/۸۸ درصد بوده و نرخ برابری پوشش تحصیلی دختران و پسران در دوره ابتدایی برای پسران ۹۹/۲۰ درصد و برای دختران ۹۹/۲۷ درصد است. نرخ پوشش تحصیلی دوره اول متوسطه را ۹۵/۷۷ درصد و دوره دوم متوسطه را ۸۱/۱۹ درصد اعلام کرد.
- بر اساس آمار سازمان نوسازی، توسعه و تجهیز مدارس کشور، سرانه مطلوب فضای آموزشی در کشور ۸/۴ مترمربع است. سرانه متوسط فضای آموزشی در کشور نیز ۵/۱۸ مترمربع است[۱۲]. بر اساس این آمار، ۱۱ استان کشور از جمله تهران زیرخط میانگین سرانه قرار می‌گیرند. سیستان‌وبلوچستان، خراسان شمالی، البرز، تهران، قم و گیلان نیز از جمله استان‌هایی هستند که سرانه فضای آموزشی آنها زیرخط استاندارد است. در استان آذربایجان شرقی سرانه فضای آموزشی ۵/۲ متر می‌باشد و بالاتر از میانگین کشوری است.

[۱۲]. در فضای آموزش شهری سرانه ۴/۹۶ متر مربع و در فضاهای آموزش روستایی سرانه ۵/۸۱ متر مربع است.

- بر اساس آمار اداره کل نوسازی، توسعه و تجهیز مدارس استان آذربایجان شرقی، ۷۰ درصد مدارس استحکام دارند و در این میان ۳۰ درصد نیازمند مقاوم‌سازی، تخریب و بازسازی است. متوسط کشوری در خصوص نسبت مدارس مستحکم به کل مدارس حدود ۶۶درصد می‌باشد که از این حیث مدارس استان در سطحی بالاتر از متوسط کشوری قرار دارند.
- بر اساس اطلاعات سالنامه آماری سال ۱۳۹۸ استان آذربایجان شرقی حدود ۳۷۳۱۶ نفر شاغل در آموزش و پرورش هستند که شامل گروه معلمان(آموزگار، دبیر، هنرآموز و استادکار)، گروه مدیریت(مدیر، معاون پرورشی، معاون فناوری، معاون اجرایی، معاون امور عمومی و معاون آموزشی) و گروه کیفیت‌بخشی(شامل مشاور، مربی امور تربیتی پرورشی، مراقبت سلامت، سرپرست بخش، سرپرست آموزش، سرپرست شبانه-روزی، مسئول سوادآموزی مجتمع، مسئول توان‌بخشی و متصدی سایت رایانه) می‌باشد. بر اساس گزارش معاون پژوهش، برنامه‌ریزی و نیروی انسانی اداره کل آموزش و پرورش، استان آذربایجان شرقی با کمبود نیروی انسانی حدود ۶۴۰۰ به خصوص در نواحی روستایی و مرزی روبرو می‌باشد.
- بر اساس آمار اداره کل آموزش و پرورش استان، تقریباً ۸۸ درصد دانش‌آموزان استان به سامانه شاد و فضای مجازی برای آموزش دسترسی داشته‌اند. با این وجود، بالغ بر ۹۲۱۶۰ دانش‌آموز به دلایلی مانند عدم دسترسی به اینترنت و گوشی‌های هوشمند از دسترسی به سامانه شاد محروم شده‌اند[۱۳].
- بر اساس آمار اداره کل آموزش و پرورش استان، حدود ۵۸۵۰ دانش‌آموز عشایر در سطح استان مشغول به تحصیل هستند. به دلیل تراکم پایین دانش‌آموزی در مدارس این بخش و نبود زیرساخت‌های تحقق آموزش مجازی، حدود ۸۰ درصد این کلاس‌ها در ایام کرونا به صورت حضوری دایر بوده است.

جدول ۹۲- خلاصه اطلاعات آموزش و پرورش استان آذربایجان شرقی

سال و مقطع تحصیلی	جمع	پسر	دختر	معلم	مدیریت و کیفیت‌بخشی	تعداد آموزشگاه	تعداد کلاس درس
۹۹-۱۳۹۸	۷۶۷۷۷۵	۴۰۰۴۱۳	۳۶۷۳۴۲	۲۸۱۲۱	۹۴۹۵	۸۹۴۶	۳۰۹۴۱
آموزش استثنایی	۴۰۸۶	۲۵۷۳	۱۵۱۳	۶۷۰	۲۲۹	۱۸۰	۶۵۴
پیش دبستانی	۶۸۸۴۱	۳۵۰۸۰	۳۳۷۶۱			۲۰۹۰	۵۱۶۴
ابتدایی	۳۸۶۲۳۹	۱۹۹۴۳۵	۱۸۶۸۰۴	۱۳۵۹۷	۳۹۵۰	۳۸۲۷	۱۸۴۸۲
متوسطه دوره اول	۱۶۵۶۳۲	۸۶۱۰۷	۷۹۵۲۵	۶۸۷۱	۲۵۵۴	۱۵۹۲	۷۳۶۵
متوسطه دوره دوم	۱۳۰۲۹۴	۶۸۷۸۹	۶۱۵۰۵	۶۹۸۳	۲۷۲۵	۹۸۲	۶۶۴۱
بزرگ سال(دوره اول متوسطه)	۱۵۲۷	۱۰۴۱	۴۸۶	-	-	۴۷	-
بزرگ‌سال(دوره دوم متوسطه)	۱۱۱۳۶	۷۳۸۸	۳۷۴۸	-	-	۲۲۸	-

[۱۳]. بر اساس گزارش کمیسیون آموزش و تحقیق مجلس شورای اسلامی حدود سه میلیون و پانصد هزار نفر از دانش‌آموزان به سامانه شاد دسترسی ندارند.

۳-۳-۵-۱-۲- مهم‌ترین مسائل آموزش و پرورش استان آذربایجان شرقی

۱. کمبود نیروی انسانی به عنوان مهم‌ترین مسئله آموزشی استان(کمبود ۶۴۰۰ معلم در سطح استان)
۲. عدم دسترسی حدود ۱۰۰ هزار دانش‌آموز به سامانه شاد به دلیل در دسترس نبودن اینترنت و گوشی‌های هوشمند
۳. وجود مدارس فرسوده و استاندارد نبودن سازه‌های آموزشی(۳۰ درصد از مدارس)
۴. عدم پوشش تحصیلی مطلوب در مقطع متوسطه اول و دوم

۳-۳-۵-۱-۳- راهکارهای پیشنهادی

به منظور بهبود وضعیت تشریح شده در بالا و انجام اقدامات مقتضی در خصوص مسائل احصائی راهکارهای زیر ارائه می‌گردد:

۱. ترمیم، بازسازی و نوسازی سازه‌های فرسوده آموزشی در سطح استان و انجام اقدامات لازم در خصوص تأمین فضای آموزشی مورد نیاز با استفاده از ظرفیت‌های موجود مانند مجمع خیرین مدرسه‌ساز؛
۲. تأمین نیروی انسانی مورد نیاز آموزش و پرورش استان با استفاده از ظرفیت‌های قانونی مانند افزایش واحدهای دانشگاه فرهنگیان و .....؛
۳. تمهید و تأمین زیرساخت‌های لازم برای تحقق آموزش مجازی به خصوص در بخش‌های روستایی و عشایری؛
۴. تحلیل، بررسی و احصاء علل ترک تحصیل دانش‌آموزان و انجام اقدامات تمهیدی به منظور کاهش نرخ ترک تحصیل و افزایش درصد پوشش تحصیلی به خصوص در مقاطع متوسطه اول و دوم؛

۳-۳-۵-۲- وضعیت سواد در استان آذربایجان شرقی

وضع سواد در بین افراد جامعه یکی از معیارهای مهم در تعیین میزان توسعه‌یافتگی کشورها بشمار می‌آید و بررسی روند تغییرات آن بیانگر چگونگی پیشرفت و توسعه نیروی انسانی در آن جامعه است. یکی از مهم‌ترین شاخص‌ها در این زمینه میزان باسوادی است. به طور کلی، بررسی این شاخص در سال‌های بعد از انقلاب حاکی از روند افزایشی آن و توجه به مسئله آموزش عمومی در برنامه‌ریزی‌ها و سیاست‌های کشور است. با این مقدمه کوتاه در این بخش تلاش خواهد شد تا وضعیت سواد در استان آذربایجان شرقی مورد بررسی قرار گیرد و در نهایت دلالت‌های این مطالعه برای تدوین برنامه‌های راهبردی استان استخراج شود.

۳-۳-۵-۲-۱- آمار و اطلاعات

بر اساس نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکونی۱۳۹۵ میزان باسوادی مردان و زنان ۶ ساله و بیشتر به ترتیب معادل ۸۹/۳۴ و ۷۹/۸۹ درصد بوده است. میزان باسوادی در نقاط شهری و روستایی به ترتیب ۸۸/۱۲ و۷۵/۱۷ درصد بوده است.

بر اساس نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال‌های۱۳۶۵، ۱۳۷۵، ۱۳۸۵، ۱۳۹۰، ۱۳۹۵ نرخ باسوادی در جمعیت ۶ ساله و بیشتر به ترتیب ۴۱/۶۵ درصد، ۶۸/۲۴ درصد، ۸۱/۵۶ درصد، ۸۲/۰۸ درصد و ۸۴/۶۹ درصد می‌باشد.

بر اساس داده‌های جدول فوق نرخ باسوادی مردان۸۹/۳۴ است که از متوسط کشور که ۹۱ درصد می‌باشد، پایین‌تر است. نرخ باسوادی زنان ۷۹/۸۹ می‌باشد که از متوسط کشوری که ۸۴/۲ می‌باشد، پایین‌تر است. نرخ باسوادی شهری ۸۸/۱۲ درصد می‌باشد که از متوسط کشوری که ۹۰/۸ درصد می‌باشد، پایین‌تر است. و در نهایت نرخ باسوادی روستایی ۷۵/۱۷ درصد می‌باشد که از متوسط کشوری که ۷۸/۵ می‌باشد، پایین‌تر است. به طور کلی همه آمارهای وضعیت سواد در استان اعم از مردان، زنان، بخش شهری و بخش روستایی از متوسط کشوری پایین‌تر است.

بر اساس سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۹۵ شهرستان اسکو با ۹۱/۱۹ درصد و شهرستان خدا آفرین با ۶۹/۶ درصد به ترتیب بیشترین و کمترین میزان باسوادی را در استان آذربایجان شرقی دارا هستند.

بر اساس آمار سرشماری سال ۹۵، حدود ۹۵/۶ درصد جمعیت کل استان باسواد و ۴/۴ درصد در بازه سنی ۱۰ الی ۴۹، بی‌سواد بودند. بر اساس این آمار حدود ۱۴۰ هزار بی‌سواد در بازه سنی ۱۰- ۴۹ سال در استان وجود دارند که جامعه هدف سوادآموزی استان را تشکیل می‌دهند. بر اساس آمار سال ۱۳۹۹ اداره کل آموزش و پرورش حدود ۳۳ هزار نفر از جمعیت بی‌سواد استان جذب فرایند سوادآموزی شده‌اند.

بر اساس آمار سال ۱۳۹۸، حدود ۲۰ هزار نفر در دوره‌های سه گانه سوادآموزی(۱۳۱۸۷)، انتقال(۵۶۷۵) و تحکیم(۷۱۷۵) شرکت کرده‌اند. بر اساس آمار ارائه شده ۲۰ درصد شرکت‌کنندگان مرد و ۸۰ درصد شرکت‌کنندگان زن بوده‌اند.

بر اساس آخرین آمار معاونت سوادآموزی اداره کل آموزش‌وپرورش استان، حدود ۳۹ مرکز یادگیری محلی در آذربایجان شرقی وجود دارد که در کنار آموزش سواد پایه به سوادآموزان این استان مواردی شامل حرفه‌آموزی و ایجاد اشتغال و تولید نیز جزء فعالیت آنها است. بر اساس آمار سازمان نهضت سوادآموزی حدود ۵۱۲ مرکز یادگیری محلی در کشور وجود دارد که سهم استان آذربایجان شرقی حدود ۷/۶ درصد می‌باشد. ۳۴۲۵

آموزش‌دهنده در فعالیت‌های سوادآموزی آذربایجان شرقی مشارکت دارند که غالب آنها را بانوان تشکیل می-دهند.

جدول ۹۳- وضعیت نرخ باسوادی در استان آذربایجان شرقی

جنس/ سکونت‌گاه	نرخ باسوادی(درصد)
مردان	۸۹/۳۴
زنان	۷۹/۸۹
شهری	۸۸/۱۲
روستایی	۷۵/۱۷

۳-۳-۵-۲-۲- مهم‌ترین مسائل سوادآموزی

۱. عدم تعیین تکلیف در خصوص وضعیت استخدامی آموزشیاران و وجود حالت بلاتکلیفی و بی‌انگیزگی در بین کارکنان
۲. وجود مشکلات فرهنگی-اجتماعی مانند عدم وجود احساس نیاز به سوادآموزی از سوی افراد بی‌سواد و کم‌سواد و مقاومت نسبت به سوادآموزی
۳. بازگشت به بی‌سوادی به علت عدم حضور در دوره‌های تحکیم و انتقال
۴. نبود سازوکار مشخص در شناسایی افراد بی‌سواد

۳-۳-۵-۲-۳- راهکارهای پیشنهادی

۱- تعیین تکلیف در خصوص وضعیت استخدامی و بیمه آموزشیاران به منظور ایجاد انگیزه بیشتر در نیروهای انسانی
۲- استفاده از جلسات توجیهی برای بی‌سوادان جهت تبیین اهمیت و کاربرد سواد در زندگی افراد
۳- انجام اقدامات تمهیدی و حمایتی جهت انسداد مبادی بازگشت به بی‌سوادی
۴- طراحی و ایجاد سازوکار مشخص و عملیاتی جهت شناسایی کردن افراد بی‌سواد

۳-۳-۵-۳- وضعیت آموزش عالی در استان آذربایجان شرقی

۳-۳-۵-۳-۱- آمار و اطلاعات

- در حوزه آموزش عالی با توجه به تقسیم‌بندی‌های صورت گرفته مبتنی بر سیاست‌ها و ضوابط اجرایی حاکم بر آمایش آموزش عالی در جمهوری اسلامی ایران(مصوبه جلسه ۷۷۶ مورخ ۱۳۹۴/۱۲/۱۸ شورای عالی انقلاب فرهنگی) استان آذربایجان شرقی در منطقه ۳ جانمایی شده است:
- منطقه۳ـ اردبیل، آذربایجان شرقی، آذربایجان غربی و زنجان: شامل دانشگاه‌های تبریز، بناب، مراغه، شهید مدنی آذربایجان، صنعتی سهند، هنر اسلامی تبریز، ارومیه، صنعتی ارومیه، زنجان، محقق اردبیلی، تحصیلات تکمیلی علوم پایه زنجان.
- در سال تحصیلی ۹۹-۱۳۹۸ تعداد کل دانشجویان استان ۱۵۶۳۱۱ نفر بوده است که از این تعداد ۸۵۱۳۹ نفر مرد و ۷۱۱۷۲ نفر زن بوده‌اند.
- در سال تحصیلی ۹۹-۱۳۹۸، از تعداد کل دانشجویان ۱۱/۸۷ درصد(۱۸۵۶۰ نفر) در مقطع کاردانی، ۶۱/۲ درصد (۹۵۷۱۳ نفر) در مقطع کارشناسی، ۱۷/۷۱ درصد(۲۷۶۹۸ نفر) در مقطع کارشناسی ارشد و ۳/۶۵ درصد(۵۷۰۹ نفر) در مقطع دکتری حرفه‌ای و ۵/۵۲ درصد(۸۶۳۱ نفر) در دکتری تخصصی مشغول به تحصیل بوده‌اند.
- بر اساس آمار، از تعداد کل دانشجویان استان:

۱. ۷/۶ درصد(۱۱۹۸۹ دانشجو) در گروه پزشکی (بالاتر از متوسط کشوری با ۷/۲۶ درصد)؛
۲. ۴۴/۱۱ درصد(۶۸۹۵۳ دانشجو) در گروه علوم انسانی (پایین‌تر از متوسط کشوری با ۴۸/۵ درصد)؛
۳. ۸/۸۱ درصد(۱۳۷۷۳دانشجو) در گروه علوم پایه (بالاتر از متوسط کشوری با ۶/۲ درصد)؛
۴. ۲۶/۷۳ درصد (۴۱۷۹۶) در گروه فنی مهندسی (بالاتر از متوسط کشوری با ۲۶/۵)؛
۵. ۵/۶۰ درصد(۸۷۵۹ دانشجو) در گروه کشاورزی و دامپزشکی (بالاتر از متوسط کشوری با ۳/۷۶ درصد)؛
۶. ۷ درصد(۱۱۰۴۱ دانشجو) در گروه هنر (بالاتر از متوسط کشوری با ۳/۳۷ درصد)مشغول به تحصیل بوده‌اند.

- دانش‌آموختگان دوره‌های تحصیلی مختلف در سال ۹۸-۱۳۹۷، ۳۳۹۱۵ نفر بوده‌اند که از این تعداد:

۱. ۵/۴۳ درصد مربوط به پزشکی(پایین‌تر از متوسط کشوری با ۷/۳)،
۲. ۴۳/۴۶ مربوط به علوم انسانی(پایین‌تر از متوسط کشوری با ۴۸/۶)،
۳. ۵/۹۰ درصد مربوط به علوم پایه(پایین‌تر از متوسط کشوری با ۶/۲)،

۴. ۳۱/۹درصد مربوط به فنی و مهندسی(بالاتر از متوسط کشوری با ۲۶/۶)،
۵. ۴/۷۱ درصد مربوط کشاورزی و دامپزشکی(بالاتر از متوسط کشوری با ۳/۸)
۶. و ۸/۴۸ درصد مربوط به هنر(بالاتر از متوسط کشوری با ۷/۶) بوده است.

- بر اساس آمار ارائه شده در سال ۱۳۹۵ در استان آذربایجان شرقی ۱۵۰ موسسه آموزش عالی وجود دارد(۵/۱ از مؤسسات آموزش عالی کشور) که شامل ۸ واحد دولتی(وزارت عتف)، ۲۷ واحد دانشگاه پیام نور، ۴۲ واحد علمی- کاربردی، ۳ واحد دانشگاه فرهنگیان، ۸ موسسه فنی و حرفه‌ای، ۱ واحد وزارت بهداشت، ۱۶ موسسه غیردولتی- غیرانتفاعی و ۴۳ واحد دانشگاه آزاد و ۲ واحد دانشگاهی سایر دستگاه‌های اجرایی می‌باشد.
- در سال تحصیلی ۹۹-۱۳۹۸، تعداد آموزشگران دانشگاهی تمام‌وقت مؤسسات آموزش عالی، ۴۹۸۹ نفر بوده است. ۷۷/۴۵ درصد از آموزشگران مرد و ۲۲/۵۵ درصد زن بوده‌اند.
- نسبت دانشجو به استاد بر اساس آمار وزارت عتف حدود ۳۹/۳۶ می‌باشد که نسبت به متوسط کشوری که ۴۹/۷ نفر می‌باشد در سطح پایین‌تری قرار دارد. از این حیث استان آذربایجان شرقی رتبه دوم کشوری را دارا می‌باشد.

بر اساس آمار آمایش آموزش عالی سهم شاغلان با تحصیلات عالی به کل شاغلان استان حدود ۱۶/۸۶ درصد است و سهم شاغلان با تحصیلات عالی هر استان به کل شاغلان عالی کشور ۴/۴۵ می‌باشد.

۳-۳-۵-۳-۲- مهم‌ترین مسائل آموزش عالی

بر اساس گزارشات و تحلیل‌های ارائه شده مهم‌ترین مسائل آموزش عالی استان به شرح ذیل می‌باشد:

۱. حجم بالای فارغ‌التحصیلان علوم انسانی، ضعف آموزش مهارتی در سطح آموزش عالی و بیکاری فارغ‌التحصیلان دانشگاهی؛
۲. اشباع برخی رشته‌ها، کمبود برخی رشته‌ها و عدم تناسب نیاز بازار کار با خروجی مؤسسات آموزش عالی به دلیل نبود مطالعات آمایشی؛
۳. ارتباط ضعیف و ناکارآمد دانشگاه با بازار کار و ارتباط اندک پژوهش‌های دانشگاهی با نیازها و مسائل واقعی زیست‌بوم؛
۴. عدم تناسب رشته‌های دانشگاهی با نیازها و مزیت‌های استان؛

۵. بیکاری فارغ‌التحصیلان(بالغ بر ۶۰ هزار دانش‌آموخته بیکار در سطح استان)[۱۴].

۳-۳-۵-۳-۳- راهکارهای پیشنهادی

۱. اصلاح نظام پذیرش دانشجو و جذب متوازن و تقاضامحور دانشجویان در حوزه‌های مختلف علمی مانند فنی مهندسی، علوم انسانی و ..... با هدف کاستن از حجم بالای دانش‌آموختگان و فارغ‌التحصیلان بیکار؛
۲. انجام مطالعات آمایشی در سطح آموزش عالی و توسعه آموزش عالی در تناسب با نیازها و مزیت‌های استان؛
۳. جهت‌دهی به پژوهش‌های دانشگاهی در جهت پاسخگویی به مسائل، معضلات و نیازهای زیست‌بوم؛

۳-۴- بررسی نظام اقتصادی و تولید

۳-۴-۱- نمای کلی اقتصاد استان آذربایجان شرقی

استان آذربایجان شرقی به عنوان ششمین استان کشور از لحاظ جمعیت است. بررسی سهم جمعیت شهری استان نیز مؤید این موضوع است. اما از نظر سهم جمعیت روستایی ۵/۳ درصد از جمعیت روستایی کل کشور در این استان قرار دارند. هر چند بررسی اندازه بازار خانگی استان جهت حمایت از ساختار تولید نشان می‌دهد که باگذشت دو دهه اندازه بازار خانگی استان کاهش یافته است و از ۵/۵۴ در سال ۷۵ به ۴/۹ درصد در سال ۹۵ رسیده است. بررسی این وضعیت برای جمعیت شهری و روستای استان نیز صدق می‌کند. از این ور شاهد کاهش اندازه بازار خانگی به عنوان یکی از فاکتورهای تأثیرگذار در استقرار بنگاه‌های اقتصادی در استان هستیم. بررسی اشتغال به تفکیک بخش‌های مختلف اقتصادی نشان دهنده این است که استان آذربایجان شرقی از نظر توزیع اشتغال در بخش کشاورزی و صنعت بالاتر از متوسط کشور است هرچند بررسی روند اشتغال بخش کشاورزی افزایشی و بخش صنعتی در استان روند نزولی بوده است. در بخش خدمات حدود ۱۰ درصد از میانگین کشوری پایین‌تر است. بررسی اشتغال بخش خدمات نشان از افزایشی بودن سهم اشتغال خدمات از اشتغال کل استان است که این امر متأثر از روند رو به رشد شهرنشینی در استان است. بررسی نرخ مشارکت اقتصادی استان نشان می‌دهد که طی سال‌های اخیر همواره نرخ مشارکت اقتصادی استان آذربایجان شرقی بالاتر

[۱۴]. بر اساس آخرین گزارش مرکز ملی آمار ایران، آذربایجان شرقی ۱۳۵ هزار نفر بیکار دارد که حدود ۴۶ درصد از آنان را فارغ‌التحصیلان دانشگاهی تشکیل می‌دهند.

از متوسط کشوری بوده است. اما این موضوع در مناطق شهری و روستایی متفاوت بوده است. بررسی نرخ مشارکت اقتصادی در مناطق شهری پایین‌تر از متوسط کشوری و در مناطق روستایی بالاتر از متوسط کشوری است. متأثر از این شرایط بیکاری استان نیز پایین از متوسط کشوری قرار دارد. استان آذربایجان شرقی یکی از استان‌ها با نرخ پایین بیکاری گروه سنتی ۱۵- ۲۴ ساله بود. در سال ۹۴ این استان پایین‌ترین نرخ بیکاری این گروه سنی را داشته است. اما این فرآیند روند نزولی شدیدی را تا سال ۹۸ طی کرده است. به عبارتی نرخ بیکاری این گروه از ۱۷/۳ درصد به ۲۵/۹ درصد در سال ۹۸ رسیده است. با توجه به نرخ پایین بیکاری استان، بار تکفل خالص و ناخالص استان نیز پایین‌تر از متوسط کشوری است. به عبارتی این موضوع بیانگر افزایش کیفیت زندگی افراد در استان است. یکی از شاخص‌های مهم و تأثیرگذار در توسعه اقتصادی بهره‌گیری از نیروی انسانی و وجود ظرفیت‌های سرمایه انسانی جهت دستیابی به توسعه اقتصادی است. با توجه به اندازه بازار خانگی، نرخ اشتغال و بار تکفل، استان آذربایجان شرقی از ظرفیت بالای سرمایه انسانی برخوردار است. بررسی ضریب جینی استان نشان می‌دهد که توزیع درآمد میان دهه‌های بالا و پایین جمعیت کمی نامتوازن است و این موضوع در مناطق روستایی بیشتر است. به عبارتی ضریب جینی در مناطق روستایی استان بالا است و این بیانگر عدم توزیع مناسب درامد در میان ساکنان روستایی استان است. ادامه چنین شرایطی موجب ایجاد فقر عمومی گسترده و اختلاف طبقاتی بیشتر در مناطق روستایی استان می‌شود. بررسی ضریب جینی مناطق شهری در مقایسه با مناطق روستایی وضعیت مطلوب‌تری دارد. اما بررسی این شاخص با سایر استان‌های کشور، بیانگر بالا بودن ضریب جینی در مناطق شهری استان است. با توجه به میزان درآمد سالانه خانوار شهری در استان پایین‌تر از متوسط کشوری است، از این رو می‌توان بیان داشت که سطح رفاه اجتماعی در مناطق شهری پایین‌تر از مناطق روستایی استان است. در واقع یکی از نقاط قوت استان سطح بالای درآمد سالانه خانوار روستایی است که می‌تواند در برنامه‌ریزی‌های جهت توسعه متوازن استان و جلوگیری از خالی از سکنه شدن مناطق روستایی در قالب مهاجرت جمعیتی و پیامدهای بی‌شماری آن در مناطق شهری گردد. هر چند لزوم سیاست‌گذاری در زمینه توزیع متوازن-تر درآمدها در این مناطق ضروری است. استان آذربایجان در زمینه جذب سرمایه‌گذاری خارجی عملکرد قابل قبولی داشته است. بررسی عملکرد جذب سرمایه‌گذاری طی سال‌های اخیر نشان می‌دهد در سال ۹۵ سهم استان از حدود ۹ درصد بوده است و از این نظر رتبه چهارم کشور را دارا بوده است. هر چند وجود ظرفیت‌های صنعتی، گردشگری، بازرگانی و تجاری استان زمینه‌های بسیار مطلوبی جهت جذب سرمایه‌گذاری خارجی شناخته می‌شود اما با توجه به این ظرفیت‌ها سهم استان می‌تواند بیشتر از این میزان باشد. بررسی نرخ سپرده-گذاری استان نیز نشان می‌دهد که استان از نظر سرمایه داخلی در وضعیت بهتری نسبت به متوسط کشوری برخوردار است. از این رو می‌توان بیان داشت استان از نظر سرمایه انسانی و وجود سرمایه خارجی و داخلی

دارای ظرفیت مناسبی برای توسعه اقتصادی استان است. اما بهره‌گیری از عوامل از دو عامل مؤثر در تولید در سطح استان در شرایط مطلوبی قرار ندارد. وضعیت این امر به بررسی سرانه تولید ناخالص داخلی استان بر می-گردد. بررسی سرانه تولید ناخالص داخلی استان نشان می‌دهد سطح این سرانه در استان پایین‌تر از متوسط کشور است.

جدول ۹۴- نمای کلی وضعیت استان آذربایجان شرقی در مقایسه با کشور در سال ۹۸

شاخص	بخش	آذربایجان شرقی	کشور	رتبه در کشور
اندازه بازار خانگی	سهم جمعیتی(۱۳۹۵)	۴/۹	۱۰۰	۶
	سهم جمعیت شهری(۱۳۹۵)	۴/۷	۱۰۰	۶
	سهم جمعیت روستایی(۱۳۹۵)	۵/۳	۱۰۰	۸
	تراکم نسبی جمعیت(نفر در کیلومترمربع)	۸۸	۵۱	۹
	میزان شهرنشینی	۷۲/۸	۷۵/۱	۱۳
نرخ اشتغال	مناطق شهری	۸۷/۹	۸۸/۲	–
	مناطق روستایی	۹۴/۹	۹۲/۷	–
سهم اشتغال	کشاورزی	۲۰/۹	۱۷/۷۵	–
	صنعت	۳۶	۳۱/۹۵	–
	خدمات	۴۳/۱	۵۰/۲۵	–
نرخ بیکاری	جمعیت کل	۱۰/۰	۱۰/۶	۱۸
	مناطق شهری	۱۲/۱	۱۱/۸	۱۵
	مناطق روستایی	۵/۱	۷/۳	۲۷
بار تکفل خالص	مناطق شهری	۱/۹۵	۲/۰۹	۲۵
بار تکفل ناخالص	مناطق شهری	۲/۵۲	۲/۷۱	۲۴
درآمد	متوسط درامد سالانه یک خانوار شهری	۴۳۸۲۲۰	۵۴۱۰۰۷	۱۸
	متوسط درامد سالانه یک خانوار روستایی	۳۴۲۰۱۱	۲۹۷۰۲۲	۸
ضریب جینی	مناطق شهری	۰/۳۳۹۳	۰/۳۸۲۸	۸
	مناطق روستایی	۰/۳۵۲۲	۰/۳۵۳۹	۴
نرخ مشارکت اقتصادی	جمعیت کل	۴۰/۶	۳۹/۹	۱۵
	مناطق شهری	۳۸/۶	۳۹/۲	۱۷
	مناطق روستایی	۴۶/۰	۴۲/۳	۱۰
سرمایه‌گذاری خارجی	میزان جذب سرمایه(هزار دلار)(۱۳۹۷)	۲۷۲۳۵	۵۱۰۴۶۴۲	۱۸
نرخ رشد سپرده‌های بانکی	–	۳۳/۸	۳۱/۴	۱۵
سرانه تولید ناخالص داخلی استان	هزار ریال به نفر(۱۳۹۶)	۱۵۱۴۰۲	۱۸۴۵۸۴	۱۷

تولید ناخالص داخلی

استان آذربایجان شرقی یکی از استان‌های تأثیرگذار در تولید ناخالص داخلی است. بررسی رتبه استان از نظر تأثیرگذاری هفت است. این استان به طور متوسط طی دو دهه اخیر ۳/۵۷ درصد از تولید ناخالص داخلی کشور را تشکیل داده است. بررسی تولید ناخالص داخلی استان روند نزولی را طی کرده است. آذربایجان شرقی نیز

مانند بیشتر استان‌ها بهره‌مندی کافی و مطلوبی را از نیروی کار استفاده نگرفته است. در سال ۱۳۸۵ سهم جمعیتی استان از کشور ۵/۱۱ درصد بوده است در حالی که در همین سال سهم تولید ناخالص داخلی ۳/۴۹ درصد بوده است که ۱/۶درصد پایین‌تر بوده است. در سال ۹۰ سهم جمعیتی استان ۴/۹۶ درصد و تولید ناخالص داخلی ۳/۳۵ درصد و در سال ۹۵ به عنوان آخرین سال سرشماری جمعیتی کشور، سهم جمعیتی استان از کشور ۴/۸۹ درصد بوده است، این در حالی است که در همین سال تولید ناخالص داخلی ۳/۵۲ درصد بوده است. بررسی این شاخص در مقایسه با تولید ناخالص داخلی بدون نفت وضعیت بهتری را نشان می‌دهد. به عبارتی با حذف شدن محاسبه بخش نفت و گاز از تولید ناخالص داخلی، وضعیت استان از نظر شاخص تولید ناخالص داخلی بدون نفت در وضعیت مطلوبی قرار می‌گیرد. هرچند روند تولید ناخالص داخلی سینوسی بوده است و از تولید ناخالص داخلی بالا بدون نفت به سمت نزولی گرایش داشته است، اما طی چند سال اخیر دوباره روند صعودی را در پیش گرفته است و این بدین معنی است که بهره‌وری سرمایه و نیروی انسانی و تکنولوژی به کار گرفته شده در ساختار تولید، گرایش به سمت عملکرد مطلوب را دارد. سهم تولید ناخالص داخلی بدون نفت استان آذربایجان غربی به طور متوسط ۴/۲۲ درصد است.

جدول ۹۵- تولید ناخالص داخلی (میلیون ریال)

	تولید ناخالص داخلی			تولید ناخالص داخلی بدون نفت		
	کل کشور	آذربایجان شرقی	سهم درصدی	کل کشور	آذربایجان شرقی	سهم درصدی
۱۳۷۹	۶۳۰۰۳۸۶۲۲.۹	۲۴۹۲۱۲۷۵.۵۸	۳.۹۶	۵۱۲۳۴۰۲۰۰	۲۴۶۶۱۸۲۷.۶۹	۴.۸۱
۱۳۸۰	۷۳۳۹۰۸۹۸۱.۹	۲۹۰۲۸۵۸۸.۹۳	۳.۹۶	۶۱۴۱۷۶۶۷۵.۷	۲۸۸۳۱۲۸۶.۷۱	۴.۶۹
۱۳۸۱	۹۵۴۲۴۰۲۷۳.۴	۳۷۵۳۸۷۹۵.۳۱	۳.۹۳	۷۷۸۸۵۶۴۵۳.۸	۳۷۲۳۵۹۶۹.۹۹	۴.۷۸
۱۳۸۲	۱۱۸۹۲۸۶۸۷۹	۴۴۶۶۴۵۲۸.۰۹	۳.۷۶	۹۶۵۷۵۷۱۳۱	۴۳۷۱۹۵۱۶.۱۹	۴.۵۳
۱۳۸۳	۱۵۵۴۸۱۰۸۹۴	۵۸۲۳۹۰۶۹.۴۱	۳.۷۵	۱۲۳۱۵۱۳۰۳۷	۵۶۸۰۱۰۵۷.۳۲	۴.۶۱
۱۳۸۴	۱۹۴۱۱۸۷۵۸۴	۶۸۲۵۷۸۸۰.۷۵	۳.۵۲	۱۵۰۱۳۲۰۴۰۶	۶۶۸۳۸۰۳۸.۴۳	۴.۴۵
۱۳۸۵	۲۳۸۲۶۷۴۸۱۸	۸۳۲۴۸۲۶۹.۶	۳.۴۹	۱۸۵۸۸۳۹۹۶۹	۸۲۲۸۳۵۰۳.۳۷	۴.۴۳
۱۳۸۶	۳۰۷۲۶۱۵۴۳۹	۱۰۷۳۱۱۹۷۱.۱	۳.۴۹	۲۳۷۰۸۰۶۱۹۲	۱۰۲۵۹۰۳۳۲	۴.۳۳
۱۳۸۷	۳۶۵۵۱۹۵۴۷۲	۱۲۷۱۲۲۲۲۲	۳.۴۸	۲۹۳۲۶۰۱۴۷۳	۱۲۱۸۰۰۰۹۳.۵	۴.۱۵
۱۳۸۸	۳۸۹۴۲۲۳۷۷۸	۱۳۹۸۷۴۰۲۴.۳	۳.۵۹	۳۲۹۶۵۷۹۴۷۶	۱۳۴۵۲۸۵۷۵.۳	۴.۰۸
۱۳۸۹	۴۸۵۵۸۶۲۲۱۱	۱۶۱۱۳۷۸۶۷.۱	۳.۳۲	۴۰۱۰۲۲۰۵۷۲	۱۵۳۸۴۵۳۱۰.۹	۳.۸۴
۱۳۹۰	۶۳۳۹۶۲۱۵۸۵	۲۱۲۳۵۸۵۳۳.۵	۳.۳۵	۵۱۲۳۱۵۷۶۰۸	۱۹۶۴۲۴۱۱۸.۳	۳.۸۳
۱۳۹۱	۷۴۲۰۸۰۱۱۴۴	۲۶۹۷۰۵۷۸۲.۶	۳.۶۳	۶۵۱۳۶۵۲۳۳۷	۲۵۲۶۱۰۸۶۹.۸	۳.۸۸
۱۳۹۲	۱۰۰۴۹۰۸۷۵۶۳	۳۵۳۰۱۷۷۱۳.۱	۳.۵۱	۸۷۶۱۵۷۱۵۶۵	۳۳۴۷۸۴۰۷۱.۹	۳.۸۲
۱۳۹۳	۱۲۵۵۰۹۶۰۰۲۶	۳۹۹۵۷۸۲۸۹.۹	۳.۱۸	۱۰۲۶۸۷۹۰۷۵۸	۳۹۲۹۴۷۸۴۲.۱	۳.۸۳
۱۳۹۴	۱۲۱۸۰۰۱۶۱۲۹	۴۴۱۱۱۴۲۸۷.۷	۳.۶۲	۱۰۷۹۸۱۵۸۷۸۱	۴۳۵۶۲۲۵۴۲.۵	۴.۰۳
۱۳۹۵	۱۴۹۰۶۲۵۷۵۳۴	۵۲۵۰۱۷۷۰۲.۴	۳.۵۲	۱۲۸۶۴۲۸۹۲۴۹	۵۱۶۷۵۸۳۵۳.۷	۴.۰۲
۱۳۹۶	۱۷۹۷۱۸۷۱۱۵۳	۶۲۴۸۷۷۰۹۹.۸	۳.۴۸	۱۵۱۹۴۲۹۲۴۳۷	۶۱۳۲۸۵۲۱۱.۱	۴.۰۴
۱۳۹۷	۲۵۸۲۹۷۱۲۴۲۶	۸۷۴۲۶۲۷۶۶.۹	۳.۳۸	۲۰۸۷۰۳۲۹۲۲۴	۸۴۸۹۲۰۴۴۸.۵	۴.۰۷

منبع:مرکز آمار ایران، محاسبات نگارنده

ارزش‌افزوده به تفکیک بخش‌های اقتصادی استان آذربایجان شرقی در مقایسه با کشور

میزان بالای ارزش‌افزوده بیانگر کارایی ساختار تولید و عوامل مؤثر در آن است. بررسی ارزش‌افزوده تولید شده در استان آذربایجان شرقی از ۹۰ تا ۹۷ نشان می‌دهد که استان از نظر تولید ارزش‌افزوده ۳/۴۶ درصد از ارزش‌افزوده کل کشور در هرسال به خود اختصاص داده است و از این نظر رتبه استان از نظر تأثیرگذاری در ارزش‌افزوده کل کشور، هفت است.

بخش کشاورزی و معدن

بخش کشاورزی استان آذربایجان شرقی به طور میانگین ۴/۲۸ درصد از ارزش‌افزوده کل کشور را تشکیل داده است. از این رو این بخش یکی از بخش‌های و محورهای مهم در نقش‌آفرینی برای توسعه استان است. این استان تقریباً در تمامی زیر بخش‌های کشاورزی دارای مزیت نسبی است و رتبه استان به طور متوسط در تولید ارزش‌افزوده بخش کشاورزی نه است. بنابراین این استان از تأثیرگذاری قابل‌توجهی در تولید ارزش‌افزوده بخش کشاورزی برخوردار است. پرورش زنبورعسل، کرم ابریشم و سایر فعالیت‌های کشاورزی استان از مهم‌ترین بخش‌ها با مزیت نسبی بسیار بالا در بخش کشاورزی است. این بخش به طور متوسط ۲۲/۰۵ درصد از ارزش‌افزوده بخش پرورش زنبورعسل و کرم ابرایشم را تشکیل داده است. یکی دیگر از مزیت‌های نسبی استان به دلیل موقعیت جغرافیایی و سابقه ایلات و عشایر، به‌حق پرورش دام سنتی است. این بخش به طور میانگین ۶/۳۱ درصد از ارزش‌افزوده کل کشور در بخش دام سنتی تشکیل داده است. سومین بخش از نظر تأثیرگذاری در ارزش‌افزوده بخش کشاورزی کشور مربوط به پرورش حیوانات است که این بخش نیز به طور متوسط ۶/۳ درصد از ارزش‌افزوده کل کشور را در پرورش حیوانات به خود اختصاص داده است. پرورش ماکیان به‌ویژه مرغداری از دیگر پتانسیل‌های استان برای توسعه است. در واقع این بخش به طور متوسط ۵/۰۷ درصد از ارزش‌افزوده مرغداری کشور را تشکیل داده است. مجموع این عوامل باعث شده است که استان آذربایجان شرقی از ظرفیت بالایی در بخش صنایع تبدیلی در بخش کشاورزی برخوردار باشد. اندازه بازار بزرگ خانگی و وجود نهاده‌های تولید ارزان به دلیل دسترسی تولیدکنندگان به مواد اولیه زمینه را برای جذب صنایع تبدیلی در بخش کشاورزی فراهم کرده است. بخش زراعت و باغداری را می‌توان به عنوان چهارم بخش اثرگذار از زیر بخش‌های کشاورزی در ارزش‌افزوده کشور دانست. این بخش به طور میانگین، ۴/۱۶ درصد از ارزش‌افزوده بخش زراعت و باغداری کل کشور را شامل می‌شود. وجود شرایط طبیعی آب و هوایی در شمال استان زمینه مطلوبی را برای گسترش بخش جنگلداری شده است. از این رو این بخش نیز طی بازه زمانی مورد بررسی به

طور میانگین، ۳/۱۹ درصد از ارزش‌افزوده بخش جنگلداری را تشکیل داده است. وجود رودخانه‌های فصلی و دائمی گوناگون همچون ارس، زمینه مناسبی را برای پرورش آبزیان توسعه بخش ماهیگیری از فراهم نموده است. اما در این زمینه بهره‌برداری مطلوبی صورت نگرفته است و بخش ماهیگیری پایین‌ترین ارزش‌افزوده بخش کشاورزی را تشکیل داده است. در نهایت می‌توان بیان داشت استان آذربایجان شرقی به عنوان یکی از مهم‌ترین استان در زمینه دارا بودن مزیت نسبی در بخش‌های مختلف کشاورزی است. بخش استخراج معدن یکی از بخش‌های مهم استان از نظر تأثیرگذاری بر اقتصاد ملی در مقایسه با سایر بخش‌های استان است. بررسی ارزش‌افزوده بخش معدن نشان می‌دهد که در تمامی سال‌های مورد بررسی به طور میانگین ۰/۴۱درصد بوده است. رتبه استان از نظر تأثیرگذاری بخش معدن در ارزش‌افزوده یازده است. با توجه به فقدان وجود نفت و گاز در سطح استان، سهم استان از ارزش‌افزوده استخراج نفت و گاز صفر است. اما استان در بخش استخراج معادن دارای ظرفیت است. به طور میانگین بخش استخراج مواد معدنی ۶/۸۲ درصد از ارزش‌افزوده این بخش از کشور را تشکیل داده است. بنابراین می‌توان بیان داشت این استان از پتانسیل‌های معدنی در وضعیت مطلوبی قرار دارد.

جدول ۹۶- سهم ارزش‌افزوده بخش کشاورزی و معدن استان آذربایجان شرقی از کشور

	۱۳۹۰	۱۳۹۱	۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷
کشاورزی، شکار، جنگلداری و ماهیگیری	۴.۲۳	۴.۴۲	۴.۳۹	۴.۰۴	۴.۲۸	۴.۲۲	۳.۷۹	۳.۹۲
زراعت و باغداری	۳.۶۲	۳.۸۴	۴.۰۶	۳.۵۸	۴.۰۶	۴.۰۲	۳.۴۱	۳.۸۰
پرورش حیوانات	۶.۸۷	۶.۸۰	۶.۴۱	۶.۵۳	۶.۱۳	۶.۱۱	۶.۱۷	۵.۴۱
گاوداری صنعتی	۲.۷۰	۲.۶۹	۳.۰۵	۳.۱۷	۳.۴۱	۳.۳۹	۳.۳۰	۲.۷۴
دام سنتی	۷.۷۶	۷.۲۶	۶.۷۰	۶.۳۲	۵.۵۰	۵.۸۴	۶.۰۲	۵.۰۵
مرغداری	۴.۳۲	۳.۴۹	۳.۳۲	۵.۳۹	۵.۹۶	۵.۳۵	۵.۶۶	۷.۰۵
پرورش زنبور عسل، کرم ابریشم، شکار و سایر فعالیت‌های کشاورزی	۱۵.۲۳	۲۶.۵۶	۲۳.۵۷	۲۱.۲۸	۲۱.۱۱	۲۴.۷۱	۲۳.۳۴	۲۰.۵۷
جنگلداری	۲.۲۶	۲.۱۳	۲.۱۴	۲.۱۵	۲.۲۷	۲.۶۳	۲.۲۸	۲.۱۹
ماهیگیری	۰.۶۴	۰.۶۴	۰.۵۶	۰.۴۷	۰.۵۵	۰.۵۴	۰.۴۹	۰.۵۰
استخراج معدن	۰.۵۳	۰.۱۵	۰.۱۳	۰.۱۵	۰.۳۳	۰.۴۹	۰.۶۶	۰.۸۵
استخراج نفت خام، گاز طبیعی و خدمات پشتیبانی معادن	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰
استخراج سایر معادن	۴.۳۸	۳.۸۸	۳.۷۳	۳.۷۴	۵.۸۷	۸.۵۷	۹.۹۹	۱۴.۴۰

منبع: مرکز آمار ایران، محاسبات نگارنده

با توجه به جمعیت بالای استان، سرانه تولید گوشت مرغ و آبزیان در استان در سطح پایینی قرار دارد. در حالی که بخش‌های پرورش حیوانات و دام سنتی از نظر ارزش‌افزوده در سطح بالایی قرار دارد. بررسی سرانه تولید گوشت قرمز استان، نشان می‌دهد که سرانه تولید گوشت با توجه به جمعیت استان در سطح بالاتری از متوسط کشوری است. در بخش سرانه تولید آبزیان نیز با توجه به ظرفیت بالای استان برای تولید آبزیان، استفاده مطلوب از این بخش شده است. به طوری که سرانه تولید آبزیان در استان در سطح پایینی قرار دارد و نسبت تعداد شاغلان بخش شیلات به کل جمعیت نیز در سطح پایینی قرار دارد. بررسی وضعیت کشت و زرع در استان نشان

می‌دهد که وجود نظام کشت سنتی در بخش زیادی استان تاکنون پابرجا است. بررسی سهم استان از اراضی تحت پوشش سیستم آبیاری تحت‌فشار نشان‌دهنده‌ی سهم پایین استان است. در مقابل سهم استان از اراضی تحت پوشش شبکه آبیاری و زهکشی قابل توجه بوده است و سهم ۹/۵۳ درصدی از کل کشور را دار است که بعد از استان‌های آذربایجان غربی، ایلام و اردبیل در رتبه چهارم قرار دارد. از این رو استان با توجه به سهم کم از اراضی مدرنیزه در بخش کشاورزی، بخش زراعت و باغداری در مقایسه با سایر زیر بخش‌های کشاورزی، مورد بی‌توجهی قرار گرفته است. در سال ۹۸ سهم استان آذربایجان شرقی از معادن در حال بهره‌برداری ۴/۰۱ درصد است که از نظر سهم تعداد معادن در وضعیت مطلوبی قرار دارد. اما با توجه به جمعیت استان و تعداد معادن، نسبت معادن کمتر از نسبت جمعیتی است و از این نظر از متوسط کشور پایین‌تر است. اما استان از نظر سرانه ارزش تولید معادن در حال بهره‌برداری در وضعیت مطلوبی قرار دارد. این استان بعد از استان یزد و کرمان در رتبه سوم قرار دارد. همچنین آذربایجان شرقی از نظر سرانه ارزش‌افزوده معادن در حال بهره‌برداری نیز همانند شاخص قبلی در رتبه سوم قرار دارد. سهم استان از نظر تعداد شاغلان معادن در حال بهره‌برداری نیز قابل توجه است. به طوری که در سال ۹۷، سهم استان از شاغلان معادن در حال بهره‌برداری کشور قابل توجه است و ۵/۱۹ درصد از اشتغال معدن در استان آذربایجان شرقی قرار دارد.

جدول ۹۷- وضعیت شاخص‌های بخش کشاورزی معدن در مقایسه با کشور

شاخص	آذربایجان شرقی	کشور	رتبه در کشور
سرانه تولید گوشت قرمز(کیلوگرم به نفر)	۱۲/۸۷	۱۰/۳۴	۱۵
سرانه تولید شیر	۱۳۷/۸۵	۱۳۲/۴۳	۱۷
سرانه تولید گوشت مرغ	۱۸/۹۸	۳۲/۹۰	۲۷
سرانه تولید آبزیان	۱/۷۰	۱۵/۴۴	۲۶
نسبت تعداد شاغلان بخش شیلات(آبزی‌پروری) به کل جمعیت	۰/۳۴	۱/۱۱	۲۵
نسبت مساحت جنگل‌کاری به مساحت استان	۰/۰۱	۰/۰۳	۲۵
سهم استان از اراضی تحت پوشش سیستم آبیاری تحت‌فشار(۱۳۹۷)	۱/۷۰	۱۰۰	۲۱
سهم استان از اراضی تحت پوشش شبکه‌های آبیاری و زهکشی(۱۳۹۷)	۹/۵۳	۱۰۰	۴
سهم آب مصرف شده استان از منابع آب کشور	۲/۸	۱۰۰	۱۲
سهم استان از آب مصرف شده در بخش کشاورزی	۲/۹	۱۰۰	۱۳
نسبت تعداد معادن در حال بهره‌برداری به کل جمعیت(۱۳۹۷)	۴/۹۴	۵/۹۹	۲۲
سهم استان از معادن در حال بهره‌برداری	۴/۰۱	۱۰۰	۹
نسبت تعداد شاغلان معادن در حال بهره‌برداری به کل جمعیت(تعداد به صد هزار نفر)	۱۲۹/۹۴	۱۲۱/۴۸	۷
سرانه ارزش تولیدات معادن در حال بهره‌برداری(میلیون ریال به نفر)	۱۱/۲۵	۴/۸۱	۳
سرانه ارزش‌افزوده معادن در حال بهره‌برداری(هزار ریال به نفر)	۱۰۸۳۴/۱۷	۳۷۵۲/۱۰	۳
نسبت سرمایه‌گذاری(ارزش تغییرات اموال سرمایه‌ای) معادن در حال بهره‌برداری به کل جمعیت(هزار ریال به نفر)	۴۴۰/۰۱	۲۳۷/۲۷	۳
سهم استان از شاغلان معادن در حال بهره‌برداری	۵/۱۹	۱۰۰	۵

منبع: مرکز آمار، جایگاه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی استان‌ها در مقایسه با کشور

بخش صنعت و ساختمان

با توجه به قابلیت‌های بالای استان از نظر صنعتی، سهم صنعت استان از ارزش‌افزوده این بخش در اقتصاد ملی قابل توجه است.

رتبه استان از نظر تأثیرگذاری بر ارزش‌افزوده بخش صنعت شش است و به طور متوسط بخش صنعت استان ۶/۸۵ درصد از ارزش‌افزوده بخش صنعتی کشور را تشکیل داده است. از میان زیر بخش‌های تأثیرگذار در اقتصاد ملی مربوط به تولید چرم و فرآورده‌های وابسته است. این به هرچند در سال‌های اخیر روند رو به نزول اندکی را تجربه کرده است اما از بخش‌های بخش صنعتی محسوب می‌شود که صنایع وابسته به بخش چرم را در استان گسترش داده است.

این بخش به عنوان مزیت رقابتی استان شناخته می‌شود و به طور متوسط ۲۱/۳۸ درصد از ارزش‌افزوده بخش تولید چرم و فرآورده‌های این بخش را تشکیل داده است. تولید منسوجات از دیگر بخش‌های کلیدی در توسعه صنعتی استان است که به طور متوسط ۱۸/۸۹ درصد از ارزش‌افزوده تولید منسوجات کشور را تشکیل داده است.

تولید محصولات فلزی ساخته شده، به جز ماشین‌آلات و تجهیزات سومین بخش تأثیرگذار در اقتصاد ملی است. این رشته فعالیت صنعتی در استان روند صعودی را طی سال‌های اخیر تجربه کرده است و به طور میانگین ۱۵/۴ درصد از ارزش‌افزوده این بخش از صنعت کشور را تشکیل داده است.

بخش ساختمان از دیگر بخش‌های تأثیرگذار در اقتصاد ملی است. بخش ساختمان به طور میانگین ۳/۲۵ درصد از ارزش‌افزوده بخش ساختمان کشور ا تشکیل داده است.

بررسی میزان ارزش‌افزوده ساختمان‌های مسکونی در استان نیز روند سینوسی را تجربه کرده است و به طور متوسط ۳/۰۱ درصد از ارز افزوده بخش ساختمان مسکونی کشور را تشکیل داده است.

جدول ۹۸- سهم ارزش‌افزوده بخش صنعت و ساختمان استان آذربایجان شرقی از کشور

	۱۳۹۰	۱۳۹۱	۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷
صنعت	۶.۸۸	۶.۷۹	۶.۴۳	۶.۵۵	۷.۰۴	۷.۰۸	۶.۸۳	۷.۲۱
تولید محصولات غذایی	۶.۹۹	۸.۱۶	۷.۱۷	۶.۹۲	۷.۸۷	۸.۵۸	۸.۳۴	۸.۵۸
تولید انواع آشامیدنیها	۳.۷۶	۸.۲۷	۴.۷۲	۴.۳۰	۶.۳۶	۷.۶۴	۷.۷۰	۵.۹۳
تولید فرآورده‌های توتون و تنباکو	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰
تولید منسوجات	۱۸.۲۶	۱۸.۸۵	۲۰.۳۳	۱۹.۰۰	۱۸.۰۰	۱۷.۲۶	۱۷.۶۱	۱۸.۶۹
تولید پوشاک	۸.۴۷	۸.۲۹	۸.۶۰	۸.۷۷	۸.۳۴	۸.۲۰	۸.۴۴	۸.۲۴
تولید چرم و فرآورده‌های وابسته	۲۲.۲۵	۲۲.۱۱	۲۱.۴۴	۲۱.۲۷	۲۱.۷۷	۲۰.۸۷	۲۰.۸۲	۲۰.۵۱
تولید چوب و محصولات چوبی به جز مبلمان، حصیر و مواد حصیر بافی	۷.۰۵	۷.۰۵	۶.۹۷	۷.۰۰	۶.۸۳	۷.۲۸	۶.۹۴	۶.۹۶
تولید کاغذ و فرآورده‌های کاغذی	۱۰.۲۰	۱۱.۱۱	۱۰.۱۱	۱۰.۴۵	۸.۸۴	۱۰.۲۷	۱۰.۰۲	۸.۹۷
چاپ و تکثیر رسانه‌های ضبط شده	۳.۱۶	۲.۲۷	۳.۶۲	۴.۲۹	۳.۹۳	۴.۲۹	۱.۷۳	۲.۰۶
تولید کک، فرآورده‌های حاصل از پالایش نفت	۶.۷۷	۵.۲۳	۶.۹۱	۷.۲۹	۶.۰۰	۴.۸۳	۶.۰۴	۷.۴۹
تولید مواد شیمیایی و فرآورده‌های شیمیایی	۱.۴۶	۱.۳۲	۲.۱۶	۲.۹۲	۲.۳۳	۲.۰۴	۱.۷۸	۱.۸۲
تولید داروها و فراورده‌های دارویی و شیمیایی و گیاهی	۸.۲۵	۹.۲۹	۵.۸۹	۵.۱۱	۱۱.۳۰	۱۴.۴۸	۱۱.۱۹	۷.۵۲
تولید فرآورده‌های لاستیکی و پلاستیکی	۷.۲۷	۸.۹۱	۱۰.۲۱	۱۰.۵۲	۱۰.۷۳	۹.۲۷	۹.۷۸	۱۰.۷۶
تولید سایر فرآورده‌های معدنی غیرفلزی	۶.۵۰	۶.۸۱	۵.۹۶	۶.۵۶	۶.۹۹	۷.۳۰	۶.۶۲	۷.۱۵
تولید فلزات پایه	۲.۷۸	۳.۷۸	۲.۳۶	۲.۲۳	۲.۶۰	۳.۴۶	۴.۱۴	۴.۱۰
تولید محصولات فلزی ساخته شده، به جز ماشین‌آلات و تجهیزات	۱۵.۰۵	۱۴.۷۵	۱۵.۴۴	۱۵.۳۲	۱۵.۰۶	۱۵.۳۹	۱۵.۹۱	۱۶.۳۰
تولید محصولات رایانه‌ای، الکترونیکی و نوری	۱.۶۱	۱.۵۵	۱.۴۰	۱.۴۸	۱.۰۴	۰.۸۹	۱.۳۲	۱.۴۰
تولید تجهیزات برقی	۳.۴۴	۴.۴۵	۵.۳۲	۵.۵۷	۴.۸۳	۷.۰۹	۵.۵۷	۵.۹۱
تولید ماشین‌آلات و تجهیزات طبقه‌بندی نشده در جای دیگر	۱۹.۰۳	۹.۹۲	۱۲.۴۱	۱۰.۸۱	۸.۴۰	۱۱.۱۴	۹.۶۵	۹.۸۰
تولید وسایل نقلیه موتوری، تریلر و نیم‌تریلر	۴.۲۷	۶.۴۳	۴.۴۵	۴.۰۳	۴.۱۵	۳.۰۳	۳.۶۹	۱۲.۵۳
تولید سایر تجهیزات حمل و نقل	۳.۰۲	۲.۸۷	۲.۰۷	۴.۳۶	۱.۳۲	۲.۵۷	۵.۵۰	۲.۹۳
تولید مبلمان	۶.۴۰	۶.۴۶	۶.۳۸	۶.۵۲	۶.۱۰	۶.۵۲	۵.۹۷	۶.۳۱
تولید سایر مصنوعات	۶.۳۱	۷.۱۹	۶.۷۱	۶.۸۷	۶.۶۶	۷.۴۴	۷.۶۰	۷.۰۲
تعمیر و نصب ماشین‌آلات و تجهیزات	۸.۲۵	۱۱.۸۶	۶.۶۱	۷.۰۶	۳.۶۸	۳.۵۲	۳.۲۵	۳.۰۷
تأمین برق، گاز، بخار و تهویه هوا	۱.۷۳	۱.۲۶	۰.۹۳	۱.۲۰	۱.۸۷	۱.۹۱	۱.۲۵	۰.۸۴
تولید، انتقال و توزیع برق	۵.۷۶	۵.۱۰	۳.۸۹	۶.۳۸	۵.۶۷	۴.۳۴	۲.۹۲	۲.۸۰
تولید و توزیع گاز طبیعی	۱.۳۰	۰.۸۶	۰.۶۹	۰.۷۳	۱.۳۷	۱.۰۹	۰.۷۱	۰.۴۳
آبرسانی، مدیریت پسماند، فاضلاب و فعالیت‌های تصفیه	۲.۴۳	۲.۱۱	۱.۹۸	۱.۹۹	۱.۹۲	۲.۶۴	۳.۱۸	۳.۷۷
ساختمان	۲.۵۵	۲.۴۸	۳.۴۶	۳.۳۸	۴.۲۶	۳.۱۳	۳.۶۲	۳.۱۲
ساختمان‌های مسکونی	۲.۹۱	۳.۳۴	۲.۸۱	۲.۸۴	۳.۰۷	۳.۱۷	۲.۹۷	۲.۹۹
سایر ساختمان‌ها	۲.۴۱	۲.۰۹	۳.۷۶	۳.۵۶	۴.۶۰	۳.۱۳	۳.۷۹	۳.۱۸

منبع:مرکز آمار ایران، محاسبات نگارنده

بررسی شاخص‌های صنعتی استان نشان می‌دهد که نسبت تعداد کارگاه‌های صنعتی کشور به جمعیت بالاتر از متوسط کشور است و در سال ۹۶ حدود ۲۶ درصد از جمعیت استان در بخش کارگاه‌های صنعتی مشغول به فعالیت بوده‌اند. هرچند این بخش طی سال‌های اخیر روند نزولی را طی کرده است. سهم استان از ارزش تولید کارگاه‌های صنعتی روند رو به رشدی را طی کرده است. ۵/۷۹ درصد از کارگاه‌های صنعتی کشور در استان آذربایجان شرقی استقرار یافته‌اند اما سهم استان از ارزش‌افزوده فعالیت‌های صنعتی کارگاه‌های صنعتی ۴/۴۳ درصد است و رتبه استان از این نظر هفت است. بررسی اشتغال کارگاه‌های صنعتی ده نفر کارکن و بیشتر در استان نشان می‌دهد که سهم استان از اشتغال کارگاهی ۵/۶۷ درصد و از تعداد بنگاه ۵/۷۹ درصد است اما سهم از ارزش‌افزوده بخش کارگاهی، ۴/۴۳ درصد است. در واقع با توجه سهم کارگاهی و اشتغال میزان ارزش‌افزوده کمتر از ظرفیت و پتانسیل صنعتی استان است. یکی از شاخص‌ها برای سنجش توسعه صنایع در عین حال توجه به

مباحث محیط‌زیستی در مسئله مصرف آب است. بررسی مصرف آب صنعتی استان از سال ۹۴ تا ۹۸ نشان می‌دهد که روند مصرف آب در بخش صنعتی ثابت بوده است.

جدول ۹۹- وضعیت شاخص‌های بخش صنعت در مقایسه با کشور

شاخص	آذربایجان شرقی	کشور	رتبه در کشور
نسبت تعداد کارگاه‌های صنعتی ده نفر کارکن و بیشتر به کل جمعیت(تعداد به ده هزار نفر)(۱۳۹۶)	۴/۴۵	۳/۷۴	۹
نسبت تعداد کارگاه‌های صنعتی خصوصی ده نفر کارکن و بیشتر به کل جمعیت(تعداد به ده هزار نفر)	۴/۴۲	۳/۷۲	۹
نسبت تعداد کارگاه‌های صنعتی عمومی ده نفر کارکن و بیشتر به کل جمعیت(تعداد به ده هزار نفر)(۱۳۹۵)	۲/۷۸	۲/۲۷	۱۲
نسبت تعداد شاغلان کارگاه‌های صنعتی ده نفر کارکن و بیشتر به کل جمعیت(تعداد به ده هزار نفر)(۱۳۹۶)	۲۵/۵۱	۲۱/۹۳	۹
سرانه ارزش‌افزوده فعالیت صنعتی کارگاه‌های صنعتی دارای ده نفر کارکن و بیشتر(میلیون ریال به نفر) (۱۳۹۶)	۲۴/۲۵	۲۶/۷۰	۱۲
سهم استان از ارزش تولید کارگاه‌های صنعتی(۱۳۹۶)	۵/۰۹	۱۰۰	۷
سهم استان از تعداد کارگاه‌های صنعتی ده نفر کارکن و بیشتر(۱۳۹۶)	۵/۷۹	۱۰۰	۵
سهم استان از ارزش‌افزوده فعالیت صنعتی کارگاه‌های صنعتی دارای ده نفر کارکن و بیشتر(۱۳۹۶)	۴/۴۳	۱۰۰	۷
سهم استان از شاغلان کارگاه‌های صنعتی دارای ده نفر کارکن و بیشتر	۵/۶۷	۱۰۰	۵
سهم استان از آب مصرف شده در بخش صنعت	۱/۴	۱۰۰	۱۱

منبع: مرکز آمار، جایگاه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی استان‌ها در مقایسه با کشور

بخش خدمات

سهم بخش خدمات استان آذربایجان شرقی در کشور به طور متوسط ۳/۳۶ درصد که طی سال‌های مورد بررسی روند ثابتی داشته است. رتبه این استان از ارزش‌افزوده بخش خدمات هشت است. بررسی زیر بخش‌های بخش خدمات نشان می‌دهد که حمل و نقل از طریق لوله از بیشترین میزان ارزش‌افزوده در میان سایر بخش خدمات استان در اقتصاد ملی دارد. این بخش به طور متوسط ۶/۴۹ درصد از ارزش‌افزوده حمل و نقل از طریق لوله کشور را تشکیل داده است. تعمیر رایانه و کالاهای شخصی و خانگی از دیگر بخش خدمات استان با ارزش‌افزوده بالا است. این بخش نیز ۵/۹۹ درصد از ارزش‌افزوده را تشکیل داده است. بخش تحقیق و توسعه به عنوان بخش در خدمات پشتیبان تولید در بازه زمانی مورد بررسی کمتر از یک درصد از تولید ناخالص داخلی و به طور متوسط ۰/۷۸ از ارزش‌افزوده را تشکیل داده است.

جدول ۱۰۰- سهم استان آذربایجان شرقی از ارزش‌افزوده بخش خدمات کشور

	۱۳۹۰	۱۳۹۱	۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷
عمده فروشی و خرده فروشی، تعمیر وسایل نقلیه موتوری و موتور سیکلت	۳.۷۶	۳.۷۴	۳.۷۵	۳.۷۶	۳.۷۵	۳.۷۵	۳.۷۶	۳.۷۶
عمده فروشی، خرده فروشی به جز وسایل نقلیه موتوری و موتورسیکلت	۳.۷۶	۳.۷۵	۳.۷۶	۳.۷۶	۳.۷۶	۳.۷۵	۳.۷۷	۳.۷۶
عمده فروشی، خرده فروشی و تعمیر وسایل نقلیه موتوری و موتورسیکلت	۳.۷۰	۳.۷۱	۳.۷۲	۳.۷۲	۳.۷۲	۳.۷۲	۳.۷۳	۳.۷۳
حمل و نقل و انبارداری و پست	۳.۴۹	۳.۶۷	۳.۵۶	۳.۳۶	۳.۱۹	۲.۹۲	۲.۶۶	۲.۷۸
حمل و نقل زمینی و حمل و نقل با خط لوله	۳.۷۹	۳.۹۶	۳.۸۵	۳.۵۸	۳.۴۱	۳.۰۸	۲.۷۴	۲.۹۰
حمل و نقل از طریق راه‌آهن پین شهری	۱.۳۵	۱.۴۸	۱.۰۶	۰.۷۹	۰.۹۱	۰.۷۹	۱.۲۰	۱.۱۲
سایر حمل ونقل زمینی	۳.۷۴	۳.۹۰	۳.۷۹	۳.۵۳	۳.۳۳	۳.۰۴	۲.۶۹	۲.۸۷
حمل و نقل از طریق لوله	۷.۰۰	۷.۳۰	۷.۱۴	۶.۹۰	۷.۲۱	۵.۳۴	۵.۳۴	۵.۷۰
حمل و نقل آبی	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰
حمل و نقل هوایی	۳.۱۸	۲.۸۵	۲.۸۱	۳.۲۰	۳.۰۹	۳.۴۷	۳.۳۸	۳.۲۸
انبارداری و فعالیت‌های پشتیبانی حمل و نقل	۰.۹۰	۰.۹۰	۰.۹۹	۱.۴۴	۱.۵۸	۱.۸۳	۱.۸۵	۱.۸۵
فعالیت پست و پیک	۴.۸۵	۴.۸۵	۴.۸۵	۴.۸۵	۴.۸۵	۴.۸۵	۴.۸۵	۴.۸۵
فعالیت خدماتی مربوط به تامین جا و غذا	۲.۱۳	۲.۱۷	۲.۲۰	۲.۲۱	۲.۲۰	۲.۲۱	۲.۲۱	۲.۱۹
تأمین جا(اقامتگاه‌ها)	۰.۷۸	۰.۷۸	۰.۷۸	۰.۷۸	۰.۷۸	۰.۷۸	۰.۷۸	۰.۷۸
فعالیت‌های خدماتی مربوط به غذا و آشامیدنی‌ها(رستوران‌ها و...)	۲.۴۳	۲.۴۴	۲.۴۴	۲.۴۵	۲.۴۴	۲.۴۴	۲.۴۵	۲.۴۵
اطلاعات و ارتباطات	۱.۰۲	۱.۰۷	۱.۰۸	۱.۱۱	۱.۱۸	۱.۲۵	۱.۲۰	۱.۳۲
ارتباطات	۰.۸۷	۰.۸۶	۰.۸۶	۰.۸۶	۰.۸۴	۰.۸۵	۰.۸۵	۰.۸۴
سایر فعالیت‌های اطلاعات و ارتباطات	۱.۶۳	۱.۸۵	۱.۸۶	۱.۹۲	۱.۹۴	۲.۰۱	۱.۷۵	۱.۹۷
فعالیت‌های مالی و بیمه	۲.۱۸	۲.۳۶	۱.۹۷	۱.۹۳	۱.۸۴	۱.۸۸	۲.۴۸	۲.۴۷
بانک و موسسات مالی	۲.۲۶	۲.۲۶	۲.۰۰	۱.۶۳	۱.۶۶	۱.۳۰	۲.۲۷	۲.۴۴
بیمه	۳.۱۷	۳.۴۰	۳.۳۸	۳.۶۰	۳.۵۸	۳.۵۹	۳.۵۸	۳.۵۶
سایر فعالیت‌های خدمات مالی و بیمه	۰.۶۳	۰.۹۱	۱.۱۱	۰.۷۷	۰.۸۱	۱.۰۳	۱.۰۱	۱.۰۱
املاک و مستغلات	۲.۷۶	۲.۹۲	۲.۸۲	۲.۶۷	۲.۸۵	۲.۸۲	۳.۳۳	۲.۸۶
خدمات واحدهای مسکونی شخصی	۲.۷۷	۳.۱۰	۲.۵۶	۲.۵۶	۲.۹۲	۲.۹۲	۳.۶۲	۲.۹۵
خدمات واحدهای مسکونی اجاری	۱.۵۶	۱.۲۹	۲.۲۳	۱.۶۴	۱.۶۲	۱.۶۲	۱.۶۴	۱.۶۴
خدمات واحدهای غیرمسکونی	۴.۷۴	۴.۷۴	۴.۷۴	۴.۷۴	۴.۷۴	۴.۷۴	۴.۷۴	۴.۷۴
خدمات دلالان مستغلات	۴.۷۲	۴.۷۲	۴.۷۱	۴.۷۰	۴.۷۰	۴.۶۹	۴.۶۹	۴.۶۹
فعالیت‌های حرفه‌ای، علمی و فنی	۳.۹۶	۴.۱۴	۴.۱۱	۴.۲۱	۴.۲۷	۴.۵۵	۴.۲۱	۴.۳۲
تحقیق و توسعه	۰.۷۱	۰.۸۶	۰.۷۰	۰.۶۱	۰.۹۶	۰.۹۹	۰.۵۹	۰.۸۱
سایر فعالیت‌های حرفه‌ای، علمی و فنی	۵.۰۱	۴.۹۹	۴.۹۹	۵.۰۱	۴.۹۹	۵.۰۹	۴.۹۹	۵.۰۰
فعالیت‌های دامپزشکی	۴.۶۹	۵.۰۹	۵.۰۹	۴.۸۳	۵.۲۲	۵.۰۴	۵.۲۲	۵.۰۵

منبع:مرکز آمار ایران، محاسبات نگارنده

ادامه جدول سهم استان آذربایجان شرقی از ارزش‌افزوده بخش خدمات کشور

	۱۳۹۰	۱۳۹۱	۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷
فعالیت‌های اداری و خدمات پشتیبانی	۱.۹۱	۲.۱۲	۲.۱۸	۲.۱۸	۲.۲۱	۲.۳۵	۲.۵۱	۳.۱۵
اداره امور عمومی، خدمات شهری و تامین اجتماعی	۴.۳۳	۴.۲۹	۴.۰۹	۳.۹۷	۳.۹۵	۳.۸۳	۴.۲۶	۴.۶۹
امور عمومی و خدمات شهری	۴.۵۲	۴.۴۳	۴.۰۲	۳.۸۳	۳.۸۳	۳.۵۱	۴.۴۱	۵.۲۵
امورعمومی	۲.۸۰	۳.۱۳	۲.۶۰	۱.۶۰	۲.۱۷	۲.۰۶	۲.۳۲	۲.۲۵
خدمات شهری	۵.۶۱	۵.۰۹	۴.۶۸	۴.۷۵	۴.۵۸	۴.۱۸	۵.۵۲	۶.۸۵
امور دفاعی و انتظامی	۴.۱۸	۴.۱۷	۴.۲۱	۴.۱۹	۴.۱۶	۴.۴۳	۴.۱۸	۴.۱۹
امور دفاعی	۴.۰۲	۴.۰۲	۴.۰۲	۴.۰۲	۴.۰۲	۴.۰۲	۴.۰۲	۴.۰۲
امور انتظامی	۴.۵۸	۴.۴۹	۴.۶۰	۴.۵۲	۴.۴۸	۴.۶۲	۴.۵۵	۴.۵۶
تأمین اجتماعی اجباری	۳.۸۴	۳.۷۵	۳.۵۷	۳.۲۴	۳.۳۸	۳.۲۷	۳.۴۹	۳.۵۸
آموزش	۴.۲۱	۴.۵۱	۴.۶۰	۴.۶۳	۴.۵۶	۴.۶۸	۴.۷۶	۴.۶۵
آموزش ابتدائی	۴.۴۶	۴.۶۰	۴.۵۸	۴.۵۶	۴.۶۹	۴.۴۳	۴.۲۶	۴.۴۷
آموزش ابتدائی دولتی	۴.۴۶	۴.۶۱	۴.۶۰	۴.۵۸	۴.۷۱	۴.۴۴	۴.۲۶	۴.۴۸
آموزش ابتدائی خصوصی	۴.۲۴	۴.۲۴	۴.۲۴	۴.۲۴	۴.۲۴	۴.۲۴	۴.۲۴	۴.۲۴
آموزش متوسطه عمومی و متوسطه فنی و حرفه‌ای	۴.۵۳	۴.۷۰	۴.۵۶	۴.۶۲	۴.۶۲	۴.۷۴	۵.۰۱	۴.۶۱
آموزش متوسطه عمومی و متوسطه فنی و حرفه‌ای دولتی	۴.۶۴	۴.۷۸	۴.۶۴	۴.۶۸	۴.۴۴	۴.۷۸	۵.۱۰	۴.۷۰
آموزش متوسطه عمومی و متوسطه فنی و حرفه‌ای خصوصی	۲.۵۹	۳.۰۶	۳.۱۸	۳.۷۷	۴.۱۲	۴.۱۴	۳.۹۳	۳.۵۷
آموزش عالی	۳.۸۹	۴.۱۲	۴.۸۷	۴.۸۶	۴.۷۴	۴.۹۲	۵.۰۹	۴.۹۲
آموزش عالی دولتی	۳.۵۲	۳.۶۹	۴.۵۶	۴.۶۱	۴.۳۲	۴.۵۸	۴.۸۴	۴.۶۲
آموزش عالی خصوصی	۴.۵۲	۴.۷۹	۵.۳۰	۵.۲۱	۵.۳۵	۵.۳۵	۵.۴۴	۵.۴۳
آموزش بزرگسالان	۲.۵۲	۴.۶۲	۳.۲۷	۳.۱۲	۳.۳۶	۴.۴۳	۴.۵۰	۴.۵۹
آموزش بزرگسالان دولتی	۴.۱۲	۳.۹۹	۱.۸۷	۲.۴۸	۲.۹۸	۲.۹۸	۲.۷۷	۲.۷۷
آموزش بزرگسالان خصوصی	۰.۵۶	۵.۲۸	۴.۸۵	۳.۷۸	۳.۶۸	۵.۵۰	۵.۶۳	۵.۷۶
فعالیت‌های مربوط به سلامت انسان و مددکاری اجتماعی	۴.۲۸	۴.۰۶	۴.۱۷	۴.۴۲	۴.۳۱	۴.۷۳	۴.۶۷	۴.۵۴
فعالیت‌های مربوط به سلامت انسان	۴.۳۸	۴.۱۱	۴.۲۲	۴.۴۷	۴.۳۵	۴.۷۹	۴.۷۲	۴.۵۸
فعالیت‌های مربوط به سلامت انسان دولتی	۴.۸۷	۴.۸۹	۴.۷۱	۵.۰۰	۴.۸۵	۴.۸۸	۴.۹۹	۵.۱۹
فعالیت‌های مربوط به سلامت انسان خصوصی	۳.۸۰	۳.۵۴	۳.۸۹	۴.۱۱	۳.۹۹	۴.۷۳	۴.۵۲	۴.۰۷
مددکاری اجتماعی	۳.۱۵	۳.۴۱	۳.۴۱	۳.۵۰	۳.۴۱	۳.۴۵	۳.۵۲	۳.۵۲
فعالیت‌های هنر، سرگرمی، تفریح و سایر خدمات	۳.۳۸	۳.۳۷	۳.۲۹	۳.۲۹	۳.۴۶	۳.۵۰	۳.۴۶	۳.۵۰
هنر، سرگرمی و تفریح	۲.۴۱	۲.۴۸	۲.۴۵	۲.۵۰	۲.۴۰	۲.۳۶	۲.۵۷	۲.۷۱
سازمان‌های مذهبی و سازمان‌های دارای عضو	۴.۵۳	۴.۵۴	۴.۳۳	۴.۰۳	۵.۳۰	۵.۱۹	۴.۴۵	۴.۶۷
تعمیر رایانه و کالاهای شخصی و خانگی	۵.۷۹	۵.۹۶	۵.۸۶	۵.۹۷	۶.۰۲	۶.۰۶	۶.۰۹	۶.۰۸
سایر فعالیت‌های خدماتی شخصی	۳.۵۶	۳.۵۶	۳.۵۶	۳.۵۶	۳.۵۶	۳.۵۶	۳.۵۶	۳.۵۶

منبع:مرکز آمار ایران، محاسبات نگارنده

ارزش‌افزوده بخش‌های اقتصادی استان آذربایجان شرقی

بخش کشاورزی و معدن

بخش کشاورزی به طور متوسط ۱۰/۱۱ درصد از ارزش‌افزوده استان را تشکیل داده است. در میان زیر بخش‌های مختلف کشاورزی استان، بخش زراعت و باغداری سهم قابل‌توجهی در بخش کشاورزی دارد. بررسی مساحت اراضی زراعی آبی استان نشان می‌دهد در سال ۹۷ سهم مساحت زراعی استان از کشور ۴/۱۳ درصد است. همچنین مساحت اراضی باغات مثمر ۴/۶۷ درصد است. بر اساس سالنامه زراعی کشور در سال ۹۷-۹۸ میزان تولید محصولات زراعی استان ۲/۷ درصد است که تولید محصولات زراعی آبی ۱/۲ درصد و تولید محصولات زراعی دیمی ۸/۳ درصد است که رتبه استان از نظر این شاخص ۱۵ است. میزان تولیدات محصولات باغبانی استان آذربایجان شرقی ۴/۷ درصد کل کشور است که از این منظر نیز رتبه استان هفتم است. نتایج آماری گیری معادن در حال بهره‌برداری کشور نشان می‌دهد که ۱۹۷ معدن در سال ۹۷ در استان فعال هستند. عمده معادن استان در بخش استخراج سنگ، شن و ماسه قرار دارند. پوکه معدنی یکی از مزیت‌های نسبی استان است که ۲۸/۷۶ درصد از معدن کشور در استان آذربایجان شرقی قرار دارد. همچنین معدن سنگ طلا از دیگر مزیت نسبی استان است که ۲۱/۴۲ درصد از صنایع مربوط به سنگ طلا در استان وجود دارد. به طور کلی استان در زمینه سنگ‌های قیمتی و نیمه قیمتی و همچنین تالک از مزیت نسبی برخوردار است. بررسی ارزش‌افزوده بخش معدن نشان می‌دهد از سال ۹۲ به بعد ارزش‌افزوده معدن روند صعودی طی کرده است و در ۹۷ نسبت به سال قبل نزدیک به دو برابر رشد داشته است.

جدول ۱۰۱- ارزش‌افزوده بخش کشاورزی و معدن نسبت به استان

	۱۳۹۰	۱۳۹۱	۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷
کشاورزی، شکار، جنگلداری و ماهیگیری	۷.۸۲	۹.۶۵	۱۱.۳۳	۱۰.۷۰	۱۱.۳۵	۱۰.۸۱	۹.۲۸	۹.۹۵
زراعت و باغداری	۴.۷۲	۵.۶۸	۷.۵۸	۶.۸۱	۷.۷۵	۷.۵۵	۶.۰۴	۶.۹۰
پرورش حیوانات	۲.۹۹	۳.۸۵	۳.۶۴	۳.۷۸	۳.۴۷	۳.۱۳	۳.۱۲	۲.۹۳
گاوداری صنعتی	۰.۱۴	۰.۱۸	۰.۱۹	۰.۲۱	۰.۲۲	۰.۲۰	۰.۲۰	۰.۱۹
دام سنتی	۲.۳۷	۲.۸۳	۲.۶۲	۲.۵۶	۲.۱۸	۲.۱۱	۲.۱۴	۱.۸۷
مرغداری	۰.۲۸	۰.۳۱	۰.۳۰	۰.۴۳	۰.۴۴	۰.۳۹	۰.۴۳	۰.۶۴
پرورش زنبور عسل، کرم ابریشم، شکار و سایر فعالیت‌های کشاورزی	۰.۲۰	۰.۵۳	۰.۵۲	۰.۵۷	۰.۶۲	۰.۴۲	۰.۳۶	۰.۲۳
جنگلداری	۰.۰۵	۰.۰۴	۰.۰۴	۰.۰۵	۰.۰۵	۰.۰۵	۰.۰۵	۰.۰۴
ماهیگیری	۰.۰۶	۰.۰۸	۰.۰۷	۰.۰۷	۰.۰۹	۰.۰۸	۰.۰۷	۰.۰۸
استخراج معدن	۱.۰۷	۱.۱۴	۰.۹۷	۰.۸۷	۱.۰۴	۱.۸۹	۲.۹۸	۴.۸۱
استخراج نفت خام، گاز طبیعی و خدمات پشتیبانی معادن	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰
استخراج سایر معادن	۱.۰۷	۱.۱۴	۰.۹۷	۰.۸۷	۱.۰۴	۱.۸۹	۲.۹۸	۴.۸۱

منبع:مرکز آمار ایران، محاسبات نگارنده

بخش صنعت و ساختمان استان

با توجه به اینکه بخش صنعت یکی از محورهای توسعه استان است، نیازمند واکاوی بیشتر این بخش هستیم. بخش صنعت به طور متوسط حدود ۳۱/۱۰ درصد از ارزش‌افزوده استان را تشکیل داده است و به عبارتی به عنوان دومین بخش از نظر تأثیرگذاری در اقتصاد استان است. بر اساس آخرین آمار از کارگاه‌های فعال استان در سال ۱۳۹۸ در استان آذربایجان شرقی ۳۷۱۷ کارگاه صنعتی فعال وجود دارد. بررسی میزان ارزش‌افزوده زیر بخش‌های صنعتی نشان می‌دهد که تولید محصولات غذایی بیشترین میزان ارزش‌افزوده در میان صنایع استان تولید کرده است. این بخش ۱۸/۱۲ درصد از اشتغال صنعتی و ۱۴/۶۳ درصد از تعداد بنگاه‌های اقتصادی را شامل می‌شود و به طور میانگین ۵/۵ درصد از ارزش‌افزوده استان را تشکیل داده است. تولید محصولات فلزی ساخته شده، به جز ماشین‌آلات و تجهیزات از دیگر پتانسیل استان با ارزش‌افزوده بالا است. این بخش ۷/۰۲ درصد از اشتغال و ۳/۴۹ درصد از تعداد کارگاه‌های صنعتی را شامل می‌شود و بررسی ارزش‌افزوده این بخش صنعتی در استان نشان می‌دهد به طور متوسط ۴/۰۵ درصد از ارزش‌افزوده استان متعلق به این بخش اقتصادی است. تولید منسوجات از نقش مهمی در اقتصاد ملی و استانی دارد. این بخش به طور میانگین ۳/۱۶ درصد از ارزش‌افزوده استان را شکل داده است. در استان ۲۶۶ بنگاه اقتصادی در زمینه ساخت منسوجات فعال هستند که ۶/۰۸ درصد از تعداد بنگاه‌ها و ۵/۶۲ درصد از اشتغال صنعتی استان را شامل می‌شود.

جدول ۱۰۲- ارزش‌افزوده بخش صنعت و ساختمان نسبت به استان

	۱۳۹۰	۱۳۹۱	۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷
صنعت	۳۳/۲۳	۳۲/۹۷	۳۱/۴۹	۳۰/۵۷	۲۸/۴۲	۲۹/۸۵	۲۹/۸۷	۳۲/۴۱
تولید محصولات غذایی	۵/۳۳	۵/۶۳	۴/۴۸	۴/۵۰	۶/۰۹	۶/۵۲	۶/۲۴	۶/۶۸
تولید انواع آشامیدنیها	۰/۱۰	۰/۲۷	۰/۱۴	۰/۱۵	۰/۱۸	۰/۲۰	۰/۱۸	۰/۱۶
تولید فرآورده‌های توتون و تنباکو	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰
تولید منسوجات	۳/۷۳	۳/۴۹	۳/۷۰	۳/۲۱	۲/۷۴	۲/۶۵	۲/۷۵	۳/۰۴
تولید پوشاک	۰/۹۲	۰/۶۳	۰/۶۰	۰/۶۹	۰/۶۳	۰/۶۵	۰/۵۰	۰/۶۱
تولید چرم و فرآورده‌های وابسته	۱/۳۵	۱/۳۷	۱/۱۲	۱/۱۴	۱/۰۹	۰/۹۳	۰/۹۰	۱/۰۱
تولید چوب و محصولات چوبی به جز مبلمان، حصیر و مواد حصیر بافی	۱/۴۵	۱/۵۱	۱/۵۸	۱/۵۶	۱/۱۸	۱/۱۲	۱/۲۹	۱/۵۱
تولید کاغذ و فرآورده‌های کاغذی	۰/۴۷	۰/۵۵	۰/۵۹	۰/۶۰	۰/۵۴	۰/۶۱	۰/۵۴	۰/۵۹
چاپ و تکثیر رسانه‌های ضبط شده	۰/۱۲	۰/۰۷	۰/۱۱	۰/۱۴	۰/۱۳	۰/۱۲	۰/۰۶	۰/۰۷
تولید کک، فرآورده‌های حاصل از پالایش نفت	۱/۸۰	۱/۳۵	۲/۷۷	۱/۱۶	۰/۶۹	۱/۱۵	۱/۵۰	۲/۵۹
تولید مواد شیمیایی و فرآورده‌های شیمیایی	۱/۰۳	۱/۰۵	۱/۸۵	۲/۴۱	۱/۴۲	۱/۲۲	۱/۲۱	۱/۳۵
تولید داروها و فراورده‌های دارویی و شیمیایی و گیاهی	۰/۵۶	۰/۶۷	۰/۴۸	۰/۴۲	۱/۲۵	۱/۵۹	۱/۱۰	۰/۷۱
تولید فرآورده‌های لاستیکی و پلاستیکی	۱/۱۰	۱/۴۰	۱/۴۱	۱/۷۰	۱/۵۷	۱/۳۷	۱/۴۵	۲/۰۷
تولید سایر فرآورده‌های معدنی غیرفلزی	۳/۷۵	۳/۹۲	۳/۱۲	۳/۲۰	۲/۵۳	۲/۴۹	۲/۲۹	۲/۴۴
تولید فلزات پایه	۱/۵۶	۲/۸۷	۱/۷۹	۱/۶۰	۱/۰۹	۱/۴۳	۲/۳۶	۲/۷۹
تولید محصولات فلزی ساخته شده، به جز ماشین‌آلات و تجهیزات	۴/۹۶	۴/۳۸	۴/۱۰	۴/۰۹	۴/۰۴	۳/۷۹	۳/۷۲	۳/۳۶
تولید محصولات رایانه‌ای، الکترونیکی و نوری	۰/۰۹	۰/۰۷	۰/۰۷	۰/۰۸	۰/۰۵	۰/۰۵	۰/۰۸	۰/۰۶
تولید تجهیزات برقی	۰/۴۳	۰/۵۳	۰/۶۱	۰/۶۶	۰/۴۹	۰/۷۸	۰/۵۶	۰/۶۰
تولید ماشین‌آلات و تجهیزات طبقه‌بندی نشده در جای دیگر	۳/۲۷	۱/۲۵	۱/۴۷	۱/۳۶	۱/۱۰	۱/۲۲	۱/۱۵	۰/۹۳
تولید وسایل نقله موتوری، تریلر و نیمه‌تریلر	۱/۸۳	۱/۰۸	۰/۸۳	۱/۳۴	۰/۸۹	۱/۱۰	۱/۰۶	۱/۰۴
تولید سایر تجهیزات حمل و نقل	۰/۰۸	۰/۰۷	۰/۰۴	۰/۰۸	۰/۰۵	۰/۰۱	۰/۱۶	۰/۰۸
تولید مبلمان	۰/۴۵	۰/۳۸	۰/۳۴	۰/۳۶	۰/۳۸	۰/۴۶	۰/۳۹	۰/۳۴
تولید سایر مصنوعات	۰/۲۸	۰/۳۴	۰/۲۴	۰/۲۸	۰/۲۵	۰/۲۴	۰/۳۰	۰/۳۱
تعمیر و نصب ماشین‌آلات و تجهیزات	۰/۰۷	۰/۱۰	۰/۰۴	۰/۰۵	۰/۰۶	۰/۰۷	۰/۰۷	۰/۰۷
تأمین برق، گاز، بخار و تهویه هوا	۲/۹۵	۱/۹۳	۱/۶۵	۲/۰۶	۲/۴۱	۳/۲۵	۲/۱۵	۱/۶۵
تولید، انتقال و توزیع برق	۰/۹۵	۰/۷۴	۰/۵۰	۰/۹۱	۰/۷۸	۱/۸۷	۱/۲۲	۰/۹۴
تولید و توزیع گاز طبیعی	۲/۰۰	۱/۱۹	۱/۱۵	۱/۱۴	۱/۴۳	۱/۳۹	۰/۹۳	۰/۷۱
آبرسانی، مدیریت پسماند، فاضلاب و فعالیت‌های تصفیه	۰/۴۴	۰/۲۰	۰/۱۵	۰/۱۷	۰/۱۷	۰/۲۰	۰/۲۶	۰/۲۹
ساختمان	۴/۳۲	۳/۵۷	۴/۷۰	۴/۶۹	۵/۱۷	۳/۸۲	۴/۰۵	۳/۴۹
ساختمان‌های مسکونی	۱/۳۴	۱/۴۹	۱/۱۸	۱/۰۰	۰/۸۵	۰/۷۳	۰/۷۱	۱/۰۶
سایر ساختمان‌ها	۲/۹۸	۲/۰۸	۳/۵۲	۳/۶۹	۴/۳۲	۳/۰۹	۳/۳۴	۲/۴۳

منبع:مرکز آمار ایران، محاسبات نگارنده

بخش خدمات استان

بخش خدمات استان از مهم‌ترین بخش استان در زمینه تأثیرگذاری در اقتصاد استان است. این بخش بیشترین سهم را در تولید ارزش‌افزوده داشته است. بررسی زیر بخش‌های خدمات نشان می‌دهد بخش عمده و خرده‌فروشی از بخش‌های کلید با ارزش‌افزوده بالا است. املاک و مستقلان از دیگر بخش‌های کلیدی استان در زمینه ارزش‌افزوده است.

جدول ۱۰۳- ارزش‌افزوده بخش خدمات نسبت به استان

	۱۳۹۰	۱۳۹۱	۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷
عمده فروشی و خرده فروشی، تعمیر وسایل نقلیه موتوری و موتور سیکلت	۱۳.۵۹	۱۳.۳۳	۱۴.۵۵	۱۴.۰۷	۱۲.۲۵	۱۱.۷۴	۱۲.۳۷	۱۲.۷۱
عمده فروشی، خرده فروشی به جز وسایل نقلیه موتوری و موتورسیکلت	۱۲.۸۲	۱۲.۶۱	۱۳.۸۳	۱۳.۲۶	۱۱.۳۵	۱۰.۸۵	۱۱.۵۱	۱۱.۹۲
عمده فروشی، خرده فروشی و تعمیر وسایل نقلیه موتوری و موتورسیکلت	۰.۷۷	۰.۷۲	۰.۷۲	۰.۸۱	۰.۹۰	۰.۹۰	۰.۸۶	۰.۷۹
حمل و نقل و انبارداری و پست	۶.۱۹	۶.۷۸	۶.۵۳	۷.۰۴	۶.۷۴	۵.۹۴	۵.۱۶	۴.۹۹
حمل و نقل زمینی و حمل و نقل با خط لوله	۵.۹۰	۶.۵۳	۶.۲۳	۶.۵۸	۶.۲۹	۵.۴۲	۴.۶۶	۴.۵۱
حمل و نقل از طریق راه‌آهن پین شهری	۰.۰۶	۰.۰۶	۰.۰۴	۰.۰۳	۰.۰۳	۰.۰۳	۰.۰۵	۰.۰۴
سایر حمل ونقل زمینی	۵.۴۴	۶.۰۵	۵.۸۰	۶.۱۶	۵.۸۱	۵.۰۶	۴.۳۲	۴.۲۳
حمل و نقل از طریق لوله	۰.۴۱	۰.۴۱	۰.۴۰	۰.۳۹	۰.۴۴	۰.۳۳	۰.۳۰	۰.۲۴
حمل و نقل آبی	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۰۰
حمل و نقل هوایی	۰.۰۹	۰.۰۸	۰.۱۲	۰.۱۹	۰.۱۶	۰.۱۶	۰.۱۵	۰.۱۳
انبارداری و فعالیت‌های پشتیبانی حمل و نقل	۰.۱۴	۰.۱۲	۰.۱۳	۰.۲۱	۰.۲۲	۰.۲۹	۰.۲۸	۰.۲۹
فعالیت‌های پست و پیک	۰.۰۵	۰.۰۵	۰.۰۵	۰.۰۶	۰.۰۶	۰.۰۶	۰.۰۷	۰.۰۵
فعالیت خدماتی مربوط به تامین جا و غذا	۰.۶۷	۰.۷۳	۰.۷۹	۰.۸۵	۰.۹۰	۰.۸۴	۰.۷۶	۰.۷۴
تأمین جا(اقامتگاه‌ها)	۰.۰۵	۰.۰۴	۰.۰۴	۰.۰۴	۰.۰۵	۰.۰۴	۰.۰۴	۰.۰۴
فعالیت‌های خدماتی مربوط به غذا و آشامیدنی‌ها(رستوران‌ها و...)	۰.۶۳	۰.۶۹	۰.۷۵	۰.۸۱	۰.۸۵	۰.۷۹	۰.۷۲	۰.۷۰
اطلاعات و ارتباطات	۰.۵۴	۰.۵۲	۰.۵۵	۰.۶۱	۰.۶۵	۰.۷۱	۰.۶۹	۰.۶۵
ارتباطات	۰.۳۷	۰.۳۳	۰.۳۴	۰.۳۶	۰.۳۲	۰.۳۲	۰.۲۹	۰.۲۴
سایر فعالیت‌های اطلاعات و ارتباطات	۰.۱۷	۰.۱۹	۰.۲۱	۰.۲۵	۰.۳۳	۰.۴۰	۰.۴۰	۰.۴۱
فعالیت‌های مالی و بیمه	۱.۸۹	۱.۸۷	۱.۶۱	۱.۲۳	۱.۱۳	۱.۰۷	۱.۲۹	۱.۷۷
بانک و موسسات مالی	۱.۳۵	۱.۱۰	۰.۷۱	۰.۵۲	۰.۵۱	۰.۳۹	۰.۷۱	۰.۹۷
بیمه	۰.۴۷	۰.۶۸	۰.۵۷	۰.۵۹	۰.۵۲	۰.۵۷	۰.۴۸	۰.۶۷
سایر فعالیت‌های خدمات مالی و بیمه	۰.۰۸	۰.۱۰	۰.۳۳	۰.۱۲	۰.۱۰	۰.۱۲	۰.۱۰	۰.۱۴
املاک و مستغلات	۹.۶۷	۱۰.۶۰	۱۰.۰۵	۹.۳۸	۱۰.۵۶	۱۰.۲۹	۱۱.۴۳	۹.۳۱
خدمات واحدهای مسکونی شخصی	۵.۶۶	۶.۷۸	۵.۰۸	۴.۹۹	۶.۲۱	۶.۱۳	۷.۲۶	۵.۳۴
خدمات واحدهای مسکونی اجاری	۱.۴۴	۱.۱۳	۲.۲۵	۱.۶۰	۱.۶۲	۱.۶۴	۱.۶۳	۱.۵۲
خدمات واحدهای غیرمسکونی	۲.۲۵	۲.۳۵	۲.۴۶	۲.۵۶	۲.۴۸	۲.۲۷	۲.۳۰	۲.۲۲
خدمات دلالان مستغلات	۰.۳۳	۰.۳۴	۰.۲۶	۰.۲۳	۰.۲۵	۰.۲۵	۰.۲۵	۰.۲۲
فعالیت‌های حرفه‌ای، علمی و فنی	۱.۱۰	۱.۰۱	۱.۰۲	۱.۱۴	۱.۳۰	۱.۳۱	۱.۲۶	۱.۱۶
تحقیق و توسعه	۰.۰۵	۰.۰۴	۰.۰۴	۰.۰۳	۰.۰۵	۰.۰۴	۰.۰۳	۰.۰۴
سایر فعالیت‌های حرفه‌ای، علمی و فنی	۱.۰۲	۰.۹۳	۰.۹۴	۱.۰۷	۱.۲۰	۱.۲۲	۱.۱۹	۱.۰۹
فعالیت‌های دامپزشکی	۰.۰۴	۰.۰۴	۰.۰۴	۰.۰۴	۰.۰۵	۰.۰۵	۰.۰۵	۰.۰۴

منبع:مرکز آمار ایران، محاسبات نگارنده

ادامه جدول ارزش‌افزوده بخش خدمات نسبت به استان

	۱۳۹۰	۱۳۹۱	۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷
فعالیت‌های اداری و خدمات پشتیبانی	۰.۲۰	۰.۲۲	۰.۲۳	۰.۲۶	۰.۲۹	۰.۳۱	۰.۳۴	۰.۳۲
اداره امور عمومی، خدمات شهری و تامین اجتماعی	۶.۵۰	۵.۴۸	۵.۱۶	۵.۵۱	۵.۹۰	۵.۶۸	۶.۰۶	۵.۹۳
امور عمومی و خدمات شهری	۳.۰۵	۲.۸۰	۲.۷۹	۲.۸۴	۲.۹۸	۲.۵۹	۳.۰۴	۳.۲۶
امورعمومی	۰.۷۳	۰.۶۷	۰.۵۷	۰.۳۵	۰.۵۲	۰.۴۸	۰.۵۶	۰.۴۹
خدمات شهری	۲.۳۲	۲.۱۳	۲.۲۲	۲.۵۰	۲.۴۶	۲.۱۰	۲.۴۸	۲.۷۷
امور دفاعی و انتظامی	۳.۳۱	۲.۵۶	۲.۲۶	۲.۵۱	۲.۷۰	۲.۹۰	۲.۸۱	۲.۵۰
امور دفاعی	۲.۲۷	۱.۷۱	۱.۴۴	۱.۵۷	۱.۸۲	۱.۸۰	۱.۸۶	۱.۶۳
امور انتظامی	۱.۰۴	۰.۸۴	۰.۸۲	۰.۹۴	۰.۸۸	۱.۱۰	۰.۹۵	۰.۸۷
تأمین اجتماعی اجباری	۰.۱۳	۰.۱۲	۰.۱۱	۰.۱۶	۰.۲۲	۰.۲۰	۰.۲۱	۰.۱۸
آموزش	۴.۷۳	۴.۶۵	۳.۷۱	۴.۱۷	۴.۵۲	۴.۷۷	۴.۷۶	۳.۶۸
آموزش ابتدائی	۱.۳۵	۱.۳۹	۱.۰۴	۱.۱۳	۱.۳۴	۱.۵۰	۱.۴۴	۱.۱۸
آموزش ابتدائی دولتی	۱.۳۲	۱.۳۵	۰.۹۹	۱.۰۸	۱.۲۷	۱.۴۴	۱.۳۷	۱.۱۲
آموزش ابتدائی خصوصی	۰.۰۳	۰.۰۴	۰.۰۴	۰.۰۶	۰.۰۷	۰.۰۷	۰.۰۷	۰.۰۶
آموزش متوسطه عمومی و متوسطه فنی و حرفه‌ای	۱.۹۰	۱.۸۵	۱.۳۷	۱.۴۸	۱.۶۵	۱.۷۶	۱.۷۹	۱.۳۰
آموزش متوسطه عمومی و متوسطه فنی و حرفه‌ای دولتی	۱.۸۴	۱.۸۰	۱.۳۲	۱.۴۱	۱.۵۷	۱.۶۸	۱.۶۹	۱.۲۲
آموزش متوسطه عمومی و متوسطه فنی و حرفه‌ای خصوصی	۰.۰۶	۰.۰۵	۰.۰۵	۰.۰۷	۰.۰۹	۰.۰۹	۰.۱۰	۰.۰۸
آموزش عالی	۱.۳۴	۱.۱۸	۱.۱۸	۱.۴۵	۱.۴۲	۱.۳۷	۱.۳۹	۱.۰۹
آموزش عالی دولتی	۰.۷۶	۰.۶۵	۰.۶۴	۰.۷۹	۰.۷۶	۰.۷۲	۰.۷۸	۰.۶۴
آموزش عالی خصوصی	۰.۵۸	۰.۵۳	۰.۵۴	۰.۶۶	۰.۶۵	۰.۶۵	۰.۶۲	۰.۴۵
آموزش بزرگسالان	۰.۱۴	۰.۲۲	۰.۱۲	۰.۱۱	۰.۱۱	۰.۱۳	۰.۱۳	۰.۱۲
آموزش بزرگسالان دولتی	۰.۱۳	۰.۱۰	۰.۰۴	۰.۰۴	۰.۰۴	۰.۰۴	۰.۰۳	۰.۰۳
آموزش بزرگسالان خصوصی	۰.۰۱	۰.۱۲	۰.۰۸	۰.۰۶	۰.۰۶	۰.۱۰	۰.۱۰	۰.۰۹
فعالیت‌های مربوط به سلامت انسان و مددکاری اجتماعی	۴.۳۴	۴.۴۳	۴.۶۳	۵.۷۹	۶.۴۲	۶.۶۰	۶.۳۸	۵.۳۱
فعالیت‌های مربوط به سلامت انسان	۴.۰۸	۴.۱۶	۴.۳۹	۵.۵۴	۶.۱۶	۶.۳۷	۶.۱۸	۵.۱۴
فعالیت‌های مربوط به سلامت انسان دولتی	۲.۴۵	۲.۱۰	۱.۹۸	۲.۴۹	۲.۸۹	۲.۷۶	۲.۸۱	۲.۶۶
فعالیت‌های مربوط به سلامت انسان خصوصی	۱.۶۳	۲.۰۶	۲.۴۱	۳.۰۵	۳.۲۷	۳.۶۱	۳.۳۶	۲.۴۸
مددکاری اجتماعی	۰.۲۶	۰.۲۷	۰.۲۵	۰.۲۵	۰.۲۶	۰.۲۳	۰.۲۱	۰.۱۷
فعالیت‌های هنر، سرگرمی، تفریح و سایر خدمات	۰.۹۳	۰.۹۳	۰.۸۸	۰.۹۱	۰.۹۷	۰.۹۲	۰.۹۱	۰.۷۹
هنر، سرگرمی و تفریح	۰.۲۷	۰.۲۹	۰.۲۸	۰.۲۹	۰.۲۸	۰.۲۴	۰.۲۴	۰.۲۵
سازمان‌های مذهبی و سازمان‌های دارای عضو	۰.۲۷	۰.۲۴	۰.۲۰	۰.۲۰	۰.۲۵	۰.۲۴	۰.۲۱	۰.۱۸
تعمیر رایانه و کالاهای شخصی و خانگی	۰.۰۶	۰.۰۶	۰.۰۶	۰.۰۶	۰.۰۷	۰.۰۶	۰.۰۶	۰.۰۵
سایر فعالیت‌های خدماتی شخصی	۰.۳۴	۰.۳۵	۰.۳۳	۰.۳۶	۰.۳۸	۰.۳۷	۰.۳۹	۰.۳۲

منبع:مرکز آمار ایران، محاسبات نگارنده

گردشگری

بخش گردشگری یکی از بخش‌های مغفول از نظر نظام برنامه‌ریزی در کشور و به‌ویژه در استان است. بررسی آمار و اطلاعات از میزان ورود گردشگران همواره چالش اساسی برای نظام برنامه‌ریزی بوده است. با توجه به‌به فقدان آمار دقیق از گردشگران به‌ویژه گردشگران خارجی، تعداد گردشگرانی که از هتل‌ها و امکان اقامتی استفاده کرده‌اند به عنوان گردشگر در استان شناخته شده‌اند. از سوی دیگر مقاصد گردشگری و نوع گردشگری نیز یکی از مهم‌ترین فاکتور در سنجش وضعیت گردشگری است که تاکنون سازمان خاصی متولی جمع‌آوری و تحلیل اقتصادی بخش گردشگری نبوده است و عمده تحلیل‌ها به بخش ظرفیت‌ها و آمار کلی گرایش داده است. از این رو فقدان اطلاعات درست در این زمینه شرایطی را فراهم کرده است که مانع اصلی در تحلیل درست از وضعیت گردشگری و تأثیر مثبت و یا حتی منفی بر جامعه میزبان و ارزش اقتصادی آن شده است. در

این گزارش ملاک ارزیابی گردشگران تنها به بخش تعداد آن‌ها بسنده می‌شود. استان آذربایجان شرقی کی از استان‌ها با ظرفیت بالایی گردشگری است. به عبارتی این استان، از ظرفیت انواع گوناگون گردشگری، تاریخی-فرهنگی، سلامت، بازرگانی و تجارت برخوردار است. وجود صنایع‌دستی استان و برنده شدن در برخی محصولات از جمله فرش و فرآورده‌های چرم و پوشاک زمینه بسیار مناسبی برای توسعه گردشگری تجاری فراهم کرده است. افزون بر آن وجود منطقه آزاد تجاری می‌تواند علاوه بر ایجاد زمینه برای صادرات و جذب سرمایه‌گذاری خارجی از توانایی بالایی برای هم‌افزایی اقتصادی با بخش گردشگری برخوردار است. هم‌مرز بودن پنج شهرستان استان با دریاچه ارومیه زمینه بهره‌گیری از گردشگری سلامت را به‌ویژه در شهرستان شبستر فراهم نموده است. برای میزان گردشگری نزدیک به دو دهه در استان آذربایجان شرقی نشان می‌دهد که روند جذب گردشگر از سال ۹۰ به بعد روندی سینوسی داشته است. بیشترین میزان گردشگری در سال ۹۷ بوده است که تقریباً دو برابر تمامی سال‌های مورد بررسی است. اما در سال ۹۸ متأثر از شرایط تحریم و روابط سیاسی و هم‌چنین شیوع کرونا در اواخر این سال سهم جذب گردشگری استان با کاهش بیش از ۵۰ درصدی نسبت به سال قبل روبه رو شده است.

جدول ۱۰۴- تعداد گردشگران وردی به استان آذربایجان شرقی

سال	تعداد گردشگران استفاده‌کننده از هتل
۱۳۸۰	۲۰۹۵۳
۱۳۸۵	۱۰۵۸۵
۱۳۹۰	۴۷۰۶۴۳
۱۳۹۱	۳۹۹۸۴۳
۱۳۹۲	۲۵۰۴۳۰
۱۳۹۳	۳۴۹۷۲۰
۱۳۹۴	۴۴۹۳۹۹
۱۳۹۵	۴۵۰۰۰۰
۱۳۹۶	۴۲۱۱۵۰
۱۳۹۷	۷۰۹۲۵۷
۱۳۹۸	۲۴۰۰۰۰

منبع: سالنامه آماری استان آذربایجان شرقی

منطقه آزاد ارس

منطقه آزاد ارس از مهم‌ترین مناطق آزاد کشور است. این منطقه به دلیل همجواری با دو کشور همسایه شمالی و قرارگیری در مسیر تجاری راه ابریشم از پتانسیل بالایی برای نقش‌آفرینی در زمینه ایجاد اشتغال و

توسعه پس‌کرانه دارد. بررسی اشتغال شهرهایی که منطقه آزاد در نزدیکی آن قرار دارد، تغییر فحاشی در نرخ اشتغال ایجاد نکرده است. از سوی دیگر این منطقه آزاد با ادامه سیاست فعلی در بلندمدت تبدیل به پهنه‌ای خوشبخت در اقیانوسی از فلاکت خواهد شد. از این رو نیازمند بازنگری ساختار و سازمانی مناطق آزاد از منظر تعارض منافع است. مشکلات کاربری اراضی و تعیین محدوده منطقه آزاد از دیگر چالش‌های اساسی این منطقه است. هرچند وجود خوشه‌های موفق در زمینه محصولات کشاورزی که توان صادراتی به کشورهای حوزه قفقاز دارند از نقاط قوت منطقه آزاد ارس شناخته می‌شود. این منطقه آزاد نیز همچون سایر مناطق آزاد رسالت توسعه اقتصادی با تأکید بر ایجاد اشتغال پایدار، کاهش فقر عمومی و منطقه‌ای پیشرو در زمینه جذب سرمایه‌گذاری خارجی و تبدیل شدن به هاب تجاری و ترانزیتی داشته است. اما بررسی عملکرد منطقه آزاد نشان می‌دهد که از رسالت تعریف شده فاصله دارد و تبدیل به مکانی برای امتیاز گیری سیاسی و رانت‌های اقتصادی برای بنگاه‌های اقتصادی شده است. کمبود نیروی کار متخصص یکی از چالش‌های جدید منطقه آزاد ارس است. بررسی ساختار اداری نیز یکی از مشکلات است که موجب تعارض منافع فردی، ساختاری و سازمانی شده است. بررسی عملکرد تجاری منطقه آزاد نشان می‌دهد که تراز بازرگانی منطقه آزاد ارس نیز طی سال ۹۳ تا ۹۷ منفی بوده است.

جدول ۱۰۵- عملکرد تجاری منطقه آزاد ارس(دلار)

	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷
صادرات قطعی (حاصل از تولید به خارج از کشور)	۳۵۰۳۸۳۲	۴۲۳۴۵۶۲۹	۶۵۱۲۹۷۳۲	۶۳،۱۹۴،۲۶۳	۸۶،۲۶۳،۰۵۶
صادرات حاصل از تولید به سرزمین اصلی	۸۹۸۳۹۲۰۰	۵۳۳۹۲۱۱۰	۱۱۸۰۸۳۲۹۲	۹۰،۳۳۲،۴۵۶	۱۱۴،۰۹۰،۲۴۸
صادرات مجدد	۱۰۰۱۷۳۱	۱۹۸۲۱۳۳	۳۰۰۰۸۳۱	۷۴،۸۱۳،۳۹۵	۲۹،۶۵۶،۶۴۸
صادرات کالای داخلی	۴۱۰۰۰۷۲۱	۳۲۰۰۲۱۷۱	۱۵۰۳۶۲۳۴	۱۰،۹۳۱،۱۶۹	۲۱،۵۲۷،۸۴۷
واردات	۳۹۷۳۴۲۷۶۹	۵۰۶۱۸۹۴۵۶	۴۹۷۳۳۴۸۲۱	۶۳۶۰۳۸۲۱	۶۷۹۰۰۲۷۱

منبع: سازمان منطقه آزاد ارس

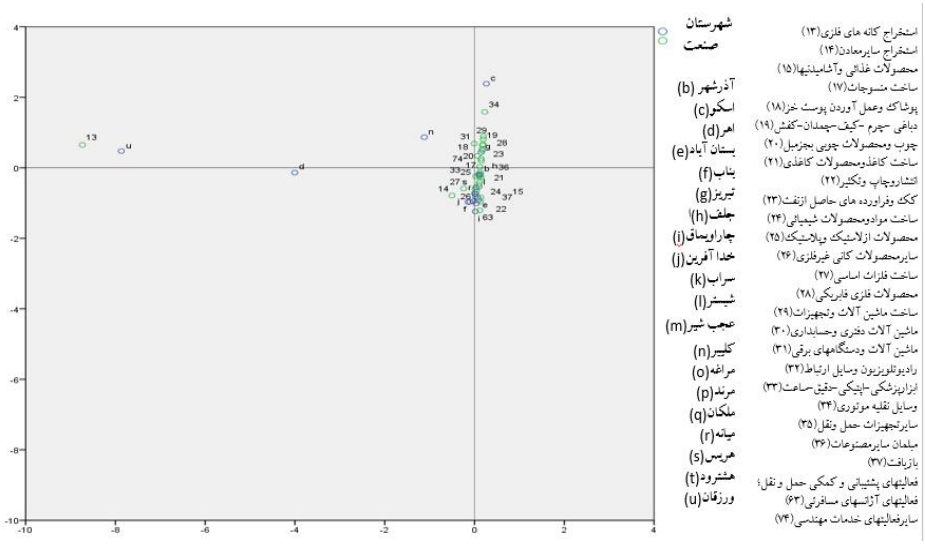
مزیت همکارانه

بررسی مزیت‌های همکارانه استان نشان می‌دهد که نرخ مکمل‌گری فعالیت‌های اقتصادی در استان آذربایجان شرقی در سطح متوسطی قرار دارد. در واقع می‌توان بیان داشت که گسترش فعالیت‌های صنعتی در استان گرایش به سمت تنوع‌گرایی بیشتر در سطح استان دارد. شهرستان‌های ورزقان، اسکو، اهر و تبریز بیشترین میزان از قابلیت‌های نرخ مکمل‌گری فعالیت‌های صنعتی در استان را دارند.

جدول ۱۰۶- نرخ مکمل‌گری فعالیت‌های اقتصادی در استان آذربایجان شرقی

شهرستان	نرخ مکمل گری	نرخ مکمل گری کل
آذرشهر	۰.۰۴	۰.۰۵۴
اسکو	۰.۱۹	
اهر	۰.۱۰	
بستان آباد	۰.۰۸	
بناب	۰.۰۹	
تبریز	۰.۱۰	
جلفا	۰.۰۰	
چاراویماق	۰.۰۰	
خدا آفرین	۰.۰۱	
سراب	۰.۰۲	
شبستر	۰.۰۴	
عجب شیر	۰.۰۵	
کلیبر	۰.۰۷	
مراغه	۰.۰۴	
مرند	۰.۰۵	
ملکان	۰.۰۳	
میانه	۰.۰۲	
هریس	۰.۰۱	
هشترود	۰.۰۱	
ورزقان	۰.۴۴	

بررسی میزان قابلیت هم‌افزایی اقتصادی میان شهرستان‌های استان نشان می‌دهد که شهرستان کلیبر و ورزقان در زمینه استخراج کانی‌های فلزی قابلیت هم‌افزایی اقتصادی دارند. شهرستان‌های هریس، بناب، میانه و خدا آفرین در زمینه در زمینه استخراج ساری معادن، سایر محصولات کانی غیرفلزی دارای قابلیت هم‌افزایی هستند. شهرستان اسکو و تبریز در فعالیت‌های همچون وسایل نقلیه موتوری، ساخت ماشین‌آلات و تجهیزات، محصولات فلزی فابریکی، کک و فرآورده‌های حاصل از نفت از قابلیت هم‌افزایی برخودار هستند.

شکل ۲- سنجش میزان قابلیت هم‌افزایی فعالیت‌های صنعتی استان

۳-۵- نظام سکونتگاهی

۳-۵-۱- نظام شهرنشینی

بررسی تحولات جمعیتی استان نشان می‌دهد در ۳۰ سال گذشته جمعیت آن از ۳۰۲۰۹۵۸ نفر در سال ۱۳۶۵ به ۳۹۰۹۶۵۲ نفر در سال ۱۳۹۵ رسیده که افزایش مطلق آن حدود ۸۸۸۶۹۴ نفر بوده است و متوسط رشد سالانه برابر ۰/۸۶ درصد را در طی دوره مذکور نشان می‌دهد که از نرخ رشد سالانه کشور (۱/۶ درصد) در همین دوره بسیار پایین‌تر بوده است. به این ترتیب طی دوره ۳۰ ساله ۹۵-۱۳۶۵ سهم جمعیت استان از کشور کاهش یافته است؛ به طوری که سهم آن از ۶/۱۱ درصد در سال ۱۳۶۵ به ۴/۸۹ درصد در سال ۱۳۹۵ رسیده است. در مقایسه با کشور که حدوداً سالانه یک‌میلیون نفر به جمعیت آن اضافه شده است، در استان آذربایجان شرقی در سال‌های ۷۵-۱۳۶۵ حدوداً ۳۰۰ هزار نفر، در سال‌های ۸۵-۱۳۷۵ حدود ۲۸۰ هزار نفر، در سال‌های ۹۰-۱۳۸۵ حدوداً ۱۲۰ هزار نفر و در آخرین سرشماری (دوره ۹۵-۱۳۹۰) تقریباً ۱۸۵ هزار نفر به جمعیت استان اضافه شده است.

طبق سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۹۵، ۵۹۱۴۶۸۴۷ نفر از جمعیت کشور را ساکنین شهری تشکیل می‌دهند و متوسط رشد سالانه جمعیت شهری کشور در دوره ۳۰ ساله اخیر (۹۵-۶۵) برابر با ۲/۶۴ درصد بوده است که از متوسط رشد جمعیت کل (۱/۶) بیشتر است. به عبارتی در این بازه زمانی، جمعیتی بالغ بر ۳۲/۳

میلیون نفر به جمعیت شهری کشور افزوده شد و سهم نسبی جمعیت شهرنشین از ۵۴/۲۹ به ۷۴ درصد افزایش یافته است.

جمعیت شهری استان آذربایجان شرقی همانند جمعیت شهری کشور طی دوره ۹۵-۱۳۶۵ همواره رو به افزایش بوده؛ به طوری که جمعیت شهری استان در سال ۱۳۶۵ معادل 1595138 نفر بوده و با رشدی معادل ۱/۹ درصد به ۲۸۰۹۴۲۴ نفر در سال ۱۳۹۵ رسیده است، بنابراین می‌توان گفت جمعیت شهری استان در این دوره حدود ۱/۷۶ برابر شده است.

بررسی تحول شهرنشینی نشان می‌دهد که نسبت شهرنشینی کشور در سال ۱۳۶۵ معادل ۵۴/۳ درصد بوده و به ۷۴ درصد در سال ۱۳۹۵ افزایش یافته است. به عبارتی، در مجموع ۳۰ سال اخیر(۹۵-۱۳۶۵) حدود ۲۰ درصد به میزان شهرنشینی کشور اضافه شده است. همان‌طور که در جدول زیر مشخص است مرتباً از سهم جمعیت روستایی کشور کاسته و به سهم جمعیت نقاط شهری افزوده شده؛ به طوری که در دوره‌های مختلف سهم جمعیت شهرنشین از روستانشین پیشی گرفته است. این روند تاکنون علی‌رغم کاسته شدن از شدت آن همچنان ادامه دارد؛ به طوری که در سال ۱۳۹۵ نرخ شهرنشینی به ۷۴ درصد افزایش یافته است.

متأثر از این تحولات، نسبت شهرنشینی در استان آذربایجان شرقی نیز در چند دهه اخیر افزایش یافته و این نسبت از رقم ۵۲/۸ درصد در سال ۱۳۶۵ به ۷۱/۹ درصد در سال ۱۳۹۵ رسیده است. همان‌طور که مشاهده می‌شود نرخ شهرنشینی استان در مقایسه با کشور در تمامی دوره‌ها با اختلاف ناچیزی پایین‌تر بوده و مشابه با کشور با روند صعودی فزاینده‌ای روبه‌رو بوده است.

جدول ۱۰۷- تغییرات جمعیت کشور و استان در فاصله سال‌های ۹۵-۱۳۶۵

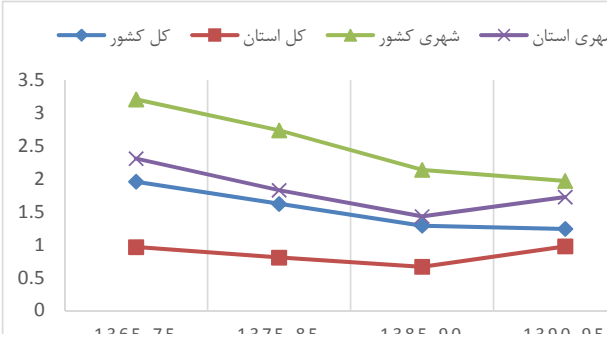
شرح	جمعیت کل				
	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۰	۱۳۹۵
کشور	۴۹۴۴۵۰۱۰	۶۰۰۵۵۴۸۸	۷۰۴۹۵۷۸۲	۷۵۱۴۹۶۶۹	۷۹۹۲۶۲۷۰
استان	۳۰۲۰۹۵۸	۳۳۲۵۵۴۰	۳۶۰۳۴۵۶	۳۷۲۴۶۲۰	۳۹۰۹۶۵۲
سهم استان از کشور	۶/۱۱	۵/۵۴	۵/۱۱	۴/۹۶	۴/۸۹
شرح	متوسط رشد سالانه جمعیت (درصد)				
	۱۳۶۵-۷۵	۱۳۷۵-۸۵	۱۳۸۵-۹۰	۱۳۹۰-۹۵	۱۳۶۵-۹۵
کل کشور	۱/۹۶	۱/۶۲	۱/۲۹	۱/۲۴	۱/۶
کل استان	۰/۹۷	۰/۸۱	۰/۶۶	۰/۹۷	۰/۸۶

منبع: سرشماری عمومی نفوس و مسکن

جدول ۱۰۸-تغییرات جمعیت شهری و نرخ رشد کشور و استان در فاصله سال‌های ۹۵-۱۳۶۵

شرح	جمعیت شهری				
	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۰	۱۳۹۵
کشور	۲۶۸۴۴۵۶۱	۳۶۸۱۷۷۸۹	۴۸۲۵۹۹۶۴	۵۳۶۴۶۶۶۱	۵۹۱۴۶۸۴۷
استان	۱۵۹۵۱۳۸	۲۰۰۴۲۸۴	۲۴۰۲۵۳۹	۲۵۷۹۱۷۸	۲۸۰۹۴۲۴
سهم استان از کشور	۵/۹۴	۵/۴۴	۴/۹۸	۴/۸۱	۴/۷۵
شرح	نسبت شهرنشینی				
شهری کشور	۵۴/۲۹	۶۱/۳۱	۶۸/۴۶	۷۱/۳۹	۷۴
شهری استان	۵۲/۸	۶۰/۳	۶۶/۷	۶۹/۲	۷۱/۹
شرح	متوسط رشد سالانه جمعیت (درصد)				
	۱۳۶۵-۷۵	۱۳۷۵-۸۵	۱۳۸۵-۹۰	۱۳۹۰-۹۵	۱۳۶۵-۹۵
شهری کشور	۳/۲۱	۲/۷۴	۲/۱۴	۱/۹۷	۲/۶۴
شهری استان	۲/۳	۱/۸	۱/۴	۱/۷	۱/۹

منبع: سرشماری عمومی نفوس و مسکن

نمودار ۲۸- تغییرات رشد سالانه جمعیت کل و شهری کشور و استان

مطابق با نمودار فوق از بررسی و مقایسه نرخ‌های رشد جمعیت شهری کل کشور و استان در سال‌های مختلف نیز این گونه برداشت می‌شود که نرخ رشد جمعیت شهری استان آذربایجان شرقی همواره از متوسط کشور کمتر بوده و همواره مشابه با روند تجربه شده در کشور رو به کاهش بوده است؛ به نحوی که میزان آن طی دوره ۳۰ ساله (۹۵-۱۳۶۵) برابر با ۱/۹ درصد بوده و این در حالی است که نرخ رشد جمعیت شهری کشور ۲/۶۴ درصد محاسبه شده است.

۳-۵-۱-۱- بررسی تحولات جمعیتی کانون‌های شهری استان آذربایجان شرقی

در سرشماری سال ۱۳۷۵ استان آذربایجان شرقی متشکل از ۵۰ کانون شهری بوده که تعداد شهرهای استان به ۵۷ شهر در سال ۱۳۸۵ رسیده است. در دوره پنج ساله ۹۰-۱۳۸۵ استان آذربایجان شرقی کمترین تغییرات در

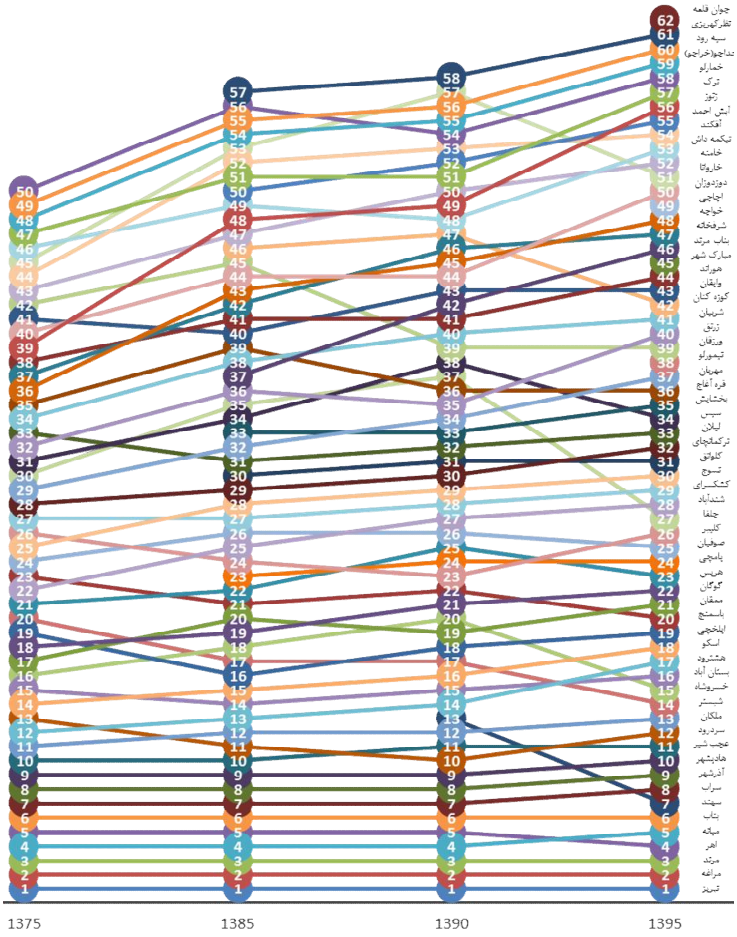
تعداد نقاط شهری را تا پیش از آن به خود دیده و تنها شهر جدید سهند واقع در شهرستان اسکو به شهرهای استان اضافه شده است. نوین شهر سهند در سال ۱۳۸۷، با افتتاح ساختمان شهرداری و انتخاب شهردار ایجاد گردید. هدف از احداث این شهر، اسکان دادن سرریز جمعیت تبریز بوده که با استقبال گسترده مردم این کلان‌شهر رو به رو شد. به این ترتیب شمار شهرهای استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۹۰ به ۵۸ شهر بالغ یافت. همچنین طی دوره ۹۵-۱۳۹۰ شمار شهرهای استان آذربایجان شرقی با تبدیل شدن چهار نقطه روستایی جوان قلعه، اچاچی، مبارک شهر و تیمورلو به نقاط شهری، به ۶۲ شهر ارتقاء یافت. دلیل اصلی افزایش تعداد نقاط شهری استان طی دوره‌های مذکور را می‌توان در تبدیل شدن تعدادی از مراکز سکونت‌گاهی زیر ۵۰۰۰ نفر جمعیت به شهر به منظور ایجاد مراکز روستا-شهری در راستای ارائه خدمات جست‌وجو کرد.بر اساس جدول زیر که جمعیت شهرهای استان آذربایجان شرقی را از سال ۱۳۷۵ تا ۱۳۹۵ به نمایش می‌گذارد، باید گفت که در تمامی سال‌ها پرجمعیت‌ترین شهر استان، شهر تبریز بوده که جمعیت آن از ۱۱۹۱۰۴۳ نفر در سال ۱۳۷۵ به ۱۵۵۸۶۹۳ نفر در سال ۱۳۹۵ رسیده است. پس از تبریز، شهر مراغه دومین شهر بزرگ استان است که جمعیت آن از ۱۳۱۳۱۸ نفر در سال ۱۳۷۵ به ۱۷۵۲۵۵ نفر در سال ۱۳۹۵ رسیده است.

جدول ۱۰۹-جمعیت نقاط شهری استان در فاصله سال‌های ۹۵-۱۳۷۵

شهر	۱۳۷۵		۱۳۸۵		۱۳۹۰		۱۳۹۵	
	رتبه	جمعیت	رتبه	جمعیت	رتبه	جمعیت	رتبه	جمعیت
تبریز	۱	۱۱۹۱۰۴۳	۱	۱۳۷۸۹۳۵	۱	۱۴۹۴۹۹۸	۱	۱۵۵۸۶۹۳
مراغه	۲	۱۳۲۳۱۸	۲	۱۴۶۴۰۵	۲	۱۶۲۲۷۵	۲	۱۷۵۲۵۵
مرند	۳	۹۶۳۹۶	۳	۱۱۴۱۶۵	۳	۱۲۴۳۲۳	۳	۱۳۰۸۲۵
اهر	۵	۷۸۰۷۶	۵	۸۵۷۸۲	۵	۹۲۶۰۸	۴	۱۰۰۶۴۱
میانه	۴	۷۸۱۰۴	۴	۸۷۳۸۵	۴	۹۵۵۰۵	۵	۹۸۹۷۳
بناب	۶	۶۳۲۴۰	۶	۷۵۳۳۲	۶	۷۹۸۹۴	۶	۸۵۲۷۴
سهند		-		-	۱۳	۲۴۷۰۴	۷	۸۲۴۹۴
سراب	۷	۳۶۷۱۹	۷	۴۲۰۵۷	۷	۴۴۸۴۶	۸	۴۵۰۳۱
آذرشهر	۸	۳۱۶۵۱	۸	۳۶۴۷۵	۸	۳۹۹۱۸	۹	۴۴۸۸۷
هادی شهر	۹	۲۵۸۲۲	۹	۲۷۸۴۲	۹	۳۰۵۷۵	۱۰	۳۴۳۴۶
عجب‌شیر	۱۰	۲۳۱۲۳	۱۰	۲۶۲۳۵	۱۱	۲۶۲۸۰	۱۱	۳۳۶۰۶
سردرود	۱۳	۱۶۵۱۷	۱۱	۲۴۸۵۸	۱۰	۲۶۸۵۶	۱۲	۲۹۷۳۹
ملکان	۱۱	۲۰۱۲۴	۱۲	۲۳۹۸۹	۱۲	۲۵۳۱۲	۱۳	۲۷۴۳۱
شبستر	۲۰	۹۸۸۷	۱۷	۱۳۸۵۷	۱۷	۱۵۶۶۳	۱۴	۲۲۱۸۱
خسروشاه	۱۶	۱۰۸۳۷	۱۸	۱۲۷۹۴	۲۰	۱۲۴۴۷	۱۵	۲۱۹۷۲
بستان آباد	۱۵	۱۳۴۷۸	۱۴	۱۶۵۹۲	۱۵	۱۷۹۵۴	۱۶	۲۱۷۳۴
هشترود	۱۲	۱۷۷۵۷	۱۳	۱۸۴۱۸	۱۴	۱۹۹۰۳	۱۷	۲۰۵۷۲
اسکو	۱۴	۱۴۳۸۳	۱۵	۱۶۱۴۰	۱۶	۱۶۹۸۳	۱۸	۱۸۴۵۹
ایلخچی	۱۹	۱۰۳۴۸	۱۶	۱۳۹۲۷	۱۸	۱۵۲۳۱	۱۹	۱۶۵۷۴
باسمنج	۲۳	۸۷۵۷	۲۱	۱۰۷۳۶	۲۲	۱۱۱۹۰	۲۰	۱۲۶۹۲
ممقان	۱۷	۱۰۵۴۵	۲۰	۱۰۸۷۲	۱۹	۱۳۳۵۹	۲۱	۱۱۸۹۲

شهر	۱۳۷۵		۱۳۸۵		۱۳۹۰		۱۳۹۵	
	رتبه	جمعیت	رتبه	جمعیت	رتبه	جمعیت	رتبه	جمعیت
گوگان	۱۸	۱۰۵۰۳	۱۹	۱۰۹۴۹	۲۱	۱۱۳۹۵	۲۲	۱۱۷۴۲
هریس	۲۱	۹۸۲۳	۲۲	۹۵۱۳	۲۵	۹۸۲۳	۲۳	۱۰۵۱۵
یامچی		-	۲۳	۹۳۲۰	۲۴	۹۸۳۲	۲۴	۱۰۳۹۲
صوفیان	۲۴	۸۱۳۶	۲۶	۸۷۳۳	۲۶	۹۱۲۶	۲۵	۹۹۶۳
کلیبر	۲۶	۷۹۲۹	۲۴	۹۰۳۰	۲۳	۹۸۸۷	۲۶	۹۳۲۴
جلفا	۳۰	۵۶۲۷	۳۵	۴۹۸۳	۳۷	۵۶۲۸	۲۷	۸۸۱۰
شندآباد	۲۲	۹۱۹۲	۲۵	۸۷۹۷	۲۷	۹۰۳۴	۲۸	۸۴۸۹
کشکسرای	۲۷	۷۱۹۱	۲۷	۷۴۳۹	۲۸	۷۷۲۳	۲۹	۸۰۶۰
تسوج	۲۵	۸۱۱۹	۲۸	۷۳۳۲	۲۹	۷۳۷۰	۳۰	۷۵۲۲
کلوانق		-	۳۰	۶۳۴۴	۳۱	۶۷۹۲	۳۱	۷۴۶۵
ترکمانچای	۲۸	۶۰۳۷	۲۹	۶۴۳۴	۳۰	۷۰۹۴	۳۲	۷۴۴۳
لیلان	۳۳	۵۴۲۳	۳۱	۶۰۷۹	۳۲	۶۱۷۵	۳۳	۶۳۵۶
سیس	۳۱	۵۶۰۵	۳۴	۵۱۲۷	۳۸	۵۵۰۲	۳۴	۶۱۰۶
بخشایش		-	۳۳	۵۷۵۲	۳۳	۶۰۹۸	۳۵	۶۱۰۲
قره آغاج	۳۵	۴۵۲۱	۳۹	۴۱۵۷	۳۶	۵۶۵۲	۳۶	۶۱۰۲
مهربان	۲۹	۵۸۷۳	۳۲	۶۰۰۰	۳۴	۶۰۹۵	۳۷	۵۷۷۲
تیمورلو		-		-		-	۳۸	۵۳۷۵
ورزقان	۴۲	۲۷۹۱	۴۵	۳۵۴۹	۳۹	۵۳۸۵	۳۹	۵۳۴۸
زرنق	۳۲	۵۵۳۱	۳۶	۴۷۶۶	۳۵	۵۷۱۳	۴۰	۵۳۴۳
شربیان	۳۴	۴۵۶۳	۳۸	۴۳۷۴	۴۰	۴۷۳۷	۴۱	۴۸۷۷
کوزه کنان		-	۴۶	۳۵۲۴	۴۷	۳۲۷۴	۴۲	۴۷۳۰
وایقان	۴۱	۳۱۵۹	۴۰	۴۰۹۱	۴۳	۴۲۹۸	۴۳	۴۶۷۸
هوراند	۳۸	۳۸۶۴	۴۱	۳۸۷۶	۴۱	۴۴۴۵	۴۴	۴۶۵۸
مبارک شهر		-		-		-	۴۵	۴۴۵۶
بناب مرند		-	۳۷	۴۴۳۰	۴۲	۴۳۷۱	۴۶	۴۳۱۱
شرفخانه	۳۷	۴۱۲۹	۴۲	۳۸۷۲	۴۶	۳۵۸۵	۴۷	۴۲۴۴
خواجه	۳۶	۴۱۴۵	۴۳	۳۷۰۰	۴۵	۳۸۰۱	۴۸	۴۰۱۱
اچاچی		-		-		-	۴۹	۳۶۴۷
دوزدوزان	۴۰	۳۱۶۱	۴۴	۳۵۵۷	۴۴	۳۸۱۵	۵۰	۳۶۲۷
خاروانا	۴۵	۲۲۸۳	۵۳	۱۶۴۲	۵۷	۱۳۷۳	۵۱	۳۳۵۳
خامنه	۴۳	۲۵۳۹	۴۷	۲۷۵۰	۵۰	۲۵۴۱	۵۲	۳۰۵۶
تیکمه داش	۴۶	۲۲۲۵	۴۹	۲۴۶۸	۴۸	۲۶۴۵	۵۳	۲۹۷۴
آفکند	۴۴	۲۴۷۴	۵۲	۱۸۲۳	۵۳	۱۷۳۳	۵۴	۲۹۰۲
آبش احمد		-	۵۰	۲۳۲۹	۵۲	۲۳۱۸	۵۵	۲۷۱۵
زنوز	۳۹	۳۵۰۰	۴۸	۲۶۱۸	۴۹	۲۶۲۶	۵۶	۲۴۶۵
ترک	۴۷	۱۹۶۲	۵۱	۱۸۶۹	۵۱	۲۴۰۶	۵۷	۲۰۳۱
خمارلو	۵۰	۱۰۵۳	۵۶	۱۲۲۲	۵۴	۱۶۵۹	۵۸	۱۹۰۲
خداجو(خراجو)	۴۸	۱۵۵۲	۵۴	۱۴۵۸	۵۵	۱۵۸۴	۵۹	۱۸۲۴
سیه رود	۴۹	۱۱۹۱	۵۵	۱۳۵۴	۵۶	۱۵۵۳	۶۰	۱۵۴۸
نظرکهریزی		-	۵۷	۱۱۸۱	۵۸	۱۲۶۶	۶۱	۱۲۱۵
جوان قلعه		-		-		-	۶۲	۷۰۰

منبع: مرکز آمار ایران،۱۳۷۵، ۱۳۸۵، ۱۳۹۰، ۱۳۹۵

نمودار ۲۹- تغییرات رتبه جمعیتی شهرهای استان طی دوره ۱۳۷۵ تا ۱۳۹۵

بررسی رتبه جمعیتی شهرهای استان نشان دهنده ثبات نسبی رتبه جمعیتی شهرهای یکم تا دهم استان طی دوره ۱۳۷۵ تا ۱۳۹۵ است و اغلب تغییرات به وقوع پیوسته در شهرهای کوچک‌تر استان مشهود است. از شهرهایی که رتبه جمعیتی آن در این دوره دستخوش تغییرات قابل‌ملاحظه‌ای شده است، شهر جدید سهند نام دارد که از آنجا که این شهر در جذب جمعیت سرریز کلان‌شهر تبریز بسیار موفق عمل کرده است، جمعیت آن از ۲۴۷۰۴ نفر در سال ۱۳۹۰ به ۸۲۴۹۴ نفر در سال ۱۳۹۵ ارتقاء یافته است. به این ترتیب طی دوره پنج ساله ۹۵-۱۳۹۰ جمعیت این شهر بیش از سه برابر شده و رتبه جمعیتی آن از ۱۳امین شهر استان در سال ۱۳۹۰ به هفتمین شهر ارتقاء یافته است.

۳-۵-۱-۲- وضعیت نخست شهری در استان آذربایجان شرقی

وضعیت نخست شهری یک منطقه می‌تواند وضعیت توسعه را تحت‌الشعاع قرار دهد و به طور نامتناسبی نسبت به دیگر شهرها، بزرگ‌تر است. مروری بر روش‌ها و شاخص‌های بررسی میزان نخست شهری بیانگر آن است که تاکنون چندین شاخص برای این موضوع بیان شده است که شاخص چهار شهر مهتا یک از مهم‌ترین این روش‌ها است. شاخص مهتا در سال ۱۹۶۴ بهترین روش را برای نخست شهری، نسبت اندازه‌ی شهر نخست به چهار شهر اول پیشنهاد کرد. بعدها ریچاردسون شاخص چهار شهر را با معیارهای قاعده‌ی رتبه ـ اندازه تطبیق داد؛ بدین‌صورت که اگر بر اساس قاعده‌ی رتبه ـ اندازه‌ی شهری، اندازه مطلوب شهرها در نظام شهری این‌گونه باشد که شهر اول دو برابر شهر دوم، سه برابر شهر سوم و چهار برابر شهر چهارم باشد؛ بنابراین نسبت شهر اول به مجموع چهار شهر نخست نظام شهری باید برابر ۰/۴۸ باشد (حکمت نیا و موسوی, ۱۳۸۵).

$$\frac{P_1}{P_1 + P_2 + P_3 + P_4}$$

بررسی این شاخص در استان آذربایجان شرقی طی دوره ۱۳۷۵ تا ۱۳۹۵ نشان می‌دهد که وضعیت نخست شهری همواره بسیار نامطلوب بوده و نشان از فوق برتری شهر تبریز در نظام سکونت‌گاهی استان داشته است.

جدول ۱۱۰- روند تغییرات شاخص نخست شهری در استان آذربایجان شرقی

شرح	جمعیت شهر نخست	جمعیت شهرهای نخست، دوم، سوم و چهارم	شاخص نخست شهری
نخست شهری ۱۳۷۵	۱۱۹۱۰۴۳	۱۴۹۷۸۶۱	۰/۸۰
نخست شهری ۱۳۸۵	۱۳۷۸۹۳۵	۱۷۲۶۸۹۰	۰/۸۰
نخست شهری ۱۳۹۰	۱۴۹۴۹۹۸	۱۸۷۷۱۰۱	۰/۸۰
نخست شهری ۱۳۹۵	۱۵۵۸۶۹۳	۱۹۶۵۴۱۴	۰/۷۹

۳-۵-۱-۳- بررسی وضعیت ساختار سلسله‌مراتبی کانون‌های شهری استان

امروزه شهرهایی که جریانات فضایی را به خود جذب می‌کنند و به کانون‌های سکونتی حائز اهمیت تبدیل می‌شوند، با ارائه‌ی فرصت‌های اقتصادی، اجتماعی، تحصیلی و ... منجر به جذب بیشتر جمعیت می‌گردند. ازاین‌رو شناخت سلسله‌مراتب جمعیتی شهرها می‌تواند تصویری از سلسله‌مراتب اهمیت و تأثیرگذاری آن‌ها ارائه دهد. امری که پیش‌نیاز تعیین اندازه‌ی بهینه‌ی شهرها و اتخاذ راهبردهای برنامه‌ریزانه در این راستا است. بر اساس اطلاعات سرشماری‌های نفوس و مسکن انجام‌شده در کشور در دوره‌ی سال‌های ۱۳۹۵- ۱۳۷۵، وضعیت ساختار سلسله‌مراتبی استان آذربایجان شرقی در هر رده در قالب جدول زیر نشان داده شده است.

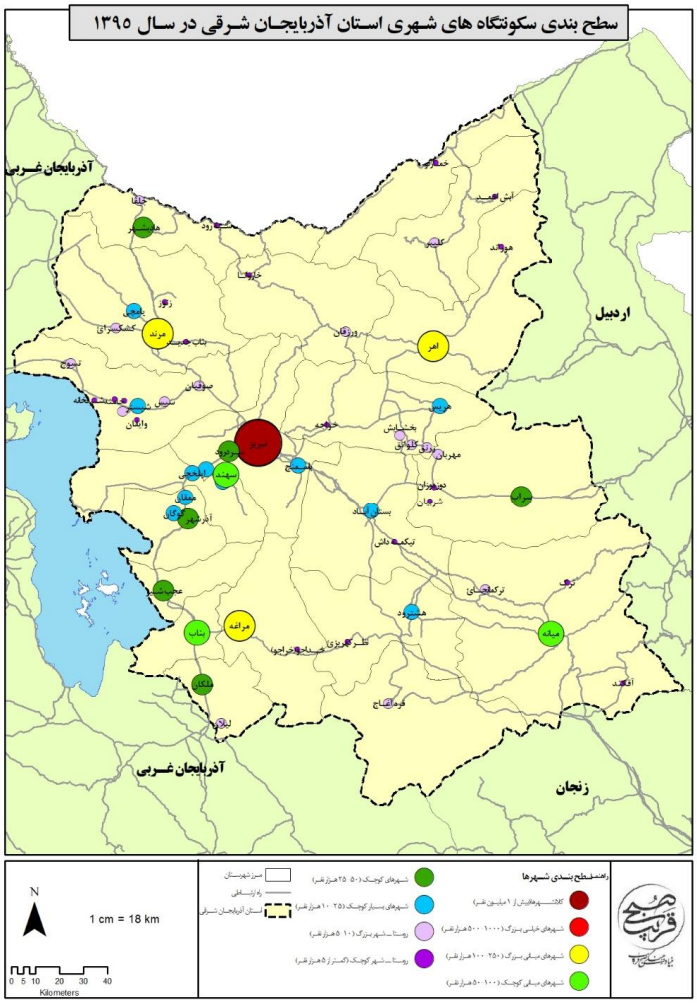
همان‌طور که مشخص است در سال ۱۳۷۵، تعداد شهرهای استان ۵۰ شهر بوده است که از این سال به بعد با تبدیل هفت نقطه روستایی به نقطه شهری در استان آذربایجان شرقی تعداد شهرهای استان به ۵۷ شهر ارتقاء یافته است. البته در سال ۱۳۸۵ از این تعداد ۳۶ شهر، جمعیتی زیر ۱۰ هزار نفر و ۱۱ شهر دیگر نیز جمعیتی کمتر از ۲۵ هزار نفر داشته‌اند و به این ترتیب تعداد شهرهای زیر ۲۵ هزار نفر ۴۷ نقطه شهری بوده است. به این ترتیب اگرچه سهم تعداد شهرهای این طبقه حدوداً ۸۲ درصد از کل شهرهای استان بوده، سهم جمعیت این شهرها از مجموع جمعیت شهرنشین استان تنها در حدود ۱۴ درصد بوده و ۱۰ شهر باقی مانده در حدود ۸۶ درصد از جمعیت شهرنشین استان را در خود جای داده‌اند.

مهم‌ترین تغییری که در سال ۱۳۹۰ نسبت به ۱۳۸۵ به وقوع پیوست، افزایش شمار شهرهای استان از ۵۷ شهر به ۵۸ شهر در نتیجه ایجاد شهر جدید سهند بوده است. از این تعداد، مطابق روال گذشته بیشترین تعداد شهرها به رده جمعیتی زیر ۲۵ هزار نفر تعلق دارد که ۴۶ شهر با فراوانی ۷۹ درصد که تنها ۲۱ درصد از مجموع جمعیت شهرنشین را به خود اختصاص داده‌اند را در برمی‌گیرد. در این سال نیز همچون سال‌های قبل هیچ یک از شهرهای استان در طبقه جمعیتی ۲۵۰ تا ۵۰۰ هزار نفر و ۱۰۰۰-۵۰۰ هزار نفر قرار نگرفته است و شکاف عمده جمعیتی در سلسله مراتب نظام شهری استان کاملاً مشهود است. از دیگر تغییرات ایجاد شده در این سال نسبت به سال ۱۳۸۵، افزایش شمار شهرهای طبقه جمعیتی ۵۰-۲۵ هزار نفر از چهار شهر در سال ۱۳۸۵ به شش شهر در سال ۱۳۹۰ در نتیجه افزایش جمعیت شهرهای سردرود و ملکان بوده است. بر اساس سرشماری ۱۳۹۵ شمار شهرهای استان به ۶۲ شهر در این سال رسیده است که از تغییرات ایجاد شده در این سال می‌توان به افزایش شمار شهرهای ۲۵۰-۱۰۰ هزار نفر از دو شهر در سال ۱۳۹۰ به سه شهر در سال ۱۳۹۵ در نتیجه افزایش جمعیت شهر اهر اشاره کرد. همچنین شهر جدید سهند که در سال ۱۳۹۰ در طبقه جمعیتی ۲۵-۱۰ هزار نفر جمعیت قرار داشته، در سال ۱۳۹۵ در طبقه ۱۰۰-۵۰ هزار نفر جمعیت قرار گرفته است. همچنین به علت تبدیل شدن چهار نقطه روستایی به نقاط شهری در این سال، به شمار شهرهای کمتر از پنج هزار نفر جمعیت نیز اضافه شده است. همچنین لازم به ذکر است که در این سال نیز مطابق با روال گذشته هیچ یک از شهرهای استان در دو گروه ۵۰۰-۲۵۰ هزار نفر و ۱۰۰۰-۵۰۰ هزار نفر جمعیت قرار نگرفته و شکاف جمعیتی گسترده‌ای در سلسله مراتب نظام شهری استان به چشم می‌خورد. شهر تبریز با داشتن جمعیت بیش از یک‌میلیون نفر، طی دوره ۲۰ ساله (۹۵-۱۳۷۵) همواره به عنوان کلان‌شهر تلقی شده و با شهر دوم استان (مراغه) دارای اختلاف جمعیتی بسیار فاحشی است.

جدول ۱۱۱-روند تغییرات سطوح جمعیتی نقاط شهری استان طی سال‌های ۹۵-۱۳۷۵

سال	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۰	۱۳۹۵
کلان‌شهرها (بیش از ۱ میلیون نفر)	تبریز	تبریز	تبریز	تبریز
شهرهای بسیار بزرگ (۱۰۰۰-۵۰۰ هزار نفر)	-	-	-	-
شهرهای بزرگ (۵۰۰-۲۵۰ هزار نفر)	-	-	-	-
شهرهای میانی بزرگ (۲۵۰-۱۰۰ هزار نفر)	مراغه	مراغه، مرند	مراغه، مرند	مراغه، مرند، اهر
شهرهای میانی کوچک (۱۰۰-۵۰ هزار نفر)	مرند، میانه، اهر، بناب	میانه، اهر، بناب	میانه، اهر، بناب	میانه، بناب، سهند
شهرهای کوچک (۵۰-۲۵ هزار نفر)	سراب، آذرشهر، هادی شهر	سراب، آذرشهر، هادی شهر، عجب‌شیر	سراب، آذرشهر، هادی شهر، سرد رود، عجب‌شیر، ملکان	سراب، آذرشهر، هادی شهر، سردرود، عجب‌شیر، ملکان
شهرهای بسیار کوچک (۲۵-۱۰ هزار نفر)	عجب‌شیر، ملکان، هشترود، سردرود اسکو، بستان‌آباد، خسرو شاه، ممقان، گوگان، ایلخچی	سردرود،ملکان، هشترود، بستان آباد، اسکو، ایلخچی، شبستر، خسروشاه، گوگان، ممقان، باسمنج	سهند، هشترود، بستان آباد، اسکو، شبستر، ایلخچی، ممقان، خسروشاه، گوگان، باسمنج	شبستر، خسروشاه، بستان آباد، هشترود، اسکو، ایلخچی، باسمنج، ممقان، گوگان، هریس، یامچی
روستا ـ شهر بزرگ (۱۰-۵ هزار نفر)	شبستر، هریس، شندآباد، باسمنج، صوفیان، تسوج، کلیبر، کشکسرای، ترکمانچای، مهربان، جلفا، سیس، زرنق، لیلان	هریس، یامچی، کلیبر، شندآباد،صوفیان، کشکسرای،تسوج، ترکمانچای،کلوانق، لیلان،مهربان، بخشایش، سیس	کلیبر، یامچی، هریس، صوفیان، شندآباد، کشکسرای، تسوج، ترکمانچای، کلوانق، لیلان، بخشایش، مهربان، زرنق، قره آغاج، جلفا، سیس، ورزقان	صوفیان، کلیبر، جلفا، شندآباد، کشکسرای، تسوج، کلوانق، ترکمانچای، لیلان، سیس، بخشایش، قره آغاج، مهربان، تیمورلو، ورزقان، زرنق
روستا ـ شهر کوچک (کمتر از ۵ هزار نفر)	شربیان، قره آغاج، خواجه، شرفخانه، هوراند، زنوز، دوزدوزان، وایقان، ورزقان، خامنه، آقکند، خاروانا، تیکمه داش، ترک، خداجو(خراجو)، سیه رود، خمارلو	جلفا، زرنق، بناب مرند، شربیان، قره آغاج، وایقان، هوراند، شرفخانه، خواجه، دوزدوزان، ورزقان، کوزه کنان، خامنه، زنوز، تیکمه داش، آبش احمد، ترک، آقکند، خاروانا، خداجو(خراجو)، سیه رود، خمارلو، نظرکهریزی	شربیان، هوراند، بناب مرند، وایقان، دوزدوزان، خواجه، شرفخانه، کوزه کنان، تیکمه داش، زنوز، خامنه، ترک، آبش احمد، آقکند، خمارلو، خداجو(خراجو)، سیه رود، خاروانا، نظرکهریزی	شربیان، کوزه‌کنان، وایقان، هوراند، مبارک شهر، بناب مرند، شرفخانه، خواجه، اچاچی، دوزدوزان، خاروانا، خامنه، تیکمه داش، آقکند، آبش احمد، زنوز، ترک، خمارلو، خداجو(خراجو)، سیه رود، نظرکهریزی، جوان قلعه

منبع: مرکز آمار ایران،۱۳۷۵، ۱۳۸۵، ۱۳۹۰، ۱۳۹۵

نقشه ۱۵- سطح بندی سکونتگاه‌های شهری استان آذربایجان شرقی

به طور کلی می‌توان بر اساس طبقات جمعیتی شهرها، الگوی نامتوازن شبکه شهری استان آذربایجان شرقی را به لحاظ جمعیت مشاهده نمود؛ به طوری که در حدود ۸۹ درصد از شهرهای استان (شهرهای کوچک زیر ۵۰ هزار نفر) تنها ۲۱ درصد از جمعیت شهری استان را در سال ۱۳۹۵ در خود جای داده‌اند و در مقابل تنها شهر تبریز بیش از نیمی از جمعیت شهری استان را در خود جای داده است. این مهم حاکی از آن است که روند توزیع

جمعیت در سلسله مراتب نظام شهری استان رو به ایجاد عدم تعادل و توازن است. بر اساس آنچه گفته شد بررسی وضعیت توزیع جمعیت شهری در سلسله مراتب اندازه شهری بیانگر دو موضوع مهم به شرح زیر است:

- بررسی شاخص نخست شهری در سطح استان آذربایجان شرقی نشان از فوق برتری شهر تبریز نسبت به دیگر شهرهای استان در سال ۱۳۹۵ دارد، چراکه شهر تبریز به عنوان مرکز استان آذربایجان شرقی با داشتن جمعیتی معادل ۱۵۵۸۶۹۳ نفر در سال ۱۳۹۵، بیشترین جمعیت شهری استان را در خود جای داده و از نظر اندازه جمعیتی با شهر دوم استان (مراغه) که جمعیتی معادل ۱۷۵۲۵۵ نفر در سال ۱۳۹۵ داشته است، اختلافی بیش از هشت برابری دارد.
- از نظر سلسله مراتب اندازه شهرها، نظام سکونت‌گاهی استان دارای عدم توازن و تعادل در توزیع اندازه شهری است؛ به نحوی که هیچ یک از شهرهای استان در دو رده جمعیتی شهرهای بسیار بزرگ (۱۰۰۰-۵۰۰ هزار نفر) و شهرهای بزرگ (۵۰۰-۲۵۰ هزار نفر) قرار نگرفته است.

۳-۵-۱-۴- الگوی استقرار سکونتگاه‌های شهری استان

استقرار و پیدایش یک شهر بیش از هر چیز تابع شرایط محیطی و موقعیت جغرافیایی و سپس عوامل اقتصادی و اجتماعی است. زیرا عوارض و پدیده‌های طبیعی در مکان‌گزینی، پراکندگی، حوزه نفوذ، توسعه فیزیکی، مورفولوژی شهری و امثال آنها اثر قاطعی دارند و به عنوان یک عامل مؤثر عمل می‌کند. این استان از نظر موقعیت طبیعی در محل به هم خوردگی دو رشته‌کوه البرز و زاگرس، به عبارتی در زون البرز و آذربایجان و در گوشه شمال غرب فلات ایران واقع شده است. در حالت کلی استان آذربایجان شرقی یک منطقه کوهستانی محسوب می‌شود که حدود ۴۰ درصد از سطح آن را کوهستان و ۲۸ درصد را تپه‌ماهورها و ۳۲ درصد را زمین-های هموار (دشت‌ها و جلگه‌های میانکوهی) فرا گرفته است. از مناطق کوهستانی معروف منطقه، می‌توان توده آتش‌فشانی سبلان در شرق و سهند در غرب و جنوب غربی و رشته‌کوه‌های قره داغ در شمال و رشته‌کوه‌های تخت سلیمان و رابط در جنوب و ارتفاعات بزقوش در جنوب شرق و قوشاداغ در شمال شرق استان را نام برد.

همان‌گونه که گفته شد استان آذربایجان شرقی در یک منطقه کوهستانی واقع شده است که از خصوصیات بارز این گونه مناطق وجود دامنه‌های با شیب زیاد است. بررسی‌های انجام شده نشان می‌دهد ۲۰ درصد از مساحت محدوده دارای شیب کمتر از ۳ درصد است و ۹ درصد در طبقه بین ۳ تا ۵ درصد است. به طور کلی ۴۸ درصد از مساحت محدوده شیب کمتر از ۱۰ درصد دارد. با این حال اراضی دارای شیب ۲۰ درصد و بیشتر در مجموع

۲۹ درصد از مساحت کل محدوده استان را پوشش داده است. شایان ذکر است که محاسبه مساحت طبقات شیب با احتساب محدوده دریاچه ارومیه در استان صورت گرفته است.

با توجه به اینکه استان آذربایجان شرقی در یک منطقه کوهستانی قرار گرفته است به طور طبیعی اختلاف ارتفاع یکی از ویژگی‌های بارز این منطقه است. به طوری که مرتفع‌ترین نقطه در استان، قله سهند با ارتفاع ۳۷۱۰ متر و پست‌ترین نقطه آن در کنار رودخانه ارس، یعنی زمین‌های ساحلی رودخانه در شهرستان کلیبر با ارتفاع ۱۶۰ متر است. بنابراین اختلاف ارتفاع در این محدوده جغرافیایی بالغ بر ۳۵۰۰ متر می‌باشد که این اختلاف ارتفاع نقش مهمی در شکل‌گیری شرایط اقلیمی، پوشش گیاهی و در نهایت توزیع و استقرار سکونت‌گاه‌های انسانی ایفا می‌کند.

بیشترین مساحت استان در طیف ارتفاعی بین ۱۲۰۰ متر الی ۱۶۰۰ متر قرار می‌گیرد که ۳۴ درصد از مساحت استان را در بر می‌گیرد و طیف ارتفاعی ۱۶۰۰ الی ۲۰۰۰ متر ۱۹ درصد و طیف ارتفاعی ۲۰۰۰ الی ۲۶۰۰ متر ۲۳ درصد از مساحت استان را در بر می‌گیرند. در مجموع بیش از ۳۶ درصد از مساحت استان در ارتفاع بیش از ۲۰۰۰ متر قرار دارد که این سطح مانعی برای توسعه و شکل‌گیری فعالیت‌های انسانی است.

علاوه بر عوامل طبیعی، عوامل مصنوع به‌ویژه شبکه ارتباطی و معابر، نقش بسزایی در توسعه شهرها و تعاملات و روابط میان شهرها در نظام سلسله مراتبی، ساختار و الگوی شبکه شهری دارند. تأثیرات محورهای مواصلاتی صرفاً بر توسعه شهرهای بزرگ و میانی نبوده و بسیاری از شهرهای کوچک استان نیز تحت تأثیر این عامل طی سال‌های اخیر توسعه‌یافته‌اند و یا در نقطه مقابل از جریان توسعه بازمانده‌اند که نمونه بارز آن شهر میانه بعد از احداث آزادراه تهران-تبریز است.

جدول ۱۱۲- توزیع مراکز شهری و جمعیت شهری استان بر اساس ویژگی‌های محیط طبیعی و دسترسی به راه‌ها

شرح	روستا ـ شهر کوچک (کمتر از ۵ هزار نفر)	روستا ـ شهر بزرگ (۱۰-۵ هزار نفر)	شهرهای بسیار کوچک (۲۵-۱۰ هزار نفر)	شهرهای کوچک (۵۰-۲۵ هزار نفر)	شهرهای میانی کوچک (۱۰۰-۵۰ هزار نفر)	شهرهای میانی بزرگ (۲۵۰-۱۰۰ هزار نفر)	کلان‌شهرها (بیش از ۱ میلیون نفر)	جمع کل
بین ۱۰۰ تا ۵۰۰ متر	۱							۱
بین ۵۰۰تا ۱۰۰۰ متر	۲	۱		۱				۴
بین ۱۰۰۰تا ۱۵۰۰ متر	۱۲	۷	۶	۴	۲	۳	۱	۳۵
بین ۱۵۰۰تا ۲۵۰۰ متر	۸	۷	۵	۱	۱			۲۲
جمع کل تعداد شهرها	۲۳	۱۵	۱۱	۶	۳	۳	۱	۶۲
بین ۱۰۰ تا ۵۰۰ متر	۱۹۰۲							۱۹۰۲
بین ۵۰۰تا ۱۰۰۰ متر	۴۲۶۳	۸۸۱۰		۳۴۳۴۶				۴۷۴۱۹
بین ۱۰۰۰تا ۱۵۰۰ متر	۳۳۰۴۱	۵۵۸۲۰	۹۴۷۵۳	۱۳۵۶۶۳	۱۸۴۲۴۷	۴۰۶۷۲۱	۱۵۵۸۶۹۳	۲۴۶۸۹۳۸
بین ۱۵۰۰تا ۲۵۰۰ متر	۳۶۰۹۳	۴۳۵۷۵	۸۳۹۷۲	۴۵۰۳۱	۸۲۴۹۴			۲۹۱۱۷۴
جمعیت کل	۷۵۲۹۹	۱۰۸۲۰۵	۱۷۸۷۲۵	۲۱۵۰۴۰	۲۶۶۷۴۱	۴۰۶۷۲۱	۱۵۵۸۶۹۳	۲۸۰۹۴۲۴
کمتر از ۱درصد	۱	۶		۳	۱			۱۱
بین ۱ تا ۲/۵ درصد	۳	۱	۴	۱				۹
بین ۲/۵ تا ۵ درصد	۹	۵	۶	۲	۲	۳	۱	۳۲
بین ۵ تا ۱۵ درصد	۱۰	۳	۱					۱۴
جمع کل تعداد شهرها	۲۳	۱۵	۱۱	۶	۳	۳	۱	۶۲
کمتر از ۱درصد	۳۶۲۷	۳۶۳۸۶		۱۰۶۰۶۸	۸۵۲۷۴			۲۳۱۳۵۵
بین ۱ تا ۲/۵ درصد	۱۳۷۹۹	۹۹۶۳	۶۷۳۴۰	۳۴۳۴۶				۱۲۵۴۴۸
بین ۲/۵ تا ۵ درصد	۲۶۱۹۵	۳۸۹۸۷	۹۰۸۱۳	۷۴۶۲۶	۱۸۱۴۶۷	۴۰۶۷۲۱	۱۵۵۸۶۹۳	۲۳۷۷۵۰۲
بین ۵ تا ۱۵ درصد	۳۱۶۷۸	۲۲۸۶۹	۲۰۵۷۲					۷۵۱۱۹
جمعیت کل	۷۵۲۹۹	۱۰۸۲۰۵	۱۷۸۷۲۵	۲۱۵۰۴۰	۲۶۶۷۴۱	۴۰۶۷۲۱	۱۵۵۸۶۹۳	۲۸۰۹۴۲۴
در فاصله ۱۰ کیلومتری بزرگراه	۸	۵	۹	۵	۲	۲	۱	۳۲
در فاصله ۱۰ کیلومتری راه اصلی	۹	۶	۲	۱	۱	۱		۲۰
در فاصله ۱۰ کیلومتری راه فرعی	۶	۴						۱۰
جمع کل تعداد شهرها	۲۳	۱۵	۱۱	۶	۳	۳	۱	۶۲
در فاصله ۱۰ کیلومتری بزرگراه	۲۹۱۹۷	۳۹۷۲۴	۱۵۷۸۱۸	۱۷۰۰۰۹	۱۶۷۷۶۸	۳۰۶۰۸۰	۱۵۵۸۶۹۳	۲۴۲۹۲۸۹
در فاصله ۱۰ کیلومتری راه اصلی	۲۸۸۹۵	۴۰۲۴۲	۲۰۹۰۷	۴۵۰۳۱	۹۸۹۷۳	۱۰۰۶۴۱		۳۳۴۶۸۹
در فاصله ۱۰ کیلومتری راه فرعی	۱۷۲۰۷	۲۸۲۳۹						۴۵۴۴۶
جمعیت کل	۷۵۲۹۹	۱۰۸۲۰۵	۱۷۸۷۲۵	۲۱۵۰۴۰	۲۶۶۷۴۱	۴۰۶۷۲۱	۱۵۵۸۶۹۳	۲۸۰۹۴۲۴

۳-۵-۲- نظام روستانشینی

جمعیت روستانشینی در سال‌های اخیر، همواره سهم کمتری از کل جمعیت کشور را داشته است و به طور متناوب این سهم کمتر شده است.طبق سرشماری عمومی نفوس و مسکن، رشد جمعیت روستایی کشور تنها در دهه ۷۵-۱۳۶۵ نرخ مثبت ۰/۳ را تجربه کرده است و سایر دوره سرشماری با رشد منفی روبه رو بوده است. در طول این دوره نسبت روستانشینی در کشور از ۴۵/۲ به ۲۶ درصد کاهش یافته و مطابق سرشماری سال ۱۳۹۵ تنها ۲۰/۷ میلیون نفر از جمعیت ۷۹/۹ میلیون نفری کشور را ساکنان روستایی شامل می‌شود. به عبارت دیگر در بازه زمانی مورد مطالعه با وجود افزایش ۱/۶ برابری جمعیت کل کشور، جمعیت روستایی حدوداً هشت درصد کاهش یافته است و از سهم آن نسبت به جمعیت کل کشور حدود ۲۰ درصد کاسته شده است. بنابراین روند حاکم بر کل کشور در طی سال‌های ۱۳۶۵ تا ۱۳۹۵، کاهش جمعیت روستایی در مقابل افزایش جمعیت کل کشور و در نتیجه کاهش چشمگیر سهم جمعیت روستانشین نسبت به جمعیت کل است.

در استان آذربایجان شرقی تعداد جمعیت روستایی استان در چند دهه اخیر همواره روندی کاهشی داشته است؛ به طوری که جمعیت روستانشین استان در سال ۱۳۹۵ نسبت به سال ۱۳۶۵ کمتر شده است و در ۳۰ سال گذشته جمعیت روستایی استان ۳۲۵ هزار نفر کم شده است که متوسط رشد سالانه ۰/۸۶- درصد را در طی دوره مذکور نشان می‌دهد.

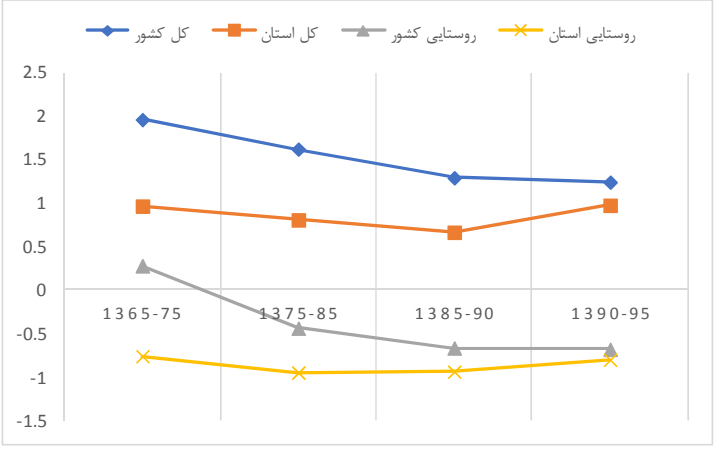
لازم به ذکر است که در دوره مطالعاتی ۹۵-۱۳۶۵ همواره از سهم جمعیتی روستایی استان نیز از کل جمعیت روستایی کشور کاسته شده است؛ به گونه‌ای که استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۶۵ سهمی معادل ۶/۳۱ درصد از جمعیت روستایی کشور را به خود اختصاص داده، اما با کاهش حجم جمعیت روستایی استان در سال ۱۳۹۵، سهم آن در کل جمعیت روستایی کشور نیز به ۵/۲۹ درصد کاهش یافته است.

در ارتباط با نرخ رشد جمعیت روستایی کشور می‌بایستی خاطر نشان کرد که برای اولین بار در دوره ۸۵-۱۳۷۵ روند تغییرات جمعیت روستایی کشور، معکوس و منفی شده در حالی که روند منفی نرخ رشد جمعیت استان آذربایجان شرقی یک دهه زودتر به وقوع پیوسته و از دوره ۷۵-۱۳۶۵ آغاز شده است. این خود حاکی از آن است که روند تخلیه آبادی‌های استان از جمعیت و کاهش گرایش به روستانشینی در استان آذربایجان شرقی با شدت بیشتری نسبت به کشور دنبال شده است؛ به طوری که در تمامی دوره‌های سرشماری، متوسط نرخ رشد جمعیت روستایی استان، همواره پایین‌تر از متوسط کشوری بوده است. به این ترتیب نرخ رشد جمعیت روستایی استان طی دوره ۳۰ ساله (۹۵-۱۳۶۵) برابر با ۰/۸۶- درصد بوده و این در حالی است که متوسط نرخ رشد جمعیت روستایی کشور در همین دوره ۰/۶۷- محاسبه شده است. لازم به ذکر است که در پنج سال ۹۵-۱۳۹۰

از شدت روند کاهش جمعیت روستایی استان کاسته شده؛ به‌طوری که نرخ رشد جمعیت روستایی استان برابر با ۰/۰۷- درصد و رشد جمعیت روستایی کشور ۰/۶۸- درصد بوده است.

جدول ۱۱۳-تغییرات جمعیت روستایی طی دوره ۱۳۶۵-۱۳۹۵

شرح	جمعیت روستایی				
	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۰	۱۳۹۵
کشور	۲۲۶۰۰۴۴۹	۲۳۲۳۷۶۹۹	۲۲۲۳۵۸۱۸	۲۱۵۰۳۰۰۸	۲۰۷۷۹۴۲۳
استان	۱۴۲۵۸۲۰	۱۳۲۱۰۵۶	۱۲۰۰۸۲۰	۱۱۴۵۴۴۲	۱۱۰۰۲۲۰
سهم استان از کشور	۶/۳۱	۵/۶۸	۵/۴۰	۵/۳۳	۵/۲۹
شرح	نسبت روستانشینی				
کشور	۴۵/۷۱	۳۸/۶۹	۳۱/۵۴	۲۸/۶۱	۲۶
استان	۴۷/۲۰	۳۹/۷۲	۳۳/۳۲	۳۰/۷۵	۲۸/۱۴
شرح	متوسط رشد سالانه جمعیت (درصد)				
	۱۳۶۵-۷۵	۱۳۷۵-۸۵	۱۳۸۵-۹۰	۱۳۹۰-۹۵	۱۳۶۵-۹۵
روستایی کشور	۰/۲۸	-۰/۴۴	-۰/۶۷	-۰/۶۸	-۰/۲۸
روستایی استان	-۰/۷۶	-۰/۹۵	-۰/۹۴	-۰/۸	-۰/۸۶

نمودار ۳۰- تغییرات نرخ رشد جمعیت روستایی استان و کشور

۳-۶- نظام زیربنایی

استان آذربایجان شرقی به واسطه موقعیت قرارگیری در شمال غرب کشور و همجواری با کشورهای همسایه دارای شبکه ارتباطی و زیرساخت‌های قوی است. شبکه حمل‌ونقلی استان بر پایه زیربناهای حمل‌ونقل جاده‌ای، ریلی و فرودگاهی است. این استان فاقد منابع نفت و گاز است ولی وجود پالایشگاه نفت تبریز وضعیت استان را از نظر تأمین سوخت در بین استان‌های هم‌جوار برجسته کرده است، در ادامه وضعیت استان در نظام حمل و نقل و ارتباطات و انرژی مورد بررسی قرار می گیرد.

۳-۶-۱- نظام حمل و نقل و ارتباطات

شبکه‌های حمل‌ونقل شامل پنج حوزه اصلی حمل‌ونقل جاده‌ای، حمل‌ونقل ریلی، حمل‌ونقل هوایی، حمل‌ونقل آبی و حمل‌ونقل لوله‌ای است. با توجه به موقعیت استان آذربایجان شرقی سه حوزه نخست از اهمیت بیشتری برخوردار هستند. از این رو در ابتدا وضعیت حمل‌ونقل جاده‌ای و سپس وضعیت حمل‌ونقل ریلی و هوایی در استان مورد بررسی قرار گرفته است.

۳-۶-۱-۱- حمل‌ونقل جاده‌ای استان آذربایجان شرقی

مقایسه بین سهم انواع راه‌های بین‌شهری در استان آذربایجان شرقی با کل کشور نشان می‌دهد که بیشترین سهم راه‌های استان را راه‌های روستایی و اصلی تشکیل داده است، مقایسه شاخص‌های مانند سهم راه‌های ترانزیتی و راه‌های روستایی نیز نشان از وضعیت نامناسب استان نسبت به کشور دارد. جدول زیر نشان دهنده شاخص‌های اصلی حمل‌ونقل جاده‌ای استان در مقایسه با کشور است؛ بر اساس آمار ارائه شده

- نسبت طول آزادراه و بزرگراه به جمعیت ۲۱ کیلومتر به ازای هر ۱۰۰ هزار نفر است که وضعیت این شاخص نامناسب‌تر از کشور است؛
- نسبت طول راه‌های شریانی به ازای هر ۱۰۰ هزار نفر جمعیت برابر با ۳۵/۵ کیلومتر است که از این نظر استان جایگاه نامناسب‌تری نسبت به کشور دارد؛
- نسبت طول راه‌های ترانزیتی به ۱۰۰ هزار نفر جمعیت برابر با ۲۹ کیلومتر است که جایگاه استان نسبت به کشور نامناسب‌تر است؛

- نسبت طول راه‌های روستایی به جمعیت روستایی ۵۷۸ کیلومتر به ازای هر ۱۰۰ هزار نفر است که از نظر این شاخص نیز استان وضعیت نامناسب‌تری دارد.
- استان از نظر تعداد تجهیزات راهداری نسبت به طول جاده‌ها در وضعیت مناسبت‌تری نسبت به میانگین کشوری قرار دارد، اما تعداد پایانه‌های باری و مسافربری نسبت به جمعیت وضعیت نامناسب را نشان می‌دهد.
- استان از نظر تعداد کشته‌شدگان جاده‌ای نسبت به جمعیت با ۱۳/۵ نفر کشته شده در تصادفات جاده‌ای به ازای هر ۱۰۰ هزار نفر جمعیت دارای وضعیتی مناسب‌تر از میانگین کشور است.

جدول ۱۱۴- مقایسه شاخص‌های حمل و نقل جاده‌ای استان و کشور

شاخص‌های حمل و نقل جاده‌ای در سال ۱۳۹۸	کشور	آذربایجان شرقی	وضعیت نسبت به کشور
نسبت طول آزادراه و بزرگراه به ۱۰۰ هزار نفر جمعیت(کیلومتر به نفر)	۲۵/۸	۲۱/۰	نامناسب‌تر
نسبت طول راه‌های شریانی به ۱۰۰ هزار نفر جمعیت(کیلومتر به نفر)	۷۵/۶	۳۵/۳	نامناسب‌تر
نسبت طول راه‌های ترانزیتی به ۱۰۰ هزار نفر جمعیت (کیلومتر به نفر)	۳۱/۶	۲۹/۰	نامناسب‌تر
نسبت طول راه‌های روستایی به ۱۰۰ هزار نفر جمعیت روستایی(کیلومتر به نفر)	۶۴۵/۲	۵۷۸/۶	نامناسب‌تر
طول کل راه‌ها نسبت به ماشین‌آلات و تجهیزات راهداری (کیلومتر به دستگاه)	۱۵/۰	۱۳/۱	مناسب‌تر
نسبت راه‌های ترانزیتی به پایانه‌های باربری(کیلومتر به پایانه)	۳۰۴/۵	۵۶۶/۰	نامناسب‌تر
پایانه مسافربری به ازای ۱۰۰ هزار نفر جمعیت (پایانه به ازای نفر)	۰/۴۲	۰/۳۶	نامناسب‌تر
تعداد کشته‌شدگان جاده‌ای به ازای ۱۰۰ هزار نفر جمعیت	۱۴/۰	۱۳/۵	مناسب‌تر

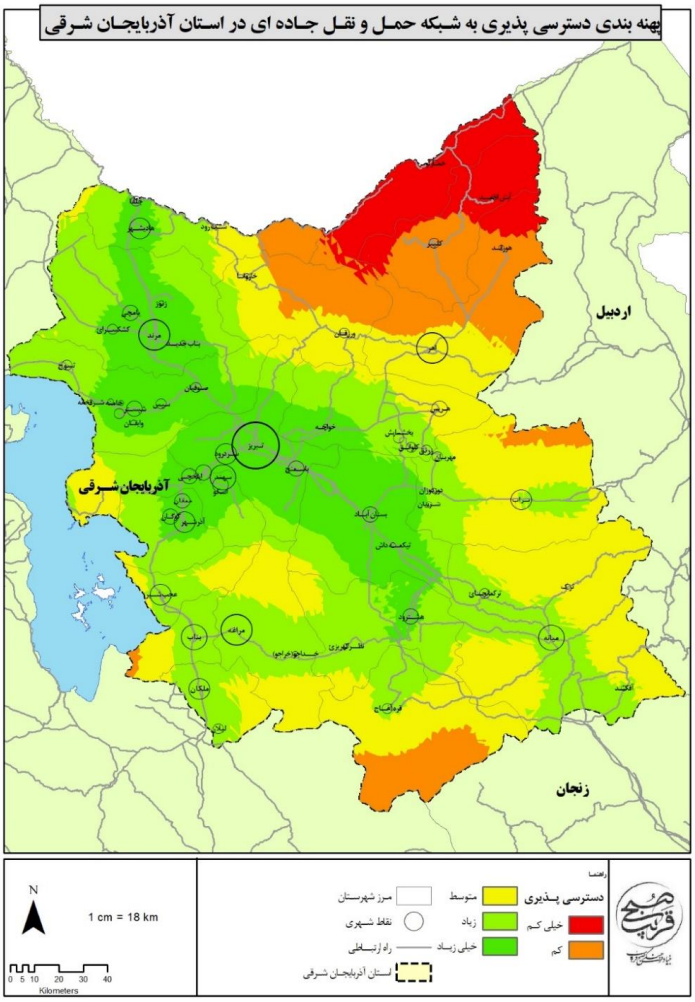
منبع: سازمان راهداری و حمل و نقل جاده‌ای کشور، ۱۳۹۸

عوامل مختلفی در شکل‌گیری شبکه راه‌های استان آذربایجان شرقی تأثیر داشته است که در اینجا به خلاصه‌ای از مهم‌ترین این عوامل اشاره شده است.

- نخست شکل طبیعی زمین و پستی و بلندی‌های استان در پهنه‌های جنوبی ارتباط پهنه‌های مختلف استان را یکدیگر را تحت تأثیر قرار داده و محورهای ارتباطی عمدتاً در مسیرها و دشت‌های هموار ایجاد شده است، در نتیجه عرصه‌هایی از استان که دارای ناهمواری بیشتری بوده‌اند از دسترسی کمتری برخوردار هستند. لذا دسترسی‌پذیری در پهنه شرقی که اغلب شهرهای استان واقع استان بیشتر است.
- قرارگیری استان در مسیر تهران-مرز جلفا و قرارگیری شهر مهم تبریز در این مسیر بر اهمیت این محور افزوده است، و شبکه ارتباطی در این مسیر توسعه بیشتری از سایر پهنه‌ها دارد.

۳-۶-۱-۲- پهنه‌بندی دسترسی‌پذیری

بررسی وضعیت دسترسی‌پذیری استان نشان دهنده الگوی مرکز پیرامون در دسترسی‌پذیری استان است، بر اساس همپوشی نقشه‌های مربوط به دسترسی‌پذیری شبکه حمل‌ونقل جاده‌ای، پیرامون شهر تبریز و مسیر تبریز- زنجان به واسطه دسترسی به بزرگراه‌ها و آزادراه‌ها بیشترین دسترسی‌پذیری را به شبکه حمل‌ونقل جاده‌ای دارد و پهنه‌های شمال شرقی استان به واسطه ناهمواری و همچنین دوری از مرکز کمتر مورد توجه بوده است و کمترین دسترسی‌پذیری را دارد.

نقشه ۱۶-پهنه‌بندی دسترسی‌پذیری در استان آذربایجان شرقی

۳-۶-۱-۳- حمل و نقل ریلی

راه‌آهن آذربایجان در سال ۱۲۹۱ شمسی به عنوان اولین راه‌آهن رسمی کشور فعالیت خود را آغاز نموده است و در سال۱۳۳۶ با تبدیل عرض خطوط از ۱۵۲۴ میلی‌متر به ۱۴۳۵ میلیمتر (بین‌المللی) به راه‌آهن سراسری کشور متصل گردید و عملیات اجرایی احداث خطوط راه‌آهن شرفخانه – رازی ازسال ۱۳۴۷ آغاز و با احداث پل قطور در سال ۱۳۴۷ توسط دو شرکت ایرانی (رانکین) و شرکت اتریشی (پور) بر روی دره قطور، در سال ۱۳۵۰ ارتباط راه‌آهن سراسری ایران از طریق راه‌آهن ترکیه با کشورهای اروپایی برقرار گردید

راه آهن آذربایجان به علت داشتن موقعیت خاص جغرافیایی خود و هم‌مرز بودن با کشورهای ترکیه و جمهوری خودمختار نخجوان (آذربایجان) به عنوان شاهرگ راه‌آهن ایران در سه محور تبریز- جلفا، تبریز- رازی و تبریز- مراغه با طول ۴۶۷ کیلومتر خط اصلی و ۲۵۰ کیلومتر خط فرعی (صنعتی، تجاری، مانوری) گسترش یافته که حدود ۳۶۵ کیلومتر آن در استان آذربایجان شرقی و ۱۰۲ کیلومتر آن در استان آذربایجان غربی واقع شده است.

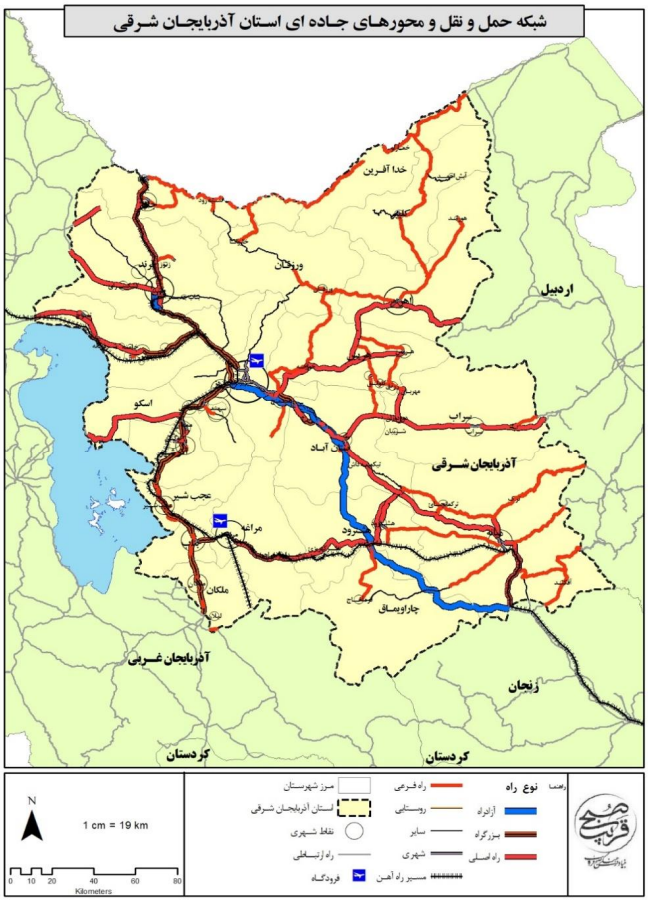
راه‌آهن آذربایجان از یک طرف به‌عنوان پل ارتباطی، شبکه ریلی کشورمان را از طریق ترکیه به راه‌آهن اروپا و خاورمیانه و از طریق جمهوری خودمختار نخجوان به راه‌آهن کشورهای قفقاز و ماوراء قفقاز متصل نموده و از طرف دیگر امکان ارتباط راه‌آهن کشورهای مزبور را از طریق کریدورهای مستقیم و غیر مستقیم(کریدورهای مستقیم از طریق ریل، کریدورهای ترکیبی (ریل- دریا) و کریدورهای ترکیبی (ریل – جاده – ریل)به کشورهای آسیای میانه (CIS) ، بنادر دریای خزر و خلیج فارس و دریای آزاد و بالعکس میسر می‌سازد.

۳-۶-۱-۴- حمل و نقل هوایی و فرودگاه‌ها

استان آذربایجان شرقی دارای دو فرودگاه است، (۱) فرودگاه شهید مدنی پور شهر تبریز و فرودگاه سهند شهر مراغه؛ فرودگاه تبریز در شمال غرب شهر تبریز، در زمینی به مساحت ۴۲۰ هکتار و در ارتفاع ۱۴۹۴ متری از سطح دریا قرار گرفته که از یک سو به پایگاه دوم شکاری، از سوی دیگر به سه راهی غیر هم‌سطح جاده فرودگاه و مرند و از یک سمت نیز به پلیس‌راه تبریز-مرند مشرف شده است. پروازهای بین‌المللی از این فرودگاه شامل پروازهای تبریز-استانبول، تبریز-بغداد، تبریز-مدینه، تبریز-جده، تبریز-باکو و تبریز-نجف، تبریز-هامبورگ-تبریز می‌باشند. معمولاً پروازهای بین‌المللی ویژه‌ای نیز در ایام نوروز و تعطیلات تابستان به شهرهای ازمیر، اسپارتا، بودروم و آدانا درترکیه، تفلیس در گرجستان و موناستیر در ایتالیا و وارنا در بلغارستان هم دایر می‌شوند.

پروازهای داخلی فرودگاه تبریز به‌صورت هفتگی و روزانه انجام می‌شوند که شامل پروازهای تبریز-تهران، تبریز- مشهد، تبریز-اصفهان، تبریز-شیراز، تبریز -اهواز، تبریز-رشت، تبریز-کرمان،تبریز-یزد، تبریز-بندرعباس، تبریز-ساری، تبریز-گرگان، تبریز-عسلویه، تبریز-کیش، تبریز-قشم

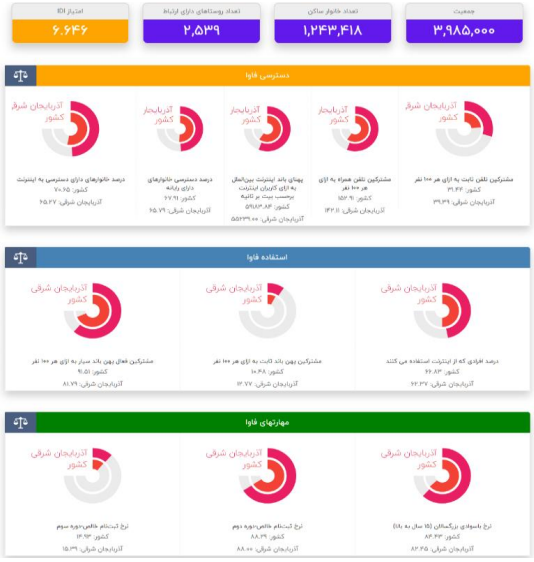
فرودگاه سهند مراغه: فرودگاه سهند از فرودگاه‌های اقماری اداره کل فرودگاه‌های استان آذربایجان شرقی است و در شهر مراغه قرار دارد. این فرودگاه در زمینی به مساحت ۴۲ هکتار، در کنار پادگان امام رضا و در جاده مراغه به تبریز واقع شده است. فرودگاه سهند تنها فرودگاه جنوب استان به شمار می‌رود. با بهسازی سطوح پروازی باند فرودگاه سهند به طول سه کیلومتر و عرض ۳۰ متر در سال ۱۳۹۲ شمسی، امکان فرود هواپیمای فوکر ۱۰۰ در این فرودگاه فراهم شد.

نقشه ۱۷-شبکه حمل و نقل استان آذربایجان شرقی

۳-۶-۱-۵- فناوری اطلاعات و ارتباطات

بررسی وضعیت استان آذربایجان شرقی از نظر شاخص IDI در سال ۱۳۹۹ نشان دهنده جایگاه ۱۵ ام استان در بین استان‌های کشور است؛ بررسی زیرشاخص‌های این بخش برای استان نشان می‌دهد، استان در زیرشاخص مهارت استفاده از فناوری اطلاعات دارای رتبه ۱۷ ام، در زیرشاخص دسترسی به خدمات فناوری اطلاعات در جایگاه ۱۱ ام و در زیرشاخص میزان استفاده از خدمات فناوری اطلاعات در جایگاه ۲۰ ام در بین استان‌های کشور قرار دارد. لذا باید گفت مهم‌ترین عامل مؤثر بر بهبود جایگاه استان ترغیب مشترکین پهن باند و فعال‌سازی مشترکین و توسعه مهارت‌های دیجیتالی جمعیت در بین ساکنین استان است.

شکل ۳- شاخص فناوری اطلاعات در استان آذربایجان شرقی ۱۳۹۹

منبع: درگاه پایش جامعه اطلاعاتی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۹

۳-۶-۲- نظام انرژی و تأمین آب

استان آذربایجان شرقی با توجه به موقعیتش فاقد منابع نفت و گاز است و تنها تأسیسات مرتبط با نفت و گاز تأسیسات پالایشگاه تبریز است، همچنین تولید انرژی برق در استان در نیروگاه‌های مختلف بخاری و گازی صورت می‌پذیرد؛ در ادامه نظام انرژی استان تشریح می‌شود.

۳-۶-۲-۱- زیرساخت‌های مرتبط با برق

در سال ۱۳۹۸ مؤسسات تابع وزارت نیرو در استان حدود ۸۵۴۰ میلیون کیلووات ساعت تولید ناخالص برق داشته‌اند که نسبت به سال گذشته ۵ درصد افزایش داشته است. در این سال حدود ۷۴۱۸۷۲۲ مگاوات ساعت از برق فروش رفته در اختیار حدود ۱۸۸ هزار مشترک قرارگرفته که مقدار برق فروخته شده ۰/۴ درصد افزایش و تعداد مشترکین برق ۲ درصد نسبت به سال گذشته افزایش داشته است. در پایان سال۱۳۹۸، تعداد ۲۲۷۰ روستا بیش از ۲۰ خانوار و ۶۰۳ روستای زیر ۲۰ خانوار (بیش از ۳۰۰ هزار خانوار) دارای برق بوده‌اند.

میزان تولید خالص برق استان در سال ۱۳۹۸، بالغ بر ۸۲۵۷ گیگاوات ساعت بوده است. ظرفیت اسمی تولید برق در نیروگاه‌های استان در سال ۱۳۹۷ برابر با ۱۶۵۲ مگاوات و ظرفیت عملی تولید برق در استان ۱۵۷۳ مگاوات بوده است، از این میزان سهمی حدود ۸۵ درصد از برق تولیدی در نیروگاه بخاری سهند تولید شده است.

۳-۶-۲-۲- زیرساخت‌های نفت و گاز

موقعیت استان به گونه‌ای است که پالایشگاه نفت تبریز از جهت تأمین سوخت مورد نیاز استان‌های پیرامونی اهمیت بالایی دارد که در بند شماره ۲-۸-۳-مزیت‌های استراتژیک استان؛ به طور مورد بررسی قرار گرفته است.

گازرسانی در استان آذربایجان شرقی از سال ۱۳۶۸ با احداث یک خط انتقال ۱۰۰۰ پوندی آغاز گردیده است. در خلال سال‌های ۱۳۶۸ تا پایان آذرماه ۱۳۹۷ تعداد ۱۵۲۶۶۱۹ مشترک خانگی، تجاری و صنعتی از نعمت گاز طبیعی بهره‌مند شده‌اند.

همچنین از سال ۱۳۷۹، بر اساس سیاست‌های کلی وزارت نفت و شرکت‌های تابعه، فعالیت‌های گازرسانی در این استان در قالب یک شرکت با ماهیت حقوقی مستقل ادامه یافت. این شرکت با احداث ۲۰۰۹۶ کیلومتر شبکه‌های تغذیه و توزیع ۶۴۲۶۷۸ انشعاب گاز، با جذب و پذیرش ۱۵۲۶۶۱۹ مشترک و جمعیتی بالغ بر ۳۷۹۹۳۶۸ نفر در استان اکنون از نعمت خدادادی گاز طبیعی، بهره‌مند می‌باشند. هم‌اکنون، کل ۶۲ شهر استان بهره‌مند از گاز بوده و همچنین ۳ نیروگاه در حال بهره‌برداری و استفاده از گاز طبیعی، ۷۷۷۷ مصرف‌کننده صنعتی جزء و عمده، ۱۸۷۹روستا در حال بهره‌برداری از گاز و حدود ۲۳۳ روستا در حال اجرای پروژه گازرسانی می‌باشند. بدین ترتیب ضریب پوشش گازرسانی شهری حدود ۱۰۰ درصد و گازرسانی روستایی حدود ۹۳/۵ درصد می‌باشد که به نسبت تراکم شهری در نوع خود آماری قابل توجه در کشور بشمار می‌رود.

۳-۶-۲-۳- استحصال و تأمین آب

با توجه به وسعت و شرایط طبیعی و جغرافیایی حوضه‌های آبریز و تعداد چاه‌ها و منابع بهره‌برداری کننده موجود در آنها، بیشترین مقدار مصارف آب مربوط به حوضه آبریز دریاچه ارومیه و کمترین مربوط به حوضه آبریز سفیدرود (قزل‌اوزن) است. در سال آبی ۹۸-۱۳۹۷، ۴۹۰۳ چاه عمیق و۲۴۶۳۹ چاه نیمه عمیق در استان وجود داشته است که درمجموع ۱۵۱۲ میلیون مترمکعب از آن‌ها آب تخلیه شده است. بیشترین تعداد چاه عمیق در شهرستان شبستر به تعداد ۸۹۷ حلقه وجود دارد و بیشترین چاه نیمه عمیق در شهرستان مراغه به تعداد ۳۴۹۹ حلقه وجود دارد. در سال ۱۳۹۸، ۱۰ تصفیه‌خانه آب در مدار وجود داشته است که متوسط ظرفیت اسمی این تعداد تصفیه‌خانه آب در مدار ۱۵۰۱۷۴ هزار مترمکعب در روز است. از مجموع ۱۳۵۲۲۰۵ انشعاب آب ۸۳/۱۴ درصد آن، انشعاب خانگی بوده است. از این تعداد انشعاب ۲۰۸ میلیون مترمکعب آب به فروش رفته است که مصرف خانگی ۸۳ درصد از کل مصرف آب را به خود اختصاص داده است. همچنین در سال ۱۳۹۸ در روستاهای استان ۳۲۸۴۵۰ انشعاب آب وجود داشته است که ۵۶ میلیون مترمکعب آب به فروش رفته است.

جدول ۱۱۵- میزان برداشت و مصرف منابع آب سطحی و زیرسطحی در سال ۱۳۹۲

عنوان	واحد	مقدار
منابع آب سطحی		
حجم منابع آب سطحی از منابع تجدیدشونده	میلیون مترمکعب	۲۵۱۰
حجم سالانه آب رودخانه‌های مرزی	میلیون مترمکعب	۴۹۳۴
حجم سالانه آب در چرخه (خروجی از استان یا ورودی به دریاچه‌ها، کفه‌ها و کویرها)	میلیون مترمکعب	۹۳۸۰
حجم سالانه آب ورودی از طریق مرزهای استان یا انتقالی به استان	میلیون مترمکعب	۸۱۱۰
منابع آب زیرزمینی		
حجم منابع آب زیرزمینی از منابع تجدیدشونده	میلیون مترمکعب	۱۱۸۴
حجم برداشت سالانه آب از چاه‌ها	میلیون مترمکعب	۹۷۱
حجم سالانه تخلیه از چشمه‌ها	میلیون مترمکعب	۹۶
حجم سالانه تخلیه از قنوات	میلیون مترمکعب	۱۵۵
میزان کل برداشت و مصارف		
میزان مصرف سالانه از منابع آب زیرزمینی	میلیون مترمکعب	۱۳۵۵
اضافه برداشت سالانه از منابع آب زیرزمینی	میلیون مترمکعب	۲۵۵
میزان برداشت سالانه از منابع آب سطحی استان	میلیون مترمکعب	۱۴۹۴
حجم کل سالانه آب مصرفی (سطحی و زیرزمینی)	میلیون مترمکعب	۲۸۵۰
مصارف سالانه کشاورزی	میلیون مترمکعب	۲۴۶۱
مصارف سالانه شرب	میلیون مترمکعب	۳۶۰
مصارف سالانه صنعت	میلیون مترمکعب	۸۳

منبع: دفتر مطالعات پایه منابع آب، وزارت نیرو، ۱۳۹۲

بررسی میزان مصرف منابع در سال ۱۳۹۲ نشان دهنده سه موضوع اساسی است، نخست سهم برداشت از منابع زیرسطحی ۴۸ درصد و برداشت از منبع آب سطحی ۵۲ درصد آب مصرفی استان است. دوم اضافه برداشت از

منابع آب زیرزمینی حدود ۱۸ درصد از کل برداشت از منابع آب زیرزمینی است و سوم سهم بالای مصرف در بخش کشاورزی است، به طوری که بیش از ۸۶ درصد منابع سطحی و زیرسطحی در بخش کشاورزی مصرف شده است و سهم بخش صنعت حدود ۳ درصد منابع موجود بوده است و حدود ۱۱ درصد مربوط به مصارف شرب بوده است.

۳-۷- بررسی نظام مدیریتی

۳-۷-۱- وضع موجود و مدل مفهومی

در این قسمت از مطالعات سیستم مدیریتی حاکم بر استان آذربایجان شرقی بررسی و تحلیل می‌گردد. این سیستم همچون بستر و چارچوبی است که کلیه فرآیندها و اقدامات توسعه‌ای، هم در حوزه نرم‌افزاری (سازمانی، اداری، حقوقی و ...) و هم در حوزه سخت‌افزاری (اجرا، تدارکات، نظارت و ...)، از طریق این سیستم و نظام موجود صورت می‌گیرد. در واقع می‌توان گفت توسعه پایدار و متوازن استان از یک سو، به کلیه برآوردها، تحلیل‌ها و راهکارهای فنی و تخصصی توسعه استان و از سوی دیگر به نحوه اجرای نتایج و محصول مطالعات آمایش که حاصل کارآمدی و اثربخشی نظام مدیریتی است، وابسته است. دستیابی به اهداف طرح آمایش استان نیازمند استفاده حداکثری از ظرفیت‌های قانونی و حقوقی موجود در نظام مدیریتی و شناسایی خلأها و کمبودهای قانونی و اداری و رفع آن‌هاست، تا از این طریق امکان تحقق حداکثری پروژه‌ها و اقدامات برنامه-ریزی شده در مطالعات آمایش استان فراهم گردد.

نظام برنامه‌ریزی و مدیریت در کشور به صورت متمرکز، از بالا به پایین و به صورت بخشی و تخصصی است. به عبارت دیگر، سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی اجرایی و بودجه‌ریزی به صورت متمرکز از مرکز و در سطح ملی صورت می‌گیرد و سهم هر یک از وزارتخانه‌ها (دستگاه‌های اجرایی تخصصی) مشخص و به آن‌ها ابلاغ می-شود و آن‌ها نیز به صورت سلسله‌مراتبی به دستگاه‌های متناظر در استان و شهرستان ابلاغ نموده و سپس فرآیندهای اجرایی را مطابق آیین‌نامه‌های سازمان برنامه و بودجه کشور، انجام می‌دهند. نظام پایش و نظارت عملکرد نیز متناسب با همین سیستم سلسله‌مراتبی از سطح خرد به کلان تهیه و جهت برنامه‌ریزی‌های آینده بکار گرفته می‌شود. در این نظام انجام هماهنگی‌های بین بخشی از طریق تشکیل ستادها، کمیته‌ها و کمیسیون‌های متشکل از نمایندگان دستگاه‌ها زیر نظر عالی‌ترین مقام مرتبط ملی، استانی یا شهرستانی، صورت می‌گیرد.

اجرای آمایش سرزمین در مقیاس استان آذربایجان شرقی و شهرستان‌های آن در چارچوب نظام مدیریتی مذکور با چالش‌هایی مواجه است که مهم‌ترین آن‌ها به شرح زیر است:

- تعداد زیاد غایبین شورای برنامه‌ریزی استان در جلسات؛
- غیرفعال بودن کارگروه‌های تخصصی ذیل شورای برنامه‌ریزی
- بیش از ۸۵ درصد تصمیمات شورای برنامه‌ریزی در خصوص اعتبار و بودجه؛
- تفوق دیدگاه‌های بخشی و بومی در سطح شهرستان‌های متعدد استان نسبت به دیدگاه‌های فرابخشی و استانی در سطح آمایش؛
- فقدان ساختارهای منطقه‌ای و عملکردهای مدیریتی فرا استانی در تقسیمات سیاسی کشوری علیرغم تعریف سطحی از برنامه‌های آمایشی در قالب مناطق (فرا استانی)
- رقابت‌های استانی و منطقه‌ای با گرایش‌های غیرهمسان و نبود روش حل تداخلات در سطح برنامه‌های ملی و منطقه‌ای
- رقابت درون استانی و بسترسازی بیشتر در راستای تفوق دیدگاه‌ها و برنامه‌ریزی غیرآمایشی در سطح شهرستان‌ها
- تمرکز بیشتر بر امور زیربنایی و عمرانی نسبت به امور اجتماعی و اقتصادی؛
- فقدان ساز و کارهای مناسب جهت نظارت بر اجرای مصوبات شوراها؛
- اعمال نفوذ نمایندگان مجلس در عزل و نصب مدیران؛
- فقدان نظام تولید و انتشار داده‌های لازم برای تصمیم‌گیری در خصوص برنامه آمایش در سطوح فضایی،
- ضعف در تعریف دقیق ارتباط و همگرایی بین مطالعات آمایش استان با فرآیندهای مدیریتی توسعه استان از یک سو و لوایح برنامه‌های ۵ ساله توسعه و برنامه‌های اجرایی یک‌ساله توسعه استان از سوی دیگر؛
- تفاوت در انتظارات مدیران استان و درک متفاوت از برنامه‌ها و طرح‌های توسعه استان؛
- جایگاه پایین احزاب در استان آذربایجان شرقی؛
- تمرکز انجمن‌ها، گروه‌ها و احزاب در تبریز و فعالیت اندک آن‌ها به‌ویژه در شهرستان‌ها؛
- مشارکت پایین استان در تحولات اخیر سیاسی؛
- ناتوانی نظام اداری در نگهداری کارکنان توانمند کارآمد و متخصص؛
- سهم بسیار ناچیز استان از روزنامه‌های کثیرالانتشار ملی؛
- نبود تفکر نظام‌مند و نهادینه برای مدیریت سرزمین در سطوح مدیریتی و برنامه‌ریزی
- نگاه مقطعی و عدم استمرار و تداوم در برنامه‌ریزی و اجرا؛

- اعمال نفوذ گروه‌های فشار و گروه‌های خارج از سازمان بر روند و اولویت اجرای برنامه‌ها و اقدامات؛
- مدیریت کوتاه‌مدت در سطح کلان استان و عدم آشنایی آن‌ها با مسائل و چالش‌ها، ظرفیت‌ها و فرصت‌های استان؛
- نبود داده و اطلاعات لازم، فنی و به هنگام برای مدیریت فرآیندها و همچنین کمبود جدی نیروی انسانی ماهر و متخصص در استان؛
- بی‌ثباتی در نظام تصمیم‌گیری و عدم توجه جدی به برنامه آمایش سرزمین در تدوین برنامه توسعه استان؛
- عدم توجه مدیریت استان به حفظ نخبگان استانی و ایجاد ثبات سیاسی و مدیریتی باتوجه به مهاجرفرست بودن استان؛
- توسعه کمی دستگاه‌های دولتی و کارکنان دولت بیش از ظرفیت و توان مدیریتی و مالی دولت در استان؛
- عدم توجه و برنامه‌ریزی جدی مدیریت استان جهت تکمیل پروژه‌های کلان و زیرساختی استان؛
- نگاه سیاسی و امنیتی به منابع طبیعی استان و مداخلات فراوان سطح ملی در مدیریت استان؛
- فقدان تعریف الزامات نهادی و قانونی مورد نیاز تحقق برنامه آمایش استان؛
- عدم اجرایی نمودن پروژه‌های اولویت‌دار حوزه مدیریت و تصمیم‌گیری نظیر ایجاد سیستم پشتیبان تصمیم‌گیری فضایی (SDSS براساس سند آمایش استان)، طراحی سامانه مکان مرجع برای انطباق پروژه‌های اجرایی با الزامات سند آمایش استان، تشکیل کارگروه ویژه آمایش در استان به صورت منظم و انجام وظایف محوله، بازنگری طرح آمایش استان در دوره‌های ۵ ساله و سایر موارد؛
- نبود نظام یکپارچه برنامه‌ریزی، تصمیم‌گیری و مدیریت توسعه سرزمینی در استان؛
- تشتت شدید در تصمیمات و مداخلات فضایی بخش‌های استان با مدیریت بخشی؛
- عدم توجه جدی به شوراهای عالی و ستادهای استانی نظیر شورای عالی شهرسازی و معماری، ستاد بازآفرینی پایدار شهری، ستاد آموزش استان و غیره به آمایش سرزمین در سطح ملی و استانی و استفاده از ظرفیت‌های آن‌ها؛
- نبود نتایج و دستاوردهای آمایش سرزمین به عنوان قوانین لازم‌الاجرا برای نهادهای دولتی و غیردولتی؛
- فقدان متولی جدی، کارآمد، مسئولیت‌پذیر و پاسخگو برای اجرای آمایش استان؛
- نبود نیروهای متخصص و میان‌رشته‌ای در راستای تحقق آمایش در استان؛
- کمبود جدی منابع مالی و پولی لازم و مدیریت بهینه منابع موجود برای تحقق آمایش استان؛

- عدم اجرای مدل مفهومی پیشنهادی برنامه آمایش استان در ارتباط با نظام برنامه‌ریزی هماهنگ بین بخش‌ها و دستگاه‌های استانی؛
- نبود ابزارها، سازوکارهای منسجم و نهادهای مسئول پایش و نظارت بر عملکرد آمایش و فرآیندهای آن (سامانه ساترا، اگرچه یک بستر مناسب است اما سازوکار نهادی نیست)؛
- فقدان مشارکت جدی نهادهای غیردولتی و نمایندگان مردم (نمایندگان مجلس شورای اسلامی و اعضای شورای اسلامی استان، شهرها و روستاها) در تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری‌های برنامه توسعه استان؛
- نبود تقسیم وظایف، جایگاه قانونی و مسئولیت‌های نهادی غیردولتی و نهادهای عمومی در برنامه توسعه استان و پاسخگویی آن‌ها؛
- ضعف در مشارکت و همکاری نهادهای قضایی به عنوان ناظر و مدعی‌العموم در برنامه‌های توسعه استان؛
- فقدان توجه به فرصت‌ها و پتانسیل‌های به وجود آمده بعد از تهیه طرح از یک سو، و تغییر در شرایط و ویژگی‌های مکانی و فضایی از سوی دیگر در راستای بازنگری و به‌روزرسانی برخط برنامه توسعه استان؛
- نبود سازوکار حفظ و رعایت زمان‌بندی پروژه‌ها و اقدامات برآمده از برنامه توسعه استان و ایجاد سازوکار رفع مشکلات و موانع اجرایی؛
- ضعف در شناسایی و توجه جدی به مسائل و مشکلات مردم استان به عنوان مجریان و دخیلان اصلی توسعه استان و سازوکارهای لازم برای انتقال نظرات و دیدگاه‌ها در برنامه توسعه؛
- عدم فرآیند برنامه‌ریزی از پایین به بالا و ایجاد شرایط تأثیرگذاری آن بر استراتژی‌های کلی توسعه استان؛
- نبود نظام کارا و مؤثر در جهت حفظ کیفیت اجرای برنامه‌ها و اقدامات توسعه‌ای؛
- تداخل تصمیم‌گیری‌ها در مناطقی با تداخل مسئولیت‌های نهادهای متولی و مجری و وجود خلأهای تصمیم‌گیری؛
- ضعف در پیش‌بینی و شناسایی فرصت‌ها و تهدیدهای امنیتی و ارائه راهکارها برای مواقع بحران با هدف کاهش حداقل تأثیرات بر فرآیند توسعه استان؛
- نبود سازوکارهای لازم برای کاهش ریسک جهت فعالیت بخش خصوصی و تعاونی؛

برای رفع موانع نظری و عملی اجرای آمایش استان نیازمند چارچوب نظری مناسب و منطبق با شرایط کشور است، تا از این طریق هم از حداکثر ظرفیت قانونی موجود کشور استفاده شود و هم خلأهای موجود شناسایی شده و فرآیندهای لازم برای ایجاد سازوکارهای قانونی مناسب در آینده برداشته شود. لذا با مطالعه منابع مختلف داخلی و خارجی از جمله PMBOK، IMS، PDCA، KM، TQM، D&E، ROM و سایر مطالب مرتبط، مدل مفهومی نظام مدیریتی آمایش استان مطابق نمودار صفحه بعد پیشنهاد شده است.

در این مدل کلیه مفاهیم کلیدی مرتبط با اجرای برنامه توسعه آمایش استان دیده شده است. هر یک از این ابعاد، خود یک نظام مدیریتی است که باید توسط نهادهای مرتبط در یک سازوکار اجرایی مناسب انجام شود. لازم به ذکر است که کلیه ۱۴ بعد (نظام) در کنار یکدیگر می‌تواند حداکثر اثرگذاری و کارآمدی را برای نتایج مطالعات آمایش استان داشته باشد. ایجاد خلل جدی در هر یک از این ابعاد، عملاً سایر ابعاد را با چالش جدی در هدایت و راهبری مواجه می‌کند.

نمودار ۳۱- چارچوب مفهومی نظام مدیریت آمایش و توسعه فضایی استان

۳-۷-۲- تحلیل وضع موجود

استان آذربایجان شرقی به‌عنوان مرکز تحولات و توسعه تاریخی شمال غرب کشور هم‌اکنون با مشکلات متعدد نرخ بالای بیکاری، آسیب‌های اجتماعی، کاهش توسعه‌یافتگی، توزیع ناعادلانه فرصت‌ها و امکانات و.. دسته و پنجه نرم می‌کند، طی سال‌های اخیر دولت‌ها برای شتاب توسعه استان پروژه‌ها و طرح‌های مختلفی تصویب و اجرایی کرده‌اند که متأسفانه به دلیل عدم توجه در بحث اعتبارات و عدم مدیریت صحیح، بسیاری از پروژه‌ها در این استان، از برنامه‌ها پیش‌بینی‌شده سال‌ها عقب است. یکی از مهم‌ترین کمبودهای زیرساختی و ارتباطی است، در سال‌های اخیر پروژه‌های نیمه‌تمام متعددی در بخش‌های مختلف استان در انتظار اعتبارند.

بخش قابل‌توجهی از ظرفیت‌ها و فرصت‌های استان در حوزه بازرگانی، صنعت و صنایع تبدیلی، گردشگری و معادن به دلیل مدیریت نامطلوب و ناکارآمد در سطوح مختلف استان مورد استفاده قرار نگرفته است. لازم به ذکر است که تهیه یک طرح آمایش با کیفیت بالا کافی نبوده و نیازمند سازوکارهای اجرایی مناسب و سازگار با طرح است، تا از این طریق امکان تحقق و اجرای نتایج طرح آمایش حاصل شده و اثرات مثبت آن در توسعه استان نمایان شود. این استان از کمبود نیروی انسانی فنی و متخصص در بخش اداری استان رنج می‌برد. بخش قابل‌توجهی از ادارات کل و ادارات شهرستانی و شهرها فاقد کارشناسان فنی و متخصص برای اجرای دقیق و صحیح طرح‌ها، برنامه‌ها و پروژه‌ها هستند. همچنین در حال حاضر این استان دارای بیش از ۱۷۰۰ پروژه ناتمام است. در زیر به برخی از این پروژه‌ها اشاره می‌گردد:

۱. قطار شهری تبریز: قطار شهری تبریز در پنج‌خط شامل چهار خط اصلی و یک خط حومه‌ای به طول کلی ۱۰۰ کیلومتر طراحی شده است. شروع پروژه از ۱۳۸۰ بوده که خط اول در حال تکمیل نهایی (پیشرفت فیزیکی بالای ۹۰ درصد) است و بقیه خطوط نیازمند تأمین بودجه قابل‌توجهی است.
۲. باند دوم تبریز- اهرم (کل قطعات): این پروژه از سال ۱۳۷۸ شروع شده و با تأخیر مقرر بوده تا ۱۳۹۵ به بهره‌برداری برسد. اکنون با ۹۰ درصد پیشرفت فیزیکی هنوز تکمیل نگردیده است.
۳. بزرگراه خواجه- ورزقان: این پروژه که کمتر از ۵۰ درصد پیشرفت فیزیکی دارد از سال ۱۳۸۹ آغاز شده است. مشکلات مالی برای تملک اراضی و عدم تخصیص اعتبار کافی از چالش‌های این پروژه بوده است.
۴. پروژه بزرگراه بستان‌آباد- سراب: این پروژه در سه قطعه تعریف شده است. قطعه اول به بهره‌برداری رسیده است، قطعه دوم حدود ۴۰ درصد پیشرفت فیزیکی داشته و قطعه سوم نیز به بهره‌برداری رسیده است. این پروژه نیز از سال ۱۳۸۹ آغاز شده است و اکنون یازده سال از زمان شروع پروژه می‌گذرد.

۵. بزرگراه تبریز- نوردوز: این پروژه از سال ۱۳۸۹ آغاز شده و مسیر آن تبریز- اسپیران- خاروانا- نوردوز است. در دو قطعه تعریف شده که قطعه دوم تکمیل شده است و قطعه اول پیشرفت چشمگیری نداشته است.

۶. تبریز و جلفا، دو شهر آذربایجان شرقی هستند که یک نقطه مشترک دارند. این دو شهر در سال‌های اخیر به گورستان مجتمع‌های تجاری نیمه‌کاره و غیرفعال تبدیل شده‌اند. وجود بیش از ۴۰ مجتمع تجاری نیمه‌ساخته یا نیمه فعال این شهرها را به گورستان مجتمع‌های تجاری تبدیل کرده است.

طبق اعلام مسئولان آذربایجان شرقی بیش از هزار و ۷۰۰ پروژه نیمه‌تمام عمرانی در استان وجود دارد. پروژه‌هایی که بسیاری از آنها بدون مطالعات درست کارشناسی و بدون در نظر گرفتن منابع مالی آغاز به کار کرده و حالا در نیمه راه، رها شده‌اند. در برخی از آن‌ها پیشرفت فیزیکی بالای ۹۰ درصد مشاهده می‌شود و تنها چند درصد با بهره‌برداری کامل، فاصله دارند. با توجه به محدود بودن منابع مالی، اولویت‌بندی پروژه‌ها و جذب سرمایه‌گذاری‌های بخش خصوصی در این میان ضروری به نظر می‌رسد.

طی سال‌های ۷۶ تا ۹۸ نسبت عملکرد اعتبارات عمرانی به اعتبارات هزینه‌ای به رغم نوسانی بودن در مجموع سیر نزولی داشته به نحوی که به تدریج از ۴۵ درصد در سال ۷۶ به حدود ۱۴ درصد در سال ۹۸ رسیده است. این امر به این معنا است که به تدریج سهم عمده‌ای از منابع بودجه عمومی، دولت صرف امور هزینه‌ای شده و سهم اعتبارات عمرانی کاهش یافته است. علیرغم سهم جمعیتی ۵,۲ درصدی استان نسبت به جمعیت کل کشور، سهم اعتبارات عمرانی در سال ۹۷ حدود سه درصد و در سال ۹۸ حدود ۳,۲۷ درصد بوده است.

فرآیند شناسایی، مطالعات، امکان‌سنجی، تصویب، اجرا و بهره‌برداری طرح‌ها دارای سازوکار نامناسبی بوده و از یک سو، عدم توجه به توجیه اقتصادی و مهندسی ارزش در زمان پدیدآوری طرح و از سوی دیگر عدم وجود سند آمایش سرزمین و انطباق طرح‌ها با سند مذکور به نحوی که طرح‌ها را از گزند سیاست‌ها در امان نگه‌داشته و با تغییر مدیران دستگاه‌های اجرایی، تغییری در مسیر طرح‌ها حاصل نشود، از دیگر موارد قابل توجه در این زمینه است.

ضعف ساختاری پایش و نظارت بر طرح‌های عمرانی، عدم انعطاف‌پذیری قوانین با شرایط حاکم بر اقتصاد کشور، ناکارایی و عدم وجود ساختار شفاف و منطقی در پرداخت تعدیل، عدم ابلاغ شرایط عمومی پیمان پس از ۱۰ سال، عدم ابلاغ نظام فنی و اجرایی یکپارچه کشور علیرغم صراحت ماده ۳۴ قانون احکام دائمی، عدم الزام کارفرمایان بر ایفای به موقع تعهدات مالی خود در قبال پیمانکاران، تغییر روش پرداخت‌ها از نقدی به

اعتباری برخلاف ماده ۲۸ قانون نظام فنی و اجرایی و گرفتار کردن پیمانکاران و مشاوران در تله اسناد خزانه اسلامی را از دیگر مشکلات این حوزه است.

بنابراین به‌ویژه در خصوص پروژه‌های زیرساختی، تأمین بودجه و تکمیل پروژه‌های عمرانی و غیرعمرانی نیمه‌تمام دولت از مشکلات جدی استان آذربایجان شرقی است. این امر کلیه امورات مربوط به مدیریت زمان، کیفیت، تغییرات، ریسک، نتیجه گرایی و غیره را تحت تأثیر قرار داده و نامشخص کرده است. هیچ سازمان و نهادی نیز مسئولیت این عدم تحقق برنامه را به عهده نگرفته و پیشنهادهایی در خصوص به‌روزرسانی آن انجام نداده و همه امورات تحقق پروژه‌ها و اقدامات را به بودجه دولت گره زده‌اند. این در حالی است که راه‌حل‌های متنوع و مختلفی تأمین مالی برای اجرای پروژه‌ها می‌توان برنامه‌ریزی و اجرا کرد.

به موارد فوق باید، بخش پروژه‌های غیرعمرانی نظیر پروژه‌های اقتصادی و اجتماعی- فرهنگی را نیز که معمولاً از دید مسئولان مغفول می‌ماند، اضافه کرد. به این ترتیب متوجه مشکلات عظیم توسعه‌نیافتگی استان آذربایجان شرقی باتوجه به منابع سرشار طبیعی آن خواهیم شد. دولت با در اختیار داشتن نقش‌های مختلف نظارت و ارزیابی، تأمین مالی، انتخاب مجریان و پیمانکاران و تصمیمات اجرایی پروژه‌ها، عملاً به عنوان مجری و متولی اجرا شناخته شده و تا حد زیادی توانمندی و ظرفیت‌های بخش خصوصی را در زمینه‌های مختلف خلاقیت و نوآوری، تأمین مالی، ارتقای کیفی، مدیریت اجرا و بهره‌برداری بهینه و کارآمد نادیده گرفته است.

با نگاهی کوتاه به اجرای پروژه‌ها و برنامه‌ها در استان آذربایجان شرقی می‌توان چالش‌ها و مشکلات جدی در اجرا و بهره‌برداری آن‌ها را در نظام مدیریت اجرا دانست که مهم‌ترین آن‌ها به شرح زیر است:

۱. فرآیند شناسایی، مطالعات، امکان‌سنجی، تصویب، اجرا و بهره‌برداری طرح‌ها دارای سازوکار نامناسبی دارد و مرتبط با پیگیری نمایندگان مجلس است تا بررسی‌های علمی. لذا منطبق با سند آمایش سرزمین نبوده و توجیه اقتصادی ندارد.
۲. وابستگی ساختاری استان به مناطق پیرامونی و فقدان ساختارهای منطقه‌ای و عملکردهای مدیریتی فرا استانی در تقسیمات سیاسی کشوری علیرغم تعریف سطحی از برنامه‌های آمایشی در قالب مناطق (فرا استانی) موجب ضعف در مدیریت توسعه و بحران در استان شده است.
۳. رقابت درون استانی و بسترسازی بیشتر در راستای تفوق دیدگاه‌ها و برنامه‌ریزی غیرآمایشی در سطح شهرستان‌ها تا حد زیادی قابل رؤیت است. همچنین تفوق دیدگاه‌های بخشی و بومی در سطح شهرستان‌های متعدد استان نسبت به دیدگاه‌های فرابخشی و استانی در سطح آمایش وجود دارد.

۴. عدم رعایت شرایط تعدیل در پرداخت به پیمانکاران و مشاوران و عدم رعایت شرایط عمومی پیمان موجب مشکلات مالی و اجرایی پروژه‌ها شده است.

۵. مدیریت آمایش استان در هیچ یک از دستگاه‌های اجرایی استان جایگاهی نداشته و اصولاً موضوعیت ندارد. به عبارتی دیگر سازوکارهای موجود بیشتر بر بخش برنامه‌ریزی و تهیه اسناد آمایش و توسعه تأکید دارد. در واقع هیچ سازوکاری برای پیگیری‌ها و شناسایی موارد رعایت و یا عدم رعایت ملاحظات آمایش استان در کارکرد متعارف دستگاه‌های اجرایی و اقدامات بخش خصوصی موجود نیست.

۶. سازمان برنامه و بودجه استان به عنوان متولی مدیریت آمایش استان، فاقد بازوی اجرایی در سطح شهرستان بوده و بنابراین توان اجرای برنامه‌ها را ندارد.

۷. نگاه سیاسی و امنیتی در امور اقتصادی، عمرانی و مدیریتی موجب شده است که در استان آذربایجان شرقی بسیاری از پروژه‌ها و اقدامات با بن‌بست مواجه شود. نگاه حزبی- قومی و جهت‌گیری مدیریتی در این زمینه از موانع مهم و مشکلات عمده این استان است.

۸. مداخلات تصمیم‌گیری‌های سطح ملی در سطح استان بسیار زیاد است. به دلیل منابع فراوان مهم در سطح ملی، تصمیم‌گیری‌ها در پایتخت بدون مشورت با سطح استانی گرفته می‌شود و آثار این تصمیم‌ها در مردم استان در نظر گرفته نمی‌شود.

۹. عدم تمرکز و آشنایی کافی مدیران و کارشناسان دستگاه‌ها و نهادهای دولتی و غیردولتی با وظایف و مأموریت‌های سازمانی و برنامه‌ریزی برای انجام آن‌ها از معضلات این استان است. کمبود جدی نیروهای متخصص و فنی در حوزه فعالیت از جمله مشکلات اصلی این استان است.

۱۰. مصوبات شورای برنامه‌ریزی و توسعه استان آذربایجان شرقی کمتر متناسب با وضعیت استان و تصمیم-گیری در مورد بهبود فرآیندها و حل مشکلات است. در بسیاری موارد مصوبات انجام شده، به مرحله اجرا در نیامده‌اند.

۱۱. ساختار فعلی شورای برنامه‌ریزی و توسعه استان و همچنین سایر شوراهای استان، بسیار عریض و طویل و با کارگروه‌های فراوان زیرمجموعه بوده که عملاً تصمیم‌گیری و اتفاق‌نظر را با مشکل مواجه می-کند. بررسی‌ها نشان داده است که این شوراها تأثیر مثبت و مؤثری بر توسعه استان نداشته و نیاز به تغییرات ساختاری و عملکردی در این شوراها به صورت جدی احساس می‌شود. همچنین هیچ‌گونه نهاد و سازوکار نظارتی بر عملکرد این شوراها وجود ندارد.

۱۲. عدم مشارکت و بهره‌مندی بخش خصوصی و مردم آذربایجان شرقی در توسعه استان: متأسفانه اکثر سمن‌ها از مأموریت و وظایف خود آشنا نبوده، رویکرد قومی و طایفه‌ای داشته و از این ظرفیت برای حل بخشی از مشکلات و معضلات استان که در توان همکاری آن‌هاست، استفاده نمی‌شود.

۱۳. نمایندگان مردم استان آذربایجان شرقی نظیر نمایندگان مجلس شورای اسلامی و مهم‌تر نمایندگان در شورای اسلامی استان، شورای اسلامی شهرها و روستاهای استان و نمایندگان صنوف، نقش بسیار اندک و ناچیزی در تصمیم‌گیری‌های راهبردی و کلان استان دارند. در استان آذربایجان شرقی همواره به دلیل نقش پررنگ مسائل امنیتی و منابع آب، مردم دیده نشده‌اند. این در حالی است که در مواقع بحرانی، همیشه این مردم استان بوده‌اند که هزینه و امکان عبور از بحران را فراهم کرده‌اند.

۱۴. در این استان نهادهای نظارتی همچون استانداری، سازمان برنامه و بودجه استان و واحدهای ارزیابی و نظارت دستگاه‌های اجرایی، هیچ‌گونه سیستم اجرایی دقیق و هدفمند و برنامه‌ریزی‌شده‌ای برای مدیریت زمان پروژه‌های اجرایی را ندارند. همواره در پروژه‌ها بخش CPM پروژه‌ها وجود دارد که پیشرفت کار را کنترل می‌کند. اما مدیریت زمان یعنی رفع چالش‌هایی که زمان پروژه را با تغییر مواجه می‌کند. تأخیر در اجرای پروژه‌ها تنها به دلیل تأمین منابع مالی نیست، بلکه عمدتاً به دلایل تصمیم-گیری‌های نادرست و غیرواقع تأمین مالی و تأمین‌کنندگان مالی، نبود راهکارهای رفع چالش‌های قانونی و حقوقی نظیر مالکیت، بروکراسی اعطای مجوزها و صلاحیت‌ها و نظایر آن است. مدیریت زمان اقدامات توسعه‌ای در استان عملاً بدون متولی است.

۱۵. شرایط استان همواره در حال تغییر است. این تغییرات شامل تغییر در داده‌ها به دلایل مهاجرت و جابجایی، تغییر در فناوری، تغییر در پارادایم‌ها و رویکردهای مواجه با مسئله، تغییر در نیروی انسانی و ماهر، تغییر در بودجه و اعتبارات، تغییر در قوانین و مقررات و موارد مشابه است. سازگار شدن فرآیند توسعه استان و انطباق پروژه‌های کلان و راهبردی که معمولاً بلندمدت هستند با این تغییرات، یک کار کارشناسی، فنی و مدیریتی (تصمیم‌گیرانه) است. در استان متولی رصد تغییرات، اثرات آن بر اقدامات و پروژه‌ها، رفع کمبودها و نیازهای جدید چه ارگان و سازمانی است؟ مدیریت تغییرات یکی از چالش‌های جدی دنیای امروز ماست که نیاز است سازوکار مناسبی برای آن دیده شود.

۱۶. بسیاری از پروژه‌هایی که توسط دولت و یا توسط بخش خصوصی یا تعاونی که دارای صلاحیت لازم یا نظارت کافی نبوده‌اند، اجرا شده‌اند، از کیفیت پایین در بهره‌برداری برخوردارند. بخش قابل‌توجهی از این پروژه‌ها به اهداف خود نرسیده و با صرف هزینه و زمان زیاد، در واقع ناموفق بوده‌اند. مدیریت کیفیت یک فرآیند است که پایش، نظارت و ارزیابی فناوری، نیروی انسانی، گردش کار، مواد و

مصالح و ارائه خدمت را بررسی و مدیریت می‌کند. با نگاهی به کشورهای همسایه این استان، تمرکز بر کیفیت و تأثیر آن بر جذب مخاطب و سرمایه را می‌توان به آسانی مشاهده کرد. مدیریت کیفیت توسعه استان به عهده چه سازمان و ارگانی است؟ لازم است که این امر مهم در سازوکاری مطمئن و فنی پیگیری و اجرایی گردد.

۱۷. هر دستگاه اجرایی و یا نهاد نظارتی و سیاست‌گذاری دارای قلمروهای فعالیتی و عملکردی است. یکی از چالش‌های جدی استان آذربایجان شرقی تداخل زیاد این قلمروها و عدم انطباق تصمیم‌گیری‌ها در قلمروهای مشترک است. هر دستگاهی برای پیشبرد اهداف و مأموریت‌های سازمانی خود طرح‌ها و برنامه‌هایی را آماده و تصویب می‌کند. این در حالی است که راهکارهای پیشنهادی این طرح‌ها در قلمروهای مشترک، در بسیاری موارد متناقض، متضاد و خنثی‌کننده یکدیگر است به جای آنکه هم‌افزا و دارای سینرژیک باشد.

۱۸. توسعه استان آذربایجان شرقی بدون توجه به رصد تغییر شاخص‌های توسعه امکان‌پذیر نیست. برای تصمیم‌گیری کارآمد و مؤثر لازم است که داده‌ها و اطلاعات در طول زمان از رصد شده تا بستر لازم برای تحلیل، چرایی و چگونگی معین گردد. بدون داده‌های کمی و کیفی هدفمند، تصمیم‌گیری، قدم زدن در تاریکی مطلق است و امید داشتن به شانس و اقبال است. ایجاد سامانه داده‌ها و اطلاعات به صورت روشمند و هدفمند کمک می‌کند که اولویت‌ها، چالش‌ها، میزان عدم قطعیت و قابلیت کنترل و برنامه‌ریزی، دخیلان و ذی‌نفعان و بسیاری موارد مؤثر دیگر در تحقق توسعه، مشخص گردد. این امر نیازمند مدیریت و سیستم داده‌ها و اطلاعات در درازمدت است. به طوری که با تغییرات مدیران و یا سیاست‌های اجرایی، این نظام مدیریت به کار خود ادامه دهد.

۱۹. برنامه‌ریزی توسعه استان آذربایجان شرقی به صورت بالا به پایین انجام شده است. در بهترین حالت نظر افراد و گروه‌های غیردولتی دریافت شده است. این امر با ایجاد نظامی که منابع و دارایی‌هایی که قابلیت جذب و به کارگیری در توسعه استان را دارد، بسیار متفاوت است. بخش قابل‌توجهی از ظرفیت استان آذربایجان شرقی در اختیار بخش غیردولتی است. ایجاد یک جایگاه پررنگ در برنامه توسعه استان برای این امر ضروری است. همچنین این منابع به شکلی تجمیع شده و قابل‌دستیابی سریع نیست، لذا باید به شیوه‌ای مدیریت شود که در طول زمان به صورت انعطاف‌پذیر اضافه و کسر گردد. منابع و دارایی‌های آذربایجان شرقی خارج از استان و کشور را نیز به این بخش اضافه شود، پیچیدگی موضوع و ضرورت مدیریت متمرکز آن در استان بیشتر احساس خواهد شد.

۲۰. بررسی تأمین اعتبارات در ۸۰ سال گذشته به روشنی نشان می‌دهد، بودجه‌ریزی با تخصیص اعتبارات دولتی همواره فاصله داشته است. روش‌های مختلفی برای حل این موضوع و جلوگیری از توقف توسعه استان آذربایجان شرقی وجود دارد. برای مثال ایجاد محرک‌های تشویقی جذب سرمایه‌گذار، ایجاد فضای امن سرمایه‌گذاری، کاهش موانع جذب سرمایه و فعالیت‌های اقتصادی، ایجاد تناسب بین اجرای اقدامات و پروژه‌ها با تخصیص اعتبارات، بهره‌گیری از منابع بانکی و تعاونی و موارد مشابه دیگر کمک می‌کند که مدیریت مالی و پولی توسعه استان آذربایجان شرقی با کمترین چالش مواجه شود. لازم است از یک سو ریسک توسعه کاهش یابد و از سوی دیگر مدیریت مالی به صورت متمرکز در استان انجام شود. منابع مالی مسئولیت اجتماعی صنایع نیز از دیگر منابع قابل‌برنامه‌ریزی برای توسعه استان است. در حال حاضر هیچ‌کدام از این موارد به دقت اجرایی نشده است.

۲۱. نهادها و دستگاه‌های استان در بخش دولتی و غیردولتی دارای وظایف و آیین‌نامه‌هایی هستند که گاه با یکدیگر مشترک، متداخل و نا هم‌افزاست. این موارد موجب می‌شود که فعالیت‌های تصمیم‌گیری، اعطای مجوزها، اجرای پروژه‌ها و غیره با تأخیر زمانی زیادی صورت گیرد. مدیریت این چالش‌ها تا حد زیادی در داخل استان آذربایجان شرقی امکان‌پذیر است. لازم است که مدیران عالی این امر را جدی گرفته و سازوکارهای لازم برای مدیریت آن را ایجاد کنند. استفاده از ظرفیت‌های قانونی موجود و ایجاد قوانین و مقررات جدید یکپارچه و هم‌افزا از موضوعات مهم توسعه استان آذربایجان شرقی است.

۲۲. کلیه فعالیت‌های نهادهای دولتی، حکومتی، مردمی و تعاونی در نهایت باید منجر به توسعه بیشتر استان مطابق با پیش‌بینی‌های برنامه توسعه فضایی استان شود. در بسیاری مواقع نهادها و دستگاه‌ها تنها به دنبال اجرای پروژه‌ها هستند و هیچ‌گونه نگاه راهبردی برای دستیابی به اهداف برنامه نیستند. تصور می‌کنند با اجرای صرف پروژه‌ها در بازه‌های زمانی مختلف می‌توان به توسعه استان رسید که خطایی جدی است. همواره در انجام کنش‌های کوتاه‌مدت (اجرای پروژه‌ها و اقدامات) باید نگاه راهبردی و بلندمدت داشت تا موانع و مشکلات فعلی و آینده را دید و حل کرد. لذا مدیریت نتیجه‌گرا از جمله مدیریت‌های دیگر مغفول مانده استان، بدون متولی جدی و از چالش‌های پیش‌روست. کلیه فعالیت‌های باید در نهایت منجر به نتیجه گردد. این امر نیازمند مدیریت فرآیند، نتیجه و بهبود است.

۲۳. در نظام برنامه‌ریزی کشور ما، تهیه طرح با اجرای آن دو شق جدا انگاشته شده است. این در حالی است که مدیریت بهبود شامل چهار مرحله اصلی است: برنامه، اجرا، ارزیابی، بازنگری. چگونه می‌توان یک برنامه یا طرح را برای ده یا بیست سال به صورت قطعی و بدون انعطاف تهیه کرد؟ چگونه می‌توان

تغییرات مختلف مالی، حقوقی، فنی، طبیعی و غیره را در آن اعمال کرد؟ چگونه می‌توان ریسک اجرای آن را کاهش داد؟ و بسیاری ابهام‌های دیگر، بنابراین لازم است که یک برنامه در فرآیند بهبود تعریف و اجرایی گردد. این امر نیازمند یک مدیریت واحد و متمرکز و آگاه است.

۲۴. در نهایت باید گفت که مدیریت یکپارچه آمایش و توسعه فضایی استان آذربایجان شرقی بدون توجه به هر یک از ۱۴ بعد گفته شده امکان‌پذیر نیست. عدم توجه و داشتن سازوکار و برنامه برای هر یک از ابعاد منجر به ایجاد اثرات منفی در دیگر بخش‌ها خواهد شد و در نهایت اجرای برنامه را با چالش و مشکل مواجه خواهد کرد. لذا نمی‌توان برای یک یا چند محور چاره اندیشید و دیگر محورها را به آینده موکول کرد.

۳-۸- شناسایی قابلیت‌ها و ظرفیت‌ها

۳-۸-۱- قابلیت‌ها و ظرفیت‌های منابع طبیعی

استان آذربایجان شرقی یکی از مناطق غنی کشور از نظر وجود ذخایر مختلف و متنوع معدنی است و بیش از ۸ میلیارد تن ذخیره معدنی در این استان شناسایی شده است. از جمله مهم‌ترین این معادن کانسار مس سونگون می‌باشد که یکی از بزرگ‌ترین اندیس‌های مس ایران و جهان به شمار می‌رود. این استان دارای ذخایر منحصربه‌فردی از قبیل نفلین‌سینیت، کائولن، پرلیت، دیاتومیت و ... می‌باشد.

استان آذربایجان شرقی ۴/۷ درصد کل معادن کشور را دارا بوده و از نقطه‌نظر ذخایر معدنی یکی از نواحی مستعد کشور است، به طوری که با داشتن نزدیک به ۱۰ میلیارد تن ذخیره‌ی مکشوفه مقام سوم و از لحاظ تولیدات مواد معدنی با استخراج سالیانه ۱۳۰ میلیون تن در رتبه‌ی پنجم کشور قرار دارد. وجود اندیس‌های معدنی متنوع که بیش از ۴۰ نوع آن در دست بهره‌برداری است، ذخایر مس و نفلین سینیت با عیار و ذخایر مطلوب، وجود مواد معدنی منحصر به فردی چون آلونیت که در سطح کشور تنها در چند استان وجود دارد و وجود معدن مس سونگون و نیز معدن سنگ‌های تزئینی در محدوده‌ی آذرشهر که دارای ارزش صادراتی بالا و مقبولیت جهانی است از عمده مزایای استان در این زمینه محسوب می‌شود .

با این وجود بخش صنعت مربوط به معادن استان، رشد و توسعه نیافته است، به طوری که در اکثر مواقع، خام‌فروشی محصولات معدنی به دلایل عدم وجود صنایع مربوط به کانه‌آرایی، فرآوری و نبود زیرساخت‌های لازم مربوط به محصولات معدنی به سایر استان‌ها و کشورها وجود دارد. هم‌چنین مقایسه‌ی بین معادن موجود و ظرفیت‌های معدنی استان، نشان از آن داشته است که شهرستان‌هایی که دارای توزیع معدنی مناسب‌اند، از تعداد

معادن فعال کمتری برخوردارند. بیشتر معادن فعال در شهرستان‌های نیمه غربی استان واقع شده است و نیمه شرقی استان با وجود حجم و تنوع مناسب معدنی از چنان توسعه قابل قبولی همراه نبوده‌اند که یکی از دلایل آن می‌تواند سرمایه‌گذاری‌های دولتی در زیرساخت‌های دولتی در چند دهه گذشته باشد که موجب توسعه‌ی مرکزگرا در استان شده است.

استان آذربایجان شرقی به عنوان یکی از قطب‌های کشاورزی دارای تولید بالا و مناسب در برخی از محصولات نظیر انگور، زردآلو، سیب، بادام و هلو در زمینه‌ی باغی و جو، گندم، نخود، لوبیا، عدس، سیب‌زمینی، هویج و پیاز در زمینه‌ی زراعی و تولیدات دامی مانند گوشت قرمز گاو و گوسفند و شیر، عسل و گوشت سفید در سطح کشور است؛ در کل، استان آذربایجان شرقی همواره در فعالیت‌های کشاورزی یکی از استان‌های پیشرو بوده است. این استان با دارا بودن ۴۱۴ هزار هکتار اراضی آبی و ۸۰۷ هزار هکتار اراضی دیمی، جزء استان‌های برتر در تولیدات کشاورزی و دامی می‌باشد. از جمله محصولات مهم و عمده استان انگور، زردآلو، سیب‌درختی، سیب‌زمینی، گردو، بادام، عسل، گوشت قرمز و ... است.

این استان با دارا بودن شرایط اقلیمی متنوع و قابلیت‌های بالقوه منابع طبیعی و منابع انسانی تجهیز شده، می‌تواند به عنوان یکی از استان‌های مهم کشور در زمینه تولید محصولات کشاورزی، دامی و پروتئینی محسوب شود. بحران خشکسالی و کمبود منابع آبی، برخی از مزیت‌های کشاورزی استان را از بین برده است و در حال حاضر تولید محصولات زراعی - باغی در حال جایگزینی با کشاورزی گلخانه‌ای و صنایع تبدیلی هستند. شاخص‌ترین رتبه استان در بخش تولید محصولات زراعی – باغی به ترتیب زیر است: رتبه‌های اول تولید پیاز – زردآلو – یونجه کشور و رتبه دوم تولید سیب‌درختی– بادام – عسل در کشور و رتبه سوم تولید تخم‌مرغ، رتبه چهارم از نظر سطح کشاورزی و رتبه پنجم از نظر سطح باغات در کشور را به خود اختصاص داده است.

۳-۸-۲- مزیت‌های موقعیتی و استراتژیکی

مزیت‌های موقعیتی و استراتژیک استان آذربایجان شرقی در حوزه‌های مزیت‌های مکانی و شبکه ارتباطی و مزیت‌های اقتصادی قابل دسته‌بندی هستند که عبارت‌اند از:

الف- موقعیت استان نسبت به کریدورهای بین‌المللی

طرح توسعه شبکه زیربناهای حمل‌ونقل زمینی آسیا (ALTID): این طرح توسعه هماهنگ راه آهن آسیا(TAR) و توسعه شبکه بزرگراهی آسیایی(AH) را در دست اجرا دارد. استان آذربایجان شرقی در مسیر

اصلی AH1 قرار دارد که یکی از مهم‌ترین مسیر این شبکه هستند و با عنوان کریدورهای بین‌قاره‌ای مهم‌ترین عملکرد را دارند.

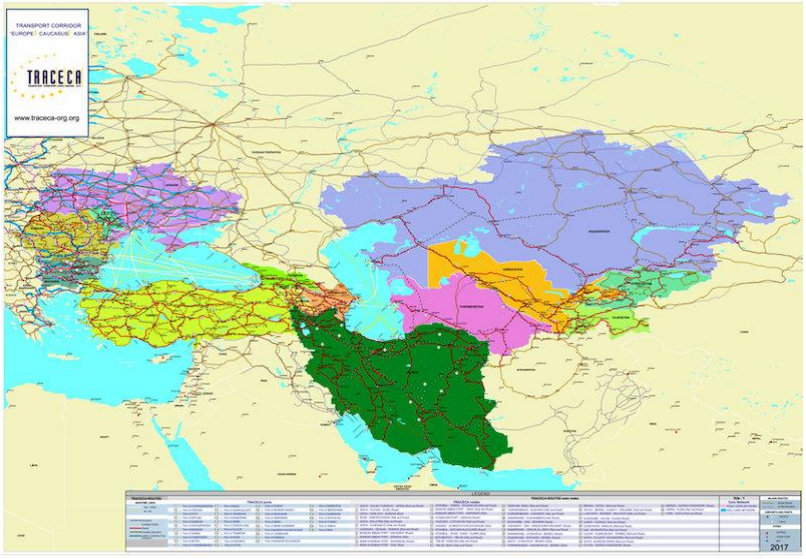
مسیر AH1: بزرگراهی است که از توکیو پایتخت ژاپن شروع شده و پس از گذشتن از کره شمالی، چین، ویتنام، کامبوج، تایلند، میانمار، هند، بنگلادش، هند، پاکستان، افغانستان، ایران، در مرز بین ترکیه و بلغارستان خاتمه پیدا می‌کند. طول این بزرگراه ۲۰۵۵۷ کیلومتر است و بزرگ‌ترین بزرگراه آسیا شمرده می‌شود. این کریدور در ایران از شرق کشور پس از گذر از مشهد، سبزوار، سمنان و تهران و قزوین به تبریز و استان آذربایجان شرقی می‌رسد و در پایان از سمت غرب کشور و مرز بازرگان به شبکه ارتباطی ترکیه متصل می‌شود.

شکل ۴- محورهای بزرگراه آسیایی عبوری از کشور

کریدور تراسیکا(TRACECA): که شامل سیستم حمل‌ونقل ترکیبی در منطقه آسیای مرکزی، قفقاز و اروپای شرقی است، که نقش مهمی در احیای یکی از مسیرهای راه تاریخی ابریشم ایفا می‌کند. در سال ۲۰۱۸، ۱۳ کشور بلغارستان، مولداوی، رومانی، اوکراین و ترکیه در اروپا، ارمنستان، جمهوری آذربایجان، و گرجستان در قفقاز جنوبی، ایران، تاجیکستان، ازبکستان، قزاقستان و قرقیزستان در آسیای مرکزی عضو این کریدور هستند. هدف این کریدور که از طرف اتحادیه اروپا با سرمایه اولیه ۱۵ میلیون یورو پشتیبانی مالی می‌شد، توسعه کریدور حمل‌ونقلی از اروپا، به سمت دریای سیاه، قفقاز، دریای خزر، و آسیای مرکزی بود. به واسطه موقعیت

بسته (Land lock) برخی از کشورهای عضو و اهمیت دسترسی به خلیج فارس برخی از زیرشاخه‌های این کریدور از استان آذربایجان شرقی عبور و ارتباط کشورهای عضو را با شمال و جنوب کشور و شرق و غرب کشور برقرار می‌کند. لازم به ذکر است از سال ۲۰۰۹ فعالیت‌های توسعه سازمان مربوطه به حداقل کاهش یافته و ایران از مزیت‌های عضویت در این مجموعه بهره‌ای نبرده است.

شکل ۵- ارتباط ایران با کریدور بین‌المللی تراسیکا و موقعیت استان آذربایجان شرقی

ب- کشاورزی و دام‌پروری

این استان با وجود خاک متنوع و حاصل خیز، منابع طبیعی وسیع در زمینه فعالیت‌های بخش کشاورزی یکی از مراکز عمده کشاورزی کشور به حساب می‌آید. موقعیت مکانی و ویژگی‌های ژئومورفولوژیکی آن، امکان ایجاد یک‌قطب قوی در زمینه کشاورزی، منابع طبیعی و دام را فراهم آورده است. از طرفی جلگه‌های حاصلخیز در استان تنوع آب و هوایی، حوضه‌های دریاچه ارومیه، رود بزرگ ارس، قزل‌اوزن و ... سبب پیدایش مراکز تجمع فعالیت‌های متعدد کشاورزی شده که امکان پرورش و کشت محصولات مختلف کشاورزی در آن فراهم است.

وسعت اراضی کشاورزی استان حدود ۱/۲۲ میلیون هکتار برآورد می‌گردد که معادل ۲۶ درصد وسعت استان و حدود ۵/۵ درصد اراضی قابل کشت کشور را شامل می‌شود. سطح مراتع استان حدود ۲/۴ میلیون هکتار

می‌باشد که حدود ۵۱ درصد وسعت استان را به خود اختصاص داده است که ۲۴ درصد آن از نوع درجه یک و ۵۵ درصد آن از نوع درجه ۲ و بقیه مراتع درجه ۳ است. مساحت مناطق جنگلی استان قریب ۱۸۸ هزار هکتار با گونه‌های متنوع و دارای ارزش ژنتیکی خاص می‌باشد که ۵۷ درصد آن جزو جنگل‌های نیمه مرطوب ارسباران، ۳۹ درصد جزو جنگل‌های نیمه‌خشک و ۴ درصد جزو جنگل‌های مرطوب کشور است.

وسعت اراضی آبی و دیم استان به ترتیب ۴۱۲,۲۹۲ و ۸۰۸,۸۸۵ هکتار و مجموعاً ۱,۲۲۱,۱۷۷ هکتار است.

استان از نظر سطح کشاورزی در کشور در رتبه چهارم و از نظر سطح زیر کشت اراضی و سطح باغات رتبه پنجم، را در میان سایر استان‌ها داراست.

استان در تولید برخی محصولات کشاورزی دارای مزیت نسبی در سطح کشور می‌باشد. چنان چه در تولید پیاز، زردآلو و یونجه دارای رتبه اول، در تولید سیب‌درختی، بادام و عسل دارای رتبه دوم و در تولید تخم‌مرغ دارای رتبه سوم کشوری است.

تعداد بهره‌برداران کشاورزی آذربایجان شرقی بالغ بر ۲۴۰ هزار نفر می‌باشد که ۵/۶ درصد از کل بهره‌برداران کشور بوده و از این نظر دارای رتبه ششم کشور است.

سهم استان از تولید ناخالص داخلی کشور ۳/۵۱ درصد می‌باشد. تولید ناخالص داخلی بخش کشاورزی آذربایجان شرقی ۴/۹۷ درصد از کل محصول ناخالص داخلی کشور را تشکیل داده است. سهم ارزش‌افزوده بخش کشاورزی استان از همین بخش در کشور ۴/۹۷ است. سهم ارزش‌افزوده بخش کشاورزی استان از کل ارزش‌افزوده استان (تولید ناخالص داخلی استان) ۱۲/۸ درصد می‌باشد. سهم همین بخش در تولید ناخالص داخلی کشور بدون نفت و گاز حدود ۱۱/۴ درصد بوده است. سهم جمعیت شاغل استان در بخش کشاورزی در سال ۸۶ حدود ۱۹/۴ درصد و در کشور ۱۹/۵ درصد بوده است.

استان آذربایجان شرقی به سبب داشتن مراتع بالنسبه غنی، یکی از مهم‌ترین مراکز دامداری کشور محسوب می‌شود. همچنین وجود منابع آب نسبتاً خوب و دائمی در نقاط مختلف استان با شرایط اقلیمی متفاوت، امکان توسعه فعالیت شیلات را در استان فراهم آورده است.

در بین محصولات زراعی و باغی، پیاز، سماق، زالزالک، زردآلو و سنجد در مقایسه با سایر محصولات از توان صادراتی بسیار بالایی برخوردار هستند.

ج-پالایشگاه تبریز

پالایشگاه نفت تبریز در سال ۱۳۵۳ طراحی و پس از اتمام مراحل احداث در بهمن سال ۱۳۵۶ با ظرفیت اسمی ۸۰۰۰۰ بشکه در روز راه‌اندازی شد. افزایش ظرفیت تولید به ۱۱۰۰۰۰ بشکه در سال ۱۳۷۱ رقم خورده است. شرکت پالایش نفت تبریز هم‌اکنون سهم حدود ۷ درصدی از توان تصفیه نفت خام کل کشور را با تبدیل به فرآورده‌های اصلی و ویژه به خود اختصاص داده و تأمین بخشی از سوخت مایع مورد نیاز شمال غرب کشور (استان‌های آذربایجان شرقی، آذربایجان غربی، زنجان و کردستان) را بر عهده دارد. مهم‌ترین واحدهای پالایشگاه نفت تبریز عبارت‌اند از:

واحد تقطیر

این واحد از دو بخش تقطیر در فشار جو و تقطیر در خلأ تشکیل شده که نخستین مراحل پالایش را انجام می‌دهند. در برج تقطیر در فشار جو نفت خام به نفت سفید و حلال AW402 ، نفتای سنگین ، نفتای سبک و بنزین تبدیل می‌شود. در برج تقطیر در خلأ محصولاتی همچون نفت گاز سنگین ، خوراک واحد آیزوماکس (Isofeed)، برش روغنی۱ (LD1)، برش روغنی۲ (LD2)، سلاپس واکسی (Slopwax) و ته مانده برج تقطیر در خلأ تولید می‌شود که برای تبدیل به سایر محصولات مثل گازوئیل به واحدهای دیگر منتقل می‌شوند.

واحد کاهش گرانروی (ویسبریکر)

در این واحد مولکول‌های سنگین با استفاده از حرارت شکسته شده و به مواد سبک‌تر و گاز تبدیل می‌شوند. ویسکوزیته بالای برخی از ترکیبات نفتی مانند ته مانده برج تقطیر در این واحد به نفت کوره با گرانروی کمتر و محصولات فرعی نفت گاز سنگین، بنزین نامرغوب (گوگرددار) و مقادیری گازهای سبک تبدیل می‌شود.

واحد گوگرد زدایی از نفت گاز

در این واحد برای جلوگیری از آلودگی محیط‌زیست با گازهای گوگردی تولید شده در موتورهای دیزلی با استفاده از کاتالیست این گازها به سولفید هیدروژن تبدیل شده و از فراورده جدا می‌شود. این واحد با ظرفیت ۱۳۵۰۰ بشکه در روز کار می‌کند.

واحد بنزین سازی قدیم

در این واحد نفتای تولید شده در واحد تقطیر که دارای مواد گوگردی بالا و درجه آرام‌سوزی پایین است ابتدا در دستگاه گوگرد زدایی مواد گوگردی آن به صورت گاز سولفید هیدروژن جدا شده و با تبدیل کاتالیستی به

ترکیباتی با درجه آرام‌سوزی بالا تبدیل می‌شود. در این واحد نفتای سبک به بنزین تبدیل شده و مقداری گاز هیدروژن ، گاز سبک و گاز مایع نیز تولید می‌شود.

واحد اختلاط و تولید روغن‌های روان‌ساز

واحد اختلاط و تولید روغن‌های روان‌ساز پالایشگاه نفت تبریز با ظرفیت ۴۰ هزار تن در سال انواع روغن‌های موتور بنزینی، دیزلی، صنعتی، دریایی و ۱۰هزار تن در سال ضد یخ فعالیت می‌کند. در این واحد تولید روغن‌های مرغوب با استفاده از تکنولوژی روز دنیا جهت بهبود خواص روان کاری، محصولات مختلف تولید می‌شود .

واحد گوگرد سازی

کلیه گازهای خروجی از واحد تصفیه گاز با آمین و واحد آب‌ترش در این واحد به گوگرد جامد تبدیل می‌شوند. این واحد جهت تولید روزانه ۸۱ تن گوگرد طراحی شده است و این محصول را به بازار عرضه می‌کند.

واحد تولید قیرهای ویژه

در این واحد قیرهای گوگردی ، پلیمری ، انواع قیرهای امولسیونی و قیرهای MCو RC از ته مانده برج تقطیر با ظرفیت ۵۰۰۰ بشکه در روز تولید می‌شود.

واحد بنزین سازی جدید

در این واحد با افزایش درجه آرام‌سوزی، بنزین با درجه اکتان بالا تولید می‌شود. این واحد نفتای سنگین دریافتی از واحد تقطیر در جو و یا خط لوله را پس از تصفیه هیدروژنی وارد بخش اکتان افزا کرده و به هیدروژن با خلوص بالا ، گاز مایع و محصول Reformate با عدد اکتان حدود ۱۰۰ تبدیل می‌کند. ظرفیت طراحی این واحد ۲۰۰۰۰ بشکه در روز می‌باشد.

د-نیروگاه‌های تبریز و سهند

دو واحد بخار نیروگاه تبریز با قدرت اسمی ۳۶۸ مگاوات و قدرت تولیدی ۳۵۰ مگاوات بوده و پیمانکار اصلی سازنده آن شرکت آلستوم فرانسه می‌باشد . واحد یک بخار در سال ۱۳۶۵ و واحد دوم در سال ۱۳۶۸ راه‌اندازی و با شبکه پارالل شده است.

نیروگاه سهند بناب دارای ۲ واحد بخار به ظرفیت ۶۵۰ مگاوات می‌باشد. این نیروگاه مجهز به سیستم خنک‌کن خشک (هلر) بوده و سوخت اصلی نیروگاه گاز طبیعی و سوخت پشتیبان مازوت می‌باشد.

هـ- مزیت‌های مرزی و تجارت بین‌المللی

هـ۱- منطقه آزاد تجاری ارس

منطقه آزاد ارس در شمال غرب ایران در نقطه صفر مرزی در مجاورت با کشورهای ارمنستان، آذربایجان و جمهوری خودمختار نخجوان استقرار یافته است. طی سال‌های اخیر محدوده اصلی منطقه آزاد ارس از ۹۷۰۰ هکتار به ۲۰۵۰۰ هکتار افزایش یافته است و در ۳ بخش منفصل نیز قسمتی از شهرستان کلیبر به وسعت ۲۴ هزار هکتار (موسوم به قلی بیگ لو) و اراضی اطراف سد خدا آفرین به وسعت ۶۱۰۰ هکتار و محدوده گمرک نوردوز (مرز ایران با ارمنستان) به وسعت ۲۴۰ هکتار جمعاً به وسعت ۵۱۰۰۰ هکتار کل محدوده منطقه آزاد ارس را تشکیل می‌دهد. مهم‌ترین راهبردهای توسعه منطقه آزاد تجاری ارس بر اساس سند توسعه این منطقه عبارت‌اند از:

استراتژی کشاورزی

توسعه فعالیت‌های کشاورزی در زمینه‌های آبزی‌پروری، صنایع تبدیلی کشاورزی و دامی، تولید میوه‌های نیم گرم سیری و هسته‌دار و کشت آبی، به‌ویژه در زمین‌هایی که قانوناً فقط مناسب فعالیت‌های کشاورزی هستند، با استفاده از منابع آبی مطمئن و فراوان منطقه و فرصت دسترسی به بازارهای مناسب.

استراتژی ترانزیت و صادرات مجدد

توسعه فعالیت‌های ترانزیت و تبدیل منطقه به مگاپورت صادرات و واردات و صادرات مجدد با توجه به راه‌های ارتباطی و مواصلاتی مناسب در پس‌کرانه و موقعیت ژئواکونومیکی ممتاز و وجود گمرک جلفا به عنوان سطح یک مبادی ورودی و خروجی در مقیاس ملی.

استراتژی آموزش عالی

توسعه آموزش عالی در منطقه با توجه به امکان جذب تعداد زیادی از دانشجویان ایرانی در خارج از کشور و برخورداری از امکانات قطب‌های دانشگاهی مرکز استان و شهرستان‌های هم‌جوار.

استراتژی صنعتی و معدنی

توسعه فعالیت‌های معدنی و صنایع مرتبط باانرژی و سایر صنایع دارای مزیت و ایجاد خوشه‌های صنعتی در منطقه با اتکا به نزدیکی و همجواری با تبریز، به عنوان یکی از قطب‌های اصلی صنعتی کشور و استفاده از مزیت دسترسی به انرژی فراوان و بهره‌مندی از امکانات نیروی انسانی و بازارهای مناسب و همچنین توسعه صنعت ساختمان با عنایت به نیازهای روزافزون منطقه به ایجاد تمهیدات زیرساختی، به‌ویژه با توجه به جایگاه جلفا در طرح‌های فرادست ملی، منطقه‌ای و استانی.

استراتژی خدماتی

توسعه مراکز درمانی فوق تخصصی به منظور پاسخگویی به تقاضای فراملی و توسعه امکانات خدماتی با توجه به نقش‌پذیری کاربری‌های متنوع و فراهم بودن شکل‌گیری پایگاه‌های خدماتی در منطقه آزاد.

استراتژی ICT

توسعه مراکز درمانی فوق تخصصی به منظور پاسخگویی به تقاضای فراملی و توسعه امکانات خدماتی با توجه به نقش‌پذیری کاربری‌های متنوع و فراهم بودن شکل‌گیری پایگاه‌های خدماتی در منطقه آزاد.

استراتژی تأمین مالی

تأمین مالی منطقه با استقرار و حمایت از نهادهای مالی و پولی داخلی و خارجی و جذب سرمایه‌های ریالی و ارزی به‌ویژه سرمایه‌های ایرانیان خارج از کشور به پشتوانه سیاست‌های کلی اصل ۴۴ قانون اساسی و امتیازات قانونی مناطق آزاد برای سرمایه‌گذاری در منطقه.

استراتژی زیست‌محیطی

رفع محدودیت‌های قانونی زیست‌محیطی منطقه آزاد ارس از طریق اصلاح قوانین و مقررات و یا توسل به ابتکارات خلاقانه برای فعالیت در مناطق تحت شمول مقررات خاص زیست‌محیطی.

استراتژی سرمایه‌گذاری

افزایش رقابت‌پذیری منطقه در مقابل مناطق آزاد رقیب برای جذب سرمایه، با توجه به پتانسیل بالای منطقه در این زمینه، به‌ویژه از طریق سرمایه‌های ایرانیان خارج از کشور، با هماهنگی دستگاه‌های اجرایی مستقر در منطقه و بهبود تسهیلات قانونی خاص مناطق آزاد و پوشش ریسک‌های سرمایه-گذاری با استقرار نهادهای مالی و ضمانتی مربوط.

استراتژی گردشگری

توسعه گردشگری به‌ویژه در زمینه‌های مذهبی با تکیه بر وجود کلیسای سنت استپانوس در منطقه و امکان ایجاد دسترسی آسان از آنجا به کلیسای قره کلیسا و «اکوتوریسم» با توجه به طبیعت بکر شهرستان جلفا و استفاده از رودخانه ارس و «گردشگری تاریخی» با عنایت به قلعه‌های تاریخی منطقه به‌ویژه قلعه بابک در نزدیکی منطقه و «گردشگری تجاری» با وجود بازارچه‌های مرزی و «درمانی» با وجود پتانسیل‌های منطقه در این زمینه و مزیت‌های آب‌درمانی.

هـ۲-گمرکات استان و گمرک جلفا

گمرک جلفا واقع در شهرستان مرزی جلفا و به فاصله ۱۳۵ کیلومتر از تبریز قرار دارد. در زمان شوروی سابق گمرک جلفا دروازه ورودی ایران به شمار می‌رفت و اکثر کالاهای وارداتی ایران از طریق ریلی و از جلفای شوروی وارد گمرک جلفای جمهوری اسلامی ایران شده و به کل کشور پخش می‌شد. با فروپاشی شوروی سابق و ایجاد جمهوری‌های خودمختار جلفا با جمهوری خودمختار نخجوان همسایه بوده و تنها مرز زمینی ایران با کشورهای CIS یا مشترک‌المنافع می‌باشد.

گمرک جلفا با وسعت ۵۰۰ هزار هکتار یکی از بزرگ‌ترین گمرکات زمینی کشور می‌باشد. وجود تأسیسات ریلی کم‌نظیر و مناسب با حمل و نقل ریلی در راه آهن جلفا و هماهنگی گمرک و سازمان منطقه آزاد ارس و شبکه ریلی کشور باهم این گمرک را تبدیل به یکی از مهم‌ترین گمرکات کشور کرده است. توابع گمرک جلفا عبارت‌اند از:

گمرک پل چوبی که مرز بین‌المللی ما بین ایران و نخجوان بوده و به‌صورت ۲۴ ساعته فعالیت دارد. گمرک پل چوبی پس از فرودگاه مهرآباد بزرگ‌ترین و پرترددترین پایانه کشور از لحاظ عبور نفر می‌باشد. در بخش امور کامیون‌های این گمرک تشریفات ورودی و خروجی کامیون‌های وارداتی، صادراتی و ترانزیتی انجام می‌گیرد.

گمرک منطقه آزاد ارس که در زمینی به مساحت ۱۳۰ هکتار که توسط گمرک جلفا به منطقه آزاد ارس واگذار شده ایجاد شده و فعالیت دارد.

و-صنایع بزرگ (ماشین‌سازی و تراکتورسازی)

ایجاد کارخانه ماشین‌سازی تبریز بر اساس موافقت‌نامه همکاری‌های فنی و اقتصادی دولت‌های ایران و چکسلواکی سابق با هدف تولید انواع ماشین‌افزار، کمپرسورهای صنعتی، پمپ‌های آب، الکتروموتور،

لیفت‌تراک، انواع موتورهای دیزلی و ماشین‌آلات نساجی منعقد و به مرحله اجرا گذاشته شد و از سال ۱۳۵۱ بهره‌برداری از این طرح عظیم آغاز گردید. در سال‌های اولیه مهم‌ترین محصولات ماشین‌سازی تبریز شامل ماشین‌افزارهای به شرح زیر بوده است:

الف) ماشین‌های تراش ب) ماشین‌های فرز ج) ماشین‌های مته د) قطعات ریخته

اکنون شرکت ماشین‌سازی تبریز به عنوان یکی از شرکت‌های صنعتی عمده در تولید و بازگانی ماشین‌آلات صنعتی و ارائه محصولات و خدمات مختلف در این زمینه ، دارای محصولات متعدد است که اهم آن به شرح زیر است:

ماشین‌های تراشکاری، ماشین‌های فرزکاری، ماشین‌های سنگ‌زنی، ماشین‌های سنتر، ماشین‌های CNC ، ماشین‌های ابزار تیز کنی، فرز نیمه سنگین، ماشین سنتر عمودی، ماشین سنتر افقی، ماشین‌های سوراخ‌کاری (مته)

همچنین شرکت تراکتورسازی ایران، سازنده انواع تراکتور، کامیونت، موتور و قطعات ریخته‌گری در تبریز است. این شرکت در زمینی به مساحت ۴۰۰ هکتار قرار داشته و ظرفیت تولید ۲۰ هزار دستگاه تراکتور، ۳۰ هزار دستگاه موتور دیزلی، ۳۳ هزار تن انواع قطعات آهنگری و ۵۴ هزار تن انواع قطعات ریخته‌گری را در سال دارد که جز مهم‌ترین صنایع استان به شمار می‌رود.

فعالیت‌های محوری شرکت خدمات صنعتی عبارت‌اند از: تأمین ، تولید و توزیع حامل‌های انرژی مجتمع تراکتورسازی، تولید ادوات و قطعات تراکتور، تولید انواع بکهو لودر، تولید ابزار و قطعات،خطوط مونتاژ، صنایع تبدیلی، پروژه‌های عمرانی و تجهیزات صنعتی سنگین.

۳-۸-۳- مزیت‌های رقابتی و نسبی

مزیت‌های نسبی استان

بررسی سهم مکانی فعالیت بخش‌های سه گانه نشان می‌دهد که در سال ۸۵ استان آذربایجان شرقی در بخش کشاورزی صادرکننده خدمات و محصولات بوده است. اما بررسی این موضوع به تفکیک شهرستان نشان می‌دهد که عمده شهرستان در این سال در زمینه خدمات صادرکننده بوده‌اند. در سال ۹۰ سهم مکانی بخش صنعت در سطح بالایی بوده است و از این رو استان در بخش صنعت به عنوان صادرکننده محسوب می‌شود. شهرستان‌های تبریز، هریس، آذرشهر و اسکو در زمینه صنعتی صادرکننده محسوب می‌شوند.

جدول ۱۱۶- سهم مکانی شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی

شهرستان	۱۳۸۵ LQ			۱۳۹۰ LQ		
	صنعت	کشاورزی	خدمات	صنعت	کشاورزی	خدمات
اهر	۸/۸۲	۰/۶۵	۱/۱۳	۰/۸۰	۱/۴۷	۱/۰۳
تبریز	۰/۵۳	۱/۰۱	۰/۹۹	۱/۱۷	۰/۳۲	۱
سراب	۰/۱۳	۱/۱۵	۰/۹۵	۰/۷۵	۲/۸۲	۰/۹۵
مراغه	۱/۴۵	۰/۸۹	۱/۰۳	۰/۷۰	۱/۷۰	۱/۰۶
مرند	۱/۸۵	۱/۱۶	۰/۹۴	۰/۸۸	۱/۸۳	۰/۹۹
میانه	۱/۱۶	۰/۵۵	۱/۱۹	۰/۴۸	۱/۴۷	۱/۱۲
هشترود	۰	۰/۵۷	۱/۲۰	۰/۳۷	۱/۶۵	۱/۲۱
بناب	۰/۳۴	۰/۹۲	۱/۰۴	۰/۷۵	۱/۴۵	۱/۰۵
بستان آباد	۰	۰/۶۰	۱/۲۰	۰/۵۸	۰/۹۴	۱/۱۹
شبستر	۰/۰۷	۱/۴۶	۰/۸۴	۰/۷۳	۴/۰۲	۰/۸۳
کلیبر	۴/۹۱	۰/۴۹	۱/۱۹	۰/۳۷	۱/۲۰	۱/۱۵
هریس	۰/۱۴	۲/۰۲	۰/۶۱	۱/۴۷	۲/۵۵	۰/۶۲
جلفا	۰/۱۸	۰/۴۲	۱/۲۱	۰/۳۷	۱/۶۰	۱/۲۰
ملکان	۰	۰/۶۳	۱/۱۶	۰/۴۰	۲/۷۴	۱/۰۲
آذرشهر	۰/۶۱	۱/۳۹	۰/۸۳	۱/۱۹	۱/۸۶	۰/۸۴
اسکو	۰/۱۸	۱/۳۱	۰/۸۹	۱/۱۸	۱/۳۵	۰/۹۱
چاراویماق	۰	۰/۵۷	۱/۲۲	۰/۲۰	۲/۴۶	۱/۲۰
ورزقان	۲۹/۴۴	۱/۰۷	۰/۸۸	۰/۵۱	۳/۴۶	۰/۹۱
عجب شیر	۰	۰/۷۵	۱/۱۰	۰/۵۸	۲/۳۵	۱/۰۵
خداآفرین	-	-	-	۰/۰۶	۱/۸۳	۱/۱۹
استان آذربایجان شرقی	۰/۲۱	۱/۲۳	۰/۹۱	۱/۳۰	۰/۹۸	۰/۹۱

مزیت رقابتی

جهت سنجش مزیت رقابتی فعالیت‌های صنعتی از میزان تخصصی شدن فعالیت‌های استفاده شده است. از میان ۲۶ کد ایسیک فعال در استان ۱۲ کد ایسیک فعال به صورت تخصصی در استان فعال است. فعالیت‌های تخصص شده صنعتی در استان ۳۷/۳۴ درصد از اشتغال بخش صنعتی را تشکیل داده است. در میان شهرستان-های استان، شهرستان تبریز بیشترین میزان تخصصی شدن فعالیت‌های صنعتی را دارد. شهرستان میانه و آذرشهر در صنایع با فناوری بالا تخصصی شده‌اند.

جدول ۱۱۷- ضریب تخصصی شدن فعالیت‌های صنعتی استان

فعالیت	ضریب تخصصی شـدن	شهرستان
دباغی -چرم -کیف-چمدان-کفش(۱۹)	۰.۹۵۳	تبریز
چوب ومحصولات چوبی بجزمبل(۲۰)	۰.۷۰۵	اهر، سـراب
انتشاروچاپ وتکثیر(۲۲)	۰.۸۹۹	بستان آباد
کک وفراورده های حاصـل ازنفـت(۲۳)	۰.۰۵۶	عجب شیر، مراغه
محصولات فلزی فابریکی(۲۸)	۰.۸۱۰	تبریز، اسکو
ساخت ماشین آلات وتجهـیزات(۲۹)	۰.۹۸۸	تبریز، جلفا
ماشین آلات دفتری وحسـابداری(۳۰)	۰.۹۸۷	تبریز
رادیوتلویزیون وسایل ارتبـاط(۳۲)	۰.۹۲۶	تبریز، مرند
ابزارپزشـکی-اپتیکی-دقیق-ساعت(۳۳)	۰.۸۲۰	میانه، آذر شـهر
وسایل نقلیه موتوری(۳۴)	۰.۶۸۹	اسکو
سایرتجهیزات حمل ونقل(۳۵)	۰.۸۴۹	بناب، شبستر
بازیافت(۳۷)	۰.۸۳۱	بستان آباد، شبستر

بررسی ضریب تمرکز فعالیت‌های صنعتی نشان می‌دهد که ۴۷/۶۷ درصد از اشتغال صنعتی استان در شهرستان تبریز و تمرکز ۴۸/۱ درصد از کارگاه‌های صنعتی در این شهرستان واقع شده است. آذرشهر دومین شهرستان استان از نظر تمرکز اشتغال صنعتی است در این شهرستان ۴۵۴ کارگاه صنعتی وجود دارد که معادل ۱۲/۲۱ درصد از تعداد بنگاه‌های استان است. شبستر دومین شهرستان از نظر تمرکز است. در این شهرستان ۴۱۶ بنگاه تولیدی در زمینه صنعت وجود دارد. در مجموع حدود ۸۰ درصد از تمرکز اشتغال صنعتی در چهار شهرستان تبریز، آذرشهر، شبستر و بستان‌آباد واقع شده است.

جدول ۱۱۸- ضریب تمرکز اشتغال صنعتی استان آذربایجان شرقی

شهرستان	ضریب تمرکز	شهرستان	ضریب تمرکز
آذرشـهر	۱۱.۱۴	شبستر	۱۰.۸۹
اسکو	۳.۰۷	عجب شیر	۱.۲۰
اهر	۰.۷۸	کلیبر	۰.۴۴
بستان آباد	۱۰.۴۱	مراغه	۲.۶۶
بناب	۳.۴۱	مرند	۲.۶۲
تبریز	۴۷.۶۷	ملکان	۰.۴۷
جلفا	۰.۱۷	میانه	۱.۸۴
چاراویمـاق	۰.۰۱	هریس	۱.۰۰
خدا آفرین	۰.۰۶	هشترود	۰.۵۲
سراب	۰.۶۷	ورزقـان	۰.۹۶

مزیت‌های نسبی، رقابتی و همکارانه استان

بررسی مزیت نسبی استان نشان می‌دهد که بخش کشاورزی به‌ویژه در زمینه پرورش زنبورعسل، کرم ابریشم، شکار و سایر فعالیت‌های کشاورزی به عنوان یکی از مهم‌ترین مزیت نسبی استان شناخته می‌شود که نیازمند توسعه این بخش در زمینه صنایع تبدیلی و تکمیل زنجیرهای ارزش تولید است که زمینه برای گسترش این بخش از اقتصاد و گذار از مزیت نسبی در این زمینه و رسیدن به مزیت رقابتی است. از دیگر مزیت‌های نسبی استان که می‌توان زمینه را برای تبدیل شدن به قطب پروتئین نماید، بخش پرورش حیوانات و دام سنتی است. ارزش‌افزوده این بخش‌ها به طور متوسط در ارزش‌افزوده کشور حدود ۱۲ درصد است. بخش زراعت و باغداری از دیگر بخش‌های کلیدی استان است. استان از نظر تولید حبوبات دارای مزیت نسبی است. از نظر این شاخص ۷/۵ درصد از مساحت استان زیر کشت حبوبات به‌ویژه عدس است و که در میان سایر استان‌ها دارای رتبه پنجم است. از نظر درصد تولید حبوبات با توجه به سهم ۶/۲ درصدی استان در کشور در رتبه هفتم قرار دارد. بخش معدن از دیگر بخش‌های استان است که زمینه مناسبی برای توسعه برخوردار است. شهرستان‌های اهر، ورزقان، کلیبر در زمینه توسعه فلزات بارزش و در زمینه استخراج طلا و مس از جمله شهرستان‌ها با قابلیت مزیت نسبی است. شهرستان میان و بستان‌آباد و هشترود در زمینه ذخایر گچ و احداث صنایع تبدیلی به‌ویژه احداث چندین کارخانه گچ دارای اهمیت فوق‌العاده در زمینه معدن است. شهرستان آذرشهر به دلیل دارا بودن سنگ‌های تزئینی تراورتن و مرمر دارای برند جهانی است و تبدیل به یکی از قطب‌های توسعه سنگ‌های تزئینی کشور شده است. شهرستان تبریز و بستان‌آباد یکی از پهنه‌های مهم در زمینه ذخیره پوکه‌های معدنی در سطح استان کشور محسوب می‌شود. بخش صنعت از دیگر بخش‌های مهم استان است. استان آذربایجان شرقی در زمینه تولید چرم و فرآورده‌های وابسته‌ی تولید منسوجات، تولید محصولات فلزی ساخته شده به جز ماشین‌آلات و تجهیزات، تولید ماشین‌آلات و تجهیزات طبقه‌بندی نشده در جای دیگر دارای مزیت نسبی است که از قابلیت بالایی برای تبدیل شدن به مزیت رقابتی استان برخوردار هستند. افزون بر آن استان آذربایجان شرقی در زمینه تولید کاغذ و فرآورده‌های کاغذی، تولید فرآورده‌های لاستیکی و پلاستیکی، تولید داروها و فراورده‌های دارویی و شیمیایی و گیاهی از ظرفیت بالایی برای سرمایه‌گذاری است به‌ویژه در زمینه فرآورده‌های دارویی، شیمیایی و گیاهان دارویی که جز صنایع با فناوری بالا محسوب می‌شود. همچنین این استان در ۱۲ فعالیت کد فعالیت تخصصی شده است که به عنوان مزیت رقابتی شناخته می‌شود. شهرستان‌های تبریز، آذرشهر، شبستر و بستان‌آباد از ظرفیت بالایی صرفه‌های ناشی از تجمع و انباشت برخوردار است و زمینه‌های مناسبی برای گسترش و جذب نگاه‌های اقتصادی و گذار از مزیت نسبی به رقابتی برخوردار است. تمرکز حدود ۸۰ درصد از بنگاه تولید در زمینه صنعت در این چهار شهرستان مزیت مطلوبی در زمینه گسترش

صنعت را فراهم آورده است. بررسی نرخ مکمل‌گری اقتصادی که بیان میزان تنوع‌گرایی در ساختار صنعتی است، نشان می‌دهد که استان آذربایجان از نظر تنوع‌گرایی گرایش به سمت اقتصاد متنوع دارد از این رو نرخ مکمل بودن فعالیت‌های اقتصادی در استان در سطح مناسبی نسبت به سایر استان‌های کشور است. همچنین این استان از نظر هم‌افزا بودن فعالیت اقتصادی دارای قابلیت‌های می‌باشد.

۳-۸-۴- شناخت قابلیت‌های گردشگری آذربایجان شرقی

استان آذربایجان شرقی به لحاظ موقعیت جغرافیایی خود شاهراه اصلی عبور هزاران گردشگر آسیایی و اروپایی است. این سرزمین از دیرباز مهد مدنیت بوده و دارای سابقه چندین هزارساله می‌باشد و به برکت قدمت و غنای فرهنگ خود، صدها اثر تاریخی ارزشمند از دوره‌های مختلف را در خود جای داده است. به طوری که تاکنون بیش از ۱۴۰۰ اثر تاریخی در استان شناسایی شده و ۲۳۸ اثر در فهرست آثار ملی ثبت شده است. علاوه بر ویژگی ممتاز تاریخی، این استان به لحاظ موقعیت جغرافیایی خود، تأثیرپذیری از آب و هوای مدیترانه‌ای با آب و هوای مطبوع و دلپذیر، مناطق جنگلی زیبا با چشم‌اندازهای بدیع، دره‌های سرسبز، کوه‌های سر به فلک کشیده و پرآوازه‌ای چون سهند و سبلان از پتانسیل‌های با ارزش اکوتوریستی کشور محسوب می‌گردد. علاوه بر این استان آذربایجان شرقی یکی از کانون‌های صنایع‌دستی ایران محسوب می‌شود. در این استان انواع فرش، قالیچه، جاجیم، خورجین، گلیم، شال، گلمجه، ورنی، نقره‌سازی، قلاب‌بافی، حوله و پتوبافی، مفرش بافی، کفاشی و کفش‌دوزی و ... موارد عمده صنایع‌دستی را تشکیل می‌دهند.

بنابراین غنای فرهنگی و تاریخی استان آذربایجان شرقی و برخورداری از جاذبه‌های طبیعی به طور شگفت‌انگیزی این استان را در زمینه صنعت گردشگری توانمند ساخته است. استان آذربایجان شرقی افزون بر موارد ذکر شده فوق در زمینه بهره‌مندی از آثار تاریخی متعدد دارای جاذبه‌های طبیعی فراوانی از قبیل جنگل‌های ارسباران، روستاهای تاریخی کندوان و اوشتبین، سواحل دریاچه ارومیه، دامنه‌های سهند و ساوالان، چشمه‌های آب‌معدنی و آب گرم به‌ویژه در مناطق غربی و مرکزی است. پناهگاه حیات‌وحش کیامکی، تالاب قره‌قشلاق، تالاب قوری‌گل، جزیره اسلامی و جزیره کبودان از دیگر مناطق حفاظت‌شده و دیدنی استان است. از این رو در این استان ۲۵ منطقه نمونه گردشگری مشخص و تعریف شده است. در این بخش با توجه به اهمیت و نقش بخش گردشگری در توانمند ساختن فعالیت‌های اقتصادی مرتبط به معرفی اجمالی جاذبه‌های گردشگری پرداخته می‌شود.

جدول ۱۱۹- جاذبه‌های گردشگری استان آذربایجان غربی

ردیف	شهرستان	جاذبه‌های طبیعی	آثار تاریخی
۱	آذرشهر	چشمه تپ تاپان، قرمزی گل	غار قدمگاه (عبادتگاه مسلمانان)
۲	اسکو	منطقه ارشد چمن، جزیره اسلامی، روستای کندوان، روستای حیله‌ور	مسجد جامع اسکو، بقعه سلطان حسام‌الدین فرقد
۳	اهر	-	مسجد جامع اهر، مقبره شیخ شهاب الدین اهری، بازار اهر، قلعه پشتو
۴	بستان‌آباد	پیست اسکی سهند، دره سعیدآباد، تالاب قوری گل، مجتمع آب گرم	-
۵	بناب	-	مسجد جامع مهرآباد، حمام مهرآباد (موزه مردم‌شناسی)، پل پنج چشمه
۶	تبریز	دره لیقوان	سنگ بسم‌الله، مسجد جامع تبریز، مسجد کبود (فیروزه اسلام)، مسجد شهدا، موزه آذربایجان، خانه مشروطه (موزه مشروطه)، خانه امیرنظام (موزه قاجار)، موزه سنجش (خانه سلماسی)، بقعه صاحب‌الامر (موزه قرآن و کتابت)، بقعه سید حمزه، بقعه عون بن علی، بقعه خواجه علی سیاه-پوش، مقبره شعرا، آرامگاه دوکمال، ارگ علیشاه، حمام نوبر، خانه‌های بهنام، قدکی و گنجه‌ای، ربع رشیدی، برج خلعت پوشان، برج آتش‌نشانی، عمارت شهرداری تبریز، بازار بزرگ تبریز، پارک ائل گلی، پل آجی چای، کتابخانه ملی سابق، ساختمان خلیفه‌گری، کلیسای شاغوقات مقدس (قبرستان ارامنه)، کلیسای مریم مقدس، کلیسای سرکیس مقدی، کلیسای کاتولیک‌ها
۷	جلفا	رود ارس، روستای اشتبین، قله کیامکی، آبشار آسیاب (آسیاب خرابه)، ارتفاعات ماهاران	کاروانسرای خواجه نظر، پل ضیاء الملک، حمام جلفا، مجموعه کردشت، حمام کردشت، قلعه کردشت، کلیسای سنت استپانوس، کلیسای نه مریم (مریم مقدس)، نمازخانه چوپان (ناخیرچی)، پل چوبی، پل آهنی، امامزاده شعیب (برج دوزال)، امامزاده سیدمحمد آقا، امامزاده سیداسماعیل (زاویه)
۸	چاراویماق	آبشار و چشمه پیر سقا	-
۹	خداآفرین	-	پل‌های خداآفرین، سد ارس و خداآفرین
۱۰	سراب	-	مسجد جامع سراب، سنگ نبشته اورارتویی رازلیق
۱۱	شبستر	بندر شرفخانه، آبشار سرکند دیزج	مسجد جامع شبستر، مسجد جامع تسوج، مقبره شیخ محمود شبستری، کلیسای سهرقه (سهرل)، کلیسای هریپ سمیه (موجومبار)
۱۲	عجب‌شیر	-	مسجد جامع عجب شیر (شیرلو)
۱۳	کلیبر	جنگل‌های ارسباران (منطقه حفاظت‌شده)	قلعه جمهور (بذ قالاسی) یا قلعه بابک، قلعه‌های آوارسین و پیغام، عمارت طومانیاس (کانتور)، کلیسای وینق، ساختمان آینالو
۱۴	مراغه	غار کبوتر، دره گشایش، سد علویان	نیایشگاه یا معبد مهری (مامزاده معصوم)، مقبره آقالار (موزه سنگ نگاره‌ها)، گنبد عفاریه، گنبد سرخ، گنبد کبود، مقبره اوحدی مراغه‌ای، موزه ایلخانی
۱۵	مرند	پیست اسکی پیام، باغ امینی زنوز، آبشار عیش‌آباد	مسجد جامع مرند
۱۶	ملکان	-	پل دختر
۱۷	میانه	-	پل دختر، قلعه دختر، مسجد سنگی ترک، بقعه امامزاده اسماعیل
۱۸	ورزقان	قلعه جوشین، منطقه چیچکلی	خانه امیر ارشد، مسجد خاروانا
۱۹	هریس	دریاچه سد نهند	مسجد جمال‌آباد، بقعه شیخ اسحاق
۲۰	هشترود	-	مسجد جامع هشترود، قلعه ضحاک

فصل چهارم

رویکرد راهبردی

۴-۱- شناسایی مسائل راهبردی

مسائل راهبردی به رویدادها، وقایع و روندهای کلیدی، پیچیده و بی ساختار اطلاق می‌گردد که با پیامدهای چند رخساره‌ای و چندبعدی اثر چشمگیر بر راهبردهای آتی منطقه و خود منطقه دارند. با توجه به اثرات چشمگیر این مسائل بر منطقه به عنوان یک کل، شناسایی این مسائل یکی از پراهمیت‌ترین گام‌ها در برنامه‌ریزی راهبردی فضایی می‌باشد (محمدیان مصمم، ۱۳۹۸). در ادبیات جهانی رهیافت‌هایی که تصمیم گیران برای شناخت مسائل راهبردی بکار می‌گیرند عبارت‌اند از پویش محیطی، مدیریت مسائل، صورت‌بندی مسئله و تشخیص. در این طرح از رهیافت اعتدالی و سپارده برای شناسایی مسائل راهبردی استفاده می‌شود که در واقع با بهره‌گیری از ابعاد و معیارهای رهیافت‌های رایج جهانی است. بدین ترتیب که مسئله‌ای با شفافیت اندک، پیچیدگی، کنگی و عدم قطعیت بالا، اثرات شدیدتر، ماندگارتر و منفی‌تر، غیرعادی و جداگر، چندبعدی بودن و مقیاس اثرگذاری بالاتر و خارج از حوزه قدرت و اختیار و مسئولیت، مسئله‌ای راهبردی‌تر به شمار می‌رود (محمدیان مصمم، ۱۳۹۷). به منظور مشخص کردن این مسائل، بر اساس متغیرها و جهت آن‌ها کارشناس مربوطه از امتیاز ۱ (کمترین) تا ۱۰ (بیشترین) استفاده کرده و در نهایت با جمع امتیازات مسئله راهبردی استان را مشخص کرده است. در جداول زیر مسائل راهبردی استان در عرصه‌های مختلف مشخص و شرح داده شده است.

در عرصه مدیریتی-نهادی مسائل راهبردی استان شامل نبود نظام یکپارچه و همه جانبه برنامه‌ریزی، تصمیم‌گیری و مدیریت توسعه سرزمینی در استان، کمبود جدی منابع مالی و پولی لازم برای تحقق آمایش استان، نبود نیروهای متخصص و میان‌رشته‌ای در راستای تحقق آمایش در استان، تشتت شدید و تداخل در تصمیمات و مداخلات فضایی بخش‌های استان با مدیریت بخشی، مدیریت کوتاه‌مدت در سطح کلان استان و استفاده از چانه‌زنی به هنگام تصویب و تخصیص اعتبارات، درک و فهم درست و دقیق مجریان از اهداف برنامه‌ها و پروژه‌ها، تفاوت در انتظارات مدیران استان و درک متفاوت از برنامه‌ها و طرح‌های توسعه استان، رقابت‌های استانی و منطقه‌ای با گرایش‌های غیرهمسان و نبود روش حل تداخلات در سطح برنامه‌های ملی و منطقه‌ای، خلأهای موجود در وظایف، مسئولیت‌ها، تصمیم‌گیری و رفع اختلافات و تضادهای سازمانی و عدم توجه مدیریت استان به حفظ نخبگان استانی و ایجاد ثبات سیاسی و مدیریتی است.

در عرصه اجتماعی-جمعیتی و آموزش نیز استان با مسائل راهبردی گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی، تمرکز نامتوازن جمعیت، پایین آمدن رشد سالانه جمعیت در سال‌های آتی، نرخ رشد منفی جمعیت روستایی و مهاجرفرستی استان طی ۴۰ سال متوالی مواجه است.

در حوزه زیربنایی و نظام سکونتگاهی مسائل راهبردی استان شامل مخاطرات ناشی از تولید متمرکز انرژی برق در استان، پایین بودن شاخص استفاده از خدمات فناوری اطلاعات ارتباطات، سهم بالای برداشت غیرمجاز از منابع آب زیرزمینی، دسترسی‌پذیری پایین پهنه شمال شرقی و شمالی استان، تمرکز جمعیت شهری در تبریز و سکونتگاه‌های پیرامون این شهر، عدم تعادل و توازن در سلسله مراتب اندازه شهرها، محدودیت‌های طبیعی ناشی از شکل زمین (ارتفاع و شیب) در توسعه شهرها و نرخ رشد منفی جمعیت روستایی و تهدیدات ناشی از مهاجرت‌های روستا-شهری است.

در عرصه محیط‌زیستی استان با مسائل راهبردی اکوسیستم رو به زوال دریاچه ارومیه، آسیب‌پذیری مراکز سکونتگاهی و کشاورزی در برابر سیل و زمین‌لغزش و تخریب گسترده باغ‌ها و اراضی مواجه شده است.

در عرصه اقتصادی استان نیز دارای مسائل راهبردی روند افزایشی نرخ بیکاری استان، روند نزولی تولید ناخالص داخلی استان، روند کاهشی اشتغال بخش صنعتی، بهره‌وری پایین بخش ساخت ماشین‌آلات و تجهیزات، بهره-وری پایین نیروی کار در تولید فلزات پایه و بهره‌گیری پایین از ظرفیت‌ها و پتانسیل‌های گوناگون منطقه آزاد است.

جدول ۱۲۰- تعیین مسائل راهبردی نظام مدیریت

ردیف	ابعاد نظام مدیریت آمایش استان		عنوان: مسئله	ابعاد: بعد تحلیلی — ویژگی‌های تحلیل: ناملموسی و عدم وضوح	عمر مسئله	پیچیدگی	گنگی	عدم قطعیت	میزان قابلیت درک کمتر	منفی بودن	ماندگاری	بیرونی بودن (محیط)	شدت اثر و پیامد	کشمکش زایی/جداگوی بالا	واسطگی و ارتباطات زیاد	غیرعادی بودن	محتوای مسئله: مقیاس کارکردی	چندبعدی بودن (اقتصادی/اجتماعی و)	کنترل ناپذیری	کنش مسئله: عدم قطعیت ناشی شدن از کنش	میزان ناشی شدن از کنش	منبع مسئله: غیرعمدی بودن	میزان ربط/ارتباط داشتن (مسئولیت)	امتیاز نهایی
				↑	↑	↑	↑	↑	↓	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	
۱	مسئله محور	۱	نگاه سیاسی و امنیتی در امور اقتصادی، عمرانی و مدیریتی در استان آذربایجان شرقی	۶	۸	۵	۵	۶	۲	۸	۵	۸	۷	۸	۴	۸	۴	۷	۵	۴	۳	۲	۲	۱۰۵
		۲	فقدان ساز و کارهای مناسب جهت نظارت بر اجرای مصوبات شوراها	۵	۸	۵	۷	۳	۲	۹	۸	۳	۹	۷	۸	۷	۷	۶	۱۰	۲	۲	۱	۶	۱	۱۰۹
		۳	تأثیر روابط غیررسمی و سیاسی بر مدیریت کلان و خرد استان	۴	۱۰	۸	۶	۵	۶	۸	۷	۵	۸	۸	۸	۸	۳	۵	۸	۳	۲	۱	۲	۲	۱۰۹
		۴	تمرکز بر امور زیربنایی و عمرانی نسبت به امور اجتماعی و اقتصادی	۵	۸	۶	۴	۵	۶	۸	۸	۴	۶	۷	۷	۶	۵	۵	۹	۴	۶	۳	۳	۲	۱۱۰
		۵	اعمال نفوذ نمایندگان مجلس در عزل و نصب مدیران	۵	۸	۵	۵	۵	۳	۸	۸	۷	۸	۷	۷	۶	۶	۸	۵	۲	۴	۲	۱	۲	۱۰۵
		۶	رقابت درون استانی و بسترسازی بیشتر در راستای تفوق دیدگاه‌ها و برنامه‌ریزی غیرآمایشی در سطح شهرستان‌ها	۴	۹	۶	۵	۳	۲	۱۰	۸	۳	۷	۷	۱۰	۷	۴	۴	۸	۲	۱	۲	۲	۱	۹۸
		۷	برنامه‌ریزی موضوع محور و بخشی و عدم برنامه‌ریزی بر اساس مسائل اولویت‌دار استان	۵	۱۰	۷	۸	۳	۴	۱۰	۸	۳	۱۰	۸	۲	۳	۳	۵	۱۰	۲	۳	۲	۲	۱	۱۰۶
		۸	نبود سازوکار شناسایی مسائل و اولویت‌های اصلی مردم	۸	۸	۵	۶	۳	۲	۸	۶	۳	۶	۶	۳	۳	۳	۷	۵	۱	۳	۱	۱	۱	۸۶
		۹	فقدان برنامه‌ریزی از پایین به بالا و اصلاح اهداف و راهبردهای کلان استان بر اساس آن	۸	۱۰	۹	۶	۴	۲	۸	۱۰	۴	۸	۱۰	۵	۳	۲	۶	۱۰	۶	۴	۳	۱	۲	۱۱۸
		۱۰	عدم توجه به آمایش استان در تدوین برنامه توسعه استان	۳	۷	۴	۲	۲	۲	۷	۴	۱	۹	۵	۲	۲	۲	۷	۹	۱	۲	۲	۲	۱	۷۴
۲	ایمنی و امنیت	۱۱	ضعف در پیش‌بینی و شناسایی فرصت‌ها و تهدیدهای ایمنی و امنیتی و ارائه راهکارها برای مواقع بحران	۴	۶	۵	۴	۵	۶	۵	۵	۴	۹	۵	۵	۵	۵	۷	۲	۴	۴	۸	۶	۷	۱۰۶
		۱۲	اعمال نفوذ گروه‌های فشار و گروه‌های خارج از سازمان بر روند و اولویت اجرای برنامه‌ها و اقدامات	۶	۸	۶	۶	۳	۳	۸	۷	۶	۷	۷	۷	۷	۲	۵	۸	۳	۲	۲	۱	۱	۹۸
		۱۳	نگاه امنیتی به منابع طبیعی و کشاورزی این استان	۴	۸	۵	۶	۷	۷	۸	۸	۷	۸	۱۰	۸	۸	۴	۶	۸	۳	۶	۸	۳	۱	۱۲۵
		۱۴	نبود رویکرد شفاف و روشن امنیتی به توسعه استان و انعکاس آن در برنامه‌های توسعه استان	۴	۴	۶	۲	۷	۴	۵	۵	۸	۵	۶	۳	۴	۵	۷	۲	۷	۶	۵	۵	۶	۱۰۱
۳	منابع و دارایی‌ها	۱۵	نبود نیروهای متخصص و میان‌رشته‌ای در راستای تحقق آمایش در استان	۸	۱۰	۸	۷	۷	۶	۱۰	۱۰	۲	۱۰	۸	۱۰	۷	۲	۴	۱۰	۳	۶	۷	۶	۸	۱۴۲
		۱۶	عدم توجه جدی به کلیه ظرفیت‌ها و امکانات فضایی (محیطی، انسانی و نهادی) مناطق به دلیل برنامه‌ریزی از بالا به پایین	۵	۷	۸	۷	۵	۷	۵	۵	۷	۵	۶	۵	۷	۱	۳	۳	۴	۶	۴	۳	۲	۹۸
		۱۷	ضعف در به‌کارگیری منابع غیردولتی در برنامه‌ریزی توسعه استان (منابع نهادهای حاکمیتی و مردمی، خصوصی و تعاونی)	۷	۸	۶	۸	۷	۵	۵	۵	۴	۳	۸	۷	۵	۳	۵	۳	۳	۵	۳	۵	۱	۱۰۱
		۱۸	ضعف در قوانین پشتیبان جذب منابع و ظرفیت‌های داخلی و خارج از استان در راستای توسعه استان	۶	۹	۶	۶	۶	۴	۶	۷	۷	۴	۸	۸	۸	۵	۴	۸	۶	۶	۷	۳	۱	۱۱۷
۴	سازمانی	۱۹	عدم نظارت بر فعالیت‌ها و مصوبات شوراها، کمیته‌ها و کمیسیون‌های موجود و فعال در استان	۸	۱۰	۶	۶	۴	۲	۹	۱۰	۱	۱۰	۸	۶	۸	۳	۵	۸	۲	۵	۳	۴	۱	۱۱۱
		۲۰	عریض و طویل بودن کارگروه‌ها و تعداد زیاد اعضای آن‌ها و مشکلات در گفتگو، تعامل و تصمیم‌گیری	۷	۱۰	۷	۸	۵	۲	۸	۸	۵	۱۰	۸	۸	۸	۲	۴	۱۰	۵	۴	۳	۲	۱	۱۱۷
		۲۱	غیرفعال بودن کارگروه‌های تخصصی ذیل شورای برنامه‌ریزی	۶	۷	۶	۵	۴	۳	۸	۸	۴	۱۰	۶	۷	۷	۶	۴	۸	۴	۳	۳	۳	۲	۱۰۷

ردیف	عنوان	مسئله	ابعاد: میزان تاثیر	میزان ریسک/آسیب‌پذیری (مسئولیت)	میزان تاثیر مسئله	عمر مسئله	پیچیدگی	گستره	وابستگی و ارتباطات داخلی	ظرفیت‌های بالقوه	دشواری مسئله	میزان تاثیر در کل سیستم	عمر فعالیت	تکنولوژی	پیچیدگی	عمر مسئله	تکنولوژی و عمر فعالیت
۲۲	عدم تمرکز و آشنایی کافی مدیران با کارشناسان با وظایف و ماموریت‌های سازمانی	۹۳	۱	۲	۱	۱	۱	۱	۱۰	۴	۸	۱۰	۲	۳	۳	۶	۲
۲۳	مدیریت کم تاثیرمندی در سطح کلان استان و استفاده از چاره‌ترکی به هنگام تصویب و تخصیص اعتبارات	۱۳۳	۲	۳	۲	۲	۱	۱	۱۰	۴	۸	۱۰	۲	۳	۴	۱۰	۴
۲۴	فقدان تعریف ارتباطات نهادی و قانونی مورد نیاز بخش برنامه آمایش استان	۱۲۴	۱۰	۲	۲	۲	۱	۱	۷	۴	۸	۹	۲	۲	۲	۸	۲
۲۵	ضعف در هماهنگی بین بخشی و فعالیت سلاح‌ها (بود الزام قانونی بر ای آن)	۱۱۶	۲	۲	۱	۱	۱	۱	۷	۵	۸	۹	۲	۲	۲	۸	۳
۲۶	ضعف در نظارت و ارزیابی عملکرد و بر اساس برنامه آمایش استان	۱۰۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۷	۵	۸	۱۰	۳	۲	۲	۸	۲
۲۷	پاسخگو نبودن نهادها و سازمان‌ها نسبت به عملکرد و خود	۸۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۷	۴	۸	۱۰	۳	۲	۲	۸	۴
۲۸	ملاک‌های موجود در وظایف، مسئولیت‌ها، تصمیم‌گیری و رفع اختلافات و نقاط‌های سازمانی	۱۲۶	۵	۴	۳	۳	۱	۱	۹	۶	۸	۹	۲	۳	۲	۹	۴
۲۹	بود نظام یکپارچه و همه جانبه برنامه‌ریزی، تصمیم‌گیری و مدیریت توسعه مرزمینی در استان	۱۲۹	۸	۳	۲	۲	۱	۱	۹	۷	۸	۱۰	۲	۳	۲	۱۰	۴
۳۰	بی‌توانی در نظام تصمیم‌گیری	۹۵	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۸	۵	۸	۱۰	۲	۳	۲	۸	۳
۳۱	رقابت‌های استانی و منطقه‌ای با گرایش‌های غیرهمسان و نبود روش حل تناقضات در سطح برنامه‌های ملی و منطقه‌ای	۱۳۰	۱	۲	۵	۶	۱۰	۴	۸	۷	۸	۱۰	۴	۶	۴	۸	۷
۳۲	عدم جایگاه مدیریت آمایش استان در دستگاه‌های اجرایی	۱۲۱	۶	۴	۵	۴	۶	۵	۵	۴	۸	۱۰	۴	۴	۵	۹	۱۰
۳۳	عدم وجود بازوی اجرایی در سطح شهر استان برای سازمان برنامه و بودجه استان	۱۲۴	۶	۴	۵	۴	۶	۵	۷	۵	۸	۱۰	۴	۵	۶	۷	۱۰
۳۴	مداخلات تصمیم‌گیری‌های سطح ملی در سطح استان	۱۲۰	۶	۴	۵	۴	۶	۵	۵	۴	۸	۱۰	۳	۴	۵	۸	۱۰
۳۵	تشتت شدید و تداخل در تصمیمات و مداخلات فضایی بخش‌های استان (مدیریت بخشی	۱۴۰	۱۰	۴	۵	۴	۶	۵	۷	۵	۸	۱۰	۴	۶	۵	۸	۱۰
۳۶	نقش کمرنگ دهیاران (نود در گروه نهاد) و بهره‌وران فلسروهای فضایی در تصمیم‌گیری‌های مناطق خود	۹۰	۳	۲	۱	۲	۲	۲	۶	۴	۶	۸	۴	۶	۴	۶	۷
۳۷	عدم توجه به برنامه‌ریزی مشارکتی در کنار برنامه‌ریزی استراتژیک	۹۹	۴	۳	۲	۳	۲	۲	۷	۶	۷	۷	۳	۴	۳	۷	۶
۳۸	عدم توجه مدیریت استان به حفظ جایگاه استانی و ایجاد ثبات سیاسی و مدیریتی	۱۲۶	۳	۳	۲	۳	۲	۲	۸	۶	۸	۷	۳	۶	۶	۱۰	۷
۳۹	جایگاه پایین احزاب در استان آذربایجان شرقی و عدم تمرکز انجمن‌ها، گروه‌ها و احزاب در تبریز و فعالیت اندک آن‌ها بصورت دفتر شهرستان‌ها	۷۵	۱	۲	۱	۲	۲	۲	۶	۴	۸	۷	۲	۴	۲	۷	۶
۴۰	مداخله افراد و نهادهای قدرت و ایجاد انحراف در تهیه و اجرای برنامه توسعه استان	۷۵	۳	۴	۱	۲	۱	۱	۶	۴	۷	۷	۲	۳	۲	۷	۵
۴۱	فقدان مشارکت جدی نهادهای غیردولتی و نمایندگان مردم در تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری‌های برنامه توسعه استان	۷۹	۱	۲	۱	۲	۲	۲	۷	۵	۸	۷	۳	۶	۳	۷	۶
۴۲	ضعف در بهره‌گیری از نظارت سازمان‌یافته مردم بر توسعه متوازن استان	۶۵	۱	۱	۱	۲	۱	۱	۴	۳	۵	۵	۲	۵	۲	۵	۴
۴۳	نبود سازوکار پایش زمان‌بندی اجرای مراحل مختلف پروژه‌ها و اقدامات برنامه توسعه استان	۹۹	۶	۵	۵	۴	۴	۴	۹	۴	۸	۸	۴	۳	۴	۴	۳
۴۴	عدم وجود سازوکار لازم جهت تغییر در زمان‌بندی پروژه‌ها و اقدامات و سازگار نبودن آن‌ها با برنامه	۹۱	۱	۲	۲	۲	۲	۲	۷	۴	۸	۷	۲	۲	۲	۷	۶
۴۵	نبود نظام کارا و مؤثر در جهت پایش و مدیریت کیفیت اجرای برنامه‌ها و اقدامات توسعه‌ای	۱۱۷	۲	۲	۲	۲	۱	۱	۷	۴	۸	۹	۲	۲	۲	۷	۳

| عنوان | مسئله | ابعاد | | |

جدول ۱۲۱- تعیین مسائل راهبردی حوزه مدیریتی و نهادی

عنوان	شرح
تصمیم گیری قلمرومحور	نبود نظام یکپارچه و همه جانبه برنامه‌ریزی، تصمیم گیری و مدیریت توسعه سرزمینی در استان
مالی و پولی	کمبود جدی منابع مالی و پولی لازم برای تحقق آمایش استان
منابع و دارایی‌ها	نبود نیروهای متخصص و میان‌رشته‌ای در راستای تحقق آمایش در استان
تصمیم گیری قلمرومحور	تشتت شدید و تداخل در تصمیمات و مداخلات فضایی بخش‌های استان با مدیریت بخشی
سازمانی	مدیریت کوتاه‌مدت در سطح کلان استان و استفاده از چانه‌زنی به هنگام تصویب و تخصیص اعتبارات
کیفیت	درک و فهم درست و دقیق مجریان از اهداف برنامه‌ها و پروژه‌ها
کیفیت	تفاوت در انتظارات مدیران استان و درک متفاوت از برنامه‌ها و طرح‌های توسعه استان
تصمیم گیری قلمرومحور	رقابت‌های استانی و منطقه‌ای با گرایش‌های غیرهمسان و نبود روش حل تداخلات در سطح برنامه‌های ملی و منطقه‌ای
سازمانی	خلأهای موجود در وظایف، مسئولیت‌ها، تصمیم گیری و رفع اختلافات و تضادهای سازمانی
مشارکتی	عدم توجه مدیریت استان به حفظ نخبگان استانی و ایجاد ثبات سیاسی و مدیریتی

جدول ۱۲۲- تعیین مسائل راهبردی حوزه جمعیتی-اجتماعی و آموزش

مسئله	ابعاد																							امتیاز نهایی
	بعد تحلیلی (ویژگی‌های تحلیلی)																محتوای مسئله (ماهیت مسئله)		کنش مسئله			منبع مسئله		
	نامفهومی و عدم وضوح	عمر مسئله	پیچیدگی	گنگی	عدم قطعیت	میزان قابلیت درک	منفی بودن	ماندگاری	بیرونی بودن (محیط)	شدت اثر و پیامد	گسستگی زایی/جدا افتادگی بالا	وابستگی و ارتباطات زیاد	غیرعادی بودن	مقیاس کارکردی	چندبعدی بودن (اقتصادی/اجتماعی و)	کنترل ناپذیری	عدم قطعیت ناشی شدن از کنش	میزان ناشی نشدن از کنش	غیرعمدی بودن	میزان ربط/ارتباط نداشتن (مسئولیت)	
	↑	↑	↑	↑	↑	↓	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	
خودکشی	۶	۹	۶	۴	۵	۷	۹	۷	۷	۱۰	۹	۶	۶	۵	۸	۵	۵	۶	۴	۴	۳	۱۲۸
طلاق	۷	۸	۵	۵	۶	۷	۱۰	۷	۴	۸	۴	۶	۶	۵	۸	۵	۶	۵	۵	۴	۴	۱۲۰
اعتیاد	۷	۹	۵	۴	۵	۷	۱۰	۸	۸	۸	۸	۶	۶	۵	۸	۴	۵	۵	۵	۵	۴	۱۲۷
بیکاری	۷	۸	۶	۴	۵	۸	۱۰	۷	۷	۹	۹	۸	۶	۵	۹	۵	۵	۶	۴	۴	۳	۱۳۲
فقر و محرومیت	۶	۸	۷	۳	۶	۴	۸	۸	۷	۷	۷	۹	۴	۷	۹	۶	۶	۶	۶	۶	۶	۱۳۰
سکونتگاه غیررسمی	۷	۹	۹	۵	۶	۶	۱۰	۱۰	۶	۱۰	۱۰	۹	۶	۸	۱۰	۸	۶	۶	۶	۶	۷	۱۵۴
تمرکز نامتوازن جمعیت	۵	۸	۶	۶	۶	۷	۱۰	۹	۸	۹	۸	۷	۸	۹	۹	۷	۶	۷	۷	۷	۸	۱۵۰
پایین آمدن رشد سالانه جمعیت در سال‌های آتی	۵	۸	۶	۵	۶	۶	۱۰	۸	۷	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۷	۷	۷	۶	۶	۷	۱۴۳
نرخ رشد منفی جمعیت روستایی	۶	۷	۶	۶	۷	۷	۱۰	۸	۷	۹	۷	۶	۷	۷	۹	۶	۶	۶	۶	۶	۵	۱۳۸
مهاجرفرستی استان طی ۴۰ سال متوالی	۵	۷	۶	۶	۵	۵	۹	۸	۸	۸	۶	۷	۷	۷	۸	۶	۷	۶	۶	۶	۸	۱۳۵
کمبود نیروی انسانی	۶	۶	۵	۳	۵	۷	۷	۷	۶	۷	۶	۷	۶	۶	۷	۴	۵	۵	۵	۶	۴	۱۱۸
نرخ ترک تحصیل بالا	۵	۸	۴	۳	۲	۴	۷	۶	۵	۴	۵	۵	۶	۷	۶	۷	۳	۸	۷	۱۰	۱۱۵
عدم دسترسی به سامانه شاد	۸	۷	۴	۵	۶	۶	۸	۸	۴	۶	۴	۵	۶	۷	۴	۷	۵	۷	۵	۴	۱۱۴
فرسوده و غیراستاندارد بودن ساختمان‌ها	۷	۶	۴	۳	۴	۷	۶	۷	۴	۶	۵	۳	۶	۷	۷	۸	۶	۶	۶	۴	۱۱۱
امنیت شغلی پایین آموزشیاران	۶	۶	۵	۳	۳	۷	۷	۷	۵	۷	۵	۶	۶	۷	۶	۵	۴	۴	۵	۳	۱۱۰
بیکاری فارغ‌التحصیلان	۵	۷	۴	۳	۳	۵	۶	۵	۵	۴	۵	۶	۶	۷	۶	۷	۳	۸	۷	۱۰	۱۰۹
عدم تناسب رشته‌ها با نیازهای استان	۶	۶	۴	۵	۶	۶	۸	۸	۴	۵	۴	۴	۶	۶	۴	۶	۵	۶	۵	۴	۱۰۷
ارتباط ضعیف صنعت و دانشگاه	۸	۶	۳	۴	۵	۶	۶	۶	۴	۶	۵	۴	۵	۷	۴	۵	۴	۶	۶	۳	۱۰۴
هدفمند نبودن پژوهش‌های دانشگاهی	۶	۶	۴	۵	۶	۶	۶	۷	۳	۵	۴	۴	۶	۵	۴	۶	۵	۴	۵	۴	۱۰۲
بازگشت به بی‌سوادی	۶	۶	۴	۵	۶	۶	۷	۶	۴	۵	۴	۴	۵	۵	۴	۶	۵	۶	۵	۴	۱۰۱

جدول ۱۲۳- مسائل راهبردی و شرح مسائل در حوزه اجتماعی - جمعیتی

عنوان	شرح
گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی	مجموع مساحت سکونتگاه‌های غیررسمی شناسایی شده استان آذربایجان شرقی حدود ۳۵۶۴ هکتار معادل هفت درصد مساحت کشوری آن بوده و حدود ۵۰۹,۶۹۴ نفر(معادل هشت درصد جمعیت ساکن در سکونتگاه‌های غیررسمی شناسایی شده کشور) در آن اسکان دارند.
تمرکز نامتوازن جمعیت	از مجموع ۲۰ شهرستان استان، سهم جمعیتی ۵ شهرستان نزدیک ۶۷ درصد است و مابقی در دیگر شهرستان‌های استان زندگی می‌کنند و تراکم جمعیتی در شهرستان‌های استان از ۸۱۸ نفر در شهرستان تبریز تا ۹/۷ نفر در هریک کیلومترمربع در شهرستان چاراویماق در نوسان است.
پایین آمدن رشد سالانه جمعیت در سال‌های آتی	کاهش رشد سالانه جمعیت و پیش‌بینی ادامه آن در سال‌های آتی به‌ویژه در نقاط روستایی می‌تواند به یکی از چالش‌های پیش‌روی جمعیت استان تبدیل شود. رتبه رشد جمعیتی استان در دوره ۱۳۹۰-۹۵ برابر با ۲۱ بوده است، با توجه به درصد رشد سالانه جمعیت طی سه دوره قبل‌تر و پیش‌بینی تعداد جمعیت تا سال ۱۴۱۵ بهتر است که افزایش تعداد جمعیت در اولویت قرار گیرد.
نرخ رشد منفی جمعیت روستایی	رشد منفی جمعیت مناطق روستایی بیشتر از هر چیزی متأثر از مهاجرت به شهرها به‌ویژه مراکز شهرستانی است. طی ۲۰ ساله ۱۳۷۵ تا ۱۳۹۵ مناطق روستایی استان بیش از ۳۹۱ هزار نفر از جمعیت خود را از دست داده است.
مهاجرفرستی استان طی ۴۰ سال متوالی	طی ۴۰ ساله مورد بررسی استان آذربایجان شرقی بیش از ۴۸۳ هزار نفر از جمعیت خود را به علت مهاجرت از دست داده است.

جدول ۱۲۴- تعیین مسائل راهبردی حوزه نظام زیربنایی و سکونتگاهی

مسئله	ابعاد																		امتیاز نهایی
	بعد تحلیلی (ویژگی‌های تحلیلی)													محتوای مسئله (ماهیت مسئله)		کنش مسئله			منبع مسئله	
	نامطلوبی و عدم وضوح	عمر مسئله	پیچیدگی	گستگی	عدم قطعیت	میزان قابلیت درک	منفی بودن	ماندگاری	بیرونی بودن (محیط)	شدت اثر و پیامد	زایی/جدا‌گری بالا	وابستگی و ارتباطات زیاد	غیرعادی بودن	مقیاس کارکردی	چندبعدی بودن (اقتصادی/اجتماعی و)	کنترل ناپذیری	عدم قطعیت ناشی شدن از کنش	میزان ناشی شدن از کنش	غیرعمدی بودن	میزان ربط از ارتباط ندانستن (مسئولیت)	
	↑	↑	↑	↑	↑	↓	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	
مخاطرات ناشی از تولید متمرکز انرژی برق در استان	۴	۶	۴	۵	۵	۶	۷	۵	۲	۶	۵	۵	۴	۶	۷	۵	۳	۳	۶	۷	۱۰۱
پایین بودن شاخص استفاده از خدمات فناوری اطلاعات ارتباطات	۳	۵	۴	۶	۷	۵	۴	۳	۴	۴	۶	۶	۵	۵	۶	۶	۴	۵	۴	۵	۹۷
سهم بالای برداشت غیرمجاز از منابع آب زیرزمینی	۵	۵	۵	۴	۵	۵	۶	۵	۴	۶	۵	۶	۵	۴	۵	۶	۴	۶	۵	۳	۹۹
دسترسی‌پذیری پایین پهنه شمال شرقی و شمالی استان	۵	۳	۴	۳	۴	۳	۴	۲	۳	۳	۴	۵	۳	۳	۴	۳	۴	۲	۳	۳	۶۷
تمرکز جمعیت شهری در تبریز و سکونتگاه‌های پیرامون این شهر	۸	۷	۵	۳	۳	۴	۵	۵	۵	۶	۳	۶	۴	۵	۵	۳	۴	۴	۴	۵	۹۵
عدم تعادل و توازن در سلسله مراتب اندازه شهرها	۶	۷	۶	۳	۴	۴	۴	۵	۴	۵	۳	۵	۳	۴	۴	۳	۴	۳	۴	۴	۸۵
محدودیت‌های طبیعی ناشی از شکل زمین (ارتفاع و شیب) در توسعه شهرها	۴	۶	۴	۲	۳	۳	۲	۶	۶	۴	۲	۳	۲	۲	۱	۶	۳	۳	۱	۳	۶۶
نرخ رشد منفی جمعیت روستایی و تهدیدات ناشی از مهاجرت‌های روستا-شهری	۷	۶	۸	۳	۵	۵	۶	۶	۹	۹	۳	۸	۶	۲	۶	۴	۴	۴	۴	۷	۱۱۲

جدول ۳۷- تعیین مسائل راهبردی در حوزه زیربنایی و سکونتگاهی

مسئله	شرح
مخاطرات ناشی از تولید متمرکز انرژی برق در استان	بررسی وضعیت تولید انرژی در استان نشان از تولید متمرکز انرژی برق در نیروگاه سهند دارد، به طوری که حدود ۸۵ درصد انرژی برق تولیدی در این نیروگاه تولید می‌شود، لذا یکی از مهم‌ترین مخاطرات استان افت ناگهانی تولی در این نیروگاه به علت وقایع است که بدون شک بر سایر بخش‌های توسعه استان نیز اثرگذار است.
پایین بودن شاخص استفاده از خدمات فناوری اطلاعات ارتباطات	بررسی وضعیت شاخص فناوری اطلاعات در سال ۱۳۹۹ نشان می‌دهد بااینکه استان از نظر این شاخص در رده ۱۵ بین استان‌های کشور قرار دارد از نظر زیرشاخص میزان استفاده استان در جایگاه ۱۹ قرار دارد لذا برنامه‌ریزی برای آموزش و استفاده از خدمات نوین برای استان امری ضروری است.
سهم بالای برداشت غیرمجاز از منابع آب زیرزمینی	استان آذربایجان شرقی با برداشت ۲۵۵ میلیون مترمکعب آب بیش ۲۵ درصد بیشتر از ظرفیت مجاز آب از منابع زیرزمینی استحصال می‌کند.
دسترسی‌پذیری پایین پهنه شمال شرقی و شمالی استان	بررسی وضعیت دسترسی‌پذیری استان نشان از ضعف دسترسی‌پذیری در پهنه‌های شمالی و شمال شرق استان دارد و الگوی دسترسی به محورهای جاده‌ای متبادر کننده الگوی مرکز پیرامون بر اساس محور تبریز-تهران است.
تمرکز جمعیت شهری در تبریز و سکونتگاه‌های پیرامون این شهر	علاوه بر این که بررسی شاخص نخست شهری نشان‌گر برتری شهر تبریز و فاصله جمعیتی آن با سایر شهرهای استان است و جمعیت تبریز به عنوان مرکز استان حدود ۹ برابر شهر دوم (مراغه) استان است، نابرابری جغرافیایی توزیع جمعیت نیز مشهود است، به طوری که قرارگیری شهرهای سهند، سرد رود، آذرشهر در فواصل فیزیکی کمی نسبت به یکدیگر و در مجاورت شهر تبریز سبب تمرکز مراکز سکونت‌گاهی در مرکز استان و در پیرامون شهر تبریز و محور تبریز-ملکان شده است، بنابراین شاهد تمرکز ۷۰ درصد از جمعیت شهری در پهنه شرقی استان هستیم.
عدم تعادل و توازن در سلسله مراتب اندازه شهرها	از نظر سلسله مراتب اندازه شهرها، نظام سکونت‌گاهی استان دارای عدم توازن و تعادل در توزیع اندازه شهری است؛ به نحوی که در حدود ۷۵ درصد از شهرهای استان (شهرهای کوچک زیر ۵۰ هزار نفر) کمتر از ۲۰ درصد از جمعیت شهری استان را در سال ۱۳۹۵ در خود جای داده‌اند و در مقابل تنها شهر تبریز حدود ۵۰ درصد از جمعیت شهری را به خود اختصاص داده است.همچنین لازم به ذکر است که هیچ یک از شهرهای استان در دو رده جمعیتی شهرهای میانی بزرگ و شهرهای بزرگ (۵۰۰-۱۰۰ هزار نفر) قرار نگرفته‌اند.
محدودیت‌های طبیعی ناشی از شکل زمین (ارتفاع و شیب) در توسعه شهرها	استان آذربایجان شرقی در دامنه جنوبی رشته‌کوه‌های سهند واقع شده است و بخش‌هایی شمال، شرق و جنوب آن کوهستانی است و اغلب شهرهای اصلی و بزرگ در پهنه دشتی مستقر شده‌اند. از این رو باید گفت عوامل جغرافیایی نقش پراهمیتی در شکل‌گیری نظام شهری و استقرار جمعیت شهری در استان داشته و این موضوع زمینه‌ساز محدودیت‌های توسعه برای شهرهای استان بوده است.
نرخ رشد منفی جمعیت روستایی و تهدیدات ناشی از مهاجرت‌های روستا-شهری	اگرچه در دو دوره ۵ ساله اخیر هم جمعیت روستایی کشور و هم جمعیت روستایی استان دارای نرخ رشد منفی بوده‌اند. نرخ رشد جمعیت روستایی استان به‌مراتب با آهنگ سریع‌تری رو به کاهش بوده است به نحوی که نرخ رشد جمعیت روستایی استان در دوره ۳۰ ساله (۹۵-۱۳۶۵) برابر با ۰/۸۶-درصد بوده و در مقابل نرخ رشد روستایی کشور در همین دوره حدود ۰/۲۸- درصد سالانه بوده است.

جدول ۱۲۵- تعیین مسائل راهبردی در حوزه منابع طبیعی و محیط‌زیست

مسئله	ابعاد																										امتیاز نهایی
	بعد تحلیلی																		محتوای مسئله (ماهیت مسئله)		کنش مسئله			منبع مسئله		
	(ویژگی‌های تحلیلی)																										
	ناملموسی و عدم وضوح	عمر مسئله	پیچیدگی	گستگی	عدم قطعیت	میزان قابلیت درک	منفی بودن	ماندگاری	بیرونی بودن (محیط)	شدت اثر و پیامد	زمانی/جداگری بالا	وابستگی و ارتباطات زیاد	غیرعادی بودن	مقیاس کارکردی	چندبعدی بودن (اقتصادی/اجتماعی و)	کنترل ناپذیری	عدم قطعیت ناشی شدن از کنش	میزان ناشی شدن از کنش	غیرعمدی بودن	ندانستن (مسئولیت) میزان ربط/ارتباط	
	↑	↑	↑	↑	↑	↓	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑							
اکوسیستم رو به زوال دریاچه ارومیه	۵	۸	۵	۴	۴	۴	۹	۹	۹	۸	۵	۵	۵	۷	۹	۹	۵	۸	۷	۷							۱۳۲
قرارگیری استان روی پهنه خطر زلزله	۶	۷	۶	۴	۶	۶	۶	۶	۶	۷	۳	۶	۷	۷	۷	۸	۵	۴	۵	۵							۱۱۷
روند فزاینده فرسایش خاک	۵	۸	۵	۳	۳	۳	۹	۸	۹	۸	۴	۴	۴	۷	۷	۸	۵	۶	۶	۵							۱۱۷
کاهش کمیت و کیفیت منابع آب	۵	۸	۵	۴	۴	۴	۹	۸	۹	۸	۵	۵	۵	۷	۸	۸	۵	۸	۷	۷							۱۲۹
آسیب‌پذیری مراکز سکونتگاهی و کشاورزی در برابر سیل و زمین‌لغزش	۸	۷	۶	۶	۵	۶	۹	۷	۷	۷	۵	۶	۸	۶	۶	۵	۳	۷	۶	۶							۱۲۶
تخریب گسترده باغ‌ها و اراضی	۸	۹	۶	۵	۷	۶	۸	۸	۵	۷	۶	۵	۶	۴	۵	۵	۶	۶	۸	۷							۱۲۷
الگوی کشت نامناسب	۵	۵	۴	۵	۴	۵	۱۰	۹	۵	۹	۴	۸	۹	۹	۸	۳	۴	۷	۸	۷							۱۲۸
ضعف در مدیریت آلودگی محیط‌زیست	۵	۹	۵	۳	۶	۴	۵	۹	۹	۵	۴	۳	۴	۵	۵	۸	۵	۸	۷	۷							۱۱۶
گسترش آلودگی هوا	۶	۷	۶	۴	۶	۵	۸	۵	۶	۷	۴	۶	۶	۷	۷	۵	۵	۶	۴	۵							۱۱۵

جدول ۱۲۶-شرح مسائل راهبردی در حوزه منابع طبیعی و محیط‌زیست

مسئله راهبردی	شرح
اکوسیستم رو به زوال دریاچه ارومیه	هم‌چنین آب چاه‌های کشاورزی در ۷ شهرستان حاشیه‌ی دریاچه ارومیه نظیر آذرشهر شور شده است که در صورت تشدید ۲۰۴ هزار هکتار از اراضی کشاورزی حاشیه‌ی این دریاچه به شوره‌زار تبدیل شده و قابلیت تولید را به صورت کامل از دست می‌دهند.
آسیب‌پذیری مراکز سکونتگاهی و کشاورزی در برابر سیل و زمین‌لغزش	۶۷ درصد از مساحت استان در پهنه خطرپذیری زلزله زیاد و بسیار زیاد قرار دارد. خطر سیل برای زمین‌های پیرامون تلخه‌رود در شمال تبریز و امتداد آن در جنوب شهر سراب که آجی‌چای نامیده می‌شود، وجود دارد
تخریب گسترده باغ‌ها و اراضی	و تخریب جنگل‌ها و جنگل ارسباران امروزه با رشد جمعیت، روند تخریب جنگل‌های استان به دلیل مکانیزه شدن کشاورزی، دوری مناطق جنگلی و نرسیدن مواد نفتی و وسایل نفت‌سوز و عادت مردم به استفاده از هیزم و زغال و قطع بی‌رویه و استفاده از فرآورده‌های جنگلی، تبدیل جنگل‌ها به زمین‌های کشاورزی، بهره‌برداری و تعلیف دامی، جاده‌سازی و فعالیت‌های عمرانی رو به گسترش نهاده که نه تنها جنگل‌ها بلکه زیستگاه‌های جانوری را نیز در معرض تهدید قرار داده است.

جدول ۱۲۷-تعیین مسائل راهبردی در عرصه اقتصادی

مسئله	ابعاد: بعد تحلیلی (ویژگی‌های تحلیلی): میزان تاثیر/تاثرپذیری	ابعاد: بعد تحلیلی (ویژگی‌های تحلیلی): فوریت حل مسئله	ابعاد: بعد تحلیلی (ویژگی‌های تحلیلی): گستردگی (ابعاد، مکان، جمعیت)	ابعاد: بعد تحلیلی (ویژگی‌های تحلیلی): کمیت‌پذیری (شاخص‌پذیری)	ابعاد: بعد تحلیلی (ویژگی‌های تحلیلی): وابستگی و ارتباطات زیاد	ابعاد: بعد تحلیلی (ویژگی‌های تحلیلی): خوشه‌ای بودن	محتوای مسئله (ماهیت مسئله): ماهیت کارکردی	محتوای مسئله (ماهیت مسئله): چندبعدی بودن (اقتصادی/اجتماعی و ...)	کنش مسئله: کمبود داده‌پذیری	کنش مسئله: عدم قطعیت ناشی شدن از کنش	کنش مسئله: میزان تاثیر شدن از کنش	منبع مسئله: غیرعلمی بودن	منبع مسئله: میزان تاثیر/تاثرپذیری (مستقیم)	امتیاز نهایی
روند افزایشی نرخ بیکاری استان	۵	۹	۸	۷	۹	۳	۸	۹	۳	۴	۴	۳	۱	۱۲۲
روند نزولی تولید ناخالص داخلی استان	۷	۹	۸	۶	۹	۴	۹	۱۰	۴	۳	۴	۴	۳	۱۳۷
روند کاهشی اشتغال بخش صنعتی	۵	۷	۷	۵	۷	۵	۷	۸	۳	۲	۳	۳	۳	۱۰۷
بهره‌وری پایین بخش ساخت ماشین‌آلات و تجهیزات	۴	۵	۵	۴	۴	۴	۶	۶	۴	۱	۳	۲	۱	۹۰
بهره‌وری پایین نیروی کار در تولید فلزات پایه	۴	۵	۵	۴	۶	۴	۶	۶	۴	۵	۴	۳	۲	۹۷
بهره‌گیری نسبتاً پایین از ظرفیت‌های گوناگون بخش گردشگری	۷	۶	۶	۵	۷	۶	۶	۷	۳	۴	۳	۳	۵	۱۱
بهره‌گیری پایین از ظرفیت‌ها و پتانسیل‌های گوناگون منطقه آزاد	۵	۴	۴	۵	۵	۵	۷	۷	۲	۵	۴	۴	۴	۹۸
وجود تنها یک تحلیل جزیره طلایه و تاثیر گذاری بر روابط اقتصادی استان با کشورهای هم‌جوار	۷	۷	۶	۵	۹	۴	۸	۸	۳	۴	۴	۳	۵	۱۲۳

جدول ۱۲۸-شرح مسائل راهبردی استان آذربایجان شرقی در عرصه اقتصادی

عنوان مسئله	شرح مسئله
روند افزایشی نرخ بیکاری استان	بررسی نرخ بیکاری استان نشان می‌دهد که از سال ۷۵ میزان نرخ بیکاری استان ۶/۲۱ درصد بوده است که این میزان در سال ۸۵به ۹/۶۱ درصد و در سال ۹۰ به ۹/۹۳ درصد و در سال ۹۵ روند کاهشی داشته است و به رقم ۱۳/۵۴ درصد رسیده است. افزون بر آن نرخ رشد بیکاری در بخش صنعت استان نیز کاهشی بوده است. به عبارتی استان از نظر اشتغال بخش صنعت روند نزولی را طی کرده است. بررسی نرخ بیکاری جمعیت ۱۵ تا ۲۹ ساله استان نیز می‌دهد از سال ۹۴ نرخ بیکاری این گروه سنی ۱۷/۹ درصد به ۲۶/۴ درصد در سال ۹۷ افزایش یافته است. اما در سال ۹۸ بازه سنی برای تعریف گروه جوانان از ۱۸ تا ۳۵ ساله تغییریافته است که این موجب تغییر در نرخ بیکاری شده است. در سال ۹۸ نرخ بیکاری جوانان استان ۱۷/۸ درصد بوده است که از این نظر رتبه استان ۱۳ بوده است. افزون بر آن تا سال ۹۴ استان آذربایجان شرقی یکی از استان‌های با کمترین میزان بیکاری گروه سنی ۱۵-۲۴ ساله بوده است و به عبارتی رتبه نخست از نظر نرخ بیکاری این گروه را داشته است اما در سال ۹۸ میزان نرخ بیکاری افزایش یافته و رتبه استان از نظر نرخ بیکاری این گروه سنی ۱۷ است.
روند نزولی تولید ناخالص داخلی استان	بررسی تولید ناخالص داخلی استان طی بازه زمانی ۷۹ تا ۹۷ نشان می‌دهد که استان با روند هرچند اندک نزولی تولید ناخالص داخلی روبه رو است. عدم بهره‌گیری از عوامل مؤثر در تولید(سرمایه، نیروی انسانی، دانش و تکنولوژی) در کنار کم‌توجهی به بخش‌هایی که توان بالایی برای تولید ارزش‌افزوده دارند(خدمات پشتیبان تولید، گردشگری، صنایع خلاق) موجب شده است تولید ناخالص داخلی استان کاهش یابد. این در حالی است که طی سال‌های اخیر سهم اشتغال صنعتی استان نیز رو به کاهش است. در حالی که آذربایجان شرقی به عنوان یکی از قطب‌های تولیدات صنعتی کشور شناخته می‌شود.
روند کاهشی اشتغال بخش صنعتی	بررسی اشتغال از بخش صنعتی از ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۸ نشان می‌دهد که سهم اشتغال صنعتی ۳۷/۳۱ درصد در سال ۸۵ بوده است که تا سال ۹۰ روند رو به افزایشی داشته است اما از این سال به بعد تا سال ۹۸ روند کاهشی داشته است. علاوه بران بررسی سهم اشتغال کارگاه‌های صنعتی از کل اشتغال نیز طی سال‌های اخیر روند کاهشی را تجربه کرده است. سهم استان از تعداد کارگاه‌های صنعتی ۵/۷۹ درصد و سهم شاغلان کارگاه‌های صنعتی ۵/۶۷ درصد است. اما سهم استان از ارزش تولید کارگاه‌های صنعتی ۵/۰۹ درصد و از ارزش‌افزوده فعالیت صنعتی ۴/۴۳ درصد است. از این رو در این بخش شاهد کاهش ارزش‌افزوده بخش کارگاه‌های صنعتی نسبت به اشتغال و تعداد بنگاه هستیم.
بهره‌وری پایین بخش ساخت ماشین‌آلات و تجهیزات	بررسی این بخش از صنعت نشان می‌دهد که ۱۸/۱۴ درصد از اشتغال و ۱۰/۶۵ درصد از بنگاه‌های صنعتی استان در این بخش قرار دارد اما بررسی ارزش‌افزوده نشان می‌دهد از سال ۹۰ تا ۹۷ سهم ارزش‌افزوده این بخش از ۱/۴۷ درصد است. از این بخش صنعتی استان با چالش جدی در زمینه تولیدات با ارزش‌افزوده بالای مواجه است
بهره‌وری پایین نیروی کار در تولید فلزات پایه	بررسی صنایع مرتبط با فلزات پایه در استان نشان می‌دهد که سهم اشتغال این بخش از کل اشتغال صنعتی استان ۷/۰۲ درصد و ۶/۰۸ درصد از نظر تعداد بنگاه را تشکیل داده است. بررسی اهمیت این بخش صنعتی در اقتصاد ملی نشان می‌دهد که به طور متوسط ۳/۱۸ درصد از ارزش‌افزوده فلزات پایه را تشکیل داده است و از سوی دیگر بررسی این بخش صنعتی در اقتصاد استان نشان می‌دهد که ۱/۹۱ درصد از ارزش‌افزوده استان مربوط به این بخش می‌باشد. با توجه به تعداد بنگاه که ۱۳۰ بنگاه است و ۷۴۹۹ نفر شاغل این بخش، سهم ارزش‌افزوده در سطح پایینی قرار دارد.
بهره‌گیری پایین از ظرفیت‌ها و پتانسیل‌های گوناگون منطقه آزاد	استان آذربایجان شرقی یکی از استان‌ها با قابلیت بالایی جذب گردشگری است. وجود بخش‌های تاریخی – فرهنگی، تجاری و بخش سلامت از مهم‌ترین بخش‌های استان جهت جذب گردشگری است. اما بررسی میزان جذب گردشگر به‌ویژه گردشگران خارجی در سطح مطلوبی نمی‌باشد. بی‌اهمیت بودن بخش گردشگری از نگاه برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاری از آنجایی مشخص می‌شود که طرح‌ها و چارچوب‌های مشخص و همچنین آمار و اطلاعات دقیق از مزایای گردشگری و تأثیرگذاری آن بر اقتصاد استان وجود ندارد. عمده طرح‌های تحقیقاتی صورت گرفته شده در راستایی معرفی ظرفیت‌های و قابلیت‌های گردشگری استان بوده است و تصویر روشن از نقش گردشگری در اقتصاد استان وجود ندارد. حتی میزان دقیق گردشگران وارد شده به استان و یا آماری از گردشگران خارجی و داخلی وجود ندارد. مجموع این عوامل نشان می‌دهد، اهمیت بخش گردشگری برای نظام تصمیم‌گیری مغفول مانده است. این در حالی است که از ظرفیت تبلیغات برای جذب گردشگری و قوانین و مقررات کشور نیز مانع جدید برای جذب گردشگر است. نگاه امنیتی به اقتصاد و تلاش برای اهمیت بسیار بالاتر امنیت و توجه کم به اقتصاد که خود عامل مهمی در فرآیند امنیت سازی است موجب مغفول ماندن بسیاری از پتانسیل‌های توسعه استان شده است. همچنین تمایلات جدایی‌طلبی در آذربایجان شرقی موجب شده است سطح روابط کارکردی به‌ویژه در زمینه توسعه مناسبات فرهنگی و اقتصادی که کمک شایانی به توسعه بخش گردشگری خواهد کرد.

۴-۲- تدوین اهداف بنیادین

اهداف بنیادین سند، اهدافی هستند که در جهت حل مسائل راهبردی استان آذربایجان شرقی در پیش گرفته شده‌اند. در جدول زیر اهداف بنیادین سند به تفکیک محورهای مطالعاتی آورده شده است.

جدول ۱۲۹- اهداف بنیادین سند راهبردی توسعه آذربایجان شرقی

محور	اهداف بنیادین
منابع طبیعی و محیط‌زیست	- استفاده حداکثری از قابلیت‌های اقلیمی و توپوگرافی برای توسعه کشاورزی - حفظ اکوسیستم طبیعی استان - ارتقای تاب‌آوری در برابر مخاطرات محیطی - توجه به توسعه و گسترش پژوهش در زمینه محیط‌زیست و توسعه پایدار - حفاظت از تنوع زیستی استان - پیشگیری و ممانعت از تخریب و آلودگی محیط‌زیست
اقتصادی	- بهبود فضای کسب و کار - تبدیل به قطب منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای صنعتی - دستیابی به اقتصاد تاب آور - تبدیل شدن به هاب بین‌المللی جریان کالا و خدمات جابه‌جایی - تبدیل شدن به قطب توسعه کشور با مرکزیت تبریز - رقابت‌پذیری بالای اقتصادی - دستیابی به تنوع اقتصادی - دستیابی به هم‌افزایی اقتصادی میان بخش‌های مختلف استان - ارتقای بخش صنعتی و پیشرو در زمینه صنایع با فناوری بالا - خلق اکوسیستم‌های خلاقیت و نوآوری - تبدیل شدن به مرکز گردشگری غرب کشور - دستیابی به اشتغال پایدار و گسترش اشتغال سبز
اجتماعی-جمعیتی	-توسعه گردشگری -کاهش بیکاری و افزایش نرخ اشتغال در استان - بالا بردن بسترهای مشارکت مردم به‌ویژه زنان در فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی - ایجاد آموزش‌های گروهی و برنامه‌های اجتماع محور - تقویت نهادهای اطلاع‌رسانی در خصوص جذب گردشگر - تأکید بر هویت اجتماعی و حفظ و ارتقای سرمایه اجتماعی در استان - تقویت پذیرش اجتماعی و فرهنگی -توانمندسازی نیروی انسانی و ایجاد بستر در جهت مشارکت بیشتر - برقراری عدالت اجتماعی - توسعه اقتصادی -برقراری عدالت اجتماعی -کاهش آسیب‌های اجتماعی - دستیابی به رشد متعادل و مطلوب جمعیت طی ۲۰ سال آینده - برقراری توازن جمعیتی در میان شهرستان‌های استان

محور	اهداف بنیادین
	- تحقق عدالت آموزشی - تأمین زیر نظام‌های تعلیم و تربیت - بهبود زیر نظام‌های بخش سوادآموزی - متناسب‌سازی رشته‌های دانشگاهی با نیازهای زیست‌بوم استان - تأمین زیر نظام‌های اساسی تحقق آموزش مطلوب با رعایت اصل عدالت آموزشی
زیربنایی	– توسعه پیوندهای بین‌المللی و درون ملی گسترش زیرساخت‌های نوین توسعه مبتنی بر فناوری اطلاعات حفظ منابع طبیعی و پایداری محیط
مدیریتی-نهادی	اجرایی نمودن حداکثری برنامه‌ها و پروژه‌ها در همه‌ی حوزه‌ها مشارکت حداکثری نهادهای دولتی در تصمیم‌گیری و اجرا تقویت هماهنگی بین ستادها و کمیته‌های استانی ارتقای مدیریت امنیت در حوزه‌های مختلف توسعه برخورداری استان از وجود افراد و نهادهای اثرگذار جهت هدایت فرایند توسعه تأمین منابع مالی و پولی مناسب و به موقع و کاهش ریسک فعال بودن کلیه ستادها و کارگروه‌های استان آذربایجان شرقی مدیریت یکپارچه، بین بخشی، میان‌رشته‌ای و مبتنی بر قلمروهای فضایی جایگاه بالای احزاب در استان آذربایجان شرقی و مشارکت بالای مردم در تحولات تفکر نظام‌مند و نهادینه برای مدیریت سرزمین در سطوح مدیریتی و برنامه‌ریزی برنامه‌ریزی راهبردی و تمرکز بر مسائل اصلی توسعه استان آشکار و روشن‌سازی مأموریت‌ها و وظایف نهادها و دستگاه‌های فعال در استان مدیریت باثبات و آشنا با وضعیت اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و طبیعی استان و ثبات در تصمیم‌گیری استفاده از آخرین دستاوردهای فنی و تخصصی در مدیریت کیفیت انطباق مصوبات شورای برنامه‌ریزی و توسعه استان با وظایف و مأموریت‌های اصلی آن نظارت بر عملکرد شوراها و کمیته‌ها و پرداختن به وظایف اصلی و مهم در تصمیم‌گیری و نه صرفاً هماهنگی فهم صحیح و دقیق مجریان از برنامه‌ها و اهداف آموزش نیروهای متخصص و بین‌رشته‌ای جهت راهبری توسعه استان ایجاد نظام پایش، نظارت، ارزیابی و بهبود برنامه‌ریزی مشارکتی و از پایین به بالا تمرکز مدیریت بر نتایج و بروندادها تمرکز مدیریت بر مسئله‌های اولویت‌دار استان الزام قوانین و مقررات پشتیبان اجرای آمایش استان هماهنگی با تغییرات و فرصت‌ها و تهدیدهای جدید
نظام سکونتگاهی	- تعادل بخشی به الگوی توزیع جمعیت، خدمات و زیرساخت‌ها - استقرار الگوی شبکه‌ای و هم پیوند با مناطق پیرامون

۴-۳- تدوین چشم‌انداز

در برنامه‌ریزی راهبردی، چشم‌انداز محرکی انگیزشی، هدف غایی و تصویر و دید شرایط ایده آل، مطلوب و منحصر به فرد منطقه یا سازمان در آینده است که از ویژگی‌های وضوح، خلاصه‌گی، امید، آینده‌سو، چالش‌انگیز، خاطره‌انگیز و تحقق‌پذیر، مطابقت با ارزش‌ها و فرهنگ و زمان‌بندی برخوردار است. با توجه به اهداف و اسناد فرادست، استان آذربایجان شرقی:

استان آذربایجان شرقی به عنوان هاب اقتصادی و بازرگانی شمال غرب کشور به پاس زنجیره‌های تولید و ارزش منحصر به فرد در عرصه‌های کشاورزی، صنعتی و معدنی و همچنین کارکرد بازرگانی، تجارت و لجستیک، نقش بی‌بدیلی در اقتصاد ملی ایفا کرده و یکی از اصلی‌ترین مقاصد گردشگری شمال غرب کشور است. این استان پیشتاز توسعه روابط و همکاری‌های اقتصادی فراملی بوده و از نظام اکولوژیکی پایداری برخوردار است. ضمن آنکه حس تعلق و همبستگی ملی در کنار تاب‌آوری بالای محیط زیستی و نهادی از ویژگی‌های شاخص آن است.

۴-۴- مأموریت‌های اصلی

مأموریت‌ها در واقع علت وجودی، هدف و شرح کارهای منحصر به فردی است که منطقه برای نیل به چشم‌انداز خود انجام می‌دهد. بنابراین مأموریت‌ها با کلماتی همچون حمایت، بهینه کردن، خلق، درگیری، یاری، کمک، فراهم کردن، برآورده کردن، تأمین ترویج و غیره آغاز می‌شود. در واقع، مأموریت کلان سیستان و بلوچستان، پایدار کردن پیشرفت و آبادانی آن است و در کنار آن موارد زیر نیز به عنوان مأموریت‌های استان مطرح می‌باشد:

- خلق فرصت‌های اقتصادی و اجتماعی عادلانه برای جمعیت عشایر؛
- رونق و مقاومتی کردن اقتصاد منطقه؛
- ریشه‌کنی فقر و تأمین معیشت ایمن و باثبات برای تمامی گروه‌ها؛
- بهره‌برداری خردمندانه و پایدار از قابلیت‌ها و مواهب خدادادی؛
- کاهش آسیب‌پذیری در برابر مخاطرات طبیعی و سایر شوک‌های بیرونی؛
- کاهش و یا از بین بردن عدم تعادل‌ها و بی‌عدالتی‌های فضایی؛
- توسعه منابع و سرمایه‌های انسانی جوان و با فرهنگ، متخصص، مشارکت‌جو، مولد و سالم؛
- حفظ، حمایت و ترویج ویژگی‌های ارزشمند سبک زندگی سال و مولد روستایی و عشایری؛
- برقراری عدالت و دربرگیرندگی اقتصادی، اجتماعی-فضایی؛

- حفظ، ارتقا و ترویج سبک زندگی ایرانی-اسلامی؛
- تأمین نیازهای اساسی همگان و ایجاد برابری در دسترسی به فرصت‌ها و تسهیلات؛
- توانمندسازی و مقتدر سازی محرومان و در حاشیه ماندگان و بی‌صدایان؛
- خلق مدیریت قلمرویی یکپارچه و سبز؛
- ارتقای تعاملات اقتصادی-اجتماعی و فرهنگی؛

۴-۵- بررسی نقاط قوت، ضعف، فرصت و تهدید

پس از بررسی و تحلیل و شناسایی مسائل راهبردی، در نهایت به منظور تعیین نقاط قوت و ضعف، فرصت‌ها و تهدیدها، از روش تحلیل راهبردی (سوات) استفاده شد. این روش در ادبیات برنامه‌ریزی راهبردی، ابزاری مؤثر برای تحلیل، هدایت و کنترل محیط مورد برنامه‌ریزی به شمار می‌آید. این روش بر این اصل استوار است که هر پدیده در یک محیط رقابتی تحت تأثیر سازمان‌دهی ساختار درونی خود و عوامل ناشناخته و خارج از کنترل در محیط بیرونی (محیط پیرامون) قرار دارد. بنابراین سنجش و تحلیل راهبردی می‌تواند شکاف بین شرایط موجود و مطلوب را به منظور دستیابی به الگوی پایدار، زیست‌پذیر و رقابتی تعیین و سپس ارزیابی نماید. هدف تحلیل راهبردی استان آذربایجان شرقی، شناسایی عوامل درونی و بیرونی مؤثر بر آن در دستیابی به اهداف توسعه است که در محورهای مدیریتی-نهادی، اقتصادی، اجتماعی-جمعیتی، منابع طبیعی و محیط‌زیست، زیربنایی و نظام سکونتگاهی به تحلیل آن می‌پردازد.

جدول ۱۳۰- عوامل درونی و بیرونی در نظام مدیریتی توسعه فضایی استان

زمینه	عوامل درونی		عوامل بیرونی	
	نقاط قوت(Strengths)	نقاط ضعف(Weakness)	فرصت‌ها(Opportunities)	تهدیدها(Threats)
نظام مدیریت	- وجود سازوکارهای قانونی جهت پراکنش فضایی جمعیت به‌ویژه در کل استان در راستای تعادل بخشی در سطح استان و پرهیز از تمرکز جمعیت؛ - تهیه سند ملی توسعه استان و تعیین تکلیف فعالیت‌ها و محورهای توسعه؛ - فعال بودن ستادها و کمیته‌های استانی در جهت بررسی و رفع مشکلات و موانع؛ - تمرکز بر توسعه امنیتی مبتنی بر اقتصاد و جمعیت به جای رویکرد صرف امنیتی و سخت‌افزاری؛ - وجود قوانین و مقررات نهادی جهت پایش، نظارت، ارزیابی و بهبود و نیاز به به‌کارگیری صحیح از آن‌ها؛ - بهبود سازوکارهای قانونی ادغام برنامه‌های عمرانی با برنامه آمایش استان؛ - الزام شدن دستگاه‌های استان به اجرای کردن برنامه آمایش استان؛	- تعداد زیاد غایبین شورای برنامه‌ریزی استان در جلسات؛ - غیرفعال بودن کارگروه‌های تخصصی ذیل شورای برنامه‌ریزی؛ - بیش از ۸۵ درصد تصمیمات شورای برنامه‌ریزی در خصوص اعتبار و بودجه؛ - تفوق دیدگاه‌های بخشی و بومی در سطح شهرستان-های متعدد استان نسبت به دیدگاه‌های فرابخشی و استانی در سطح آمایش؛ - فقدان ساختارهای منطقه‌ای و عملکردهای مدیریتی فرا استانی در تقسیمات سیاسی کشوری علیرغم تعریف سطحی از برنامه‌های آمایشی در قالب مناطق (فرا استانی) - رقابت‌های استانی و منطقه‌ای با گرایش‌های غیرهمسان و نبود روش حل تداخلات در سطح برنامه‌های ملی و منطقه‌ای - رقابت درون استانی و بسترسازی بیشتر در راستای تفوق دیدگاه‌ها و برنامه‌ریزی غیرآمایشی در سطح شهرستان‌ها؛ - جایگاه پایین احزاب در استان آذربایجان شرقی؛ - تمرکز انجمن‌ها، گروه‌ها و احزاب در تبریز و فعالیت اندک آن‌ها به‌ویژه در شهرستان‌ها؛ - نگاه سیاسی و امنیتی در امور اقتصادی، عمرانی و مدیریتی در استان آذربایجان شرقی؛ - فقدان ساز و کارهای مناسب جهت نظارت بر اجرای مصوبات شوراها؛ - فقدان مشارکت مردم در توسعه استان؛ - تمرکز بر امور زیربنایی و عمرانی و عدم توجه به امور اجتماعی و اقتصادی؛	- رفع حقوقی و قانونی در جهت گسترش ارتباطات اقتصادی و فرهنگی با سایر نقاط کشور؛ - استفاده از ظرفیت‌های تخصصی و فنی بخش خصوصی خارج از استان جهت تحقق مدیریت یکپارچه در سطح پایش، نظارت، ارزیابی و تصمیم‌سازی؛ - یکپارچه‌سازی داده‌ها و اطلاعات موجود در نهادهای دولتی و غیردولتی و ایجاد سامانه هدایت و کنترل توسعه استان؛ تلقی از دستگاه‌های دولتی به عنوان محلی برای اشتغال؛ - وضع چارچوب‌های قانونی برای استفاده از ظرفیت‌های مالی و پولی بانک‌ها و مؤسسات مالی و اعتباری جهت کاهش ریسک سرمایه‌گذاری؛ - وضع قوانین مدیریتی و حقوقی جهت کاهش ریسک فعالیت انتفاعی و غیرانتفاعی نظیر ارائه مجوزها، تسهیلات، تخفیفات و غیره؛ - هدفمند نمودن و استفاده از مصوبات ستادهای ملی نظیر ستاد بازآفرینی شهری، ستاد اقتصاد مقاومتی، هیأت دولت و غیره جهت هماهنگی و تسهیل امور در استان؛ - ایجاد کمیته‌های نظارتی در ابعاد مختلف مدیریت آمایش استان در چارچوب اختیارات نهادهای حاکمیتی (استانداری) و تهیه برنامه بهبود؛ - تبادل اطلاعات و تجربیات با سایر استان‌های موفق در اجرای برنامه توسعه آمایش استان؛	- فقدان نگرش فضایی در تصمیم‌گیری‌ها و چندپارگی نهادهای خدمت‌رسان در سطح ملی و استانی؛ - تداوم حضور افراد با مهارت‌ها و تخصص‌های پایین در ادارات استان؛ - عدم ایجاد سازوکار لازم برای مشارکت مردم در تصمیم‌گیری‌ها و برنامه‌ریزی و اجرای طرح توسعه استان؛ - امنیتی شدن رویکرد توسعه در استان و عدم استفاده حداکثری از ظرفیت‌های استان؛ - ضعف در نظارت کیفی بر توسعه استان و اتلاف منابع ملی و استانی؛ - ریسک بالای مشارکت در توسعه استان و اجرای ناقص برنامه‌ها؛ - ضعف در قوانین پشتیبان جذب منابع و ظرفیت‌های داخل و خارج از استان؛ - ایجاد پیامدهای نامطلوب اجتماعی، اقتصادی، محیط‌زیستی اقدامات و پروژه‌ها به دلیل عدم ارزیابی قبل و حین اثرات و انجام اصلاحات لازم؛ - بی‌ثباتی در نظام تصمیم‌گیری؛ - افزایش کشمکش‌ها به دلیل ساختار غیررسمی و قومی موجود در داخل و خارج استان آذربایجان شرقی و عدم همکاری و وحدت رویه در توسعه استان؛ - تصویب مصوبه‌های شوراهای عالی در مغایرت با برنامه مصوب آمایش استان؛ - خروج نیروهای متخصص و میان‌رشته‌ای در راستای تحقق آمایش از استان؛

زمینه	عوامل درونی		عوامل بیرونی	
	نقاط قوت(Strengths)	نقاط ضعف(Weakness)	فرصت‌ها(Opportunities)	تهدیدها(Threats)
		- اعمال نفوذ گروه‌های فشار و گروه‌های خارج از سازمان بر روند و اولویت اجرای برنامه‌ها و اقدامات؛ - نگاه امنیتی به منابع طبیعی و کشاورزی این استان؛ - عدم وجود بازوی اجرایی در سطح شهرستان برای سازمان برنامه و بودجه استان؛ - تناسب کم مصوبات شورای برنامه‌ریزی و توسعه استان با وظایف و مأموریت‌های اصلی آن؛ - توزیع نابرابر فرصت‌ها و منابع در سطح استان آذربایجان شرقی؛ - عدم نظارت بر فعالیت‌ها و مصوبات شوراها، کمیته‌ها و کمیسیون‌های موجود و فعال در استان؛ - عریض و طویل بودن کارگروه‌ها و تعداد زیاد اعضای آن‌ها و مشکلات در گفتگو، تعامل و تصمیم‌گیری؛ - مدیریت مقطعی و کوتاه‌مدت در سطح کلان استان؛ - نبود نظام یکپارچه و همه جانبه برنامه‌ریزی، تصمیم‌گیری و مدیریت توسعه سرزمینی در استان؛ - عدم توجه مدیریت استان به حفظ نخبگان استانی و ایجاد ثبات سیاسی و مدیریتی؛ - عدم ثبات ساختارهای سازمانی و عدم مشارکت فعالانه اعضاء شوراها و ستادهای استانی در تصمیم سازی‌ها و تصمیم‌گیری‌ها؛ - تهیه اسناد متعدد توسعه در سطح استان و تداخل تصمیم‌گیری‌ها در برخی موارد نظیر سند ملی توسعه استان، طرح ناحیه؛ - نبود هماهنگی و هم‌افزایی مدیریتی در تصمیم‌گیری‌ها و تداخل قلمروهای مدیریتی؛ - برنامه‌ریزی توسعه استان بدون تمرکز بر اولویت‌های		

زمینه	عوامل درونی		عوامل بیرونی	
	نقاط قوت(Strengths)	نقاط ضعف(Weakness)	فرصت‌ها(Opportunities)	تهدیدها(Threats)
		مسائل استان از نگاه مردم و نهادهای مردمی؛ - ابهام و عدم شفافیت در مسائل امنیتی و اثرات و الزامات آن بر توسعه استان؛ - فقدان برنامه‌ریزی پایین به بالا و برنامه‌ریزی با مشارکت مردم و نمایندگان شهری و روستایی آن‌ها؛ - ضعف در ایجاد چارچوب استفاده از منابع و دارایی-های بخش خصوصی و مردمی در توسعه استان؛ - فقدان نیروهای متخصص و فنی موردنیاز و کافی برای راهبری توسعه استان؛ - نبود سازوکار منسجم نظارت، ارزیابی و بهبود عملکرد سازمانی در راستای اجرای برنامه توسعه استان؛ - عدم تأمین منابع مالی مورد نیاز باتوجه به درآمد کم تولید ناخالص استان؛ - نبود سیستم جامع داده‌ها و اطلاعات جهت رصد توسعه و شناسایی به موقع مشکلات و چالش‌ها؛ - پروژه محور بودن توسعه و عدم توجه به نتایج و پیامدها و سطح دستیابی به اهداف توسعه استان؛ - فقدان تعریف الزامات نهادی و قانونی مورد نیاز تحقق برنامه آمایش استان؛ - نبود سازوکار پایش زمانی پروژه‌ها و اقدامات و ایجاد تغییرات باتوجه به شرایط؛ - عدم توجه به زنجیره و ماتریس نتایج و کاهش کارآمدی اقدامات؛		

- در محور اقتصادی

جدول ۱۳۱- عوامل درونی و بیرونی در نظام اقتصادی توسعه فضایی استان

زمینه	عوامل درونی		عوامل بیرونی	
	نقاط قوت(Strengths)	نقاط ضعف(Weakness)	فرصت‌ها(Opportunities)	تهدیدها(Threats)
نظام اقتصادی	- نرخ بیکاری جمعیت پایین‌تر از متوسط کشوری - نرخ مشارکت اقتصادی بالاتر از متوسط کشور - بار تکفل خالص و ناخالص پایین‌تر از متوسط کشوری - متوسط درامد سالانه یک خانوار روستایی بالاتر از متوسط کشوری - رتبه هفتم از نظر تأثیرگذاری در تولید ناخالص داخلی کشور - مزیت نسبی در تمامی زیر بخش‌های کشاورزی - امکان گسترش صنایع تبدیلی در تمامی زیر بخش‌های کشاورزی - رتبه سوم کشور در سرانه ارزش تولیدات معادن در حال بهره-برداری - رتبه سوم کشور در سرانه ارزش‌افزوده معادن در حال بهره‌برداری - رتبه پنجم کشور از سهم استان از شاغلان معادن در حال بهره-برداری - مزیت رقابتی در پرورش زنبورعسل، کرم ابریشم، شکار و سایر فعالیت‌های کشاورزی - مزیت رقابتی در تولید چرم و فرآورده‌های وابسته - وجود مزیت در تولید منسوجات در کشور - روند صعودی ارزش‌افزوده - روند افزایشی سهم استان از ارزش تولید کارگاه‌های صنعتی تولید محصولات فلزی ساخته شده، به جز ماشین‌آلات و تجهیزات - وجود صنایع با قدمت و توان بالا در استان از جمله ماشین‌سازی، تراکتورسازی - وجود فرهنگی غنی در زمینه اهمیت کار - امکان توسعه بخش گردشگری به‌ویژه در بخش گردشگری سلامت	- روند کاهشی اندازه بازار خانگی - رشد منفی عرضه نیروی کار - افزایش تدریجی نرخ بیکاری نیروی انسانی تحصیل کرده - کاهش شاغلین بخش صنعت - کاهش سهم جمعیتی شاغل استان در کشور - افزایش نرخ بیکاری - رتبه چهارم ضریب جینی بالا در مناطق روستایی کشور - سرانه تولید ناخالص داخلی استان پایین از متوسط کشور - روند نزولی تولید ناخالص داخلی - سرانه تولید بسیار پایین آبزیان در مقایسه با میانگین کشور - وجود نظام کشت سنتی - بی‌توجهی به توسعه کشاورزی مدرنیزه شده در استان - روند نزولی نسبت تعداد شاغلان کارگاه‌های صنعتی ده نفر کارکن و بیشتر به کل جمعیت استان - کمبود زیرساخت‌ها برای نگهداری تولیدات کشاورزی - فقدان مدیریت یکپارچه حمل و نقل عمومی - رقابت‌پذیر پایین استان از نظر شبکه شهرهای منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای - فقدان برنامه مدون در زمینه توسعه گردشگری و محاسبه مزایای گردشگری در تولید ناخالص داخلی استان	- عبور جاده تجاری بازرگانی ابریشم از استان - وجود پیوند قومی و مذهبی با کشور آذربایجان و امکان گسترش مبادلات تجاری با این کشور - موقعیت استراتژیک از نظر قرارگیری در مسیر ترانزیتی آسیا –اروپا - ظرفیت منطقه آزاد ارس برای جذب سرمایه-گذاری و فناوری به استان - بازار مصرف گسترده کشورهای همسایه - فرصت همکاری اقتصادی با کشورهای حوزه قفقاز - امکان تبدیل شدن به قطب توسعه شمال غرب کشور و تأثیرگذاری اقتصادی منطقه‌ای -- برگزاری نشست‌های همچون تبریز ۲۰۱۸ و شهر پاک به عنوان محلی برای جذب سرمایه-گذاری خارجی - امکان توسعه زیرساخت‌های صنعتی مشترک‌المنافع جهت همکاری اقتصادی و تکنولوژیکی با کشورهای همسایه	- وجود رقبای فرا منطقه‌ای از جمله ترکیه ارمنستان و آذربایجان - عدم توسعه زیرساخت‌های حمل‌ونقلی جهت گسترش تجارت با کشورهای هم‌جوار - نگاه امنیتی به اقتصاد و عدم گسترش مناسبات در قالب روابط تجاری میان شهرهای منطقه - ظهور تکنولوژی جدید و عدم دسترسی به آن به دلیل مناسبات نامطلوب سیاسی - عدم گسترش بازار خارجی و ضعف اساسی در برندسازی محصولات - سرمایه‌گذاری بسیار بالای کشور ترکیه در زمینه توسعه گردشگری - وجود قوانین مانع جذب سرمایه‌گذاری خارجی - فقدان شفافیت، پاسخگویی و کارآمدی، رقابت‌پذیری سیستم مدیریت در زمینه جذب سرمایه - ناشناخته ماندن منابع توسعه استان

- در محور منابع طبیعی و محیط‌زیست

جدول ۱۳۲- عوامل درونی و بیرونی در نظام طبیعی و محیط‌زیستی توسعه فضایی استان

زمینه	عوامل درونی		عوامل بیرونی	
	نقاط قوت(Strengths)	نقاط ضعف(Weakness)	فرصت‌ها(Opportunities)	تهدیدها(Threats)
نظام طبیعی و محیط‌زیست	- پتانسیل استفاده از منابع طبیعی در بخش‌هایی مانند تولید گیاهان دارویی - -وجود چشم‌اندازهای طبیعی در استان (دریاچه‌ها، کوهستان‌ها، آبشارها) - فراوانی بارش‌ها نسبت به میانگین کشوری و توانایی مناسب حوضه‌های آبریز - پراکنش کلاس‌های خاک با قابلیت آبیاری مناسب و بافت خاک‌های تکامل‌یافته در حوضه ارس و دامنه‌های پیرامونی سهند و سایر نواحی دارای خاک‌های با منشأ آتش‌فشانی - کفایت بارش‌های بهاره برای کشت دیم - تنوع محصولات زراعی، باغی و فرآورده‌های دامی - سهم بالای نواحی تحت نظارت سازمان حفاظت محیط‌زیست نسبت به میانگین کشوری و پراکنش متوازن آن در سطح استان - قرارگیری استان روی کمربند آلپ-هیمالیا و بهره‌مندی از کانسارهای فلزی باارزش - تنوع اکولوژیکی باقابلیت‌های همزیستی محیط طبیعی و محیط انسان‌ساخت - قرارگیری قله‌ها و رشته ارتفاعات مهم در مناطق چهارگانه حفاظتی تحت نظارت سازمان حفاظت محیط‌زیست (مانند منطقه حفاظت شقهٔ سهند کوه‌های ارسباران و منطقه حفاظت شده بزقوش) - وجود جاذبه‌های طبیعی با ارزش گردشگری - وجود چشمه‌های آب‌معدنی و آب گرم متعدد در سطح شهرستان-های استان (گردشگری سلامت)	- کاهش کمیت منابع آب قابل استفاده در کشاورزی در استان - برون زد رسوبات تبخیری و نمکی میوسن در قسمت‌های وسیعی از استان - راندمان بسیار پایین بهره‌وری از منابع آبی و تخصیص نامتوازن در بخش‌های مختلف مصرف - قرارگیری قسمت‌های وسیعی از استان در حوض بسته دریاچه ارومیه به عنوان یک حوضه آبریز کوچک و کم وسعت با منابع آبی محدود - غلبهٔ دامداری سنتی با دام بیش از ظرفیت مراتع با فشار چرایی بالا و بیش از ظرفیت مراتع - اکوسیستم رو به زوال دریاچه ارومیه - ضعف بنیان‌های طبیعی و جغرافیایی پیرامون شهر تبریز (حوضهٔ آجی چای با کیفیت نامناسب آب‌ها و شور بودن - هدررفت آب به دلیل ساختار کشاورزی سنتی و آب بر حدود ۹۰ درصد از آب استحصال شده به مصرف کشاورزی) - تخریب گسترده باغ‌ها و اراضی کشاورزی به‌ویژه پیرامون شهرهای بزرگ و نواحی جمعیتی - راندمان بسیار پایین اراضی دیم همراه با تخریب مراتع و تشدد پدیده‌های فرسایشی - پایین بودن عملکرد در تولید محصولات زراعی، باغی و دامی به‌ویژه در شهرستان‌های با بیشترین سطح اراضی کشاورزی	- ظرفیت استفاده از انرژی‌های تجدیدپذیر در توسعه کشاورزی - وجود پتانسیل پژوهشی با مراکز دانشگاهی و تحقیقاتی جهت ارائه راه‌کارهای پایداری در بخش کشاورزی و پرورش نیروی متخصص - انتقال بین حوضه‌های آب از رود به شهر تبریز و از حوضه رودخانه ارس به دشت‌های مرند و شبستر - اجرای طرح‌های تمرکززدایی از حوضه دریاچه ارومیه و کاهش فشار بر منابع سرزمینی دشت تبریز - وجود شرایط متنوع اقلیمی و جغرافیایی که شرایط مساعدی را برای کشت محصولات متنوع زراعی و باغی فراهم می‌آورد - قرارگیری خارج از حوزه پرفشار جنب‌حاره‌ای و جریان دائمی بادهای تخریبی در ترازهای میانی و بالای جو با قدرت پالایندگی هوا	- فرایند رو به تزاید تغییرات اقلیمی و گرمایش جهانی و تأثیرات منفی آن بر منابع آب و اقلیم استان - خطر تشدید مخاطرات اقلیمی (سرمازدگی، تگرگ، طوفان، سیل و خشکسالی) - طرح تشدید فرایندهای منفی تأثیرگذار بر مدیریت بهینه منابع آب در استان و خروج آب به صورت آب - الگوی کشت نامناسب خطر تشدید پدیدهٔ فرسایش خاک به دلیل تغییر روش‌های کشت منابع طبیعی و محیط‌زیست - تشدید فرایندهای منفی در اکوسیستم‌های طبیعی و انسانی و بروز مخاطرات طبیعی - روند رو به تخریب نواحی محیط‌زیستی و ناکارآمدی اکوسیستم‌های طبیعی - ایجاد آنتروپی و تشدید روندهای مخرب محیط‌زیست - گسترش آلودگی هوا پیرامون کانون‌های سکونتی بزرگ

- در محور اجتماعی-جمعیتی-آموزش

جدول ۱۳۳- عوامل درونی و بیرونی در نظام اجتماعی-جمعیتی و آموزشی توسعه فضایی استان

زمینه	عوامل درونی		عوامل بیرونی	
	نقاط قوت(Strengths)	نقاط ضعف(Weakness)	فرصت‌ها(Opportunities)	تهدیدها(Threats)
بررسی و تحلیل اجتماعی و فرهنگی	- انسجام فرهنگی و قومیتی بالا - میزان مشارکت بالا به نسبت کل کشور - بالا بودن میزان سرمایه اجتماعی به نسبت کل کشور -اعتماد سازمانی - احساس امنیت	- افزایش میزان آسیب‌های اجتماعی مانند خودکشی و سرقت - افزایش طلاق در استان و بالا بودن نرخ آن به نسبت کل کشور - افزایش نرخ بیکاری	- امکان اجرای طرح‌های مختلف در استان به دلیل سطح مشارکت بالا در استان - بهره‌مندی از حضور گردشگران در راستای تقویت گردشگری - امنیت نسبی استان به استان‌های دیگر و حتی کشورهای همسایه -پذیرش برنامه‌های توسعه توسط مردم به دلیل میزان بالای اعتماد سازمانی - امکان استفاده از اعتماد اجتماعی نسبت به گروه‌های شغلی	- نرخ بیکاری در بین نیروی انسانی با تحصیلات عالی -امکان کاهش سرمایه اجتماعی در استان به دلیل افزایش آسیب های اجتماعی - افزایش میزان زیان‌های فردی، خانوادگی و ... با توجه به میزان مصرف‌کنندگان مواد مخدر
فقر و محرومیت	- وجود جنگل و مراتع مناسب - وجود نواحی صنعتی در مناطق محروم - وجود ظرفیت‌های معدنی و معادن - جاذبه‌های گردشگری طبیعی و .. در بخش‌های محروم استان - وجود سه مرکز گمرکی (تبریز، جلفا و سهلان) در استان -وجود دو بازارچه مرزی در استان	-مهاجرت از روستا به شهر - توسعه نامتوازن و استقرار امکانات و خدمات در مرکز استان - کمبود سرمایه‌گذاری در صنایع تبدیلی - ضعف در بازاریابی محصولات کشاورزی - بیکاری - بهره‌مندی ناکافی از ظرفیت‌های گردشگری استان	-مزیت نسبی در تولید محصولات باغی - مزیت نسبی در دامداری و دام‌پروری و پرورش دام سبک - مزیت نسبی در آبزی‌پروری - مزیت نسبی در تولید قالی و قالیچه - مزیت نسبی در تولید چرم و کفش -مزیت نسبی در وجود منطقه آزاد تجاری-صنعتی ارس -مزیت نسبی در وجود ۲ بازارچه مرزی و سه مرکز گمرکی	- رشد سکونتگاه‌های غیررسمی در استان - مهاجرفرستی به استان‌های دیگر و رشد سکونتگاه‌های غیررسمی در آنجا - فقر معیشتی و تأثیرات نامطلوب بر سلامتی ساکنین استان
حاشیه‌نشینی و محلات فرودست	-وجود معادن بسیار -قرارگیری در محل عبور کریدورهای بین‌المللی به اروپا -وجود مناطق آزاد بازرگانی -قطب صنعتی به دلیل تمرکز صنایع تولید ماشین‌آلات و تجهیزات -وجود ۱۹ پایانه مرزی -دسترسی به شبکه راه‌ها -جاذبه‌های گردشگری طبیعی، تاریخی، فرهنگی	- رشد مهاجرت از روستا به شهر - رشد مهاجرت به خارج از استان - رشد یکجانشینی ایلات و کمبود امکانات جهت اسکان دائم - غیرفعال بودن شمار زیادی از معادن - بیکاری -نابرابری در دستیابی به فرصت‌های شغلی میان زنان و مردان -توزیع نامتوازن امکانات در سطح استان - ناهمگونی مناطق در دستیابی به شبکه حمل و نقل	- گسترش صنایع و فعالیت‌های وابسته به آن -گسترش گردشگری به‌واسطه پتانسیل‌های محیط طبیعی - وجود فرصت‌های صادراتی فراوان به دلیل موقعیت لجستیکی خاص	- رشد سکونتگاه‌های غیررسمی - افزایش آسیب‌های اجتماعی -بالا رفتن قیمت زمین به دلیل افزایش تقاضا در مناطق شهری -افزایش فقر

زمینه	عوامل درونی		عوامل بیرونی	
	نقاط قوت(Strengths)	نقاط ضعف(Weakness)	فرصت‌ها(Opportunities)	تهدیدها(Threats)
	و ... -همجواری با کشورهای آذربایجان و ارمنستان			
بررسی ویژگی‌های جمعیتی	- بالا بودن حجم جمعیت ۱۵-۶۴ساله (جمعیت فعال بالقوه) - پایین بودن سهم مهاجران وارد شده به استان با مبدأ اقامت دیگر استان‌های کشور	- عدم توازن جمعیتی در سطح شهرستان‌های استان -پایین بودن رشد سالانه جمعیت - منفی شدن رشد سالانه جمعیت نقاط روستایی در بازه ۳۰ ساله اخیر -افزایش جابه‌جایی درون استانی به‌ویژه به سمت شهرهای پرجمعیت - پایین بودن میزان جوانی جمعیت (سهم جمعیت کمتر از ۱۵ سال) -بالا بودن نسبت جمعیت سالمند - بالا بودن میزان خام مرگ و میر - پایین بودن میزان باروری کل - پایین بودن متوسط بعد خانوار بالا بودن سهم خانوارهای یک‌نفره در میان خانوارهای زن سرپرست	- فراهم بودن نیروی محرک توسعه و بالندگی استان به واسطه نیروی انسانی جوانی که در دسترس قرار دارد.	- کاهش جمعیت استان - سالخورده شدن جمعیت - افزایش بار وابستگی جمعیت فعال از جانب جمعیت سالمند - کاهش کیفیت دسترسی به خدمات در نقاط شهری پرجمعیت به واسطه جابه‌جایی پیش‌بینی‌نشده جمعیت - ایجاد بحران در حوزه‌های مسکن، اشتغال، آموزش و ... به واسطه رشد پیش‌بینی‌نشده جمعیت در نقاط شهری پرجمعیت
تعلیم و تربیت رسمی عمومی و آموزش بزرگسالان	- نرخ پوشش تحصیلی بالا در دوره ابتدایی(یک درصد ترک تحصیل) - بالاتر بودن سرانه فضای آموزشی از متوسط کشوری - وجود ۳۹ مرکز یادگیری محلی در سطح استان برای فعالیت‌های سوادآموزی	- نرخ پوشش تحصیلی پایین در دوره متوسطه(۴درصد در متوسطه اول و ۱۹ درصد در متوسطه دوم) - تراکم بالای دانش‌آموزی - وجود حجم ۳۰درصدی مدارس تعمیری و تخریبی - کمبود کادر آموزشی(۶۴۰۰ نفر) - عدم دسترسی حدود ۱۲ درصد دانش‌آموزان به سامانه شاد - عدم دسترسی ۸۰ درصد دانش‌آموزان عشایری به سامانه شاد - نبود زیرساخت‌های لازم به منظور تحقق آموزش مجازی در مناطق روستایی و حاشیه شهرها - پایین‌تر بودن نرخ باسوادی از متوسط کشوری - عدم سامان‌دهی دقیق وضعیت استخدامی آموزشیاران نهضت - وجود مشکلات فرهنگی و عدم استقبال و بی‌انگیزگی سوادآموزان - بازگشت به بی‌سوادی - نبود سازوکار مشخص برای شناسایی افراد بی‌سواد	- بهبود وضعیت سواد در استان در طی ده سال اخیر - بهبود وضعیت دسترسی به آموزش در طی سال‌های اخیر	- کاهش کیفیت آموزش به دلیل کمبود کادر آموزشی - احتمال آسیب‌رسانی به معلمان، دانش آموزان و کادر آموزشی هنگام فعالیت آموزشی - عدم تحقق عدالت آموزشی به دلیل دسترسی پایین دانش‌آموزان به آموزش مجازی - بی‌انگیزگی آموزشیاران نهضت و افت کیفیت آموزش - افت کیفیت آموزش سوادآموزی به دلیل نبود امکانات آموزشی مانند فضای آموزشی و .....
آموزش عالی	- وجود ۱۵۰ موسسه آموزش عالی در سطح استان - بیش از ۱۵۶۳۱۱ دانشجوی شاغل در مقاطع مختلف تحصیلی - پایین بودن نسبت استاد به دانشجو	- فقدان مطالعات آمایشی - عدم تناسب رشته‌های دانشگاهی با نیازهای زیست‌بوم - کمبود زیرساخت‌های لازم جهت تحقق آموزش مجازی - دانش‌بنیان نبودن صنعت و ارتباط ضعیف بین دانشگاه، صنعت و بازار کار - بیکاری فارغ‌التحصیلان	- تقویت زیرساخت‌های لازم جهت تحقق آموزش مجازی در واکنش به دوران کرونا - بهبود کمی آموزش عالی در طی سالیان اخیر	- عدم تناسب آموزش‌ها با نیازها - پایین آمدن کیفیت آموزش‌های ارائه شده به دلیل نبود امکانات آموزشی - هدر رفت منابع آموزش عالی و پاسخگو نبودن آموزش عالی به نیازهای خاص استان - پایین بودن کیفیت آموزش به خصوص در دوران کرونا

- در محور زیربنایی و نظام سکونتگاهی

جدول ۱۳۴- عوامل درونی و بیرونی در نظام زیربنایی و سکونتگاهی توسعه فضایی استان

زمینه	عوامل درونی		عوامل بیرونی	
	نقاط قوت(Strengths)	نقاط ضعف(Weakness)	فرصت‌ها(Opportunities)	تهدیدها(Threats)
نظام زیربنایی	برخورداری استان از شبکه حمل و نقل و راه‌ها و شبکه ریلی وجود زیرساخت و پالایشگاه نفت تبریز در استان دسترسی به آزادراه‌ها و محور تهران-تبریز	محدودیت‌های دسترسی به شبکه حمل و نقل در پهنه‌های شمال شرقی وضعیت نامناسب استان از نظر شاخص فناوری اطلاعات و ارتباطات	موقعیت مناسب استان نسبت به مرز و پیوندهای فراملی	مخاطرات مربوط به تولید انرژی متمرکز برق در استان سهم بالای مصرف آب در بخش کشاورزی اضافه برداشت از منابع آب زیرزمینی
موقعیت سیاسی و استراتژیک	منابع و مناظر ارزشمند طبیعی استان به واسطه وجود قله سهند وجود مسیرهای ریلی و آزد راه‌ها وجود صنایع بزرگ مانند ماشین‌سازی و تراکتورسازی ظرفیت بالای استان در کشاورزی در استان وجود منطقه آزاد تجاری ارس در استان		موقعیت مناسب استان نسبت به کشورهای هم‌جوار ظرفیت بالای استان در تولید برق و امکان توسعه صادرات برق	مخاطرات ناشی از تولید متمرکز برق در استان
سکونتگاهی	وجود شهر تبریز به عنوان کلان‌شهر اول منطقه شمال شرق کشور دسترسی بالا شهر تبریز به پهنه مرکزی کشور از طریق محورهای زمینی	تمرکز بالای جمعیت در شهر تبریز و پیرامون شهر تبریز عدم تعادل در توزیع سکونتگاه‌های بر اساس طبقات جمعیتی محدودیت‌های طبیعی ناشی از شکل زمین در توسعه سکونتگاه‌ها در پهنه شرقی استان وضعیت نامناسب شاخص نخست شهری و تمرکز جمعیت در تبریز	قرارگیری در مسیر زنجان جلفا و ارتباطات مرزی با کشورهای همسایه شکل‌گیری الگوی پراکنش خوشه‌ای حول محور تبریز-ملکان	نرخ رشد منفی جمعیت روستایی و تخلیه جمعیت روستایی الگوی متمرکز خدمات و زیرساخت‌ها در شهر تبریز و پیرامون آن

فصل پنجم

تدوین راهبردها و سیاستها

۵-۱- راهبردها و سیاست‌ها

در این بخش با بهره‌گیری از نتایج تحلیل‌ها در ابعاد مختلف و همچنین مسائل و اهداف راهبردی، راهبردها و سیاست‌های اصلی سند توسعه استان آذربایجان شرقی تدوین شده است. علاوه بر تدوین راهبردها، سیاست‌های فضایی نیز برای هر یک از راهبردها تدوین گشته تا به طور تفصیلی‌تر حوزه‌های کنش را مشخص سازد. این راهبردها و سیاست‌ها بر اساس مسائل راهبردی استان آذربایجان شرقی و اهداف بنیادین تدوین شده می‌باشد.

در حوزه مدیریتی، ایجاد ساختار نهادی شایسته، سازگار، بومی، یکپارچه و نیرومند در کلیه ابعاد مدیریت توسعه فضایی استان آذربایجان شرقی راهبردهای اصلی می‌باشند.

در عرصه نظام سکونتگاهی، نقش‌پذیری سکونتگاه‌های شهری استان بر اساس ظرفیت‌های طبیعی و قابلیت‌های اقتصادی، استفاده از ظرفیت‌های پیوند فراملی با کشورهای همسایه، پخشایش توسعه به مناطق پیرامونی شهر تبریز راهبردها به منظور ساماندهی نظام شهری و روستایی استان می‌باشند.

راهبردهای بخش اقتصاد استان آذربایجان شرقی آموزش سیستم‌های خدمات از راه دور و فرهنگ‌سازی در زمینه شهروندان و ساکنان مسئولیت‌پذیر، گسترش فضای نظارت اجتماعی جهت جلوگیری از فساد گسترده، اطلاع‌رسانی و بازآمد آموزش‌های فنی و حرفه‌های جهت تقویت نیروی کار، تقویت نقش فعالانه مناطق آزاد در زمینه تولید محصولات، ایجاد زمینه‌های برای جذب تکنسین‌ها و فناوران، افزایش جذب سرمایه‌گذاری داخلی و خارجی، شناسایی و معرفی فرصت‌ها برای جذب سرمایه‌گذاری خارجی به‌ویژه کشورهای همسایه استان، ایجاد بانک دانشی از تجربیات سرمایه‌گذاران، اصلاح نظام بهره‌برداری، ارتقای نظام بهره‌وری فعالیت‌ها در بخش‌های کشاورزی، صنعت و خدمات، اجرای کشاورزی حفاظتی، تقویت نقش صنایع با مزیت رقابتی در استان، صادرات محور بودن بخش کشاورزی و صنعتی مبتنی بر مزیت رقابتی، افزایش بودجه مالی در زمینه تحقیق و توسعه، زمینه‌سازی برای جذب و ایجاد شرکت‌های دانش‌بنیان، تکمیل حلقه‌های مفقود چرخه علم و دانش و ایجاد ثروت، تقویت و حمایت از بنگاه‌های اقتصادی فعال در زمینه نرم‌افزاری و تولید محتوی و استارت آپ‌ها، ایجاد بنگاه‌های تخصصی بازاریابی و صادران، کنسرسیوم تجارت و نمایشگاه دائمی در مناطق آزاد با هدف توسعه صنعتی این مناطق، تقویت نقش صنایع خلاق با تأکید بر صنایع فرهنگی، آموزش، تبلیغات و بازاریابی منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای جهت جذب گردشگری، تقویت زیرساخت‌های گردشگری به‌ویژه در زمینه گردشگری سلامت، توسعه ظرفیت اقامتی، پذیرایی و توسعه بوم گردی این بخش است.
در عرصه زیربنایی راهبردها شامل توسعه خدمات پشتیبان حمل و نقل و لجستیک و بازرگانی در استان، تقویت پیوندهای جاده‌ای و ریلی فراملی و فرا منطقه‌ای، توسعه زیرساخت‌های مرتبط با بخش انرژی و تولید غیرمتمرکز

برق در استان، تقویت و توسعه زیرساخت‌ها و پهنای باند فناوری اطلاعات و ارتباطات در استان،کاهش مصرف آب در بخش کشاورزی است.

در عرصه اجتماعی راهبردها شامل بالا بردن فرصت‌های برابر برای دستیابی به شغل و فعالیت در استان، کاهش شکاف‌های جنسیتی و کاهش محدودیت‌های اجتماعی و فرهنگی، حفظ و ارتقای سطح سرمایه‌های اجتماعی، کنترل آسیب‌های اجتماعی در استان، تقویت مشارکت اجتماعی در استان به‌ویژه حضور پررنگ زنان در جامعه، اشتغال‌زایی، مهارت‌افزایی، گسترش صنایع ، تأمین زیرساخت‌ها در نقاط مختلف استان و کاهش نابرابری، تقویت نهادهای اجتماعی و ایجاد ساختارهای مدنی مناسب، افزایش توانمندسازی اجتماعی، اشتغال‌زایی و مهارت افزایی، پذیرش سکونتگاه‌های غیررسمی موجود و ارائه خدمات زیربنایی به محدوده‌های شکل گرفته، کنترل رشد و توسعه بی‌رویه شهر و مدیریت زمین، کاهش نرخ مهاجرت، ساماندهی وضعیت ایلات و عشایر یکجانشین، حمایت از صنایع و کشاورزی استان، ارتقای شبکه حمل و نقل جاده‌ای، دستیابی به فرصت‌های برابر، ارتقا میزان باروری کل، جلوگیری از مهاجرت جمعیت به‌ویژه در مناطق روستایی و شهرهای کوچک، تأمین نیروی انسانی، ارتقای وضعیت کمی و کیفی آموزش¬های مجازی، ترمیم و تکمیل فضای آموزشی، بهبود وضعیت پوشش تحصیلی، ارتقای سطح انگیزش حرفه¬ای آموزشیاران، فرهنگ‌سازی و رفع موانع سوادآموزی در سطح استان، کاهش درصد بیکاری فارغ¬التحصیلان، انجام مطالعات آمایش آموزش عالی، تقویت همبستگی صنعت و دانشگاه می‌باشند.

در بعد محیط‌زیستی نیز راهبردهای تقویت و توانمندسازی نظام ملی ارزیابی راهبردی محیط‌زیست (SEA)، مقابله با بیابان‌زایی و تثبیت کانون‌های گردوغبار، ایجاد مکانیزم دفع پسماندهای شهری و صنعتی برای ارتقای زیست پذیری، ارتقا کمیت و کیفیت مناطق تحت مدیریت برای حفاظت از تنوع زیستی، حفظ و احیای جنگل-ها و مراتع، حفاظت محیط‌زیستی اجتماع محور، ایجاد پایداری و تاب‌آوری در برابر مخاطرات تدوین شده است.

جدول ۱۳۵- راهبردها و سیاست‌های سند توسعه استان آذربایجان شرقی در محورهای مختلف

بعد	راهبرد	سیاست فضایی
مدیریتی	- ایجاد ساختار نهادی شایسته، سازگار، بومی، یکپارچه و نیرومند در کلیه ابعاد مدیریت توسعه فضایی استان آذربایجان شرقی؛	- تمرکز و یکپارچگی در تصمیم‌گیری از طریق تشکیل کمیته راهبری توسعه استان؛ - حضور دبیر کمیته راهبری توسعه استان در شوراهای عالی با موضوع استان آذربایجان شرقی؛ - رفع موانع اجتماعی و فرهنگی در نظام مدیریتی استان؛ - الزام کلیه ستادها و کمیته‌های استانی به اجرای سند توسعه فضایی استان و ارائه برنامه اجرایی به کمیته راهبری و تأیید و تصویب آن برای اجرا؛ - ارجاع کلیه تصمیمات نهادی و ستادی مغایر با سند توسعه فضایی استان و یا ضرورت بازنگری در تعدادی از برنامه‌های سند به کمیته راهبری و تصمیم-گیری نهایی توسط آن و الزام اجرایی آن؛ - مشارکت حداکثری کلیه دخیلان توسعه فضایی استان در تصمیم‌گیری‌ها؛ - تهیه برنامه نظارت کمیته راهبری بر اجرای برنامه توسعه استان؛ - استفاده از ظرفیت‌های فنی و تخصصی خارج از نهادهای دولتی به دلیل کمبود نیروی انسانی ماهر و کافی برای رصد توسعه فضایی استان؛
	- ایجاد و افزایش ظرفیت قانونی و حقوقی مدیریت توسعه فضایی استان آذربایجان شرقی؛	- رفع موانع قانونی و حقوقی اجرای سند توسعه فضایی استان؛ - شفافیت در الزامات و مقررات امنیتی و سیاسی مؤثر بر توسعه فضایی استان؛
	- آموزش و به‌کارگیری نیروهای متخصص و متناسب با راهبری توسعه فضایی استان آذربایجان شرقی؛	- ارتقای دانش فنی و تخصصی نیروهای فعال در نهادها و ستادها؛ - تهیه راهنماها و دستورالعمل‌های اجرایی برنامه توسعه فضایی استان و آموزش دوره‌ای آن به مجریان؛ - به‌کارگیری مشاوران فنی و تخصصی برای راهبری توسعه فضایی استان؛
	- تأمین منابع مالی و پولی در سطح ملی و استانی با رویکرد مشارکت حداکثری؛	- بودجه‌ریزی مشارکتی؛ - تعیین سهم و نحوه تخصیص اعتبارات و بودجه در بخش‌های مختلف؛ - ایجاد و تحکیم نظم و انضباط مالی و پولی؛
نظام سکونتگاهی	- نقش‌پذیری سکونتگاه‌های شهری استان بر اساس ظرفیت‌های طبیعی و قابلیت‌های اقتصادی - استفاده از ظرفیت‌های پیوند فراملی با کشورهای همسایه - پخشایش توسعه به مناطق پیرامونی شهر تبریز	- بهبود پیوندهای مالی خدمات بازرگانی و تجارت بین‌المللی - تقویت پیوندهای روستا-شهری و بهبود عملکرد روستا-شهرهای استان - تزریق فعالیت‌های با بازدهی بالا به سکونتگاه‌های شهری استان - تخصصی سازی فعالیت‌های برتر در شهر تبریز - شکل‌دهی به الگوی خوشه‌ای سکونتگاه‌ها پیرامون محور تبریز-ملکان
نظام اقتصادی و فعالیت	- آموزش سیستم‌های خدمات از راه دور و فرهنگی سازی دزمینه شهروندان و ساکنان مسئولیت‌پذیر - گسترش فضای نظارت اجتماعی جهت جلوگیری از فساد گسترده - اطلاع رسانی و بازآمد آموزش‌های فنی و حرفه‌ای جهت تقویت نیروی کار - تقویت نقش فعالانه مناطق آزاد در زمینه تولید محصولات - ایجاد زمینه‌های برای جذب تکنسین‌ها و فناوران - افزایش جذب سرمایه‌گذاری داخلی و خارجی - شناسایی و معرفی فرصت‌ها برای جذب سرمایه‌گذاری خارجی به‌ویژه کشورهای همسایه استان - ایجاد بانک دانشی از تجربیات سرمایه‌گذاران - اصلاح نظام بهره‌برداری - ارتقای نظام بهره‌وری فعالیت‌ها در بخش‌های کشاورزی، صنعت و خدمات - اجرای کشاورزی حفاظتی - تقویت نقش صنایع با مزیت رقابتی در استان - صادرات محور بودن بخش کشاورزی و صنعتی مبتنی بر مزیت رقابتی - افزایش بودجه مالی در زمینه تحقیق و توسعه - زمینه‌سازی برای جذب و ایجاد شرکت‌های دانش‌بنیان	- ایجاد زمینه برای توسعه پارک‌ها و مراکز رشد در زمینه تحقیق و توسعه - تأکید بر سیاست‌های تخصصی شدن هوشمند در زمینه توسعه منطقه‌ای - کاربست رویکرد مکان محور در سیاست‌گذاری توسعه استانی - رفع تعارض منافع ساختاری، سازمانی و فردی در نظام مدیریت مناطق آزاد - کاربست چارچوب و بسط سند آمایش علم و فناوری استان - بازسازماندهی مراکز تولید منطقه‌ای از نظر فعالیت - بسترسازی کسب‌وکارهای الکترونیکی با توجه به شیوع بیماری کرونا - مدیریت توسعه زیرساخت‌های حمل و نقل ترکیبی با توجه به قابلیت استان جهت تبدیل شدن به هاب کالایی و نقش ترانزیتی به اروپا و آسیای میانه - بهره‌گیری از دیپلماسی شهری و خواهرخواندگی تبریز با کلان‌شهرهای همچون استانبول جهت گسترش بازار تجاری - بسط چارچوب و معیارها برای مکان‌یابی صنایع تبدیلی تکمیل‌کننده زنجیره ارزش تولید در بخش کشاورزی و معدن - ایجاد و خلق شبکه اقتصادی در میان بخش صنعت و معدن جهت ایفای نقش مکمل و هم‌افزا - تقویت زیرساخت‌ها نمایشگاه‌ها و بازارچه‌ها جهت عرضه صنایع‌دستی

بعد	راهبرد	سیاست فضایی
	- تکمیل حلقه‌های مفقود چرخه علم و دانش و ایجاد ثروت - تقویت و حمایت از بنگاه‌های اقتصادی فعال در زمینه نرم‌افزاری و تولید محتوی و استارت آپ‌ها - ایجاد بنگاه‌های تخصصی بازاریابی و صادران، کنسرسیوم تجارت و نمایشگاه دائمی در مناطق آزاد با هدف توسعه صنعتی این مناطق - تقویت نقش صنایع خلاق با تأکید بر صنایع فرهنگی - آموزش، تبلیغات و بازاریابی منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای جهت جذب گردشگری - تقویت زیرساخت‌های گردشگری به‌ویژه در زمینه گردشگری سلامت - توسعه ظرفیت اقامتی، پذیرایی و توسعه بوم گردی	
نظام زیربنایی، حمل و نقل و ارتباطات	- توسعه خدمات پشتیبان حمل و نقل و لجستیک و بازرگانی در استان - تقویت پیوندهای جاده‌ای و ریلی فراملی و فرا منطقه‌ای - توسعه زیرساخت‌های مرتبط با بخش انرژی و تولید غیرمتمرکز برق در استان - تقویت و توسعه زیرساخت‌ها و پهنای باند فناوری اطلاعات و ارتباطات در استان - کاهش مصرف آب در بخش کشاورزی	- توسعه زیرساخت‌های مرتبط با تخلیه و بارگیری کالا در مناطق مرزی (مرز جلفا) - ایجاد بندر خشک در شهر تبریز در ارتباط با مسیر ریلی و جاده‌ای - تقویت پیوندهای جاده استان با استان جنوبی و مرکزی کشور - توسعه نیروگاه‌های کوچک و متوسط آبی در استان - سرمایه‌گذاری در توسعه نیروگاه‌های تجدید پذیر - توسعه زیرساخت‌های فناوری اطلاعات و ارتباطات استان - تقویت مهارت‌های دیجیتالی جمعیت و آموزش ساکنین - احیای کریدور حمل‌ونقلی شمال–جنوبی و شرقی–غربی - حفظ منابع آب و برداشت از منابع بر اساس محدودیت‌ها
اجتماعی- فرهنگی	- بالا بردن فرصت‌های برابر برای دستیابی به شغل و فعالیت در استان - کاهش شکاف‌های جنسیتی و کاهش محدودیت‌های اجتماعی و فرهنگی - حفظ و ارتقای سطح سرمایه‌های اجتماعی - کنترل آسیب‌های اجتماعی در استان - تقویت مشارکت اجتماعی در استان ب ویژه حضور پررنگ زنان در جامعه	-ایجاد برنامه‌های فرهنگی در خصوص کاهش آسیب‌های اجتماعی و ایجاد سامانه رصد آسیب‌های اجتماعی در استان - جذب گردشگر در استان و استفاده از ظرفیت‌های موجود به واسطه ایجاد مجموعه‌های تلفیقی گردشگری - ارتقای سطح سرمایه‌های اجتماعی و افزایش انسجام و یکپارچگی و همچنین اعتماد بیشتر در استان -حمایت از توسعه فعالیت‌های فرهنگی- اجتماعی در استان - ارتقای ظرفیت‌های اجتماعی و فرهنگی در مواجه با گردشگران
فقر و محرومیت	-اشتغال‌زایی -مهارت‌افزایی - گسترش صنایع -تأمین زیرساخت‌ها در نقاط مختلف استان و کاهش نابرابری - پیشگیری از مهاجرت	- ایجاد قطب توریسم در استان - افزایش مهارت‌های افراد و برگزاری دوره‌های فنی و حرفه‌ای در زمینه‌های کارآفرینی و مهارت‌های اشتغال و... - توانمندسازی اقتصادی ساکنین مناطق محروم توسعه صنایع و رشته‌های صنعتی -حمایت و تشویق به تشکیل صندوق‌های اعتباری در سطح محلات -تقویت زیرساخت‌های شهری در تمامی مراکز شهری - ایجاد جاذبه در مناطق مهاجرفرست و ارائه تسهیلات مسکن - افزایش امکانات بهداشتی، درمانی، خدماتی و رفاهی در مناطق محروم
حاشیه‌نشینی و محلات فرودست شهری	- تقویت نهادهای اجتماعی و ایجاد ساختارهای مدنی مناسب - افزایش توانمندسازی اجتماعی -اشتغال‌زایی و مهارت افزایی -پذیرش سکونتگاه‌های غیررسمی موجود و ارائه خدمات زیربنایی به محدوده‌های شکل گرفته - کنترل رشد و توسعه بی‌رویه شهر و مدیریت زمین -کاهش نرخ مهاجرت - ساماندهی وضعیت ایلات و عشایر یکجانشین - حمایت از صنایع و کشاورزی استان - ارتقای شبکه حمل و نقل جاده‌ای - دستیابی به فرصت‌های برابر	-- توسعه مرکز فنی و حرفه‌ای و توسعه مراکز کارآفرینی -ارائه تسهیلات رفاهی و زیربنایی به سکونتگاه‌های غیررسمی -آسان‌سازی فرایند دسترسی به شبکه‌های زیرساختی و کاهش تعرفه‌های انشعابات گاز و ... - ایجاد حریم سبز جهت ممانعت از پیشروی سکونتگاه‌ها - اعمال سیاست‌های تشویقی جهت مقاوم‌سازی مسکن - ایجاد جاذبه در مناطق مهاجرفرست و ارائه تسهیلات به ساکنین - ارائه تسهیلات ویژه به عشایر اسکان‌یافته در زمینه‌های مسکن و اشتغال - ارائه تسهیلات جهت مسکن ارزان قیمت - فعال‌سازی معادن و پیشگیری از خام فروشی - ارائه تسهیلات به کشاورزان - ایجاد شبکه راه مواصلاتی در داخل استان جهت ارتباط شهرها و خارج از

بعد	راهبرد	سیاست فضایی
		استان جهت برقراری ارتباط با استان‌های هم‌جوار - استقرار امکانات در تمامی مناطق - برقراری عدالت در تأمین شغل با توجه به توانمندی‌ها
جمعیتی	- ارتقا میزان باروری کل - جلوگیری از مهاجرت جمعیت به‌ویژه در مناطق روستایی و شهرهای کوچک	- کاهش نرخ بیکاری و ایجاد فرصت‌های شغلی مناسب در مناطق محروم استان - دسترسی آسان مردم مناطق محروم به خدمات آموزشی و رفاهی و کمک به پیشرفت و آبادانی مناطق محروم - ارائه تسهیلات کافی به جوانان در زمینه ازدواج و فرزندآوری
تعلیم و تربیت رسمی عمومی و آموزش بزرگسالان	- کمبود نیروی انسانی به عنوان مهم‌ترین مسئله آموزشی استان(کمبود ۶۴۰۰ معلم در سطح استان) - عدم دسترسی حدود ۱۰۰ هزار دانش‌آموز به سامانه شاد به دلیل در دسترس نبودن اینترنت و گوشی‌های هوشمند - وجود مدارس فرسوده و استاندارد نبودن سازه‌های آموزشی(۳۰ درصد از مدارس) - عدم پوشش تحصیلی مطلوب در مقطع متوسطه اول و دوم - عدم تعیین تکلیف در خصوص وضعیت استخدامی آموزشیاران و وجود حالت بلاتکلیفی و بی‌انگیزگی کارکنان محوری در عرصه سوادآموزی - وجود مشکلات فرهنگی-اجتماعی مانند عدم وجود احساس نیاز به سوادآموزی از سوی افراد بی‌سواد و کم‌سواد و مقاومت نسبت به سوادآموزی - بازگشت به بی‌سوادی به علت عدم حضور در دوره‌های تحکیم و انتقال - نبود سازوکار مشخص در شناسایی افراد بی‌سواد	- ترمیم، بازسازی و نوسازی سازه‌های فرسوده آموزشی در سطح استان و انجام اقدامات لازم در خصوص تأمین فضای آموزشی مورد نیاز با استفاده از ظرفیت‌های موجود مانند مجمع خیرین مدرسه‌ساز؛ - تأمین نیروی انسانی مورد نیاز آموزش و پرورش استان با استفاده از ظرفیت-های قانونی مانند افزایش واحدهای دانشگاه فرهنگیان و .....؛ - تمهید و تأمین زیرساخت‌های لازم برای تحقق آموزش مجازی به خصوص در بخش‌های روستایی و عشایری؛ - تحلیل، بررسی و احصاء علل ترک تحصیل دانش‌آموزان و انجام اقدامات تمهیدی به منظور کاهش نرخ ترک تحصیل و افزایش درصد پوشش تحصیلی به خصوص در مقاطع متوسطه اول و دوم؛ - تعیین تکلیف در خصوص وضعیت استخدامی و بیمه آموزشیاران به منظور ایجاد انگیزه بیشتر در نیروهای انسانی - استفاده از جلسات توجیهی برای بی‌سوادان جهت تبیین اهمیت و کاربرد سواد در زندگی افراد - انجام اقدامات تمهیدی و حمایتی جهت انسداد مبادی بازگشت به بی‌سوادی - طراحی و ایجاد سازوکار مشخص و عملیاتی جهت شناسایی کردن افراد بی‌سواد
آموزش عالی	- حجم بالای فارغ‌التحصیلان علوم انسانی، ضعف آموزش مهارتی در سطح آموزش عالی و بیکاری فارغ‌التحصیلان دانشگاهی - اشباع برخی رشته‌ها، کمبود برخی رشته‌ها و عدم تناسب نیاز بازار کار با خروجی مؤسسات آموزش عالی به دلیل نبود مطالعات آمایشی - ارتباط ضعیف و ناکارآمد دانشگاه با بازار کار و ارتباط اندک پژوهش‌های دانشگاهی با نیازها و مسائل واقعی زیست‌بوم - عدم تناسب رشته‌های دانشگاهی با نیازها و مزیت‌های استان - بیکاری فارغ‌التحصیلان(بالغ بر ۶۰ هزار دانش‌آموخته بیکار در سطح استان)	- اصلاح نظام پذیرش دانشجو و جذب متوازن و تقاضامحور دانشجویان در حوزه‌های مختلف علمی مانند فنی مهندسی، علوم انسانی و ..... با هدف کاستن از حجم بالای دانش‌آموختگان و فارغ‌التحصیلان بیکار؛ - انجام مطالعات آمایشی در سطح آموزش عالی و توسعه آموزش عالی در تناسب با نیازها و مزیت‌های استان؛ - جهت‌دهی به پژوهش‌های دانشگاهی در جهت پاسخگویی به مسائل، معضلات و نیازهای زیست‌بوم
منابع طبیعی و محیط‌زیست	- حفاظت از ذخایر طبیعی و تنوع زیستی در مناطق تحت پوشش - تقویت و توانمندسازی نظام ملی ارزیابی راهبردی محیط‌زیست (SEA) - حفظ و احیای جنگل‌ها و مراتع - حفاظت محیط‌زیستی اجتماع محور - ایجاد پایداری و تاب‌آوری در برابر مخاطرات - جلب همکاری دستگاه‌های اجرایی استان به منظور رعایت ملاحظات زیست‌محیطی	- تغییر الگوی کشت، متناسب با ویژگی‌های جغرافیایی منطقه - بازرسی، نظارت و وضع قوانین کنترل‌کننده در رابطه با فعالیت واحدهای صنعتی منطقه - امکان‌سنجی انتقال آب از سایر حوزه‌ها به دریاچه ارومیه - وجود ضمانت اجرایی به منظور پیاده‌سازی قوانین حفاظت از محیط‌زیست در اداره محیط‌زیست استان - استقرار و ارتقاء مدیریت هوشمند سیل در حوضه‌های آبخیز و مناطق آسیب‌پذیر شهری و روستای - تهیه و اجرای برنامه عمل مدیریت و حفاظت از دریاچه ارومیه - کاهش اثرات مخاطرات محیط‌زیستی در مناطق تحت مدیریت - پایش ظرفیت‌های منابع و مراتع با چرای دام - مدیریت هوشمند ریسک و کاهش آسیب‌پذیری در برابر زلزله و سیل - ایجاد سازوکار قانونی مشارکت مردم بومی در حفظ محیط‌زیست

منابع و مأخذ

۱. اداره کل هواشناسی استان آذربایجان شرقی، http://eamo.ir/

۲. اداره کل آموزش و پرورش استان آذربایجان شرقی(۱۴۰۰). گزارش سرانه فضای آموزشی، گزارش نسبت معلم به دانش‌آموز و گزارش وضعیت سواد و سوادآموزی.

۳. اداره کل منابع طبیعی و آبخیزداری آذربایجان شرقی، https://eaz.frw.ir/

۴. اداره کل حفاظت محیط‌زیست استان آذربایجان شرقی، https://as.doe.ir/

۵. اطلس مناطق محروم کشور(۱۳۹۶)؛ سطح‌بندی و پهنه‌بندی مناطق محروم کشور و مزیت نسبی این مناطق، بنیاد برکت.

۶. امانی، مهدی (۱۳۸۹)، مبانی جمعیت‌شناسی، انتشارات سمت، تهران، چاپ ۹.

۷. ایراندوست، کیومرث (۱۳۸۹) سکونتگاه‌های غیررسمی و اسطوره حاشیه‌نشینی، چاپ دوم، انتشارات سازمان فناوری اطلاعات و ارتباطات شهرداری تهران.

۸. توسلی، علیرضا (۱۳۹۲)، چالش مدیریت آب و توسعه شوری خاک در استان آذربایجان شرقی، اولین همایش ملی تأثیر پسروی دریاچه ارومیه بر منابع خاک و آب، https://civilica.com/doc/250848

۹. جغرافیای استان آذربایجان شرقی (۱۳۹۹)، جغرافیای استان آذربایجان شرقی، تهران: دفتر تدوین و تألیف کتاب‌های درسی (وزارت آموزش و پرورش).

۱۰. خط فقر در ایران در سال ۱۳۹۵ و مروری بر روش محاسبه آن (۱۳۹۷) معاونت پژوهش‌های اقتصادی، مرکز پژوهش‌های مجلس.

۱۱. دفتر تقسیمات کشوری (۱۳۹۸)، نقشه و جدول تقسیمات کشوری ایران، تهران: وزارت کشور.

۱۲. زنگی‌آبادی، علی و مبارکی، امید (۱۳۹۱) بررسی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری حاشیه‌نشینی شهر تبریز و پیامدهای آن (مطالعه موردی محلات احمدآباد، کوی بهشتی و خلیل‌آباد)، مجله جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی، سال ۲۳، پیاپی ۴۵، شماره ۱، بهار.

۱۳. سازمان برنامه و بودجه استان آذربایجان شرقی (۱۳۹۷)، برنامه آمایش استان آذربایجان شرقی- تحلیل وضعیت فرهنگی و سرمایه اجتماعی

۱۴. سازمان برنامه و بودجه استان گیلان(۱۳۹۷)، تهیه و بازنگری برنامه آمایش استان گیلان- تحلیل وضعیت فرهنگی و سرمایه اجتماعی

۱۵. سازمان برنامه و بودجه کشور(۱۳۹۸)، سالنامه آماری استان آذربایجان شرقی ۱۳۹۷، مرکز آمار ایران، انتشارات:دفتر ریاست، روابط عمومی و همکاری‌های بین‌المللی

۱۶. سازمان برنامه و بودجه کشور(۱۳۹۹)، جایگاه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی استان‌های کشور ۱۳۹۸-۱۳۹۴، مرکز آمار ایران، انتشارات:دفتر ریاست، روابط عمومی و همکاری‌های بین‌المللی

۱۷. سازمان برنامه و بودجه کشور(۱۳۹۹)، سالنامه آماری کشور ۱۳۹۷، مرکز آمار ایران، انتشارات:دفتر ریاست، روابط عمومی و همکاری‌های بین‌المللی

۱۸. سازمان ثبت‌احوال کشور (۱۳۸۵)، «سالنامه آماری سازمان ثبت‌احوال کشور»، تهران.

۱۹. سازمان ثبت‌احوال کشور (۱۳۹۰)، «سالنامه آماری سازمان ثبت‌احوال کشور»، تهران.

۲۰. سازمان ثبت‌احوال کشور (۱۳۹۵)، «سالنامه آماری سازمان ثبت‌احوال کشور»، تهران.

۲۱. سازمان ثبت‌احوال کشور (۱۳۹۷)، «سالنامه آماری سازمان ثبت‌احوال کشور»، تهران.

۲۲. سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح (۱۳۹۷)، اطلس راهنمای استان‌های ایران، تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح (وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح).

۲۳. سازمان جهاد کشاورزی استان آذربایجان شرقی، https://eaj.ir

۲۴. سازمان زمین‌شناسی و اکتشافات معدنی کشور، نقشه راه علوم زمین و معدن استان آذربایجان شرقی، ۱۳۹۵

۲۵. سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان آذربایجان شرقی (۱۳۹۷)، برنامه آمایش استان آذربایجان شرقی

۲۶. سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان آذربایجان شرقی (۱۳۹۸). سالنامه آماری استان آذربایجان شرقی.

۲۷. سازمان نقشه‌برداری کشور (۱۳۹۴)، اطلس نقشه و اطلاعات مکانی (استان آذربایجان شرقی)، تهران: سازمان نقشه‌برداری کشور (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور).

۲۸. سالنامه آماری استان آذربایجان شرقی (۱۳۹۸) جمعیت، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی آذربایجان شرقی

۲۹. سالنامه آماری کشاورزی استان آذربایجان شرقی ۱۳۹۸-۱۳۹۷

۳۰. سالنامه آمایش استان آذربایجان شرقی (۱۳۹۸) سرزمین و آب و هوا، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی آذربایجان شرقی.

۳۱. سایت سازمان ایلات و عشایر استان آذربایجان شرقی، https://ashayer.ir/index.aspx?pageid=629

۳۲. سایت شرکت سهامی آب منطقه‌ای استان آذربایجان شرقی، http://www.azarwater.ir/

۳۳. ستوده، هدایت الله (۱۳۷۳). مقدمه‌ای بر آسیب‌شناسی اجتماعی، چاپ دوم، تهران: آوای نور.

۳۴. سرور، رحیم و خلیجی، محمد.(۱۳۹۴). سنجش درجه توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان کهگیلویه و بویراحمد، پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، سال ششم، شماره ۲۱، صص ۸۹-۱۰۲.

۳۵. شرکت آب و فاضلاب آذربایجان شرقی، https://abfaazarbaijan.ir/

۳۶. شناسایی مناطق کمتر توسعه یافته کشور(۸۶-۱۳۸۵) سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور.

۳۷. شورای اجتماعی کشور(۱۳۹۳)، پیمایش ملی سنجش سرمایه اجتماعی کشور، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ هنر و ارتباطات

۳۸. شورای اجتماعی کشور(۱۳۹۵)، پیمایش ملی وضعیت اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی ایران، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ هنر و ارتباطات

۳۹. شورای عالی انقلاب فرهنگی(۱۳۹۴). ضوابط اجرایی حاکم بر آمایش آموزش عالی در جمهوری اسلامی ایران(مصوبه جلسه ۷۷۶).

۴۰. شورای عالی انقلاب فرهنگی(۱۳۹۴). طرح آمایش آموزش عالی(در چارچوب نقشه جامع علمی کشور).

۴۱. صدیق سروستانی، رحمت اله (۱۳۸۵). آسیب‌شناسی اجتماعی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

۴۲. مرکز آمار ایران (۱۳۵۵)، «نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن مرکز آمار ایران کل کشور» تهران.

۴۳. مرکز آمار ایران (۱۳۶۵)، «نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن مرکز آمار ایران کل کشور» تهران.

۴۴. مرکز آمار ایران (۱۳۷۵)، «نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن مرکز آمار ایران کل کشور» تهران.

۴۵. مرکز آمار ایران (۱۳۸۵)، «نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن مرکز آمار ایران کل کشور» تهران.

۴۶. مرکز آمار ایران (۱۳۹۰)، «نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن مرکز آمار ایران کل کشور» تهران.

۴۷. مرکز آمار ایران (۱۳۹۵)، «نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن مرکز آمار ایران کل کشور» تهران.

۴۸. مرکز آمار ایران(۱۳۹۸). بررسی وضعیت سواد و تحصیل جمعیت زیر ۶ سال و بیشتر بر اساس سرشماری عمومی نفوس و مسکن۱۳۶۵-۱۳۹۵.

۴۹. مرکز آمار ایران(۱۳۹۹). سالنامه آماری سال ۱۳۹۸ کشور. بخش آموزش.

۵۰. مرکز آمار ایران(۱۳۹۹). گزارش وضعیت اجتماعی و فرهنگی ایران.

۵۱. مسئله شناسی راهبردی توسعه در استان آذربایجان شرقی (۱۳۹۶) مرکز بررسی‌های استراتژیک، ریاست جمهوری

سند راهبردی انقلاب اقتصادی

در تدوین سند راهبردی انقلاب اقتصادی بر اساس آمایش سرزمین، لزوم شناخت اولیه و پایه از مسائل و مشکلات موجود، جهت برنامه‌ریزی‌های نظام مند؛ مبتنی بر پتانسیل‌ها، استعدادها و مزیت‌های اقتصادی، اجتماعی، زیربنایی، محیط زیستی و مدیریتی هر استان، ما را ناگزیر به انجام پژوهش در ۳۱ مجلد و برای هر استان یک جلد مجزا نموده است. امید است که پژوهش راهبردی صورت گرفته زیربنای پیشرفت و رشد اقتصادی هر استان در مراحل بعد قرار گیرد.

۵۲. مطالعات برنامه آمایش استان آذربایجان شرقی، تحلیل ساختار سکونتگاه‌ها (۱۳۹۷) معاونت توسعه و برنامه‌ریزی.
۵۳. مطالعات برنامه آمایش استان آذربایجان شرقی، خلاصه مدیریت سند آمایش (۱۳۹۷) معاونت توسعه و برنامه‌ریزی.
۵۴. نعمت الهی، سیمین دخت (۱۳۹۴) تحلیل جامعه‌شناختی ناپایداری توسعه شهری در سکونتگاه‌های غیررسمی کلان‌شهرها (نمونه موردی تبریز)، نشریه مطالعات جامعه‌شناختی، شماره ۲۶، بهار.
۵۵. نگاهی به فقر چندبعدی و بررسی وضعیت آن در ایران (بی‌تا) دفتر مطالعات رفاه اجتماعی، وزارت تعاون، کارو رفاه اجتماعی.
۵۶. وزارت کشور، استانداری استان آذربایجان شرقی، https://www.ostan-as.ir/
57. Bryman, A. (2007). Barriers to Integrating Quantitative and Qualitative Research. Journal of Mixed Methods Research, 1, 8-14.
58. Corbin, J., Strauss, A. (2008). Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
59. Creswell, J.W. (1994) Research Design: Qualitative & Quantitative Approaches, London: SAGE Publications.
60. Hanson, W. E., Creswell, J. W., Clark, V. L. P., Petska, K. S., Creswell, J. D. (2005). Mixed methods research designs in counseling psychology. Journal of counseling psychology, 52(2), 224.
61. Johnson, R., Onwuegbuzie, A. (2004). Mixed methods research: A research paradigm whose time has come. Educational Researcher, 33, 14-12.
62. Johnson, R., Onwuegbuzie, A., Turner, L. (2007). Toward a Definition of Mixed Methods Research. Journal of Mixed Methods Research, 1, 112-21.
63. Persian Gulf Studies. (2019). Strategy and Geopolitics of the Persian Gulf, Tehran: University of Tehran
64. Reinharz, S. (1 992). Feminist Methods in Social Research. New York: Oxford University Press.
65. The Encyclopedia of The Middle East. (2020). The Encyclopedia of The Middle East and North Africa, London: Routledge